

ANUL III. 1997

altera 6

FEDERALISM

Guy Héraud
• FEDERALISMUL

Daniel J. Elazar
• DE LA ETATISM LA FEDERALISM
O SCHIMBARE DE PARADIGMA

Paul Philippi
• FEDERALISM ȘI LIBERTATE

Robert Agranoff
• EVOLUȚII FEDERATIVE
ÎN SPANIA

Brigitte Mihok
• SITUAȚIA ROMILOR
DIN JUDEȚUL MUREȘ

Renate Weber
• TREI MINORITĂȚI ȘI
SOLICITĂRILE LOR

Claude Karmouch
• UN LOGOS FĂRĂ ETOS
INTERCULTURALISM ȘI
MULTICULTURALISM
ÎN TRANSILVANIA

Editori:

Smaranda Enache

Elek Szokoly

Colegiul editorial:

Gabriel Andreescu

Nicolae Harsanyi

Jakub Karpinski

Pierre Kende

Christoph Pan

Alan Phillips

Paul Philippi

William Totok

Dorin Tudoran

Varujan Vosganian

Secretar general de redacție:

István Haller

Redactori:

Doina Baci

Mihály Spielmann-Sebestyén

Liviu Vânău

altera este o publicație periodică editată de Liga PRO EUROPA, asociație neguvernamentală non-profit care își propune să stimuleze dialogul social, promovînd valorile pluralismului, respectul pentru diversitate și integrarea europeană.

Abonamente

în România: 60.000 lei/4 numere; în străinătate: 40 USD/4 numere
(cheltuieli poștale incluse)

Cont Banca Agricolă S.A. Sucursala Mureș
4596860100 (Lei); 47968601.300 (USD)

Adresa redacției:

altera

Liga PRO EUROPA

4300 Tîrgu-Mureș, ROMÂNIA, Piața Trandafirilor nr. 5, C.P. 1-154

Tel/fax: 40-(0)65-214076, 40-(0)65-217584

E-mail: altera@lpe.sbnet.ro, proeuro@mail.soroscj.ro

altera 6

ANUL III. 1997

Cuprins

Editorial	5
-----------	---

FEDERALISM

<i>Guy Héraud</i>	
Federalismul	7
<i>Daniel J. Elazar</i>	
De la etatism la federalism — o schimbare de paradigmă	22
<i>Paul Philippi</i>	
Federalism și libertate	36
<i>Robert Agranoff</i>	
Evoluția federală din Spania	50

DIALOG

De la „monocultură” la interculturalitate	72
---	----

STUDIU DE CAZ

<i>Brigitte Mihok</i>	
Situația romilor din județul Mureș și elaborarea unor strategii de sensibilizare	102

DOCUMENT

Tratat de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România și Republica Ungară	130
Tratat cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina	140

Renate Weber

Trei minorități și solicitările lor: românii din Ucraina,
ungurii din România, găgăuzii din Moldova

142

FETELE EUROPEI

Fred Urban

Conceptul de națiune în Franța

163

ECUMENICA

Bryan Ronald Wilson

Ostilitatea față de noile mișcări religioase

169

ALTERA PARS

Claude Karnoouh

Un logos fără etos

Interculturalism și multiculturalism în Transilvania

174

RECENZII

Minorități

200

România și minoritățile

203

English Summary

205

Editorial

Altera inițiază, cu acest număr, publicarea unei serii de articole consacrate diferitelor aspecte ale federalismului: de la federalismul subnațional, la cel supranațional, trecînd prin epoci, zone geografice și situații specifice diferite.

Considerăm că această dezbateră, prea îndelung amînată — federalismul fiind încă unul din tabu-urile ocolite atît de clasa politică, cît și de marea majoritate a elitei intelectuale — a devenit una de actualitate. Reflecția asupra structurii statului, a presiunii regionaliste și globaliste la care acesta este supus, ocupă un loc tot mai vizibil în preocupările mediilor academice, dar și politice. Unul din răspunsurile posibile este federalismul, care are atît fervenți susținători, cît și redutabili oponenți.

România nu trebuie să lipsească din acest efort intelectual, dacă nu dorește să rămînă prizoniera unui dogmatism păgubos. În jurul nostru, s-au descompus false federații, altele noi, autentice, s-au format. State naționale europene, al căror caracter unitar părea definitiv stabilit, evoluează spre soluții federaliste, implicite sau explicite. Spania, Marea Britanie sau Belgia sînt ilustrații eclatante. Federalismul pare tot mai adecvat principiului subsidiarității, un principiu ecleziastic clasic, a cărui revenire în forță are evidente legături cu dialectica localism-globalism. Federalismul aduce cu sine, între altele, și rezolvări valabile legate de identitatea de grup, de autonomia valențelor comunitare și de solidaritate care-i lipseau, atenuează instinctele secesioniste.

Studiile publicate de *Altera* nu ascund că federalismul nu poate și nu trebuie să fie privit ca un panaceu universal. Funcționarea federațiilor este condiționată de gradul lor de democrație și pluralism. Este de necontestat însă că, spre deosebire de statul unitar centralizat, flexibilitatea implicită a structurilor federale este mai adecvată soluționării multiplelor probleme globale care au ajuns să privească pe fiecare cetățean al lumii și să-i afecteze existența în modul cel mai direct cu putință, oricît de departe s-ar afla de megapolisul cosmopolit.

Europa Centrală a fost adesea „bîntuită” de tenăția federalistă. Romanticii tîrzii vedeau într-o Europă Centrală (con)federativă un răspuns la diversitatea identitară a zonei, un antidot la competiția dintre naționalisme și o soluție rezonabilă pentru păstrarea valorilor regionale care au creat, de-a lungul secolelor, legături la fel de puternice și legitime între indivizi și comunități ca și statele sau națiunile înseși.

Unele aspirații federaliste central-europene s-au tradus și în structuri statale. După primul război mondial, Iugoslavia și Cehoslovacia au ales această cale, nu în ultimul rînd pentru a asigura împlinirea națională a grupului etnic dominant. Încercarea lor de a armoniza naționalismul cu federalismul, a condus — s-a putut vedea — la dezintegrare.

Această moarte rapidă, însoțită de convulsii cumplite, a compromis, zice-se, ideea federalismului. Naționaliștii fac o adevărată axiomă din pericolele devolutive ale federalismului, încercînd să reabiliteze statul națiune, pentru ale cărui carențe endemice vădesc o suspectă indulgență.

Altera începe seria federalismului cu considerațiuni generale privind trendurile federaliste mondiale. Analize demne de atenție se focalizează pe studii de caz, ilustrînd, între altele, demersurile federaliste ale Spaniei, care au reușit să nu contrazică pentru moment controversata autodefinire ca stat național- un studiu căruia cititorul din România are toate motivele să-i acorde atenția cuvenită. Într-o scriere de mare noutate, sînt investigate tradițiile federaliste ale Transilvaniei, ignorate astăzi.

Nu mai puțin interesante sînt studiile publicate în rubricile constante ale *Alterei*, dedicate specificității comunităților rrome, conceptului de națiune în Franța, interculturalismului și /sau multiculturalismului.

Federalismul

GUY HÉRAUD

Cuvîntul „federalism”, după cum se știe, vine din latinescul *foedus*, care înseamnă „pact”, „contract”. Federalismul este deci, etimologic vorbind, o concepție despre societate care se bazează pe un drept reciproc consimțit. Va fi necesară poate retușarea acestei definiții, dar orientarea pe care o indică rămîne profund semnificativă. Federalismul este opusul *imperium*-ului, adică al celui tip de societate care este fondată pe legi restrictive, impuse de sus de o putere mai mult sau mai puțin străină populațiilor pe care le guvernează. Așadar, federalismul reprezintă una dintre cele două mari concepții despre societate, și de aceea, chiar dacă nu este în prezent realizat pe deplin, sau are o prezență doar sporadică, merită întreaga noastră atenție. Bineînțeles, deoarece nu este pe deplin materializat, asupra sa plutește o umbră de utopie. Să fie federalismul o utopie? Această obiecție trebuie respinsă.

Fără îndoială că federalismul este o „Utopie” cu U mare și se mîndrește cu acest lucru. El este, într-adevăr, un mesaj de pace și de fericire pentru umanitate, dar nu poate fi considerat drept utopie în sens peiorativ, deoarece de noi depinde introducerea lui în viața popoarelor și a societăților, de noi depinde progresul unității morale, economice și politice a lumii.

Dominația nefastă a suveranităților

Cine sînt adversarii federalismului? Ei sînt partizanii *suveranităților*, fie de dreapta, fie de stînga. Putem cita partide sau oameni politici, aflați la extremele orizontului politic, care au totuși ca punct comun: refuzul federalismului. Este suficient să luăm în considerare viața politică franceză de după 1945 și să-i evocăm marile momente, ca de exemplu respingerea Comunității Europene de Apărare de către Adunarea Națională, la 30 august 1954, atitudinea adoptată față de alegerea prin sufragiu direct a Parlamentului European sau, mai recent, campania prezidențială. Împotriva Comunității Europene de Apărare și a alegerii democratice a Adunării celor Zece s-au coalizat partide și oameni care se situează

atît la extrema dreaptă, cît și la extrema stîngă. Astăzi, din nou, dreapta, ca și Partidul Comunist, nu vor să audă vorbindu-se de o federație a celor Cincisprezece.

În cazul Comunității Europene a Apărării, s-ar putea crede că crearea unei armate europene nu ar fi tocmai cea mai bună modalitate de a federaliza popoarele; și era de înțeles să fie respinsă, atît de curînd după război, o instituție ridicată cu soldați germani. Dar nu acestea erau adevăratele motive ale respingerii sale. Toată lumea știa că reînarmarea germană era inevitabilă, singura problemă era de a alege între acceptarea soldaților germani într-o armată europeană (*C.E.A.*) sau a soldaților germani într-o armată germană (*Bundeswehr*). Adunarea Națională franceză a preferat însă renașterea unei armate germane. Această alegere paradoxală avea o singură explicație posibilă, și anume voința de a păstra pentru Franța propria armată și suveranitate. Căci, crearea unei armate europene ar fi însemnat implicit desființarea armatelor naționale — exceptînd menținerea contingentelor franceze pentru apărarea teritoriilor de peste mări. Altfel spus, ceea ce conta atît pentru dreapta cît și pentru stînga¹, nu era păstrarea unei Germanii dezarmate, ci păstrarea suveranității franceze.

„Suveranitate”, iată marele cuvînt! Ceea ce unește stînga și dreapta este acest atașament comun la suveranitatea statului.

Dar cultul suveranității nu este limitat la națiunile vechi. Statele noi, majoritatea incapabile să se mulțumească cu ele însele, se dovedesc — din acest punct de vedere — și mai sensibile decît națiunile vechi. Or, pe pămînt există azi în jur de 180 de state suverane, fiecare cu drapelul, armata, diplomații săi și, cele mai multe dintre ele, cu fotoliul său la ONU și în diferitele organisme internaționale. În plus, un număr mare dintre aceste „puteri” nutresc pretenții teritoriale sau caută să-și domine vecinii, și să-și exporte ideologia. Aceasta este situația, la acest sfîrșit de mileniu, a unei planete tulburate unde se desfășoară, deschis sau mocnit, atîtea războaie locale, în timp ce pericolul nuclear este departe de a fi proscris. Această aberantă stare de lucruri rezultă din fărîmițarea politică legată de dogma suveranității. Fiecare stat se comportă de parcă ar fi singur pe lume. Fiecare dorește să rezolve singur nu numai ceea ce se petrece în interiorul său (faimosul principiu al neamestecului în treburile interne care face atît de dificilă lupta pentru drepturile omului), ci și litigiile cu alte state.

Anarhia internațională

Bineînțeles că există un drept interstatat pe care fiecare îl interpretează și îl aplică mai mult sau mai puțin după bunul său plac; există de asemenea organisme internaționale, universale sau regionale. Dar acestea funcționează, pentru orice problemă importantă, după principiul unanimității, fiecare stat angajîndu-se doar la deciziile la care a subscris. De aceea, societatea interstatală are aspectul unei jungle. Legea care o guvernează este lacunară pe de o parte, iar pe de altă parte ea rămîne la libera interpretare a fiecărei țări care îi este teoretic subordonată.

Aspectul juridic cel mai semnificativ al ordinii interstatale este *caracterul facultativ al jurisdicției internaționale*. În virtutea acestui principiu, nici un tribunal sau arbitru internațional nu poate funcționa dacă statele aflate în diferend nu acceptă ca el să se ocupe de litigiu. Regula nu admite excepții decât în cazul, foarte rar, al organizațiilor mai perfecționate precum Uniunea Europeană — Cei Cincisprezece — sau tratatele care impun o competență jurisdicțională irevocabilă, în acest caz cea a Curții de Justiție de la Luxemburg. Pentru a demonstra absurditatea sistemului este suficient să îl transpunem de la state la indivizi; dacă indivizii ar beneficia de același tratament ca și statele suverane, ei s-ar putea sustrage justiției, atât celei civile cât și celei penale, orice tribunal fiind sesizat doar dacă avocații apărării sau inculpatul însuși ar fi recunoscut în prealabil această sesizare. O asemenea concepție ar apărea în mod sigur stupefiantă și ar părea a fi produsul unei imaginații frizând paradoxul și nesăbuința. Și totuși acesta este sistemul aberant care guvernează relațiile interstatale. Or, dacă ne gândim, statele sînt incomparabil mai periculoase decât indivizii. Fără să mai vorbim de pericolul atomic, să-i amintim pe Hitler, Stalin, pe khmerii roșii, situația din Ruanda, etc. Cîți criminali de felul lui Landrus ar trebui să avem pentru a egala numărul victimelor?

Iată trista situație a umanității actuale, a cărei lipsă de organizare contrastează atât de mult cu prestigioasele descoperiri ale cercetării științifice, tehnologice și medicale. Relațiile politice între popoare se află încă în stadiu de barbarie. Rezultă că progresul tehnic face deseori mai mult rău decât bine. O anchetă ne-ar arăta, de exemplu, că elicopterele folosite la deversarea gazelor toxice sau a napalmului și la bombardarea spitalelor au făcut mai multe victime decât au salvat în acțiunile din munți.

Acesta este rezultatul domniei suveranității. Marele merit al federalismului este că ne arată căile prin care toate acestea ar putea să înceteze. Ne-am întrebat atunci de ce nu se convertește umanitatea la federalism. Pentru a explica acest lucru ar fi nevoie de un alt studiu. Bineînțeles, la baza acestei atitudini iraționale stă multă ignoranță, imaturitate și pasiune nocivă. Există ceea ce numim în general „naționalism”, adică un sens exacerbant al comunității parțiale, așa cum el se manifestă în modul cel mai inocent, dar la fel de evident, în rivalitățile dintre vecini, în acest patriotism local pe care sportul, de exemplu, îl prezintă într-o manieră caricaturală. Cu toate mijloacele de care dispun, statele cultivă pentru a-l folosi, această tendință firească a individului de a-și proiecta eul asupra comunității direct perceptibile. Aceasta generează naționalismul și șovinismul, flageluri ale istoriei, care sînt inocent deghizate în patriotism.

Mai mult decât popoarele, responsabili sînt conducătorii politici. Ei sînt cei care dispun, prin putere și mass-media, de mijloacele de convingere și constrîngere. Suveranitatea le conferă titlul și puterea și le permite să se îmbete cu politică internațională. Astfel guvernanții sînt cei care frînează procesul unificării federale.

Sondajele de opinie arată că ideea federală este primită favorabil de către populație: 65% din francezi, de exemplu, acceptă federația europeană și 54% federația mondială. Dar clasa politică, cea care totuși pronunță permanent cuvântul „democrație”, excelează în frînarea voinței populare când aceasta ar duce la propria prăbușire. Nici înalta administrație nu procedează altfel. Federalismul se lovește și de forțele conservatoare, economice printre altele, cărora le este frică de schimbare. Să mai adăugăm, că în trecutul apropiat a existat și un puternic factor contingent: opoziția U.R.S.S. la uniunea politică a Europei Occidentale.

Suveranitatea contra națiunii

Orice-ar fi, guvernanții — și tot ceea ce gravitează în jurul lor: oameni ai legii, gînditori politici, onorifici și aleși, mass-media, înalta administrație — sînt cei care cultivă naționalismul, pornind de la tendința oamenilor de a se exalta cînd aud de comunitate. Dovadă este faptul că orice colectivitate suverană cultivă naționalismul. Am văzut dezvoltîndu-se unul chiar în Germania de Est. Fenomenul nu este deci neapărat legat de existența unei națiuni definite printr-o limbă și o cultură originale. El este în primul rînd consecința unei puteri politice suverane. De aceea ar trebui să ne adaptăm vocabularul și să vorbim de „stato-națiuni” în loc de națiuni. Rezultat al jocurilor de forță și de noroc, statul nu corespunde de fapt decît foarte rar unei națiuni. Și, invers, adevăratele națiuni (catalanii, bascii, kurzii, cei din Biafra, Moluki de Sud, etc.) își mai așteaptă eliberarea. Astfel, suveranitățile nu numai că fac lumea de nesuportat, dar și divizează și oprimă adevăratele națiuni. În sfîrșit, profund dispartate prin întindere și putere — Rusia are 17 milioane de kmp, în timp ce Singapore este o simplă aglomerație; cei 8000 de locuitori din Nauru ar vrea să se compare cu un miliard de chinezi — decupajul teritorial în stato-națiuni este cel mai absurd lucru posibil care s-ar putea concepe din punctul de vedere al unei amenajări raționale a planetei.

Ce propune deci federalismul pentru a remedia anarhia interstatală, pentru a asigura independența și unitatea tuturor națiunilor, pentru a promova o gestiune rațională a planetei?

Problema se pune în termeni de *model*, adică de finalități; de asemenea, se pune în termeni de *strategie*: prin ce căi și ce mijloace s-ar putea instaura federalismul în întreaga lume?

I — Modelul federalist

Federalismul este o propunere de organizare rațională a raporturilor sociale. Cîmpul său de activitate este universal, și nu doar în sensul geografic al termenului. Nu există tip de societate care să nu poată fi organizată într-o manieră federativă sau, cel puțin, impregnată cu principii federaliste. Astfel, se distinge un federalism teritorial, unul economic, unul social și unul cultural.

Realizările actuale cele mai cunoscute și, de multe ori, cele mai reușite, sînt de ordin teritorial. Este vorba despre ceea ce numim federații: Statele Unite ale

Americii, Canada, Mexic, Venezuela, Republica Federală Germania, Elveția, Nigeria, India, Malaezia. Prin nume, și Rusia este o federație, dar ea seamănă în fapt mai mult cu un stat unitar cu autonomii. Tot acesta este cazul federațiilor care trec prin faze de dictatură, precum Argentina. Această instabilitate dovedește că în aceste state este vorba de un pseudo-federalism. Este de asemenea cazul Indiei, dar dintr-un punct de vedere constituțional.

În afară de federalismul teritorial se pot observa realizări parțiale, „insulite” de federalism economic, social, cultural; atunci când s-a pornit de la marxism, eșecul a fost răsunător (Algeria, Iugoslavia), dar în multe state liberale se dezvoltă o puternică viață asociativă: în Statele Unite ale Americii, de exemplu. Aceste experiențe variate au ca punct comun ideea de autogestiuine.

Dacă federalismul este organizare, el este de asemenea un tip particular de organizare pe care am putea-o califica filosofic ca „libertară”, sau mai prozaic — anticentralistă. Acest caracter rezultă din combinarea unor principii specifice. Am dori să comentăm diferitele puncte.

A — Federalismul este organizare

Sintagma este mai originală decât pare, dată fiind starea de neorganizare a societății interstatale. Este curios de constatat că în epoca noastră, în care organizarea este un cuvântul de ordine universal — în economie, în domeniul demografiei, al sănătății publice, al amenajării teritoriului, al birocrăției, etc. —, domeniul relațiilor interstatale este aproape singurul care scapă oricărei tentative serioase de organizare. Contradicția este evidentă la marxiști, care obsedați fiind de grija organizării economice și sociale, și partizani declarați ai „internaționalismului proletar”, se numără printre gardienii cei mai vigilenți ai suveranității statale (pentru a împiedica țările democratice să se unească). Dar se contrazic și partizanii „ordinii” (dorind ordinea în interiorul statului și acceptând dezordinea în exterior) și planificatorii, care nu resimt pentru unificarea Europei și a lumii același sentiment de „obligație ardentă”.

B — Federalismul este anticentralism

Realist, și dușman al dogmelor, federalismul pornește de la constatarea că dimensiunile omului sînt multiple și de aceeași valoare sau necesitate; trebuie deci să i se ofere individului o porțiune corespunzătoare de colectivitate unde acesta să poată găsi răspuns la diversele sale aspirații și nevoi, și astfel să se împlinească ca persoană. Aceste colectivități diverse — și aceasta este o altă constatare — există de altfel în mod firesc, ceea ce dovedește clar că sînt indispensabile, dar dezvoltarea statului le-a mutilat și le-a supus. Importantă este eliberarea lor: a familiei, a sindicatului, a întreprinderii, a bisericii, a universității, a etniei, etc. și de a le garanta pe viitor posibilități de dezvoltare autonomă. Nici o colectivitate nu trebuie să le domine pe celelalte, nici măcar colectivitatea politică, chiar dacă este vorba strict despre utilitatea sa. Colectivitatea politică — noi preferăm

să spunem: teritorială — trebuie să fie *desacralizată* și să se justifice, ca și celelalte, pentru serviciile aduse. Aceste servicii sînt: funcția de securitate a persoanelor și funcția de arbitraj între exigențele diverselor colectivități non-teritoriale (economice, sociale, culturale, etc.).

Dar colectivitățile nu diferă doar prin obiectul lor, ele diferă și prin nivel. În cadrul colectivităților teritoriale, de exemplu, toată lumea cunoaște ierarhia care, pornind de la cartier, trecînd prin oraș, provincie, regiune, națiune, continent, conduce în final la omenire ca întreg. Astăzi, prin greșeala guvernărilor suverane, națiunea (mai bine spus, stato-națiunea) este ridicată pe un pedestal, idolatrizată. Nu este vorba de a o distruge, ci din contră, de a da tuturor națiunilor mijloacele de a se elibera și a-și cultiva specificul; dar națiunea trebuie să-și reia locul și să nu sufocă solidaritățile regionale, continentale și mondiale. Să luăm drept axiomă faptul că fiecare nivel al societății are aceeași utilitate, valoare și demnitate ca și celelalte.

Prin federalism, statul nu este suprimat, dar suportă transformări importante: 1) se desacralizează, 2) își pierde suveranitatea, 3) se regăsește la fiecare nivel, după cum spune foarte bine Denis de Rougemont: „Noi nu dorim dispariția statului, dimpotrivă, îl dorim la fiecare nivel”². Acesta este unul dintre aspectele prin care federalismul se deosebește de anarhie, a cărei aspirație libertară totuși o împărtășește.

Etalarea bogatului evantai social asigură condițiile unei perfecte *pluri-apartenențe* a persoanelor. În loc de a se simți în primul rînd, și chiar în totalitate, membru al unei națiuni, fiecare om va putea încerca și să trăiască din plin legăturile sale cu colectivități multiple, de tipuri și nivele diferite. Astfel se va evita periculoasa suprapunere a subordonărilor al cărei produs este foarte exploziv. Participînd la fascicule de comunități diferit constituite, oamenii vor țese între ei multiple legături transversale, capabile a rezista eficace cuvintelor de ordine mobilizatoare ale rasei, religiei, limbii, clasei, statului. De altfel, acesta este și secretul „păcii helvetic”.

S-au propus două devize pentru federalism: „devino ceea ce ești” și „unitate în diversitate”. Prima ilustrează bine umanismul personalist din care se inspiră. Cea de-a doua rezumă tipul de societate capabilă să asigure fiecărui om condițiile împlinirii sale. Doar o societate organizată (ideea unității) și cît se poate de descentralizată (ideea diversității) reușește să fie la înălțimea nevoilor omului.

Federalismul, care este dialectic, pretinde chiar că cea mai mare diversitate este condiția celei mai solide unități; din acest motiv federalismul se angajează în același timp în favoarea colectivității compuse (Europa, lumea) și a colectivităților componente (regiunile, comunele). Această dublă mișcare nu este contradictorie, în ciuda a ceea ce s-ar putea crede, ci exprimă chiar dialectica federalistă.

Se vede deci că federalismul, în zelul său libertar și descentralizator, nu sacrifică nici ordinea, nici unitatea. Alexandre Marc exprimă foarte bine această caracteristică atunci cînd declară: „în societatea federală puterea se află peste tot [...] chiar și în centru”.

Dar această orientare generală sau filosofie federalistă, are nevoie de principii reglatoare pentru a se concretiza.

C — Principiile

Prin „principii” nu trebuie înțelese reguli rigide care trebuie aplicate mecanic; nu trebuie nici să se creadă că aceste principii sînt „deduse” din filosofia federalistă. Căci ele au rezultat dintr-un dialog permanent între experiență și teorie. Experiența este reprezentată prin federații și prin diversele experiențe autogestionare. În ceea ce privește teoria, ea constă într-un efort de sistematizare care permite să se lărgască în mod considerabil cîmpurile de aplicare; ea este de asemenea un efort de înțelegere a relațiilor pe care principiile le întrețin între ele, deoarece de la această alianță indisociabilă pornește „modelul federal”.

1. *Autonomia* — Autonomia este atributul fiecărei ființe, individ sau colectivitate. Ea este sinonimul libertății, vieții, demnității, creativității, responsabilității. Bogăția materială, culturală și spirituală a umanității depinde de gradul de autonomie a tuturor membrilor săi, persoane sau grupuri. De aceea, autonomia cea mai complexă trebuie recunoscută tuturor indivizilor și tuturor colectivităților.

Autonomia se analizează ea însăși printr-o succesiune de drepturi care din punct de vedere cronologic se organizează după cum urmează: autoafirmare, autodefinire, autodeterminare, autoorganizare, autogestiune. Nu este cazul acum să le prezentăm în detaliu, dar cîteva comentarii poate ar fi utile.

Autoafirmarea este dreptul unei colectivități de a se declara existentă și de a apărea în viața juridică. Caracterul revoluționar al acestui drept, care pare în mod eronat a veni de la sine, se relevă prin efectul contrastului atunci cînd realizăm că este negat la ora actuală în aproape toate țările lumii. Astăzi, cu excepția strictă a Spaniei, regiunile și alte colectivități infrastatale nu iau naștere printr-un act de voință proprie, ci prin decizia puterii centrale. Este ceea ce Morvan Lebesque, într-un strălucitor eseu „*Cum poți fi Breton?*”, denumea prin cuvîntul, atît de semnificativ, *Favor* („*Octroi*”). Statele actuale refuză existența comunităților care nu le plac. Și acestea rămîn fără drept de apel. Exemplu: Franța a creat mai multe departamente artificiale în jurul Parisului, dar continuă să refuze crearea unui departament basc; Italia a detașat Molise de Abruzzes, dar a refuzat tratatul de pace pentru a nu ridica Tirolul de Sud la rangul de regiune.

Autodefinirea este complementul indispensabil al autoafirmării. În cazul în care colectivitatea nu își definește ea însăși limitele, riscă ori să fie micșorată (exemplu: Bretania, privată de Loire-Atlantique), ori să se piardă într-o entitate prea vastă al cărei control nu îl deține (exemplu: Tirolul de Sud, care a pierdut entitatea Trentino-Alto Adige cu mare majoritate italiană; sau ungurii din Voivodina — provincie astăzi dispărută —, care nu constituiau mai mult de 22% din populația teritoriului).

Autodeterminarea este alegerea colectivității compuse din care se dorește a face parte. În regimul actual al suveranităților, acest drept, mult târguit, al popoarelor care nu aparțin celei de-a treia lumi, se rezumă la a alege statul la care doresc să fie atașate, sau la posibilitatea de a-și crea propriul stat. În societatea federală autodeterminarea trebuie să permită colectivității alegerea colectivității înglobatoare al cărei membru dorește a deveni. Astfel, autodeterminarea permite colectivității de a se situa ea însăși în etajarea societăților.

Autoorganizarea este dreptul fiecărei colectivități de a-și face propriul statut, ceea ce se petrece, de exemplu, în federații, pentru statele membre.

Autogestiunea, este dreptul de a se administra liber, zi de zi, în cadrul statutului adoptat. Autogestiunea muncitorească nu este decît o aplicare, bineînțeles importantă, a ideii generale a autogestiunii. Pentru colectivitățile teritoriale, autogestiunea poate fi numită pur și simplu „autonomie”, cu condiția să se amintească faptul că în sens larg termenul semnifică nu numai ultima verigă, dar și întreaga secvență a celor cinci drepturi.

Exersînd primele drepturi, colectivitățile se situează și se delimitează unele în raport cu altele. Exersînd ultimile două, ele construiesc democrația. Se vede că democrația, în ordine cronologică, vine după autodeterminare și nu înainte. „Revoluționarii” din „’89” și din „octombrie ’17”, care au contravenit acestei ordini, păcătuiesc grav contra principiului libertății. Ce valorează democrația sau socialismul pentru popoarele care le primesc gata făcute?

2. *Subsidiaritatea sau adecvarea exactă* — Exercițiul autonomiei poate da naștere la conflicte între colectivitățile vecine, juxtapuse (colectivitățile de același nivel) sau superpuse (colectivitățile componente și colectivitățile compuse). După ce principii ar trebui rezolvate ele? — Aici intervine ideea de *subsidiaritate*, un principiu drag tuturor federaliștilor, și cea de *adecvare exactă*, pe care preferăm să i-o substituim.

Ideea de subsidiaritate indică faptul că între două colectivități superpuse trebuie să preferăm colectivitatea componentă, în afară de cazul în care aceasta se dovedește a fi incapabilă de a trata în mod convenabil problema ridicată. În acest caz, colectivitatea compusă, cu titlul de „subsidiară”, va fi declarată competentă. Repartizarea competențelor se poate realiza de altfel anterior (*ex tunc*), în constituția federală de exemplu; sau doar cînd se pune problema (*ex nunc*), și acest lucru se produce cu sistemul de competențe concurente (competența federală și competența statului membru).

Principiul de subsidiaritate, pe drept cuvînt, nu este satisfăcător. În primul rînd pentru că el nu rezolvă conflictele opunînd — la stadiile de autoafirmare și de autodefiniție — două colectivități de același nivel și de aceeași categorie; apoi pentru că nu rezolvă nici conflictele ce opun colectivități de natură diferită, și asta în toate stadiile procesului autonomizant; în sfîrșit, pentru că, chiar în

perspectiva verticală, se dovedește incapabil să traseze competența legitimă a unei colectivități cu un caracter specific. Trebuie într-adevăr să ne dăm seama că etajarea colectivităților nu exprimă doar o gradație de volum (regiunea, mai mare și deci mai capabilă decât provincia, provincia mai mare și deci mai capabilă decât comuna), dar arată câteodată diferențele calitative. Națiunea, de exemplu, în definirea sa lingvistică, reprezintă o colectivitate specifică care diferă de regiune sau continent doar prin nivelul ocupat în etajarea colectivităților, altfel spus prin volum. Dacă am aplica pur și simplu colectivității lingvistice principiul de subsidiaritate, ar trebui, în cazul micilor colectivități — cum sînt, de exemplu, retoromanii din Elveția — să transferăm colectivității compuse competențele culturale (școală, radio, televiziune) care nu pot, din cauza lipsei resurselor, să se manifeste în mod convenabil. Or, nu este acceptabil ca cultura unui popor să fie gestionată de alte popoare. Singurul sistem admisibil este cel al subvențiilor, care vor permite colectivității aflate la nevoie să-și conducă efectiv singură competențele culturale. Dar acest sistem este contrar chiar și ideii de subsidiaritate, deoarece mai ales colectivitatea componentă își conservă puterea.

Din contră, ideea de *adecvare exactă* îl interpretează corect. Conform acestui principiu, fiecare colectivitate, de orice natură și orice nivel, trebuie să primească puterile juridice și mijloacele financiare care îi permit să rezolve problemele care o privesc. Cînd o problemă — ceea ce se întîmplă cel mai des — vizează mai multe colectivități de același nivel, colectivitatea competentă pentru a se ocupa trebuie să fie colectivitatea compusă. În sfîrșit, între colectivități cu obiecte diferite, arbitrajele vor fi făcute de către colectivitatea teritorială de același nivel. Adecvarea exactă presupune ca structurile juridice să se conformeze în mod riguros realităților care trebuie tratate.

3. *Participarea* — În timp ce principiile precedente se ocupă de cîmpul de activitate al colectivităților (și, în interiorul fiecăreia dintre ele, de diferitele sale organe), principiul de participare comandă modalitățile de decizie. Cum trebuie concepute mecanismele de decizie într-o anumite colectivitate? Care trebuie să fie natura instituțiilor puterii de decizie?

Răspunsul poate fi formulat după cum urmează: într-o societate federală deciziile luate de către colectivitatea compusă trebuie să se deschidă cît mai mult posibil puterii co-decizionale a colectivităților componente. Bineînțeles că există o limită, cea exprimată de cuvintele „cît se poate de mult”. Nu putem recunoaște colectivităților componente un drept de *veto*, căci aceasta ar însemna paralizia întregului și, în cele din urmă, o recunoaștere dată colectivităților mai puternice. Acesta este motivul pentru care regula *veto*-ului reintrodusă în practica comunitară europeană la cererea generalului de Gaule în 1966 este antifederalistă și funestă.

Participarea federalistă trebuie să se țină departe de două extreme: pe de o parte, ea nu trebuie să se transforme într-o simplă consultare a colectivităților

componente, cărora le scapă puterea de decizie; pe de altă parte ea nu trebuie să se identifice regulii unanimității. Aici trebuie nuanțată semnificația etimologică a cuvântului „federalism”. Federalismul nu se bazează în mod strict pe contract, căci un asemenea sistem ar fi imposibil. Dar cel puțin *tinde* spre contractualism. Fiind asimptotic cu contractualismul, federalismul este un cvasi-contractualism.

Există societăți care exclud participarea. Colonialismul, spre exemplu, sau sistemul blocurilor, unde metropola și puterea dominatoare decid nu numai pentru ele însele, ci în același timp pentru colonii și pentru statele satelite. Iacobinismul admite participarea indivizilor — este numit de altfel „democrație individualistă” — dar o exclude pe cea de „corpuri intermediare”. Acest sistem, cizelat de J.-J. Rousseau, are ca rezultat confruntarea inegală dintre cetățean și stat, unde libertățile publice tind a deveni o pură ficțiune. Federalismul, spre deosebire de sistemele evocate, înțelege să generalizeze participarea la toate etajele și să doteze cu instituții și mecanisme de decizie pe acelea dintre ele, continente, planeta, care încă mai duc lipsă.

Din punct de vedere tehnic, participarea are două aspecte: directă și indirectă (sau organică).

Prin *participarea directă*, chiar organele colectivităților componente sînt acelea care iau împreună decizia colectivității compuse. Prin *participarea indirectă*, colectivitatea compusă este dotată cu instituții proprii, dar aceste organe sînt emanația colectivităților componente (de unde numele de participare organică ce se mai dă acestei modalități). Exemplul cel mai cunoscut de participare organică este camera federală a federațiilor: Senatul Statelor Unite, Consiliul Statelor Elvețice, Bundesrat al R.F.G., Consiliul Statelor în India. Dar ea funcționează și în cazul executivului și a anumitor tribunale. De exemplu, Consiliul Federal Elvețian răspunde, de obicei, de anumite reguli precise de compunere care asigură un număr determinat de locuri la anumite cantoane, grupurilor lingvistice, religiilor, partidelor. Și desemnarea Curților supreme sau constituționale face în general un loc reprezentării statelor membre sau regiunilor.

Participarea directă este cea mai dezvoltată în regiunile din etajele de sus ale societății — în dreptul internațional public — și, în cadru intern, pentru exercițiul funcțiilor superioare: putere constitutivă originară, procedură de revizie constituțională; astfel, constituția americană cere, pentru a fi revăzută, ratificarea de către trei pătrimi din statele membre. Prin legislația obișnuită, participarea organică, din contră, preia controlul.

4. *Cooperarea* — Cooperarea prelungește participarea directă; și diferența față de aceasta este uneori pur formală. Sub aspect *politologic*, vom spune că există participare directă atunci cînd decizia este luată de către majoritatea (simplă sau calificată) reprezentanților colectivităților componente, și cooperare atunci cînd aceasta cere unanimitatea. În acest caz, distincția este reală. Dar *juridic* se

vorbește de participare de fiecare dată când reuniunea reprezentanților colectivităților componente este considerată drept un organ al colectivității compuse: astfel sînt consiliile organizațiilor internaționale și ale Uniunii Europene. Atunci, chiar cînd unanimitatea este cerută, decizia are natura juridică a unui act unilateral și astfel nu intră în categoria juridică a acordurilor și tratatelor. În fapt, și politic, decizia este multilaterală și dovedește cooperare.

Pentru că cere la fiecare etaj al ordinii juridice o putere reală de decizie, federalismul nu se poate fonda exclusiv pe principiul de cooperare. Fără îndoială, tendința sa către contractualism îl incită să-i facă de fiecare dată un loc cît mai compatibil cu prezența unei puteri autentice de decizie a colectivității compuse. În prezent, în federații se dezvoltă două forme de cooperare. Pe de-o parte este vorba de întîlnirile și acordurile dintre federație și membrii săi (cooperarea *verticală*); pe de altă parte este vorba despre întîlniri și acorduri doar între membri (cooperarea *orizontală*). Această ultimă formă permite statelor membre să se substituie federației în tratarea anumitor probleme care le sînt comune. Această evoluție, numită „federalism cooperativ” — o expresie prost aleasă, deoarece federalismul este el însuși fondat pe cooperare — constituie un posibil antidot la tendința centralizatoare a federațiilor.

5. *Complementaritatea* — Orice viață socială este conflictuală și orice societate este polarizată. Conștiința pe care o obține din acest aspect capital al realității îi conferă federalismului caracterul său *dialectic*. Dar dialectica federalistă, spre deosebire de altele, cum ar fi marxismul, consideră cei doi poli ca fiind *complementari*. În loc să susțină sau chiar să accepte înfruntarea distructivă a contrariilor, federalismul propune utilizarea tensiunilor în scopuri constructive. Pentru gîndirea federalistă „unul” și „celălalt” rămîn interdependenți chiar în timp ce se opun unul celuilalt; și este adevărat și că „unul” nu poate efectiv să se lipsească de „celălalt”.

Astfel, colectivitatea compusă, departe de a amenința să absoarbă colectivitățile componente, este pusă în serviciul lor. Colectivitățile componente, în revanșă, nu vor căuta refugiul în separatism (doar dacă este vorba de remodelări în interiorul spațiului federalizat). Circulația competențelor între diferitele nivele nu este decît o aplicație a principiului de complementaritate. La fel sînt complementare colectivitățile teritoriale și colectivitățile specializate, precum și diversele organe ale aceleiași colectivități.

Principiul complementarității evită în același timp lacunele și utilizările duble sau multiple. Dacă acest principiu este respectat cum trebuie, nu există, într-o societate mondială, funcție disputată între mai multe colectivități sau mai multe organe; nu există nici sarcini pentru care vreo colectivitate sau instituție să nu fie competente. Comparînd acest ideal cu lumea actuală, unde iau naștere multe competiții și viduri decizionale, se măsoară importanța progresului realizat.

6. *Garantiile* — Federalismul diferă de ordinea interstatală actuală prin faptul că el comportă un sistem de sancțiuni, prevăzut și pus la punct dinainte, capabil de a reprima, și prin aceasta a preveni, violarea dreptului. Această problemă a sancțiunilor are cea mai mare importanță. Istoria Societății Națiunilor și a Mișcării Păcii prin Drept a fost, în perioada interbelică, cruda ilustrare. Ne amintim că, contrar punctului de vedere francez, anglo-saxonii, autorii „Pactului” (Convenant), estimau că crearea unei forțe internaționale nu se impunea neapărat pentru că s-ar putea apela la reacțiile opiniei publice, naționale și internaționale, pentru a garanta respectarea angajamentelor de către statele care au subscris la ele. Știm ce s-a întâmplat. Pe drept cuvânt, dreptul este incapabil să se impună doar prin el însuși; și nu se poate conta pe dezaprobarea opiniei publice pentru a împiedica un Hitler sau alți violatori de mai mică anvergură să reducă un tratat la o simplă hîrtie. Prin urmare, dreptul singur nu este suficient pentru a asigura pacea. Și acceptarea procedurilor obligatorii de rezolvare pacifică a conflictelor internaționale, de felul celor pe care le prevedea pactul Briand-Kellog, nu este nici ea eficace decît dacă o forță internațională obligă la respectarea lor.

Aceasta este problema garanțiilor de ordin federal; soluționarea sa cere o coerciție superioară, capabilă de a face înțeleasă dreptatea de către suveranități. Or, ordinea interstatală este prin natură rebelă creației sale. Căci suveranitățile sînt ele însele coerciție, singura coerciție existentă. Căștile albastre sau forțele africane, arabe de intervenție, nu trebuie să producă iluzii, dat fiind că statele care participă pot să-și retragă contingentele cînd doresc. Aceste poliții nu au de altfel decît un caracter provizoriu și se referă la probleme particulare.

Trebuie văzut că, în scala colectivităților coerciția irezistibilă, sau, mai spunem noi, originală, nu se poate găsi decît la un singur nivel. Idealul ar fi ca ea să fie la vîrf, adică la nivelul planetei, în favoarea unei federații mondiale. Din păcate, ea este astăzi apanajul suveranităților multiple care își petrec timpul amenințîndu-se reciproc și contestînd tratatele încheiate.

Aici apare cel mai bine distincția *federație* – *confederație*. În confederație, coerciția originală aparține colectivităților componente, statele. În federație, dimpotrivă, ea revine colectivității compuse, adică federației însăși. În primul caz, coerciția este multiplă și, prin urmare, eminentemente periculoasă. În cel de-al doilea caz, ea este unică și prin aceasta se poate pune chiar în serviciul dreptului.

Se vede prin acestea că între federație și confederație nu există doar o singură diferență de grad, prima posedînd mai multă putere decît a doua, ci și o diferență de natură. În timp ce federația are o existență autonomă, confederația nu este decît un simplu amalgam fragil de suveranități multiple. De la această diferență fundamentală vin diferențele secundare, pe care nu este nevoie să le enumerăm aici. Să notăm totuși că federația are proprii săi cetățeni, în timp ce în confederație

nu există decît cetăţenii ale statului membru. Acesta este motivul pentru care confederaţia nu beneficiază de sprijinul activ al opiniei publice şi are întotdeauna tendinţa de a ceda pretenţiilor egoiste ale membrilor săi. Comunităţile europene rămîn la stadiul confederal în ciuda prezenţei cîtorva trăsături federale care constituie ceea ce numim „supranaţionalitate”.

II — Strategia

Este frumos să visăm la o lume federală şi federalizată. Urmează să şi concepem căile şi mijloacele realizării sale³. Or, chestiunea este complexă şi cu atît mai dificilă cu cît lipseşte experienţa în domeniu, lăsînd de-o parte federaţiile politice teritorial limitate care există în ziua de azi.

Anumite federaţii (Statele Unite, Elveţia, Germania) sînt trecute prin stadiul confederal. Altele, dimpotrivă, au succedat statului unitar, în cazul: URSS, India, Iugoslavia.

Unificarea lumii cere, în mod evident, primul demers, demersul agregativ. Dar, spre deosebire de federaţiile parţiale care sînt aproape toate constituite în scop de apărare, federaţia mondială nu este condusă de acest mobil puternic. Şi totuşi, chiar şi numai teama unei deflagraţii atomice ar trebui, mai mult decît frica de un inamic tradiţional, să conducă popoarele la a reclama puternic instaurarea imediată a unei federaţii mondiale.

Premisele confederale există totuşi în unele părţi: ONU pentru planetă; Uniunea Europeană, Liga Arabă, Organizaţia Statelor Americane, Organizaţia Unităţii Africane, etc. pentru federaţii continentale sau arii de civilizaţie. Cea mai avansată dintre aceste organizaţii, şi într-o regiune de importanţă primă, este în mod sigur Uniunea Europeană. Cei cincisprezece, se ştie, concep pentru 1996 întărirea instituţiilor comune, apoi, pînă la sfîrşitul secolului, crearea unei uniuni monetare. Totuşi, Uniunea Europeană, chiar şi susţinută de o uniune monetară, nu va aduce mari schimbări la ceea ce deja există, Comunitatea Europeană dublîndu-se începînd din 1970 cu „cooperarea politică”, întărită de tratatul de la Maastricht. Ar trebui o modificare profundă a relaţiilor dintre instituţiile comune, cu dispariţia Consiliului şi întărirea Parlamentului European şi a Comisiei. Aceasta nu este calea pe care Franţa înţelege să o urmeze. Ar trebui, de asemenea, să fie creată o veritabilă cetăţenie europeană pentru ca Europa să existe pentru indivizi ca *cetate* şi nu ca simplă organizare economică. Dar se ştie cît de mult se împotrivesc suveranităţile la menţionarea acestei idei. Avertismentele şi semnele cele mai grave nu par a le emoţiona pînă la punctul de a le constrînge să-şi federalizeze statele pentru ca ele să poată vorbi şi acţiona deodată.

Trebuie, de altfel, să se facă o alegere între crearea de federaţii regionale (continentale) şi accesul direct la federaţia mondială. Cei care sînt numiţi „mondialişti” sînt mai mult partizanii celei de-a doua căi, federalişti europeni gîndind, dimpotrivă, că trebuie început prin federaţii parţiale. Argumentele celor două orientări se prezintă în mare după cum urmează:

a) Partizanii federației mondiale imediate, prin întărirea Națiunilor Unite, pun în valoare urgența și riscul tensiunilor și războaielor între federațiile continentale, dacă ele vor apărea.

b) Partizanii federației europene, care recunosc și necesitatea unei federații mondiale, dar nu o cred realizabilă decât pe temelia federațiilor regionale. Ei pun în valoare faptul că lupta pentru federația europeană nu este cu nimic contradictorie unei lupte duse în paralel pentru întărirea Națiunilor Unite. Argumentele sînt în număr de șase:

1. Nivelul continental sau, dacă preferăm, comunitatea civilizațiilor, trebuie să fie recunoscut și instituționalizat cu același titlu ca și celelalte. Crearea directă a unei federații mondiale riscă să-l depășească.

2. În ciuda conflictelor care, în trecut, destrămau vecinii apropiați, este sigur că apropierea geografică, comunitatea de civilizație, același gen și nivel de viață, similitudinea problemelor, exterioare sau interne cu care sînt confruntate, favorizează unificarea federală a popoarelor Europei.

3. Istoria arată că unificările se fac în cercuri concentrice și nu este astfel realist să se sară peste etape.

4. Exemplul Europei arată că în cadrul unui nucleu mic se pot face primii pași și se poate avansa destul de departe. Ceea ce s-a făcut în șase, nu s-ar fi putut în cincisprezece, deoarece statele mai noi au ratat clar startul.

5. Procedeele federalizatoare sînt contagioase. Crearea unei federații continentale ar avea o valoare de exemplu și ar fi probabil urmată de multe altele.

6. În sfîrșit, o Europă federalizată ar avea un rol specific de jucat, atît prin numărul, cît și prin calitatea populației sale, prin poziția sa geopolitică, relațiile cu lumea a treia, precum și prin mesajul federalist pe care ar putea să-l lanseze.

Aceste linii mari fiind trasate, dezbaterile nu se rezumă la atît. Accelerarea construcției europene reclamă o convergență de eforturi: din partea instituțiilor europene, a Comisiei și a Parlamentului European în primul rînd, din partea regiunilor și a etniilor, a forțelor economice și sociale din interiorul diferitelor state.

Ar trebui să se facă inventarul avantajelor calificabile și necalificabile pe care instaurarea unei Europe federale este capabilă să le aducă diferitelor categorii economice și sociale, și tuturor europenilor ca atare, ca și popoarelor lumii a treia. Acest inventar ar putea fi de altfel efectuat de manieră negativă, sub forma, de exemplu, a unei anchete asupra „costului frontierelor”. Înarmate cu o informație precisă, greu de contestat în concluziile sale globale, diferitele medii animate ale „tablei sociologice” ar trebui să se adune în state generale federaliste a căror presiune permanentă va sfîrși prin a convinge guvernele.

Căutarea unei societăți noi, societatea federală, ar putea întări lupta europeană, cu condiția ca această idee justă și fecundă să fie suficient împărtășită. Dacă, din contră, ea ar putea să dividă, ar fi mai bine să ne rezumăm la argumentele incontestabile care pledează în favoarea cadrului european. □

Note

1. Această prezentare este schematică, atât pentru trecut, cât și pentru prezent, deoarece ea există în ambele tabere de federaliști, rămânând însă doar la nivel declarativ.

2. Este ceea ce dezvoltă, dar fără ironie, Alexandre Marc în articolul său *Pour en finir avec l'État* în *L'Europe en formation*, nr. 284, p. 27.

3. Vezi A. Chiti-Batelli, *D'ici à la fin du siècle: une stratégie pour les fédéralistes*, în *L'Europe en formation*, nr. 284, p. 9.

Traducere de Mihaela Ignat și Luminița Pungea

*

Guy HÉRAUD (n. 1920, Avignon), profesor emerit al Universităților Pau și Nice (Franța), politolog cu o vastă contribuție în domeniul federalismului, autor al lucrărilor: *Le fédéralisme, modèle et stratégie* (1986), *Pour une Europe des Ethnies* (1987), *Allgemeines Modell für das Selbstbestimmungsrecht* (1995).

Guy Héraud, *Le Fédéralisme*, publicat de Presses d'Europe (1995), preluat cu permisiunea editorului.

De la etatism la federalism— o schimbare de paradigmă

DANIEL J. ELAZAR

În ultimii câțiva ani, din ce în ce mai mulți cercetători și oameni de stat au constatat că lumea, în ansamblu, suferă o schimbare de paradigmă: dintr-o lume de state modelate după idealul statului național care s-a dezvoltat la începutul epocii moderne, în secolul al XVII-lea, spre o alta, a suveranității statale în scădere și a creșterii relațiilor interstatale cu un caracter federativ constituționalizat.¹ Acest lucru a fost observat și de cei care studiază federalismul, și de aceia care se ocupă cu relațiile internaționale, de fiecare grup dintr-o perspectivă proprie, producându-se convergența intereselor din diferite puncte de vedere. Această schimbare de paradigmă a început de fapt după cel de-al doilea război mondial. S-ar putea chiar demonstra că primul pas către aceasta a fost fondarea la San Francisco, în mai 1945, a Națiunilor Unite, ca o ligă a statelor suverane politic, cu scopul nobil de a menține pacea lumii, grupate ca urmare a luptei dintre două mari puteri, care a dus la declanșarea Războiului Rece. S-ar putea ca schimbarea să fi început chiar mai înainte cu un an, când Aliații s-au întâlnit la Bretton Woods, în New Hampshire, pentru a pune bazele unui nou sistem monetar.

În plus față de evenimentele din Europa Occidentală, ducând la scăderea radicală a suveranității politice a statelor membre ale Uniunii Europene, evenimente similare au avut loc în alte părți ale lumii, cu precădere în Asia de Sud-Vest (Asociația Națiunilor Asiei de Sud-Vest - ASEAN) și în Caraibe. Totuși, caracterul general și absolut al acestei schimbări de paradigmă a devenit vizibil majorității, chiar (poate mai ales) acelor care studiază îndeaproape afacerile publice, numai odată cu prăbușirea - mai întâi a Imperiului Sovietic și apoi a Uniunii Sovietice însăși, între 1989 - 1993. Cei mai mulți dintre aceștia au fost și poate încă mai sînt legați de paradigma anterioară a blocurilor formate din state suverane care compun organizațiile mondiale, state suverane care tind să devină state naționale și să-și mărească independența de acțiune și decizie. Dacă unii au fost

conștienți de această schimbare chiar în timp ce ea avea loc, iar alții au susținut-o ca pe un scop politic major, totuși pentru marea majoritate ea pare să se fi produs pe neașteptate.

Schimbarea vechii paradigme

Ambasadorul Max Kampelman, care a reprezentat SUA în Comisia CSCE la sfârșitul anilor '80, și-a dat seama de schimbare și s-a referit la aceasta în modul următor²:

„Relațiile de interdependență din lume și globalizarea economiei nu implică și nu sugerează dispariția statelor-națiuni, care dau dovadă de vitalitate ca epicentru al mândriei naționale și conservării etnice... Abba Eban, într-o analiză recentă a perspectivelor unei confederații între Israel, Cisiordania, și Iordania, se referea la aparenta contradicție a unei lumi fragmentate politic și care există odată cu una integrată din punct de vedere economic. Sugestia lui este că această contradicție poate fi armonizată de confederațiile regionale (...)

De sute de ani, la baza organizării societății internaționale stau statele separate și suverane, a căror integritate teritorială și independență politică a fost garantată și protejată de elaborările dreptului internațional. Carta Națiunilor Unite, întrupând și reflectând valorile sistemului statal, a reafirmat principiul nefolosirii forței în respectarea granițelor internaționale și — decurgând din primul — cel al neintervenției în problemele interne (...)

În cadrul acestor principii, Woodrow Wilson (...) introducea, la începutul secolului XX, unul nou, acela al autodeterminării popoarelor, ca o lovitură împotriva colonialismului. Efectul său a fost însă unul cu consecințe dăunătoare în multe părți ale lumii. Din ce în ce mai mult, violența asociată conflictelor etnice și-a găsit o justificare în afirmarea dreptului la autodeterminare. Ceea ce s-a înțeles greșit a fost faptul că dreptul la autodeterminare al popoarelor nu include, evident, dreptul de separare în cadrul granițelor stabilite și recunoscute internațional ale statelor naționale (...)

Lumea e din ce în ce mai mică. Nu ne putem sustrage faptului că o șoaptă sau un scîncet dintr-o parte a lumii se poate auzi imediat în întreaga lume — iar consecințele nu întârzie să apară.

Dar politica generală a lumii n-a ținut pasul cu realizările tehnicii și științei. Așa cum trupul omenesc face eforturi naturale pentru menținerea echilibrului părților sale și considerăm că trupul este infirm dacă un braț sau un picior crește mult mai puțin decât celălalt, la fel de infirm este și trupul politic al lumii, dacă organele cunoașterii deschid căi largi spre dezvoltare, pe cînd părțile politice și sociale rămîn în Evul Mediu (...)

Să înțelegem natura acestei schimbări de paradigmă. Ea nu înseamnă dispariția statelor, ci dobîndirea unei noi dimensiuni, care a început ca una suplimentară, dar a ajuns să acopere (și, cel puțin din anumite puncte de vedere, să înlocuiască) sistemul dominant de-a lungul întregii epoci moderne. Această umbrelă este o rețea de acorduri care nu obligă numai *de facto*, din punct de vedere militar și

economic, dar și *de jure*, devenind obligatorii constituțional. Această umbrelă restrânge ceea ce s-a numit suveranitatea statală și forțează statele să intre în asocieri de autoguvernare și guvernare în parteneriat, pentru ca ele să poată supraviețui. Acesta este federalismul, înțeles în cel mai larg sens politic: el presupune asocierea guvernării cu coguvernarea în parteneriat și nu poate fi redus la acea unică formă de federalism acceptată în federațiile epocii moderne: federația.

Evoluția a fost și mai mult exacerbată de legitimarea postmodernă a identității etnice. Orice grup care își prezintă în mod convingător revendicarea identității etnice separate, poate în consecință să ceară recunoașterea legitimă și îndreptățită de a-și lua măsuri de autoconservare și exprimare politică, dacă le dorește. Nu fiecare potențial grup etnic o face, nici nu caută fiecare aceleași forme de exprimare politică, dar mai mult decât oricând, a crescut posibilitatea ca asemenea grupuri autodeterminate să capete legitimare.

Implicațiile acestei schimbări de paradigmă sînt enorme. Dacă înainte fiecare stat tindea spre autarhie, omogenitate și, cu cîteva excepții, concentrarea autorității și puterii într-un singur centru, în noua paradigmă statele trebuie să recunoască, pe lângă interdependență și eterogenitate, faptul că centrele, dacă există, nu mai sînt unice, ci părți ale unei rețele pluricentrate, din ce în ce mai descentralizată, și că acest lucru este necesar pentru a supraviețui în noua realitate.

Ideea că sîntem martorii unei schimbări majore de paradigmă nu presupune că rezultatul va fi perfect sau că va funcționa în fiecare dintre cazuri. Oamenii sînt totuși oameni și conflictele lor sînt foarte reale. Aproape cu necesitate, într-o lume care recunoaște atîtea grupuri etnice, unele dintre acestea vor intra în conflict cu statele unde trăiesc sau unele cu altele. Mai mult, conflictul etnic a devenit o mare problemă mondială și a atras din ce în ce mai multă atenție ca atare, în mare măsură datorită îngrozitoarelor consecințe ale conflictelor etnice din ce în ce mai vizibile ale vremurilor noastre. Federalismul s-a bucurat de atenție, probabil, ca un posibil mijloc de a rezolva conflictele etnice, într-o lume care a redescoperit cruda realitate a etnicității și care nu mai crede că modernizarea va duce la abandonarea ei. Dar cei care studiază federalismul cu mintea trează, au admis de mult că cererile etnice sînt cele mai exclusiviste din lume și că aceeași conștiință etnică ce face federalismul necesar, îl și stînjenește într-o anumită măsură, micșorîndu-i șansele de reușită. Onestitatea cere recunoașterea acestui paradox și confruntarea realității lui atît de către partizanii autodeterminării etnice, cît și de către cei ai federalismului.

Soluția poate consta în extinderea limitelor federalismului și în adîncime. Căci, în cea mai mare parte a epocii moderne, cel puțin de cînd s-a fondat federația americană prin Constituția din 1787, lumea a privit federalismul ca fiind pur și simplu o federație. Alte forme ale acestuia, mai ales confederația și legăturile confederative, pînă la 1787 considerate ca federale, nu numai că au încetat să mai

fie funcționale, dar nu au mai fost văzute ca opțiuni federale raționale pentru organizațiile guvernamentale.

Apariția și transformarea sistemului statal modern

Vechiul sistem statal a fost produsul epocii moderne. Datorită formei pe care au luat-o în practică, noile state naționale ale Europei Occidentale, cum ar fi Franța în Evul Mediu târziu sau Prusia în secolul al XIX-lea, aveau la bază concepția că, prin concentrarea puterii într-un singur cap sau centru, statul însuși putea fi suficient de bine controlat și mediul destul de bine administrat pentru a se ajunge la autarhie sau, cel puțin, la maximumul realizabil al acesteia, într-o lume inevitabil ostilă sau măcar indiferentă la interesele fiecărui stat și în care alianțele se vor face în funcție de coaliții temporare de interese și nu vor dura mai mult decât ocazia care le-a provocat. Vechea maximă „Statele nu au prieteni, ci doar interese” reflectă această situație.

Într-adevăr, primele state naționale puternice au fost monarhiile, susținătoare ale dreptului divin al regilor de a proteja autoritatea și puterea centrală. După o serie de revoluții moderne, conduse din punct de vedere conceptual de filozofi ca Hobbes, Spinoza și Locke și puse apoi în practică, regii au fost lipsiți de puterea absolută, chiar și ca principiu. Astfel s-au format noi centre ale puterii, teoretic bazate pe cetățenie și consensul popular. În fapt, aceste centre se bazau pe aceeași putere centralizată, cu care erau investite comitetele și conducătorii, adunările reprezentative și executivul vorbind în numele statului, în mod formal. Doar în puține cazuri, dispararea anterioară a puterii a fost constituționalizată și merită luată în seamă. Aceste cazuri au dus la crearea federațiilor, forme ale federalismului pe linia clară a supremației naționale (din considerente legate de relațiile externe dar și, de obicei, de apărare), cu puteri naționale extinse. Deși *de facto* moderate, ele erau întotdeauna disponibile *de jure*.

Cel de-al doilea element definitoriu al statului național a fost tendința de omogenizare. Fiecare stat trebuia să coincidă cu națiunea sa, și fiecare națiune cu statul său. Acolo unde oamenii nu se potriveau măsurii acestui „pat al lui Procust”, se făceau eforturi de a-i înghesui în el cu forța. Asemenea eforturi s-au făcut datorită presiunii interne (ca în Franța, unde guvernul francez, în numele statului, a dus războaie cu bretonii, occitanii, provensalii și languedocienii, contestându-le, printre altele, pînă și dreptul de a-și boteza copiii cu nume care nu apăreau pe lista franceză oficială) sau externe (ca în Balcani, unde mici state naționale cu minorități în afara granițelor s-au luptat deseori unele cu altele pentru a cuceri teritoriile unde locuiau conaționalii lor, iar apoi fie exterminându-i, fie expulzându-i pe aceia care nu se defineau ca aparținători la aceeași naționalitate, cum se întîmplă astăzi în Bosnia). Ca urmare, războaiele moderne au urmat în principal două direcții complementare: imperialistă, a statelor mai puternice, avînd ca scop crearea posibilității de a deveni și mai autarhice prin acapararea populațiilor, teritoriilor

și resurselor; sau naționalistă, avînd drept țel unificarea diverselor părți ale națiunii cu statul național.

Pînă la urmă, aceste trei scopuri n-au putut fi realizate. În multe cazuri nici unul din ele n-a fost realizat; în altele, realizarea a fost temporară, pînă la revolta celor dezavantajați. Și încă în altele, ea s-a dovedit a fi imposibil de atins prin orice mijloace de durată. De obicei, o combinație între cei trei factori a împiedicat realizarea lor.

Regretatul Ivo Duchacek, el însuși ceh și deci expus zădărniceii acestor eforturi în Europa Centrală între cele două războaie mondiale, arăta³ acum 20 de ani că din statele pe-atunci existente în lume 90% aveau între granițele lor minorități care atingeau 15% sau mai mult din populația totală. Din cele 10% rămase, aproape toate aveau mari minorități în afara granițelor statale. De la momentul evidențierii lor, lucrurile s-au complicat, după cum reiese din resuscitarea conflictelor etnice, într-o formă sau alta în întreaga lume, factor care a devenit unul dintre catalizatorii noii paradigme, în căutarea unor căi de rezolvare.

Autarhia, în realitate, n-a fost niciodată realizabilă. E bine să ne reamintim că liberalismul economic modern, bazat în primul rînd pe principiul liberului schimb, a apărut la scurt timp după apariția etatismului modern, pentru a pune la îndoială tocmai baza economică a etatismului, exprimată de mercantilismul care țintea spre autarhie. În parte, liberalismul economic s-a născut datorită lipsurilor mercantilismului, puse în lumină de revoluția americană împotriva Marii Britanii. Cînd politica a ratat, imperialismul i-a luat locul ca un mijloc al acestor state naționale moderne de a ajunge la autarhie. Imperialismul a eșuat la jumătatea secolului XX, nu numai pentru că popoarele subjugate l-au respins, dar și pentru că sensibilitatea morală democratică i-a afectat și pe asupritori.

Soluția nu era nici liberul schimb, în sensul liberal al secolului al XIX-lea, el fiind o prelungire a conceptului de secol al XIX-lea al „societății automate”. Acesta era un concept potrivit căruia guvernul putea fi eliminat sau măcar înlocuit de „piață” sau de „marșul istoriei”, sau de descătușarea bunătății originare a omului — și suferea de aceleași defecte ale conceptelor respective, atunci cînd era să fie aplicat în lumea reală. La începutul epocii moderne, cei care conceptualizau și provocau revoluțiile modernității au înțeles că întreaga societate era structurată de guvern și că instituțiile guvernamentale erau acelea care îi imprimau fiecărei societăți identitatea și caracterul. Consacrînd un spațiu mai amplu vieții sociale particulare și individualismului, ei au dezvoltat ideea „societății civile”, care păstrează acea înțelegere a rolului guvernului în societate și o atribuie începuturilor civilizației, dar au stabilit trei sfere separate sau separabile: guvernamentală, publică sau non-guvernamentală (asociațiile voluntare) și privată, fiecare din acestea văzută ca absolut esențială pentru ca societatea civilă să se realizeze pe sine de-a lungul traiectoriei imaginate. Oricum, cu timpul, teoriile lor s-au

scufundat într-un fel de înțelegere mecanică a „societății”, ca înlocuind societatea civilă și existînd în și prin sine, cu sau fără guvern.

Ideologiile secolului al XIX-lea, oricît de diferite în felul în care conceptualizau omenirea și în felul în care doreau să ajungă la societatea ideală, aveau acest tip de înțelegere. Toate credeau că scopurile lor pot fi atinse prin declanșarea mecanismelor sociale automate care aveau să miște lucrurile în mod „natural” în direcția corectă. Acest lucru este adevărat și dacă vorbim de *laissez-faire*, care credea că piața este un mecanism automat adecvat, de anarhism care credea că bunătatea umană, odată descătușată, va duce la rezultatul dorit sau de marxism, care credea că el va fi obținut de procesele istorice — sau altele.

Pe la mijlocul secolului XX, după ce încercările de a realiza capitalismul *laissez-faire* au dus la nedreptăți economice și sociale și la marea criză economică, după ce alte încercări au dus la diferite forme de totalitarism și la cel de-al doilea război mondial, mare parte a lumii era sătulă de ideea mecanismelor sociale automate. Comerțul liber fusese, de asemenea, compromis nu numai de interesele nelegitime ale diferitelor popoare și organizații politice, dar și de interesele lor legitime. Deși valoarea comerțului liber era din ce în ce mai mult recunoscută, la fel era și nevoia de a-l îngădi într-un fel care să asigure niște reglementări și facilități necesare pentru avantajul și beneficiul tuturor.

Mai mult, chiar al doilea război mondial clarificase cîteva lucruri: unul — că statele cu mare potențial militar trebuiau să devină cumva interdependente, pentru a preveni alte catastrofe exterminatoare; și doi — că oamenii nu se vor învoi să fie guvernați de cei care nu sînt dependenți în nici un fel de ei.

Se naște noua paradigmă

Punctul culminant al acestei schimbări a fost introducerea energiei nucleare. Bomba atomică și urmașele ei au clarificat tuturor, cu excepția nebunilor, că suveranitatea absolută nu mai era posibilă, că pînă și cea mai puternică forță a lumii era limitată ca exercițiu, putînd să ducă la o reacție catastrofală, autodestructivă. „Echilibrul terorii”, generat de imperialismul sovietic în anii Războiului Rece, a fost controlat de realismul nuclear și a dus la eforturi de a adapta sistemul noilor state, la vechi realități.

Evident, un echilibru al terorii putea fi numai temporar. Așa cum se temeau marile puteri, dar și cele mai mici, cei interesați în menținerea unui echilibru aveau să ajungă la aceleași arme ale terorii în scurt timp, cu consecințe nebănuite și lipsă de speranță. Astfel, în interiorul echilibrului terorii, mai ales în afara oprimentului bloc comunist, care încerca utilizarea unor noi variante ale vechilor tehnici imperialiste de păstrare a statului conducător și clasei guvernante, s-au făcut eforturi de a depăși vechiul sistem și de a găsi noi căi de a controla situația, spre satisfacția reciprocă a tuturor.

S-a născut astfel Comunitatea Europeană (CE), acum Uniunea Europeană (UE), inițial o rețea de tratate stabilind legături funcționale între diferitele state ale Europei Occidentale. Data nașterii este 1949, care marchează începutul epocii postmoderne, deși primul tratat, Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului a fost semnat oficial abia în 1958. La început, legăturile funcționale se bazau pe efortul de a împăca cele două mari state europene rivale, Franța și Germania, într-un mod pașnic, pentru a împiedica viitoare războaie între ele. Cu timpul, Comunitatea Europeană a evoluat de la acorduri consultative la exercitarea de autorități funcționale în consens, stabilite de tratate internaționale, la relații de confederație pînă la, odată cu adoptarea Tratatului Uniunii Europene de la Maastricht, confederație propriu-zisă. Curînd, eforturi similare începeau să aibă loc în alte părți ale lumii, parțial influențate de experiența CE/UE și stimulate de identificarea aceluiași nevoi.

În același timp, cele două mari blocuri de putere ale Războiului Rece, sub conducerea superputerii dominante în fiecare dintre ele, încercau să construiască legături aparent mai lejere, dar la fel de obligatorii, în economie și apărare. Acelea generate de Uniunea Sovietică erau legături de modă veche, imperiale, într-o nouă haină ideologică. Din acest motiv, eșecul lor nu a fost o surpriză, odată cu căderea imperiului sovietic la sfîrșitul anilor '80 și începutul deceniului nouă.

Legăturile din lumea liberă s-au dezvoltat sub conducerea Statelor Unite, care credeau cu generozitate că este în interesul lor să reconstruiască Europa și să dezvolte parteneriatul cu statele componente, chiar dacă acest lucru avea să ducă la dificultăți. Astfel, după cel de-al doilea război mondial, Statele Unite și-au restabilit vechile alianțe și dușmăni în Europa și Extremul Orient, prin propriile acțiuni.

Într-un fel, lumea de după război s-a reîntors la o nouă paradigmă, pe care n-o căutasese. După cel de-al doilea război mondial a avut loc restabilirea vechiului sistem statal, cu mici modificări. Statele Unite au preluat reconstruirea fostelor puteri ale Axei, pentru ca acestea să poată fi din nou primite în familia națiunilor, dar și a Aliatilor distruși de război, pentru ca să poată funcționa din nou ca membri egali ai comunității statelor lumii. S-au creat relații de securitate colectivă, una dintre acestea fiind Națiunile Unite, încercîndu-se asigurarea păcii mondiale. Odată cu începutul Războiului Rece, Națiunile Unite au devenit mai mult simbolice decît eficiente, deși întîmplarea a făcut ca URSS și sateliții ei să iasă din ONU înainte de izbucnirea războiului din Coreea, lucru care a permis organizației libertatea de a-și relua atitudinea anterioară la adresa unei probleme de o asemenea amploare și de a-și îndrepta sprijinul și spre susținerea și apărarea Coreii de Sud, condusă de Statele Unite.

Chiar înainte de acestea, un nou sistem monetar fusese fondat în lume, prin acordul de la Bretton Woods, înregistrat la Conferința Monetară și Financiară a Națiunilor Unite din același loc în New Hampshire, în 1944. Conferința a consfințit Fondul Monetar Internațional și Banca Internațională pentru Reconstrucție și

Dezvoltare. Dacă s-a acordat puțină atenție implicațiilor politice la vremea aceea, dezvoltarea lor ulterioară și fondarea embrionară a unei ordini economice mondiale a avut consecințe politice foarte reale.

Între timp, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) fusese fondată ca un pact al securității colective occidentale. Retrospectiv, el poate fi considerat un pas major către noua paradigmă. Departate de a stabili relații de confederație, el a stabilit în schimb ceea ce Karl Deutsch numea într-o formulare fericită o „comunitate a securității”, sub egida Statelor Unite, incontestabil atunci singura superputere occidentală.⁴

Dacă eforturile de a pune bazele unor federații de state descentralizate în Germania de Vest, Japonia și Italia au fost încununate de succes și un mic număr de federații au supraviețuit decolonizării în țări ca India, Pakistan (mai mult pe hîrtie decît în practică), Malaya-Malaiezia și Nigeria, eforturile de a federaliza agregări de state preexistente sub forma unor federații, ca de exemplu embrionul Statelor Unite ale Europei, nu au reușit. Oricum, în anii '50, țările Europei Occidentale au început să urmărească ceea ce numeau ele soluții „funcționale” și nu federale, în rezolvarea uniunii lor. Acestea au evoluat lent în relații confederate care au dus la schimbarea paradigmei.

Eforturi similare au fost inițiate în Caraibe. La început, Marea Britanie a încercat să fondeze o Federație a Indiilor de Vest. Ea a eșuat, dar relațiile confederate care uneau mare parte din insule au supraviețuit ruînării. Insulele sînt, prin definiție, insulare, deci o federație era prea mult pentru ele. Dar, deși își căutau independența, își dădeau seama că aveau nevoie de cîteva trăsături comune, cum ar fi moneda, educația și tribunalele.

Așîderea Spania, făcînd eforturi să-și păstreze vechiul model statal, dar în contextul tendinței de autonomizare a regiunilor sale periferice mai puternice din punct de vedere economic, a luat înțeleapta hotărîre de a introduce în întreaga țară descentralizarea regională. Conducătorii săi au lansat-o pe calea federalizării, controlînd totodată impulsurile secesioniste ale bascilor, catalanilor și ale altora. În anii '70, Italia a inițiat sistemul regional pe care Aliații îl introduseseră în Constituția ei postbelică. Belgia, confruntată cu intensificarea problemelor etnice dintre flamanzi și valoni, a adoptat federalizarea în anii '80. Astfel, fără a abandona în mod conștient sistemul statal, paradigma federală s-a strecurat într-un segment din ce în ce mai important al lumii. Într-o altă direcție s-a dezvoltat Olanda, care, conform constituției sale, devenise „un stat unitar descentralizat” după Războaiele Napoleoniene, abandonînd confederația, dar fără a face pași spre federalizare. Ea s-a retras din propriul imperiu. Coloniile din Caraibe s-au transformat în federații, adică state independente intern, legate de Olanda însași printr-o relație federală asimetrică de state asociate, incluzînd oficial fosta țară-mamă și componentele sale europene, dar avînd ca instituții majore de guvernămînt chiar pe acelea ale Olandei.

Tabelul de mai jos este o listă a formelor de federație existente în prezent.

POLITICĂ	ECONOMICĂ	RELIGIOASĂ	CARACTERISTICI PRINCIPALE
1. Uniune	Corporația multi-diviziunilor	Organizație bisericească episcopală	Unități teritoriale clar legate, păstrându-și puterile „municipale” doar prin coparticiparea la puterea concentrată în guvernul comun
2. Consociație	Sistem de breaslă	Congregații etnice (în biserica centralizată sau ierarhizată)	Unități constitutive neteritoriale coparticipă la puterea concentrată în guvernul comun
3. Federație	1. Comunitate economică 2. Conglomerate, în cazul în care unitățile constitutive sînt reprezentate în structura generală de conducere	Organizație a bisericii prezbiteriene	Unități constitutive autoguvernamante puternice, legate într-un guvern puternic, dar limitat
4. Federalizare	Uniuni vamale	Biserica autocefală (organizații legate ale unei mari biserici ierarhizate)	Legături permanente asimetrice între două unități care se autoguvernează, cea mai mare avînd putere specifică față de cea mai mică, în schimbul unor privilegii specifice
5. Dominion	Companie mixtă pe acțiuni		Conducere mixtă de către două unități, exercitată asupra celei de-a treia sau asupra unui teritoriu sau a unei întreprinderi comune
6. Confederație	Piață comună	Uniune sau federație congregațională	Unități constitutive autoguvernamante puternice, legate permanent de un guvern lejer, cu scop limitat
7. Ligă	Zonă de comerț liber	Convenție congregațională	Legături lejere, dar permanente în scopuri limitate, cu guvern comun, dar cu un organism sau secretariat mixt
8. Autorități funcționale interjurisdicționale	Întreprinderi mixte	Organisme de misionari	Entități mixte sau comune, organizate de unitățile constitutive pentru a prelua sarcini speciale

Toate federațiile postbelice s-au lărgit mult datorită noilor realități economice care au făcut ca state constitutive ale federațiilor deja existente să se înscrie în sistemul internațional, în scopul dezvoltării economice. Această tendință este una de durată. Relații transnaționale între orașe, cantoane, state federate și provincii din Europa și America de Nord au început să se dezvolte chiar mai devreme. După cel de-al doilea război mondial, numărul și întinderea acestor relații a crescut în proporție geometrică.⁵

În timpul administrației Kennedy din Statele Unite, în anii '60, statele americane au început și ele să-și facă loc în arena internațională. Înainte de aceasta, mentalitatea convențională susținea că relațiile internaționale erau fieful exclusiv al guvernului federal, în afara cazului în care era vorba despre un interes direct al vreunui stat autohton, de obicei legat de imigrarea unui grup anume (de exemplu eforturile Californiei de a-i exclude pe imigranții japonezi, la începutul secolului) sau de probleme de interes politic ale funcționarilor publici aleși (de exemplu susținerea verbală a guvernatorului statului Michigan față de independența poloneză și ucraineană, în anii Războiului Rece). Astăzi, încurajate de Ministerul Comerțului din SUA, statele au început să-și caute în străinătate piețe de desfacere pentru produsele lor, să încurajeze investiția străină în Statele Unite și să pună în practică programele americane de asistență tehnică pentru statele în curs de dezvoltare.⁶

În anii '70, diferența dintre statele suverane politic și cele federalizate începuse deja să se șteargă. În anii '90 se ajunsese la un sistem internațional „fără grile”, incluzând cele peste 180 de state „politic suverane” și cele peste 350 de state federative (sau constitutive). Astfel, noua paradigmă a apărut încet, fără să fie dinainte planificată și a prins avânt. Pe la jumătatea anilor '70 multora li se părea că nici măcar Comunitatea Europeană nu va supraviețui. Apoi, în anii '80 ea a cîștigat în forță, odată cu toate celelalte forme de federalism.

Slăbiciunea crescîndă a imperiului sovietic și a însăși Uniunii Sovietice a contribuit la transformarea acordurilor și tratatelor internaționale, cum ar fi Acordul General asupra Comerțului și Tarifelor (GATT) și Organizației pentru Securitate și Cooperare Europeană (OSCE), în organizații mai bine constituite care, deși dependente de statele membre, aveau mijloace mai solide pentru a-și realiza acordurile multilaterale executorii. Fiecare caz are o poveste care trebuie spusă pentru a înțelege mai bine întreaga dimensiune a schimbării de paradigmă. Nu numai că GATT a menținut decenii la rînd o lume deschisă comerțului, dar fiecare rundă de renegocieri a lărgit acordurile de comerț deschis și a făcut rezistența la acestea din ce în ce mai dificilă, chiar dacă venea din partea statelor celor mai puternice. Deși s-ar fi părut că impasurile succesive anunțau prăbușirea GATT, runda din 1993 a fost cea mai extinsă. Acest lucru s-a reflectat structural și simbolic în acea parte a acordului care prevedea că de la 1 ianuarie 1995 GATT avea să devină Organizația Comerțului Mondial (WTO), care nu mai era structurată ca o ligă, ci ca o organizație internațională.

OSCE a devenit vehiculul care a forțat adoptarea de către Uniunea Sovietică postgorbaciovistă a unui program de liberalizare, care a dus în final la prăbușirea ei. Aceasta s-a întâmplat prin insistențele aplicării standardelor Europei Occidentale în privința Drepturilor Omului, în țările din est, încet, dar inexorabil. Astăzi OSCE a devenit, din Conferință, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa (OSCE), cu scopul de a se întări, rămânând un puternic paznic al drepturilor omului în toată Europa.

Anii '90

Pe măsură ce se așează praful peste anii '90, există tot mai multe federații, incluzând mai mulți oameni ca oricând. Acestea sînt pietrele de temelie ale noii paradigme. În prezent există 21 de federații, avînd aproape două miliarde de oameni sau 40% din populația totală a lumii. Ele sînt împărțite în peste 350 de state federative sau constituate (raportat la peste 180 de state suverane politice).

Anexate sau alăturate acestor federații, există numeroase acorduri federale, de obicei asimetrice (federalizări și state asociate), în care puterea federată are o legătură constituțională cu un mic stat federal pe o altă bază decît relațiile normale stat-federație, una care păstrează o mai mare autonomie micului stat federat sau se bazează pe o relație între o federație occidentală și popoarele sale autohtone. Statele Unite, de exemplu, au relații de federație cu Porto Rico (recent reafirmate de portoricani printr-un nou referendum) și cu Insulele Mariene de Nord. Ele recunosc de asemenea cîteva sute de triburi de americani nativi (indieni) din cadrul lor, ca „națiuni autohtone dependente”, cu cîteva drepturi reziduale de suveranitate și o oarecare putere. Acestea capătă acum un înțeles real, fie prin autoguvernare tribală responsabilă, fie prin beneficii acordate triburilor, de cazinourile deschise pe pămînturile tribale. Statelor Federale ale Microneziei, Insulelor Marshall și Palau, anterior protectorate ale SUA, cucerite de la Japonia în cel de-al doilea război mondial, li s-a acordat independența ca state asociate legate de SUA în scopuri de apărare și dezvoltare.

Într-adevăr, o manifestare a noii paradigme este felul în care federalismul a restaurat democrația în diferite state. În acest sens am menționat deja cazul Spaniei. Federalismul se reflectă și în restaurarea democrației în Argentina și Brazilia. În Brazilia, existența federalismului a păstrat un modest guvern liber, chiar în timpul dictaturii militare, în pofida faptului că guvernatorii statelor puteau deține puterea și avea alegeri limitate, datorate puterii lor politice și militare. Sub conducerea generalilor, statele Braziliei și-au menținut poliția de stat, sub controlul guvernatorilor. În statele mai mari aceste forțe erau formate din pînă la 40 000 de profesioniști, mai bine organizați și înarmați decît armata braziliană, formată în mare parte din recruți pe termen limitat. Astfel, guvernatorii se puteau împotrivi oricărei amenințări cu forța venită din partea nivelului federal. Federalismul a fost un mijloc de promovare a democrației în Venezuela, unde guvernatorii statelor, de curînd transformați în funcționari aleși, au jucat un rol crucial în apărarea

democrației în timpul ultimei încercări de a-l elimina pe președinte, în 1993. El pare de asemenea să fie un instrument de trecere lentă a Mexicului de la un partid unic către pluripartitism.

Și mai spectaculos a fost felul în care federalismul a fost folosit pentru reunificarea Germaniei, după prăbușirea Republicii Democrate Germane. Mai întâi, teritoriul RDG a fost reîmpărțit în cinci landuri federale, după care ele s-au unit cu cele unsprezece landuri federale ale RFG și cu Berlinul (anterior un stat asociat), pentru a forma o republică federală lărgită.

Dincolo de cercul acestor federații, noi confederații au luat naștere, cum ar fi Uniunea Europeană, care leagă federațiile (ca Germania), uniunile (ca Marea Britanie) și statele unitare (ca Franța) într-un acord federal de stil nou. Altele din aceeași categorie sînt Comunitatea Statelor Independente (CSI), urmașa Uniunii Sovietice sau Comunitatea Caraibelor, construită în jurul și în umbra CARICOM (Pieței Comune a Caraibelor), moștenitoarea Federației (eșuate) a Indiilor de Vest. Chiar dacă acestea din urmă nu sînt atît de avansate pe drumul confederării ca Uniunea Europeană, urmează și ele aceeași direcție.

În aceste noi confederații, multe state au dezvoltat federații și relații de state asociate, din inițiativă proprie sau s-au descentralizat intern, reflectînd o altă dimensiune a schimbării de paradigmă, ca în Portugalia și în Azore, Monaco și Franța.

Relațiile de ligă, mai lejere, pe care le menționam mai sus, cum ar fi OSCE în Europa și NATO, care și-au depășit statutul de grupuri de state legate de tratate și au dobîndit anumite puteri constituționale, limitate dar nu mai puțin reale, reprezintă următorul cerc după aceste federații și confederații. În anii '90, acestea au început să fie suplimentate de zone regionale ale comerțului liber, între care cea mai veche lega Belgia, Olanda și Luxemburg, ca națiuni Benelux. Ea a fost înlocuită de Uniunea Europeană, dar cele mai noi dintre acestea, Zona Comerțului Liber a Americii de Nord și ASEAN, promit viitoare extinderi. De exemplu, acordul de comerț liber dintre Australia și Noua Zeelandă, care a intrat în vigoare la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, a început să integreze cele două țări în domeniile social și economic, dincolo de comerțul dintre ele. Din ce în ce mai mult se strîng relațiile între Noua Zeelandă și statele Australiei, nerămînîndu-se doar la o simplă legătură bilaterală. Pentru a spune și mai mult, acțiunea recentă a Consiliului de Cooperare în Golf, de anulare a boicotului secundar și terțiar al Ligii Arabe împotriva Israelului, nu putea fi făcută de cele șase state, incluzînd Arabia Saudită (foarte prudentă ca stat individual), decît colectiv. Ca state individuale, ele nu ar fi fost în poziția de a lua o asemenea măsură, în absența unei acțiuni anterioare a Ligii Arabe.

Cele din urmă, dar în nici un caz ultimele, sînt relațiile similare din lumea întregă. Ca în runda de negocieri GATT din 1995, și acestea devin mai mult decît simple tratate. În ciuda faptului că WTO a fost un tratat, națiunile industriale

de frunte ale lumii au descoperit că nu pot trăi fără aceasta, așa că au fost nevoite să-și rezolve diferendele pe care le aveau între ele.

Și, în sfârșit, există organizații internaționale al căror statut este de așa natură încât state, altfel independente politic, sînt practic obligate să facă parte din ele și să preia politica acelor organizații ca pe a lor înseși. Începînd cu Uniunea Poștală Internațională, fondată în secolul al XIX-lea pentru a reglementa comunicațiile în lume, s-a înregistrat o creștere constantă, chiar dacă inegală, a numărului acestor organizații.

Astfel, în pragul celui de-al treilea mileniu al erei noastre și în a doua generație a epocii postmoderne, schimbarea de paradigmă pare să fie destul de avansată. Pînă și ungherele cele mai tulburate ale primei generații a epocii postmoderne par să aleagă paradigme federale, ca o modalitate de a-și rezolva conflictele presupuse a fi „insolubile”. Să luăm drept exemplu Comunitatea Statelor Independente din fosta Uniune Sovietică; noua constituție apropiată de federalism a Africii de Sud; Declarația de Principii israeliano-palestiniană și Acordul de la Cairo, precum și Tratatul de pace israelo-iordanian, care se întemeiază pe capacitatea celor două părți, plus Iordanul, de a fonda o rețea de autorități mixte, pentru a-și dezvolta și pe mai departe entitățile mixte, fie ca state, fie într-o modalitate înrudită; și, foarte recent, Declarația britano-irlandeză asupra Irlandei de Nord, urmată de declarațiile de armistițiu local, cu uși deschise spre negocierile de pace în acea zonă tulburată, de-a lungul unor linii care vor combina autoguvernarea și guvernarea în parteneriat, chiar dacă amănuntele sînt încă foarte vagi.

Este la fel de interesant că dreptul internațional a suferit deja schimbări considerabile pentru a se acomoda noii paradigme⁸. Pentru că dreptul internațional s-a dezvoltat din sistemul stătal westfalian, acesta a devenit una din principalele bariere ale depășirii etatismului. Majoritatea profesioniștilor angajați în relații internaționale au studiat dreptul internațional și conceptele sale și sînt legați de concepția westfaliană asupra suveranității de stat, care a dominat gîndirea convențională despre relațiile internaționale și interstatale. După cum au arătat politologii, deși în perioadele liniștite legea poate modela realitatea, în perioadele de schimbarea cea dintîi o va succeda pe a doua și va găsi modalități să i se acomodeze și s-o justifice.

Multe vor trebui să se îndeplinească pînă cînd această paradigmă va deveni la fel de înrădăcinată ca cea veche. Printre cele ce trebuie să se îndeplinească, e nevoie ca cercetătorii și personalitățile publice să recunoască noua paradigmă ca fiind ceea ce este, să caute s-o înțeleagă și s-o promoveze. Pe cînd vechea paradigmă a statului era mai degrabă o rețetă a războiului, noua rețetă federală, dacă va funcționa, este una a păcii. □

NOTE

1. Folosesc termenul „federal” aici în sensul său istoric larg, nu pur și simplu pentru a descrie federația modernă, ci diferitele relații federale, inclusiv federațiile, confederațiile

și alte relații confederative, federalizările, statele asociate, autoritățile speciale mixte cu statut constituțional și altele.

2. Kampelman, M.: *Negotiating Toward a New World: The Art of Conflict Resolution Through Diplomacy*, discurs ținut la B'nai Brith, Ierusalim, 13 octombrie 1993.

3. Duchacek, I.: *External and Internal Challenges to the Federal Bargain*, în *Publius*, anul 5 nr. 2, 1975.

4. S. K. Deutsch și S. Burell: *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957.

5. S. J. Koch: *Toward a Europe of Religions: Transnational Political Activities in Alsace*, în *Publius*, anul 4, nr. 3, 1974; J. W. Scott: *Transborder Cooperation, Regional Initiatives and Sovereignty Conflicts in Western Europe: The Case of the Upper Rhine Valley*, în *Publius*, anul 19, nr. 1, 1989.

6. D. Palumbo: *American Politics*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1973; J. Kincaid: *The American Governors on International Affairs*, în *American Confederal Experiences, Past and Present* (red. D. J. Elazar — în curs de apariție).

7. Interviuuri în Brazilia, realizate de autor, 21-30 iulie 1980.

8. M. Hirsch et al.: *Yerushalayim le'An?* Ierusalim: Makhon Yerushalayim LeKheker Yisrael, 1994; R. Lapidoth: *Yerusalayim-Heibtim Medini'im u'Mishpati'im*. Ierusalim: Makhon Yerushalayim LeKheker Yisrael, 1994; E. Molinaro: *Gerusalemme e i Luoghi Santi*, în *La Comunità Internazionale*, nr. 2, 1994.

Traducere de Doina Baci

*

Daniel J. ELAZAR este profesor universitar la catedra de științe politice și directorul Centrului de Studii ale Federalismului în cadrul Universității Temple, la catedra de relații interguvernamentale a departamentului de studii politice de la Universitatea din Bar-Ilan, unde conduce și Institutul pentru Guvernare Locală. Președinte al Centrului de Afaceri Publice, președinte fondator al Asociației Internaționale a Centrelor de Studii ale Federalismului, a făcut parte din Comisia Consultativă privind Relațiile Interguvernamentale, timp de nouă ani. Este co-editorul publicației *Publius*, și printre cele mai recente cărți ale sale se numără *Federalism and the Way to Peace* (1994), *Federal Systems of the World: A Handbook* (1994), *Covenant and Polity in Biblical Israel* (1995).

Daniel J. Elazar, *From Statism to Federalism — A Paradigm Shift*, publicat în *International Political Science Review* (1996, vol. 17, nr. 4, pp 417-429) și preluat cu permisiunea autorului.

Federalism și libertate

PAUL PHILIPPI

Prezentul studiu abordează cele două noțiuni — federalism și libertate — în contextul experienței românești, adică în contextul unui stat care s-a autodefiniț în două rînduri, întâi în 1923 și apoi din nou în 1991, drept *un stat național unitar*, cu alte cuvinte, drept un stat declarat non-federal. Reluarea definiției din 1923 în Constituția României postrevoluționare din 1991 s-a făcut în ideea restabilirii legăturii cu tradiția precomunistă din perioada grandioasă a întregirii naționale a României, ce a urmat Tratatului de Pace de la Trianon. Din acest punct trebuie să pornim dacă dorim să elucidăm problema unor elemente ignorate ale moștenirii politice a României.

România este un stat tînăr. În ciuda tuturor eforturilor depuse pentru a susține contrariul, pentru a se prezenta pe sine ca pe una dintre cele mai vechi entități politice europene, se impune să fim mai temperați în afirmații și să recunoaștem că România, cu întinderea și în granițele ei actuale, există doar de la Primul Război Mondial încoace. Doar cu începere de la această dată se poate vorbi într-adevăr despre statul românesc așa cum îl concepem astăzi sau cînd încercăm să diagnosticăm realitatea politică cu care sîntem confrunțați.

Să începem cu o succintă trecere în revistă a istoriei României.

I.

Manualele de istorie din școlile românești cuprind cel mai adesea vaste capitole introductive referitoare la daci și romani. Este de neîgăduit că dacia și romanii aparțin istoriei teritoriului României de azi, este însă mai exact să afirmăm că ei aparțin preistoriei românilor. Am comite de aceea o eroare dacă am încerca să stabilim o linie de continuitate între acele timpuri pre-românești din secolele doi și trei și statul românesc actual ce se străduiește să se integreze în diferitele instituții politice europene. În studiul de față interesul nostru se concentrează tocmai asupra acestui stat românesc actual. Nu este relevant în

acest context să abordăm și controversele apărute cu privire la „*problema continuității*” în sens propriu, problemă ce are ca obiect întrebarea dacă descendenții căsătoriilor mixte daco-romane au rămas sau nu, fără întrerupere, în spațiul geografic carpato-danubian pentru o perioadă de opt sute de ani, începînd cu secolul al treilea și pînă la ocuparea Transilvaniei de către maghiari în secolele XI și XII. Putem porni de la simpla constatare că viața politică *documentată istoric* a românilor nu a început decît în secolul al XIV-lea, cînd s-au dezvoltat în sudul și în estul lanțului carpatic primele nuclee a ceea ce mai tîrziu aveau să fie Principatele Țării Românești și Moldovei. Încă de la începuturile lor, aceste două principate au fost nevoite să lupte împotriva pretențiilor la suveranitate formulate de Ungaria sau Polonia, iar, mai tîrziu, de Turcia sau Rusia. În cele din urmă însă, cele două principate române au reușit să se constituie și să se mențină ca entități politice respectate ca atare chiar și în perioadele în care caracterul național românesc al sistemelor lor politice ar putea fi pus la îndoială. Studii, precum cele ale lui *Emanuel Turcsinski* și *Christei Zach* au ajuns la concluzia că pînă în secolele XVIII și XIX legătura care îi unea pe românii de pe întreg cuprinsul României de azi a fost conștiința unei limbi comune, a religiei ortodoxe comune și a unor obiceiuri populare similare. La aceasta am putea adăuga că cele trei elemente (limbă, religie, obiceiuri) s-au constituit în unul și același mijloc prin care conștiința românească de sine a devenit o realitate populară. Ideea unei împliniri comune în plan politic, adică într-un stat românesc unit, nu a devenit o forță politică decît în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Ideile politice naționale care aveau să ducă la formarea statului român modern s-au articulat întîi și au fost testate practic în Țara Românească și Moldova în jurul anilor 1832 și 1848, odată cu creșterea influenței intelectualilor care fuseseră la studii în Franța și Germania. Tensiunile dintre realitatea feudală și ideile democratice au rămas vreme de mai multe decenii o trăsătură caracteristică a evoluției vieții politice din România, ca și în celelalte state balcanice. Vechile clase conducătoare precum și mulți dintre noii intelectuali nu proveneau neapărat din familii de naționalitate română, dar, fără îndoială, au încercat și unii și alții să dezvolte un stat român modern a cărui administrație era în bună măsură centralizată — un stat aflat la început sub îndrumarea și guvernarea unor centre ca București și Iași. Treptat, în mai multe etape (1859, 1866, 1881 și mai ales din 1919), Bucureștiul a devenit centrul dominant (1859: unirea Țării Românești și Moldovei sub numele de Principatele Române Unite; 1866: instaurarea dinastiei Hohenzollern; 1877: proclamarea independenței; 1881: ridicarea României la rangul de regat; 1919: constituirea României Mari după Primul Război Mondial prin unificarea Principatelor Unite cu provinciile intra-carpatine).

Sub aspectul naționalității, vechile principate reprezentau o societate relativ omogenă cu toate că, desigur, existau aici mulți cetățeni aparținînd unor grupuri

etnice diferite de cel al românilor, precum evrei, lipoveni, turci și chiar germani, concentrate cu precădere în orașele mari și în Dobrogea. Existau de asemeni multe familii grecești în pătura de sus a societății. Însă acești cetățeni de altă origine decât română nu s-au constituit niciodată, din secolul al XVI-lea, în grupuri care să promoveze interese specifice de grup în cadrul structurii politice a statului și nici nu au arătat vreo ambiție de a se organiza în subunități statale. Se poate spune de aceea că vechea Românie, așa cum a existat înainte de 1919, a fost un stat *omogen* din punct de vedere etnic, care nu a necesitat și nici nu a reflectat într-o manieră relevantă substructuri federaliste sau regionale. Existau, desigur, clase sociale, ba chiar tensiuni sociale majore între moșieri și țărănimea lipsită de pământ, însă aceste tensiuni nu au condus niciodată la soluții de tip federal.

Anticipînd o succintă privire asupra modelului opus, oferit de istoria provinciilor intracarpatice ale României, putem susține cu deplin temei că evoluția politică a României Mari unite, clădite pe baza Tratatului de la Trianon din 1919, a fost dominată de conceptul de stat propriu Țării Românești și Moldovei. În urma acestui tratat, teritoriul României s-a mărit cu mai mult de o treime din întinderea sa, și, după cum vom constata, prin includerea noilor provincii, România a devenit moștenitoarea unei tradiții politice fundamental diferite de cea anterioară. Este chiar problema pe care ne-o punem azi: a acceptat oare România Mare moștenirea politică a noilor sale teritorii? Dacă nu, care sînt motivele acestui refuz, iar dacă da, în ce fel ar putea fi împămîntenită această moștenire în viața politică a unei României întregite? Înainte de toate trebuie însă să ne întrebăm care era conținutul ori substanța acestei moșteniri.

II.

Noile provincii care au extins teritoriul României la vest erau Transilvania, regiunea Banatului și regiunea de graniță Crișana, sau, în formularea tradiției latine a Transilvaniei, acea „*partes Hungariae adnexae*”, însemnînd „regiunile care nu făcuseră parte din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea, dar care i-au fost alipite (sau anexate) Transilvaniei” după înfrîngerea de la Mohács din 1526, cînd turcii au distrus Regatul Ungar și au ocupat Ungaria Centrală. Noile provincii românești au avut o istorie foarte diferită de cea a vechilor principate române. Este cert că Transilvania a fost în vremurile antice un bastion al dominației dacice, iar mai tîrziu ea a devenit centrul provinciei Dacia Romana, însă în perioada dintre secolele IV și X această parte a României contemporane a fost dominată succesiv de diverse popoare migratoare, precum goții, hunii, gepizii și avarii (un destin care deocamdată nu se deosebea prea mult de cel al Țării Românești și Moldovei de mai tîrziu), pînă cînd, în cele din urmă, ungurii au traversat Carpații în 896, deplasîndu-se într-o primă fază dinspre est spre vest și stabilindu-se în Cîmpia Panonică. Apoi, în jurul anului 1000, ei s-au deplasat dinspre vest spre est, ocupînd

ținutul colinar al Transilvaniei, „Țara de dincolo de pădure”, care peste aproximativ 900 de ani avea să facă parte din România Mare. Acest proces de ocupare a Transilvaniei a avut loc de-a lungul unei perioade de circa 200 de ani și a cunoscut aproximativ șase etape. În acele timpuri țara pare să fi fost slab populată și nu avem știre de vreun război de cucerire mai însemnat. În schimb, avem știre de popoare fie aliante, fie confederate, fie supuse, care îi însoțeau pe unguri din chiar momentul venirii în Europa. Mai târziu avem știre, de asemenea, de popoare care au încheiat un acord cu Regatul Maghiar în timpul avansării sale în interiorul Transilvaniei dinspre nord-vest spre sud-est. Aceste popoare erau pecenegii, secuii și în parte „blacchi” (probabil românii timpurii din aceste regiuni) precum și cumani, aceștia din urmă stabilindu-se pînă în 1241 mai ales dincolo de munți. Am putea rezuma că ocuparea Transilvaniei de către regii maghiari, între anii 1000 și 1200, a avut loc nu atît prin mijloace militare, cît mai ales printr-un sistem de contracte sau tratate care chiar de la începutul vieții politice documentate istoric introduc o dimensiune de diversitate și pluralitate în societatea transilvană, oferind cadrul pentru multiplele nuanțe ale diferențelor teritoriale — un fel de precondiție a federalismului.

Drept model pentru această crescîndă unitate în diversitate (din care federalismul își face cel mai ușor apariția) prezentăm aici colonizarea acelor „hospites” care au devenit cunoscuți mai târziu ca *sașii transilvăneni*. Acești coloniști din Vest, cea mai mare parte a lor proveniți din Flandra și din regiunea Rinului Inferior, au fost invitați de rege, cel mai târziu pe la anul 1150, să se stabilească în Transilvania în condițiile unor „libertăți” („*libertates*”) bine stabilite. Pînă în secolul al XV-lea, libertățile specifice pentru acești sași transilvăneni au evoluat spre autogovernare în cadrul unui teritoriu destul de stabil definit, așa numitul „fundus regius” — Domeniul regal.¹

Acest „Ținut al sașilor” nu era unitar din punct de vedere teritorial. Pe vechile hărți ale Transilvaniei acesta arată ca o lucrătură din petice. Peticele au persistat, în general vorbind, mai bine de 600 de ani, oferind o bază solidă pentru autogovernare, astfel încît scriitorul englez Charles Boner, care a studiat în anii 1860 „*Transilvania, produsele și oamenii săi*”, insistă asupra simțului lor de autogovernare ca trăsătură caracteristică. Instituția prin care se exercita această autogovernare era așa-numita *Universitate*, cu alte cuvinte, cuprinderea sau reprezentarea universală a tuturor sașilor. Această adunare reprezentativă se întrunea de două ori pe an, la date fixe. Ea hotăra asupra tuturor problemelor litigioase și controversate din sfera internă și pregătea de asemeni deciziile care urmau să fie luate în Dieta generală a Principatului — cealaltă adunare parlamentară. Vom reveni asupra ei puțin mai târziu.

Un mod asemănător de autogovernare s-a dezvoltat și în cadrul unui al doilea grup de locuitori transilvăneni, așa-numiții *secui*. În calitatea lor de comunitate înrudită cu ungurii, ei însoțiseră triburile acestora încă de la venirea lor în estul/centrul

Europei, iar apoi au fost folosiți de către regii maghiari ca centură protectoare pentru liniile de frontieră ale regatului deja hotărnicit. Ei au îndeplinit în secolele XI și XII funcția militară de apărare a liniilor de frontieră din interiorul Transilvaniei față de valahii sau pecenegii pe care i-am pomenit puțin mai devreme. La sosirea sașilor, secuii au fost deseori dislocați și transferați în alte regiuni mai avansate de graniță. De fapt, dezvoltarea și consolidarea structurilor politice din Transilvania a pus în mod similar bazele pentru o zonă solidă de autoguvernare și pentru secui: „Ținutul secuilor”. Atât în ținutul secuilor cât și în cel al sașilor, au existat o structură politică internă, o reprezentare, precum și o formă distinctă de cod juridic.

O a treia unitate teritorială, care în mod corect, ar trebui numită cea dintâi, era „Ținutul ungarilor”, teritoriul vechii nobilimi maghiare. Acest teritoriu reflecta vechea împărțire a pământului în ținuturi de care regiunea secuilor și a sașilor erau clar decupate. În această parte — cea mai întinsă — a Transilvaniei era valabil un alt cod juridic, bine cunoscutul *ius tripartitum* al lui Verbőczy.

Aceste trei părți administrative distincte din Transilvania alcătuiau totuși o entitate politică comună: Principatul Transilvaniei, „regnum Transylvaniae”, condus de un principe și de o dietă în care toate cele trei unități teritoriale (ori, dacă doriți, toate cele trei comunități) erau reprezentate prin deputați, și în care toate legile principatului trebuiau să fie acceptate în unanimitate. Aceste trei comunități erau numite „națiuni”, așa încât acel unic „regnum” era compus din trei națiuni, fiecare cu propriu-i sigiliu. Deveneau valide numai legile autentificate de toate cele trei sigilii ceea ce făcea ca dezbaterile și negocierea parlamentară să fie o necesitate.

Pe lângă această clasificare în trei națiuni, trebuie să se țină seama, după 1560, de existența a patru „religii recepte”. Legislația Transilvaniei făcuse posibilă deschiderea țării nu numai față de una din multele orientări religioase de după Reformă, ci, succesiv, față de trei din diferitele biserici nou apărute: luterană, calvinistă și chiar antitrinitariană (unitariană). Libertatea îngăduită acestora din urmă avea să rămână unică în Europa vreme de câteva secole. Biserica romano-catolică a devenit cea de-a patra biserică inclusă în acest sistem de libertate religioasă. Drept urmare, principele era obligat ca în rândul celor doisprezece sfinți oficiali să asigure egalitatea numărului de reprezentanți ai celor trei „națiuni” și ai celor patru religii. Putem socoti drept o dovadă a măsurii în care această combinație de federalism și unitate era înțeleasă public ca un semn al libertății politice, cuvintele pe care le folosea cancelarul provinciei (Farkas Kowachóczy) vorbind în 1589 despre „*publica regni in religione libertas*” — *libertatea comună în problemele religioase* — ca despre o tradiție esențială, definitorie pentru gândirea politică a principatului. Și, iarăși, s-ar cuveni să îl cităm pe revoluționarul Francisc Rákóczy care, în numele tradițiilor transilvănene, a condus după 1703 răscoala împotriva Habsburgilor, proclamându-și țelurile politice pe o medalie ce reprezenta trei preotese aducând ofrande la unul și același altar. Această ofrandă este comentată cu cuvintele „*concordia religionum animata libertate*”

— concordia religiilor inspirată de libertate, deci elemente federaliste ca piatră unghiulară a libertății!

Și, în cele din urmă, nu aș vrea să vă rămână necunoscut un alt asemenea simbol al acestei unități în pluralitate, al șanselor inerent legate de federalism. Mă refer acum la sigiliile pe care le-am pomenit mai devreme, cu care se ratificau toate legile care întruniseră un acord unanim. Fiecare dintre aceste sigilii ne dezvăluie în primul rând apartenența sa: *Sigillum Comitatum Transylvaniae* al nobilimii maghiare, *Sigillum Nationis Siculicae* al secuilor și *Sigillum Nationis Saxonicae* al sașilor. Găsim însă pe sigiliile aparținând secuilor și sașilor două combinații de litere ce rămân fără nici un sens pînă nu le citim împreună, caz în care descoperim o maximă compusă din șase cuvinte. Distribuția cuvintelor pe cele două sigilii este următoarea: primul cuvînt și prima jumătate din cel de-al doilea se află pe sigiliul secuiesc pe care se găsesc și a doua jumătate a celui de-al patrulea cuvînt laolaltă cu cel de-al cincilea și cel de-al șaselea cuvînt, în vreme ce a doua jumătate a celui de-al doilea cuvînt, împreună cu cel de-al treilea și cu prima jumătate din al patrulea cuvînt se găsesc pe sigiliul săsesc. După cum am mai spus, cît timp citim separat un sigiliu, textul rămîne un abracadabra lipsit de noimă. Cuvintele capătă înțeles doar cînd alăturăm sigiliile în felul următor:

4b 5 6 1,2a/

Pe sigiliul secuiesc: LOERDELIORSZAGAEHA

2b 3 4a/

iar pe sigiliul săsesc: ROMNEMZETBOLAL

Combinîndu-le putem citi: E HAROM NEMZETBOL ALLO ERDELI ORSZAGA, adică *Țara Transilvană alcătuită din aceste trei națiuni*.

Sigiliile simbolizează astfel în egală măsură independența și interdependența celor trei „națiuni”, reflectînd federalismul autonomiilor din tradiția politică a Transilvaniei.

III.

Ca o tragedie a istoriei Transilvaniei și ca o dovadă a lipsei de șansă a acestei tradiții în structura politică a României de mai tîrziu, trebuie să adăugăm la schița noastră istorică faptul că, deși a existat o numeroasă populație română în Transilvania, nu a fost loc pentru o națiune română în sistemul politic al Transilvaniei. Această diferență poate fi explicată relativ ușor. Chiar dacă a avut consecințe grave pînă în zilele noastre.

Lucrurile se explică astfel: Ștefan cel Sfînt, (care a domnit pînă în 1035), a lăsat cu limbă de moarte urmașilor săi la tron convingerea că trebuie apreciată și cultivată diversitatea popoarelor din regat — „*nam unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*” — „pentru că domnia asupra unei singure limbi și a unui singur obicei este nevolnică și fragilă”. De aceea, mai vechea tradiție

maghiară, potrivit căreia popoarele confederate ale coroanei ungare își mențineau structurile sociale specifice, a rămas la mare preț în dinastia arpadiană. Aceasta presupunea existența unei nobilimi proprii fiecărei comunități. Este important de reținut că, în general, în Evul Mediu numai nobilimea putea fi socotită partener politic al coroanei. Până în secolul al XIV-lea au existat în Ungaria mai multe nobilimi: maghiară, croată, secuiască, pecenegă, română, săsească și altele. Însă în 1350, Regele Ludovic din noua dinastie occidentală a casei de Anjou a înlăturat această tradiție pluralistă, decretând unificarea nobilimii. Includerea în rîndul nobilimii maghiare unificate avea drept condiție apartenența la credința catolică. Nobilii români însă, asemeni supușilor lor români, erau membri ai Bisericii Ortodoxe de Răsărit și, dincolo de eventualele tensiuni sociale dintre nobilii români și supușii români, ei erau uniți prin limbă, religie și obiceiuri. Diferențierile sociale fiind socotite în Evul Mediu mult mai importante decît cele etnice, nobilimea română și-a păstrat de la sine înțeles privilegiile sociale trecînd în rîndurile Bisericii Romano-Catolice (cel puțin oficial) și fiind absorbită încet, dar aproape complet, în societatea nobililor maghiari. Conaționalii lor au rămas ca urmare fără reprezentanți politici, iar aceasta echivala, în acea vreme, cu inexistența politică.

Această unificare a nobilimii a afectat și comunitățile secuilor și sașilor, dar nobilii acestor grupuri nu au trebuit să-și schimbe religia întrucît erau deja catolici, iar secuii nici măcar limba, întrucît ei adoptaseră limba maghiară cu mult timp înainte. Într-adevăr, sașii și-au pierdut și ei nobilimea în același fel în care și-au pierdut-o românii, dar în timp ce românii au rămas fără nici un fel de reprezentare politică, sașii și-au înălțat, chiar în această perioadă, propriile orașe, iar în interiorul acestora s-a ridicat o nouă clasă de reprezentanți și lideri politici, patricienii. Astfel în 1437 și 1459 clasele politice din Transilvania au încheiat acel *Unio trium nationum*, din care românii lipsesc, deoarece posibilia lor reprezentanți, nobilii români, fuzionînd cu nobilimea maghiară, încetaseră să îi reprezinte.

Absența românilor de pe scena politică a Transilvaniei a atras după sine o altă absență, legată de această dată de remarcabila legislație religioasă a principatului. Biserica Ortodoxă a fost prezentă în Transilvania cu mult înainte ca mișcările reformiste să ceară acceptarea lor, care, odată obținută, a condus la cea mai mare libertate religioasă din Europa. Locul Bisericii Ortodoxe nu a fost însă redefinit în 1560, de vreme ce românii nu existau în Transilvania din punct de vedere politic.²

Astfel, poziția Bisericii Ortodoxe în peisajul social a fost în cele din urmă tratată în practică sub formula generală de „tolerare”. Și cu toate că trebuie să recunoaștem că în contextul secolului al XVI-lea toleranța era o performanță deosebită (cu atît mai mult cu cît toleranța din Transilvania anului 1568 era mult mai cuprinzătoare, mai deschisă decît aceea a lui Oliver Cromwell din 1563, ori chiar decît mult lăudata toleranță a împăratului Iosif al II-lea din 1780) noi, care trăim în secolul XX, simțim că este vorba de discriminare cînd luăm în considerare

că luteranii, calviști, catolicii și unitarienii (aceasta era ordinea oficială) se bucurau de libertate religioasă, în timp ce ortodocșii erau „doar” tolerați.

Să clarificăm totuși lucrurile: nici o comunitate etnică nu poate fi învinuită pentru dezavantajarea românilor transilvăneni și, în cele din urmă, a Transilvaniei ca întreg. Consecințele negative ale acestei dezavantajări sînt totuși evidente: sistemul politic de tip federal, atît de temeinic elaborat al acestei țări, nu a răspuns unei probleme care a devenit cu timpul tot mai virulentă: apariția conștiinței naționale. Cu aceasta ajungem la chiar sursele explicării absenței elementelor constructive existente în experiența politică a Transilvaniei din structura României contemporane.

IV.

Să încercăm acum să tragem cîteva concluzii: în partea vestică a României de azi s-a dezvoltat în primii 600 de ani ai acestui mileniu un sistem politic federalist nu numai prin coordonarea a trei zone și sisteme distincte, ci mai ales prin încurajarea unui spectru foarte larg de legi, libertăți și stiluri de viață diferite. Simpla existență a acestor diferențe a condus la o apreciere deosebită a libertății, la considerarea acesteia drept valoare supremă a existenței umane, atît la nivelul individului, cît și la cel comunitar. Acest spirit civic este probat nu numai de libertatea acordată religiilor sau de tolerarea lor, ci și de încheierea unei înțelegeri reale și destul de timpurii în legătură cu libertatea generală de a studia după cum reiese din „*compilatae constitutiones*” din 1669, precum și din alte legi similare.

Acest liberalism nu a împiedicat însă cele trei „națiuni” politice din Transilvania ce se mărgineau la lupta pentru drepturile proprii, individuale sau comune, de care s-au bucurat ca națiuni privilegiate — să negligeze problemele de tip etnic-național care și-au făcut treptat apariția în anii 1700 și care au determinat din ce în ce mai mult climatul politic anterior revoluției din 1848. Atunci cele trei națiuni au ratat și ultima ocazie de a-i include pe români ca pe o „a patra națiune” în sistemul lor de federalism și libertate, după cum ceruseră aceștia încă din 1791 prin *Supplex Libellus Valachorum*. În plus, în secolul al XIX-lea, înseși „națiunile” istorice au fost atrase de un concept de națiune articulat etnic. Nu a existat deci nici o altă modalitate pentru românii transilvăneni de a realiza o autoafirmare politică decît aceea de a se folosi de supremația lor numerică în Transilvania pentru a promova unificarea cu regatul trans-carpatic, pe baza conceptului de unitate națională. În același timp, cînd au încercat să-și bazeze pretențiile și pe argumente istorice, ei au făcut-o în spiritul timpului, care era cel al apariției romantismului în istoriografie — o tendință care putea reînnoda legătura cu tradiții mai vechi.

Inițiativa militară de a uni România dinastiei Hohenzollern cu provinciile intracarpătice a pornit în 1916 de la București — și a eșuat. Tocmai românii din Transilvania au fost cei care au reușit să proclame politic unirea tuturor teritoriilor

locuite de români în 1918. Proclamația lor reflecta întrucîtva experiențele acestei provincii, deoarece garanta „deplină libertate națională pentru toate popoarele conlocuitoare [cu românii]. Fiecare popor se va instrui, administra și judeca în limba sa proprie prin indivizi din sînul său și fiecare popor va primi drept de reprezentare în corpurile legiuitoare și la guvernarea țării în proporție cu numărul indivizilor ce-l alcătuiesc.” Pe baza acestei promisiuni, sașii și șvabii din Banat și-au declarat, în ce îi privea, unirea cu România și, întemeindu-se pe acest consens, aliații victorioși în Primul Război Mondial au recompensat România cu noile teritorii. Între 1919 și 1939 aproape 30% din populația noii Româнії și mai mult de 40% din teritoriile nou cîștigate nu erau românești din punct de vedere etnic. Un motiv în plus pentru a se lua în considerare în *Constituția României* Mari acest procentaj ridicat de minorități etnice îl constituia *Tratatul între Principalele Puteri Aliate și Asociate și România* încheiat la Paris în 1919, care în articolul 11 prevedea autonomie locală pentru comunitățile secuiești și săsești în domeniul educației și al religiei.

Și totuși, în ciuda tuturor antecedentelor, România s-a autodefinit în *Constituția* sa din 1923 drept „*stat național unitar*”. Euforia autoafirmării naționale a fost mai puternică decît obiecțiile minorităților, iar instituțiile internaționale nu s-au arătat afectate de faptul că *Tratatul între Principalele Puteri Aliate și Asociate și România*, semnat la Paris, nu era transpus în realitate de către guvernele României. Orientarea României Mari era tot mai mult determinată de climatul politic de la București, unde domina încă din secolul al XIX-lea modelul francez, de orientare centralistă, adică exact antipodul alternativei federale. Acest curent a fost revigorat după cel de-al doilea război mondial, în timpul guvernării comuniste, cu o scurtă întrerupere în primii ani de după 1945, în care comuniștii au acordat o atenție generoasă intereselor minorităților. A fost constituită chiar și așa-zisa Regiune Autonomă Maghiară pentru secui. Însă după venirea la putere a lui Ceaușescu, în 1965, toate aceste semne de curtoazie au încetat. Din nefericire, această „încetare” a avut loc într-o perioadă în care politica externă a Bucureștiului dădea semne de rezistență față de Moscova, și deci de autoafirmare națională în raport cu aceasta. Această din urmă atitudine fiind aplaudată de toate țările occidentale, care o percepeau ca o opoziție curajoasă în interiorul alianței comuniste, făcea să nu fie criticată reducerea, în paralel, a elementelor federaliste din structura internă a României. De fapt, această autoafirmare națională față de Moscova a avut loc în paralel cu renașterea unei imagini de sine etnocentrice a României. Această imagine a făcut mai ușoară cîștigarea ori măcar potolirea multor intelectuali din vechile clase burgheze, cu atît mai mult cu cît ea se opunea unei anumite falsificări a istoriei României, ce fusese impusă românilor de către liderii sovietici începînd cu anii '50.

Am putea crede așadar că modelul anilor '70 și '80 încuraja o autoafirmare națională ce urma exemple istoriografice mai vechi, mai precis tradiția aceluia

Supplex Libellus menționat mai devreme, al cărui țel în vremea respectivă (1790) fusese de a întări încrederea de sine a unui popor dezavantajat. Însă aceste mijloace de întărire a încrederii erau oferite unui popor care, în acest sens, își atinsese între timp ținta: unui popor român unificat național. În plus, acest model era aplicat cu toate instrumentele puse la dispoziție de o mașină propagandistică eficientă și extrem de centralizată. De asemeni, acest model era aplicat într-o formă și cu o finalitate mai primitive ca oricând, adaptate nivelului intelectual al lui Ceaușescu; se recurgea la cantități luxuriante de superlative și la o manieră de autoglorificare ce atribuiau poporului român doar trăsături eroice și dintre cele mai nobile, în timp ce pentru eventualele eșecuri erau blamați străinii sau, în cel mai rău caz românii care nu erau „buni români”. În cele din urmă (acest ultim stadiu fiind de maxim interes în abordarea noastră), modelul a evoluat extrem de unilateral, centrînd istoria României aproape în exclusivitate în jurul etnicilor români „descoperindu-i” chiar și acolo unde nu existaseră.

Această imagine de sine a României a furnizat modelul de gîndire pentru mai multe generații: gravitînd în jurul bucureștio-centrismului, etnocentrismului exagerat, disproporționat, simplificat unilateral. Generațiile educate în acest spirit nu au avut aproape nici o cale de scăpare din imaginea de sine creată de acest model. Cum ar trebui, cum ar putea să reacționeze societatea românească postrevoluționară?

V.

În seara de 22 decembrie 1989, Ion Iliescu, care nu era încă președinte, a dat citire celor 10 articole ale Programului Revoluției. Primul articol proclama un stat pluralist. Al șaptelea avea în vedere minoritățile naționale într-o manieră favorabilă (în acele zile imaginea revoluției era încă strîns legată de numele unui pastor de naționalitate maghiară)³. Al zecelea se referea la drepturile omului, inclusiv la libertatea de a emigra. În dimineața zilei de 23 decembrie 1989, un post de radio românesc anticomunist dintr-o țară occidentală relua cele zece articole incluzînd articolul șapte, privitor la minorități, în cuprinsul articolului 10, ce se referea la dreptul fundamental al omului de a emigra.

Desigur, această coincidență nu este neapărat relevantă în analiza structurii politice a României postrevoluționare. Emigranții au fost uneori, tocmai aceia care manifestau o tendință de eludare a problemei drepturilor minorităților ori, cel puțin, de marginalizare a ei — pînă la a sugera tacit că ar fi mai bine pentru minoritari să emigreze. Socotesc totuși că acest tip de raționament naționalist al unor români necomuniști reflectă într-o anumită măsură obstacolele ce stau și în calea acceptării elementelor federaliste inerente istoriei țării. Pe de altă parte, tradițiile etnocentriste întemeiate de burghezie, — pe care Ceaușescu le-a preluat nu fără o oarecare abilitate și le-a continuat, deformîndu-le și abuzînd de ele — au persistat chiar și după eliberarea de sub dictatura comunistă. Aceste tradiții au condus din nou la bucureștio-centrism și

la o imagine de sine națională unilaterală, care nu au încurajat de fel reconsiderarea rolului minorităților ori al altor substructuri. Astfel, elementele federaliste moștenite și încă existente în Transilvania au fost ignorate și au rămas nereflectate politic. Politicienii români au tins pur și simplu spre restaurarea glorioșilor ani '20 ce au urmat autoafirmării naționale, ba mai mult, maniera înfăptuirii acesteia a fost una simplificată și prea puțin argumentată.

Așadar Parlamentul a votat din nou pentru formula „stat național unitar”, întemeindu-se pe o pretinsă sfântă tradiție și, lucru de la sine înțeles, pe faptul că mai trăiau în România anului 1992 doar jumătate din cei 30% reprezentând minoritățile naționale, cât fuseseră în 1919. Astfel, în momentul de față, toate partidele parlamentare mai mari protestează vehement împotriva articolelor *Recomandării 1201* a Consiliului Europei referitoare la autonomia locală și la drepturile colective, fără să argumenteze în vreun fel *pentru ce* trebuie respinse autonomia locală și drepturile colective, ci mulțumindu-se pur și simplu să citeze dictatul constituțional proclamat în 1923 și reluat în 1991, prin care România se declară „stat național unitar”⁴. Încercările, oricât de bine intenționate, de a privi aceste noțiuni constituționale în lumina unei interpretări mai binevoitoare, care să le lărgască și să le flexibilizeze în termeni preciși, par condamnate dinainte eșecului, întrucât sînt calificate automat ca nepatriotice, segregacioniste sau chiar iredentiste.

Aceasta ne duce la concluzia că îndelung elaboratele elemente federaliste din propria istorie nu sînt reflectate, și cu atât mai puțin apreciate, în cadrul structurilor politice ale României contemporane. Explicațiile pentru această deficiență sînt evidente. Pe de o parte, dezbaterile din Parlamentul României sînt direcționate de punctul de vedere al Bucureștiului, perspectivă ce nu oferă nici un rol pozitiv elementelor federaliste; iar, pe de altă parte, ideea de stat a României Unite este atât de puternic legată de imaginea națională monolitică din secolul al XIX-lea, încît publicul românesc este foarte greu de convins să reflecteze asupra unei posibile aprecieri pozitive a subunităților administrative — înțelegînd prin aceasta subunități multiplu diferențiate, deși nu neapărat pe criterii teritoriale sau etnice. Și totuși, de ce nu și pe astfel de criterii?

În anul 1996, Parlamentul României a votat o nouă *Lege a învățămîntului*. Printre alte paragrafe utile, această lege include și un paragraf în care se prevede predarea „*Istoriei românilor*”. Moțiunea unui deputat sas transilvănean, de a schimba titlul acestei materii de învățămînt în „*Istoria României*”, a fost respinsă de majoritatea parlamentarilor pe baze pur emoționale. Ba mai mult (ori mai puțin, dacă doriți!), în școlile minorităților unde toate materiile de studiu sînt predate în limba minorității respective, legea cere ca „*Istoria românilor*” să fie predată în limba română, ca și cum adevăratul spirit patriotic ar putea fi asimilat doar prin mijlocirea limbii române.⁵ Asemenea trivialități demonstrează cît de etnocentric și de îngust este concepută viziunea asupra României viitoare. În

climatul politic în care atenția mass-mediei este focalizată asupra Bucureștiului se preferă mai degrabă să se accepte, cu rachiună, câteva criterii minime privind drepturile minorităților, impuse de Bruxelles sau de Strasbourg membrilor Uniunii Europene, decât să se aplice cu generozitate modelele testate cu succes în istoria propriei țări — o istorie la care, în alte sensuri, se face referire atât de des într-o manieră aproape liturgică.

Această neîncredere izbitoare, această suspiciune față de o parte a propriei istorii, îmi pare ca fiind o slăbiciune fundamentală a structurii politice a României contemporane. Depășirea acestei slăbiciuni este esențială nu atât de dragul unei corecte relatări istoriografice, cât mai ales din cauza prezenței permanente a istoriei etnocentrice, indiferent dacă este vorba de prezent sau viitor, și care așează patriotismul național în context politic. Dimpotrivă, eu fac parte dintre acei patrioți români care recomandă țării lor să aprecieze mai mult și fără teamă moștenirea transilvăneană. Transilvania trebuie considerată o parte inalienabilă a României întregite, și de aceea România trebuie să integreze generos în imaginea sa de sine toate elementele realității transilvănene — într-o reflectare non-etnocentrică, pentru că orice formă de reflectare etnocentrică ar nega însăși substanța unei părți esențiale a moștenirii sale. *Atâta timp cât moștenirea specifică a Transilvaniei apare ca o sursă de îngrijorare și de virtuale pierderi, sau ca un corp străin în imaginea de sine a României, România ar putea fi percepută ca o moștenitoare nelegitimă a unei părți însemnate din propriul teritoriu.* Astfel de suspiciuni, precum și teama față de moștenirea pluralist-federalistă, generează tensiuni între grupul majorității și cele ale minorităților, conduce la anchilozarea relațiilor reciproce care, pentru a se dezvolta și a face posibile deopotrivă stabilitatea și libertatea, presupun deschidere și încredere. De vreme ce ne dorim ca România să fie liber și de bunăvoie recunoscută de către toți cetățenii săi ca moștenitoare legitimă a întregului său teritoriu actual, pledăm pentru o *reevaluare politică a experienței Transilvaniei în domeniul federalismului.* Consider că o asemenea reevaluare ar putea deveni un pas important, pozitiv, spre o libertate internă sporită, precum și spre o acceptare mai largă a noilor noastre structuri democratice. Această experiență ar putea constitui o contribuție autentică, provenită dintr-o moștenire de drept, la structurile Europei de mâine.

Conceptul de națiune este încă neclar în România. Are el în vedere doar indivizii de proveniență etnică română și de limbă maternă română, ori îi cuprinde pe toți cetățenii români care, potrivit *Constituției*, au cu toții drepturi egale? Dacă drepturile sînt egale, ar putea oare doar unii din ei să ceară drepturi colective — etnicii români ca români propriu-ziși — în timp ce pentru toți ceilalți (cetățeni români și ei, cu o veche istorie colectivă pe aceste pămînturi, și care au devenit parte a României doar în secolul nostru!) să aibă doar drepturi individuale? Dacă „națiunea română” este intenționat limitată la etnicii români, iar mult citatul „sentiment românesc” reprezintă

o mentalitate etnică, să fie oare atunci toți ceilalți cetățeni de mai mică valoare? Doar „tolerați”? Să se practice oare diferențierea acceptare/tolerare din secolul al XVI-lea, de data aceasta pe criterii etnice? Un asemenea lucru nu își poate găsi justificarea în intenția constituțiilor moderne. Dacă pe de o parte, cel mai târziu de la 1789 încoace, Franța este fundamentată pe postulatul egalității tuturor cetățenilor săi (astfel încât fiecare cetățean francez este considerat o parte a națiunii, etnia neconstituind un criteriu pentru apartenența la națiunea franceză), atunci, dimpotrivă, Constituția, precum și istoria României, trebuie să recunoască existența minorităților etnice — chiar dacă au fost artificial camuflete de formula individualizantă, aplicată cu meticulozitate, de „persoane aparținând minorităților naționale”. Recunoașterea existenței minorităților ar presupune anumite acțiuni și consecințe de principiu a căror absență în momentul de față creează neplăceri, inadecvări și constrângeri. Dacă ne propunem acceptarea largă a României indivizibile național, ca țara mult iubită, „patria” tuturor cetățenilor, avem atunci nevoie de acceptarea majorității naționale de către minorități și a acestora de către majoritate. O asemenea acceptare reciprocă ar conduce negreșit la o deschidere față de elementele federaliste, fie că ea s-ar întemeia direct pe experiențe mai vechi, fie că ar inventa noi cadre de realizare. A ignora însă moștenirea națională din cauza unei obsesii etnice unitariste este o cale ce trebuie evitată — în beneficiul unui viitor mai bun și stabil al statului român modern, întregit teritorial în baza criteriului unității poporului român. □

NOTE

1. Domeniul regal, deoarece sistemul de apărare al vechii Ungarii consta din vaste zone de pământ pustiu și gol (în latină „*deserta*”) și colonizarea, de fiecare dată când regele împingea și mai mult granițele în interiorul Transilvaniei, a pământului pînă atunci gol, pustiu, de către cei cărora regele le acorda o parte din aceste teritorii disponibile. Înainte ca regele să fi chemat pentru prima dată colonizatori din vest, el obișnuia să împartă noile pămînturi nobililor după propria alegere, iar aceștia la rîndul lor le colonizau cu proprii lor poporani. Acești poporani erau datori în schimb să apere integritatea teritoriului. Din punct de vedere economic însă, ei practicau o economie de pură subzistență și, dat fiind faptul că nobilii erau scutiți de taxe, extinderea teritoriului ungar s-a dovedit în principiu nerentabilă economic. De data aceasta totuși, în secolul al XII-lea, regele a atras coloniști din țările vestice mai dezvoltate economic în scopul de a combina crearea unei forțe militare defensive eficiente cu progresul economic. Toate documentele dovedesc că taxele ce trebuiau plătite de colonizatorii vestici au jucat un rol decisiv în stabilirea lor pe domeniul regelui.

2. Mai corect ar fi să spunem că nici celelalte grupuri nu existau în baza unor definiții pe criterii etnice, dar că aceste grupuri, sau „națiuni”, existau pentru că ele fuseseră definite social și juridic și, în cele din urmă, teritorial. Acest lucru fusese posibil deoarece ei își avuseseră sau își găsiseră purtători de cuvînt care să îi reprezinte la curtea regală ca pe comunități cu interese specifice. Etnicii „sași” din „comitatus” (adică din Ținutul ungurilor) nu erau sași din punct de vedere politic, iar țărani de naționalitate maghiară din Fundus Regius, erau, ca și țărani români, inexistenți din punct de vedere politic. Privilegiul de a fi o „națiune” nu era

definit în termeni etnici! Mai mult de un sfert din etnicii sași erau supuși (lipsiți de libertate) ai nobilimii și nu aparțineau „națiunii” săsești. Dacă Biserica Luterană de care țineau și sașii neincluși din punct de vedere politic în „națiunea” săsească, dacă Biserica Calvină a țăranilor maghiari neincluși în „națiunea” maghiară erau ambele „acceptate” și nu doar „tolerate”, acest statut se datora existenței în paralel a națiunilor maghiară și săsească, fapt care nu avea însă, din păcate, un echivalent și pentru țăranii români.

3. Este vorba de pastorul protestant maghiar László Tökés, a cărui hărțuire de către Securitatea ceașistă a fost scînteia care a declanșat Revoluția, la 16 decembrie 1989, în Timișoara. (n.r.)

4. Ulterior, Recomandarea 1201 a Consiliului Europei a intrat în conținutul tratatelor bilaterale încheiate de România cu Ungaria (septembrie 1996) și Ucraina (iunie 1997). (n.r.)

5. Legea învățămîntului a suferit modificări prin adoptarea unei Ordonanțe guvernamentale în iulie 1997, devenind mult mai liberală în privința învățămîntului în limba maternă a minorităților. Istoria și geografia României, predate anterior obligatoriu în limba română în școlile minoritare, vor fi studiate, se pare, în limba maternă. Totuși, istoria a rămas să se numească Istoria Românilor și nu a României. (n.r.)

Traducere de Doina Baci

*

*Prof. dr. Paul PHILIPPI (n. 1923, Brașov) a studiat istoria și teologia la Erlangen și Zürich, în 1953 a dat examen pentru a deveni preot în cadrul Bisericii Evanghelice C. A. din România. În 1957 a obținut doctoratul în teologia sistematică la Erlangen și profesoratul în teologie practică la Heidelberg. Din 1954 a fost asistent la Institutul de Științe Diaconice la Heidelberg, al cărui director a devenit în 1957. În 1974 i s-a conferit titlul de doctor honoris causa al Institutului Teologic Protestant Cluj. Din 1979 profesor la Institutul Teologic Protestant din Sibiu. Președinte al Forumului Democrat German din România (din 1992). Co-editor a seriei *Siebenbürgisches Archiv* și *Studia Transilvanica*.*

Articolul reproduce textul conferinței prezentate la Institutul pentru Federalism de la Universitatea din Fribourg, Elveția, din 28 august 1996.

Evoluția federală în Spania

ROBERT AGRANOFF

Introducere

Prezentul studiu analizează dezvoltarea treptată în Spania, de către guvernele regionale, a unor structuri federale, abordând cinci perspective ale federalismului „post-modern”: diferențierea internă a statului unitar spaniol prin constituirea de comunități autonome; consolidarea progresivă prin acorduri negociate avînd ca rezultat un sistem de „autoguvernare plus co-guvernare”; complementaritatea procesului de construire a instituțiilor democratice cu cel de distribuire teritorială a puterii; contribuția federalismului la aplanarea și soluționarea conflictelor dintre centru și periferie și utilizarea structurilor federale în edificarea statului spaniol al bunăstării sociale. Chiar dacă sistemul spaniol de pînă acum reprezintă o „fедераție incompletă”, descentralizatul *estado de las autonomias* este pe scena internațională o ilustrare a caracterului tot mai federal al statelor.

În Spania post-franchistă sistemul de guvernare devine din ce în ce mai federal ca urmare a intercalării unui nivel intermediar, cel al guvernelor regionale fundamentate constituțional, fapt ce a dus la o îndepărtare a sistemului de tradițiile unitare ale națiunii. La origine, nu crearea unei federații a fost în intenția majorității „proiectanților” constituției din 1978, după cum nu a fost nici crearea unui sistem unitar hipercentralizat. La aceea dată erau cu neputință de respins recunoașterea existenței și admiterea unei guvernări descentralizate a unor însemnate unități administrative, cel puțin a regiunilor cu o istorie etnică subnațională însemnată¹.

Datele istorice de bază sînt binecunoscute. Anumite regiuni spaniole nu s-au integrat niciodată cu adevărat centrului predominant castilian. În secolele XIX și XX și-au făcut apariția luptele politice legate de conflicte regionale. În timpul celei de-a Doua Republici, în anii '30, Spania a experimentat autonomia regională, după care a trăit un război civil motivat în parte de chestiuni regionale, pentru ca mai tîrziu să suporte aproape patru decenii de presiune infranațională sub

Franco². Răspunsul la toate acestea a fost, în perioada de tranziție spre democrație dintre 1975-78, autonomia regională.

Pe măsură ce rezultatele politicii și guvernării duc spre *estado de las autonomías* (stat constituit din regiuni autonome), noi structuri federale continuă să apară. Modelul spaniol de guvernare regională a împletit federalismul cu alte câteva forțe în construirea constituționalismului democratic. Printre aceste forțe se numără crearea unui guvern el însuși reprezentativ și a unui aparat administrativ receptiv, în întâmpinarea comandamentului edificării statutului bunăstării sociale, și promovării democrației, a integrării Spaniei în Comunitatea Europeană³.

Evoluțiile din Spania reprezintă un federalism de tip „post-modern”, adică, deplasarea paradigmei de reconstrucție a statelor spre o noncentralizare federală bazată pe forme de diviziune a puterii. Vom folosi pe tot parcursul acestei studii termenul de „federal” pentru a indica în accepțiunea sa istorică generală prin care se desemnează o varietate de structuri federale. „Federalism” înseamnă opțiunea, sprijinul activ și mișcarea orientată spre autonomie constituțională⁴. Pe de altă parte, vom folosi termenul de „fedație” într-un sens mai strict, de „aranjamente instituționale de fapt”⁵ în care guvernul central implică, pe baze constituționale, unitățile regionale în procedura de luare a deciziilor.

În studiul de față sînt examinate cinci principii ale evoluției federale. Întîi de toate, actul de creare a unei fedații nu constituie singura cale de realizare a proiectelor federale. Statele unitare se pot transforma intern prin înglobarea de structuri federale — după cum face Spania, care este o fedație „în facere”. În al doilea rînd, acordurile și pactele pot fi un proces evolutiv realizat printr-o serie de înțelegeri negociate. Cum reiese din linia spaniolă, o cale alternativă de creare a unei fedații este prin „autoguvernare plus coguvernare”⁶. În al treilea rînd, construirea unei democrații spaniole dintr-o dictatură și redistribuirea teritorială a puterii prin construcție federală sînt două procese puternic complementare. În al patrulea rînd, formele federale în curs de constituire, precum modelul spaniol, pot furniza mijloace eficace de aplanare și soluționare a conflictelor dintre centru și periferie, menținînd, în același timp, unitatea națională. În al cincelea rînd, construcția federală poate complementa și sprijini edificarea unor state ale bunăstării moderne, cum a fost în cazul Spaniei unde politica națională și implementarea la nivelele soluționale au fost conjugate.

Acest studiu descrie Spania ca unul dintr-o serie de state (Belgia, Etiopia, Rusia și Africa de Sud, printre altele) care par să facă față printr-o evoluție federală dificultăților schimbării de regim, diversității etnice și regionale, problemelor de echitate socială și economică. Fiind unul din primele, în ordine cronologică, din acest grup de state, Spania poate oferi câteva învățăminte importante în ce privește deplasarea paradigmei în direcția federalismului.

Emergența federalismului

Negocierea și rezultatele sale

Primul principiu al federalismului „post-modern” demonstrat de experiența spaniolă este acela că federalismul nu a fost consecința creării oficial, constituționale a unei federații; mai degrabă, structurile federale au decurs dintr-o constituție nefederativă, care încuraja, în schimb, autonomia. Carl Friedrich susține că deși federalismul a ajuns să fie cunoscut în general ca procesul prin care un număr de comunități politice separate inițiază structuri de funcționare în comun, el poate totuși fi și procesul desfășurat în sens invers, prin care o comunitate unitară politic se diferențiază în cadrul unui întreg structurat federal: „Relațiile federale sînt relații fluctuante prin însăși natura lucrurilor”⁷. În cazul Spaniei, trăsăturile esențiale ale federalismului sînt adoptate, după cum vom arăta, printr-un proces de diferențiere.

Tranziția a echivalat cu una din primele „revoluții de catifea”, în sensul în care democrația s-a instalat pașnic, prin proceduri existente în cadrul constituțional și legal⁸. Preocuparea pentru reînvierea autonomiei regionale introduse în perioada celei de A Doua Republici a fost strîns legată de negocierile constituționale. Asemeni majorității unor astfel de procese, elaborarea constituției a presupus opțiuni dintr-o varietate de poziții politice față de arta și știința guvernării⁹.

Vestigiile de extremă dreaptă franchistă doreau să mențină statul unitar centralizat și se opuneau oricărei menționări în constituție a grupurilor etnice sau „naționalităților”. La capătul opus al spectrului politic se aflau forțele de stînga și ale intereselor infranaționale etnice, care pledau pentru confederație sau o formă de „federație plurinațională”¹⁰. Regele Juan Carlos și președintele Adolfo Suarez erau în favoarea soluționării chestiunii „regionale” prin adoptarea unei forme de stat unitar descentralizat¹¹. Uniunea Centrului Democratic (UCD) a lui Suarez, o coaliție de centru-dreapta aflată la putere, era în favoarea unei forme atenuate de autonomie regională, a unei descentralizări administrative probabil, dar se opunea adoptării unei federații sau a unei autonomii inspirate de modelul celei de A Doua Republici. Această încercare de dezbatere a chestiunii autonomiei se distinge prin aceea că ea a fost cea dintîi în care marile partide de dreapta și de stînga s-au reunit¹². În analiza finală, o comisie de proiectare ce reflectă coaliția de consens a reprezentanților parlamentari interimari ai celor patru partide majore — UCD, PSOE (partid al muncitorilor socialiști), PCE (comuniști) și partidul catalan de centru (basicii fie au fost excluși, fie au preferat să nu participe, în funcție de interpretarea pe care o dăm) — a elaborat un acord ce păstra trăsături semnificative ale autonomiei din perioada celei de A Doua Republici.

Compromisul politic care și-a făcut în cele din urmă loc în Constituție afirmă în Articolul 2 al acesteia: „Constituția este întemeiată pe unitatea indisolubilă a

națiunii spaniole, țara comună și indivizibilă a tuturor spaniolilor; ea recunoaște și garantează dreptul la autonomie al naționalităților și regiunilor din care este compusă, precum și solidaritatea dintre ele”. De maximă importanță aici este crearea prin Constituție a unui sistem de guvernare triplu etajat prin intercalarea unui nivel intermediar, cel al guvernării regionale. În plus față de guvernul general (adică central), Articolul 137 permite și alte forme de organizare a țării — în „municipalități, provincii și orice fel de comunități autonome”. El se continuă cu afirmația: „Toate aceste organisme se vor bucura de autoguvernare pentru administrarea intereselor lor respective”. În plus, Articolul 143 reafirmă dreptul provinciilor învecinate ce au „caracteristici economice, culturale și istorice” comune să constituie autoguvernări în Comunități Autonome (CA-uri). Parlamentul aprobă, la cererea unui grup de provincii sau a unei singure provincii, statutul național de autonomie pentru fiecare teritoriu (CA și teritoriu le voi folosi de acum interșanjabil). Accederea la autonomie a fost grăbită pentru regiunile istorice ale Cataloniei, Țării Bascilor și Galiciei în condițiile Articolului 151 (în baza unui plebiscit și a statutului lor din timpul celei de A Doua Republici). Aceste trei regiuni cărora, printr-o prevedere specială a Articolului 151, li s-a adăugat și Andaluzia, au dobândit foarte rapid statutul de CA, în timp ce alte regiuni au urmat o cale mai lentă și întrucâtva diferită în condițiile Articolului 143. Cele cincizeci de provincii spaniole sînt acum organizate în șaptesprezece CA-uri care și-au obținut, toate, pînă în 1983 autonomia¹³. Fiecare guvernare regională are în competența sa un corp legislativ unicameral ales (o adunare), un guvern de tipul cabinetului de miniștri și un corp administrativ; o parte din puterile deținute sînt exclusive, iar o altă parte sînt concurente. Adunările CA-urilor au dreptul de a iniția legi în Parlament. Prerogativele și îndatoririle CA-urilor decurg din Constituție și din statutele lor originale de autonomie, imuabile pentru primii cinci ani; însă negocieri și practici nelegiferate, precum și anumite „acorduri de bază” dintre CA-uri și guvernul central au atenuat în practică această „înghețare” a noilor puteri. În plus, multe din chestiunile mai problematice legate de prerogativele și îndatoririle respective au fost tranșate de curtea supremă, Curtea Constituțională, fie ca urmare a dreptului guvernului central de a aduce autoritățile CA-urilor în fața instanței în chestiuni socotite a contraveni Constituției, fie ca urmare a acțiunilor intentate de CA-uri în legătură cu constituționalitatea acțiunilor centrului. În esență, guvernul central păstrează puterea exclusivă în mai multe domenii printre care se află apărarea, relațiile externe, stabilizarea economică, distribuirea venitului, în jur de 32 de prerogative în total. În mod obișnuit, responsabilitatea educației și sănătății revine CA-urilor, cu anumite excepții totuși. Dreptul și justiția rămîn în principal o funcție a centrului, în unele cazuri însă ele sînt delegate CA-urilor. CA-urile împart cu guvernul central responsabilitățile construcției de locuințe, transportului și autostrăzilor, protecției mediului,

serviciilor de protecție și asistență socială. Pe de altă parte, ele împart cu guvernarea locală responsabilitățile serviciilor locale, transportului urban, dotărilor sportive și activităților culturale. În domeniile funcționale în care a avut loc transferul competențelor, CA-urilor le revine, împreună cu guvernul central, responsabilitatea controlului a peste opt mii de municipalități. Municipalitățile poartă în principal responsabilitatea planificării locale, dezvoltării urbane, lucrărilor publice, parcurilor, rezervelor de apă, sistemului sanitar, facilităților și serviciilor de susținere a procesului de educație și a serviciilor locale în localitățile cu o populație de peste 20.000 de locuitori. Cu toate că orașele cu peste 20.000 de locuitori sînt obligate să asigure forțele de ordine și serviciul de pompieri, se implică în asigurarea acestor servicii de siguranță publică și multe alte autorități mai mici.

Adaptarea noilor guverne ale CA față de guvernul central în ce privește prerogativele sau *competencias* (competențele n.t.) lor duce la federalizarea sistemului. Acest proces s-a declanșat la începutul anilor optzeci, cînd luptele duse cu bascii și catalanii în legătură cu transferul de putere au mascat în mare parte o activitate mai puțin vizibilă, de tergiversare a proceselor de transferare a competențelor și de stabilire a costurilor serviciilor transferate care vor fi subvenționate național¹⁴. Acordarea de puteri sporite bascilor și catalanilor, extinderea puterilor și a altor CA-uri, mai puternice, și apoi creșterea selectivă a responsabilității tuturor CA-urilor, a constituit un proces fluctuant. Numărul CA-urilor care au preluat responsabilități sporite în domenii importante precum sănătatea și educația a fost mărit la șase (cinci identice și una aparte), iar aceste CA-uri au ajuns să fie cunoscute ulterior drept comunități cu responsabilități „de nivel superior” în ce privește mijloacele de susținere materială și alte aspecte, în timp ce alte zece comunități sînt cunoscute ca avînd responsabilități „de nivel inferior”. Procesul de federalizare a luat amploare în 1992, cînd partidele mari au ajuns la un acord de transferare în termen de cinci ani către toate cele 17 comunități a unor *competencias* identice într-o serie de domenii precum plasarea forței de muncă, formarea profesională, educația, însă nu și sănătatea. În 1994, sub conducerea bascilor și catalanilor au fost formulate noi cereri de extindere a competențelor în cadrul Articolului 151, pentru comunitățile mai rapide pe calea reformei. Deși această problemă este nerezolvată deocamdată, este clar că procesul de extindere a competențelor CA-urilor nu s-a încheiat și că această formă asimetrică de construcție federală difuză va continua¹⁵.

O sumă de indicatori confirmă supoziția că guvernele din etajul intermediar se instituționalizează în jurul prerogativelor transferate. În perioada de zece ani dintre 1981 și 1990, producerea de norme și legi a fost preluată de CA-uri. Statisticile arată că în 1981, 68% din toate legile și 82% din toate decretele sau ordonanțele guvernamentale au fost promulgate de guvernul central, în timp ce în 1990 statul a promulgat doar 14% din legi și 32% din decrete. Guvernele CA-urilor au votat în comun 27 de legi și au emis 772 de decrete în 1981, și 186 de legi și 3727 de decrete

în 1990. Cu alte cuvinte, peste 85% din noile legi ale Spaniei și mai mult de două treimi din ordonanțele guvernamentale au emanat de la CA-uri¹⁶.

Defalcarea cheltuielilor la nivelele guvernamentale indică mai puțin de 2% din totalul cheltuielilor pe 1981 cheltuite de guvernele CA-urilor dar aproape 15% în 1990. În aceeași perioadă, cheltuielile guvernului general au scăzut de la 89% pînă la aproximativ 75% din total, în timp ce cheltuielile conducerilor locale au rămas relativ constante, și situîndu-se între 10 și 11%¹⁷. În 1982, guvernele CA-urilor aveau ca angajați un total de 44.475 de persoane, în timp ce în 1991 erau angajate ale acestor guverne 565.460 de persoane, cifră care echivala cu aproape o treime din totalul angajaților publici¹⁸. Transferurile financiare dintre 1983 și 1989 demonstrează de asemenea dezvoltarea guvernelor CA-urilor și poziția lor interactivă. În această perioadă transferurile financiare au crescut în cifre absolute de la 741 milioane de pesetas pînă la peste 2 miliarde de pesetas. Aproape 80% din totalul transferurilor interguvernamentale anuale din această perioadă au avut loc de la guvernul central către guvernele CA-urilor, restul de 20% reprezentînd transferuri de la guvernele CA-urilor către cele locale.

În cele din urmă, și cel mai semnificativ, aceste 17 guverne ale CA-urilor sînt controlate de adunările regionale unicamerale care sînt alese la fiecare patru ani (pînă în 1996 s-au organizat alegeri de patru ori) și care desemnează, la rîndul lor, un organ executiv și un președinte regional și conduc cabinetele de miniștri regionale. În fiecare regiune s-au creat sisteme electorale și partide politice care în unele cazuri sînt versiuni regionale ale partidelor spaniole majore, iar în celelalte cazuri partide naționaliste regionale ce cîștigă teren în alegerile de la nivelul CA-urilor, atît cu privire la interesele regionale, cît și la cele generale¹⁹.

În anii nouăzeci, prezența acestui *estado de las autonomías* pe întreg teritoriul Spaniei întrece cu mult așteptările celor ce inițial au văzut în modificarea constituțională doar o rezolvare a problemei regionale. Linz²⁰ remarcă faptul că unii din liderii implicați în procesul constituțional nu preconizaseră autonomia decît pentru regiunile istorice. Totuși, el conchide că adevăratul succes al soluției regionale s-a dovedit a fi constituirea de organe de guvernămînt și de elite politice în toate regiunile. Elaborarea constituției, acest „act proeminent politic”, a dat naștere partidelor necesare construirii unui nou guvern central și realizării unui acord rezonabil în ce privește problemele regionale²¹. Actualizîndu-i-se virtualitățile, aranjamentul federal a atins în foarte scurt timp proporții pe care puțini le-ar fi putut prezice²².

O convenție în evoluție

Experiența spaniolă mai demonstrează și că „federalizarea” poate presupune un proces post-constituțional de realizare progresivă a unor acorduri, în aceeași măsură în care se poate baza pe o convenție originală. Fără să nege neapărat baza contractuală

a federației²³, diferite alte forme federale se pot ivi din înțelegeri inițiale nonfederative. Astfel de sisteme pot vădi cu aceeași tărie trăsături federale decisive precum autonomia fundamentată constituțional, reprezentarea regională²⁴, și, de maximă importanță, „autoguvernarea plus co-guvernarea”²⁵. Federalizarea spaniolă se dovedește a implica o „contractualizare” în evoluție ce nu numai că decurge din relațiile interguvernamentale curente, dar reflectă de asemeni tradițiile istorice de autoguvernare ale multora din regiunile spaniole²⁶. „Contractualizarea” care a avut loc continuă să-și actualizeze virtualitățile printr-o serie de acorduri și decizii ce grăbesc federalizarea. În mod paradoxal, la mijlocul anilor nouăzeci, un proces constituțional care de fapt evitase să facă un „pact federal”, evoca în realitate „un ansamblu de politici aflate într-o unitate durabilă, dar limitată, care să asigure urmărirea intereselor comune, păstrând totodată entitățile respective intacte”²⁷.

În perioada dintre 1975 și 1978, anterioară Constituției, și în Constituția însăși, proiectanții spanioli s-au opus etichetării sistemului ca federal din cauza implicațiilor multiple ale unei astfel de definiri. O federație în linia distribuirii puterii ca în Statele Unite sau Germania era un sistem ce trebuia evitat. Nu putea fi folosit nici termenul de „federal” pentru a nu se recunoaște pretențiile nerealizate ale naționaliștilor care ar fi putut apela la ideea istorică potrivit căreia state independente au intrat în componența unui stat mai mare. Unii lideri politici basci și catalani nu s-au grăbit să susțină federația de teamă că tratarea celorlalte regiuni în mod identic ar diminua statutul lor distinct și capacitatea lor de autoguvernare sensibil sporită. Mai mult, Articolul 145.1 afirmă că „în nici o condiție nu va fi permisă federarea Comunităților Autonome”. Această clauză face trimitere la problema Primei Republici (1873-75), a unităților teritoriale autodeclarate atunci independente față de națiunea spaniolă, iar apoi agregate într-o federație de „comunități libere”. Ea reafirmă de asemeni prerogativele guvernului central în încheierea de tratate și acorduri.

Totuși, Constituția este clar construită pe dualitatea principiilor de unitate națională și de înglobare a intereselor pluraliste. Aceasta implică autonomia unei varietăți de „interese respective”, inclusiv ale subunităților de guvernământ²⁸. Unitatea națională este corelată cu principiul solidarității între regiuni, de vreme ce Articolul 138 face apel la „asigurarea stabilirii unui echilibru economic just și adecvat între diferitele regiuni” și afirmă că diferențele dintre statutele CA-urilor nu vor implica privilegii economice și sociale. Dificultatea extremă a constituit-o găsirea traseului dintre unitate și diversitate.

O serie de acorduri majore care au dat formă sistemului ilustrează procesul de contractualizare progresivă. „Pactele de la Moncloa” din 1977 semnate de toate partidele politice din parlamentul preconstituțional, precum și de guvernul UCD, au combinat măsurile economice cu acțiuni politice ce nu sufereau amânare. În timp ce acțiunile politice majore erau legate de libertatea expresiei, dreptul de întrunire, reforma Codului penal și a justiției militare, Pactele au declanșat un

proces de preautonomizare pentru a răspunde cererilor basce și catalane de preluare imediată a puterii în propriile teritorii. În total, unsprezece regiuni se bucurau de o formă de autonomie limitată încă dinainte de ratificarea Constituției. Pactele de la Moncloa au fost de maximă importanță în stabilirea principalelor puncte de consens pentru perioada necesară redactării Constituției²⁹.

Al doilea acord, Acuerdo Autonómico din 1981, realizat de UCD aflată la putere și de principalul partid de opoziție, PSOE, avea în vedere „armonizarea” procesului neuniform de autonomizare. Pactul și legea rezultate din acest acord au intervenit într-o perioadă de nesiguranță a stabilității regimului: o lovitură de stat nereușită în februarie 1981, o creștere a numărului incidentelor violente al căror autor era grupul terorist basc ETA, precum și alte incidente care au dus la desfășurarea de forțe militare pentru menținerea ordinii. Legea, *Ley Orgánica de Armonización del Proceso Autonómico* (LOAPA) a încercat să restrângă unele din prerogativele CA-urilor deja negociate și ratificate în statutele de autonomie și să oblige parlamentele CA-urilor să ceară aprobarea legilor lor de către guvernul central. Deși s-au opus din răspuneri, bascii și catalanii nu au reușit să împiedice promulgarea LOAPA, dar au invocat totuși o prevedere constituțională pentru a întârzia aplicarea legii până la verificarea ei de către Curtea Constituțională. În august 1983, Curtea a declarat ca neconstituționale patru prevederi din clauzele LOAPA, încurajând în esență prerogativele autonome anterioare pactului. Deși evenimentele LOAPA sînt adeseori socotite importante în dezamorsarea atmosferei tensionate în ce privește regionalismul de la începutul anilor '80, deciziile Curții au condus la două direcții majore în constituirea federalismului.

Acele prevederi LOAPA care au fost declarate neconstituționale aveau în vedere legile CA-urilor ce puteau fi blocate de către guvernul național și alte proiecte de restrîngere a puterii ce ar fi dus la slăbirea statutelor de autonomie ale CA-urilor. Încurajînd statutele de autonomie ale CA-urilor ca pe „legi de ordin superior”, în sensul de a fi echivalente unor constituții și dreptului la autoguvernare, Curtea a definit limitele controlului pe care îl poate exercita guvernul național asupra CA-urilor. Această acțiune a condus ulterior la o serie de decizii ale Curții Constituționale care au consolidat acest principiu. Puterile centrale și regionale au fost conturate în această perioadă în care Curtea „a adoptat o abordare bazată pe conceptul juridic formal de relații interguvernamentale și a fost puternic influențată de ideea autoguvernării regionale (și locale) ca drept fundamental³⁰. Bazîndu-și deciziile pe Secțiunea 2 și pe Articolul 137 din Constituție, Curtea a hotărît că „autonomie” înseamnă posibilitatea de a lua decizia finală în ce privește o *competencia* dată. Această decizie a avut drept urmare eliminarea anumitor forme de control ale guvernului central atît asupra legilor CA-urilor, cît și asupra deciziilor administrative.

Mai puțin vizibile, dar la fel de importante au fost aspectele Acordului din 1981 care au trecut testul Curții și au grăbit autonomizarea regiunilor neistorice. LOAPA a furnizat o sumă de principii de omogenitate: alegeri regionale uniforme, termene limită pentru legislativele regionale, supunerea guvernelor regionale unui vot de neîncredere constructiv la cererea a 15% din fiecare adunare, limitarea proporțiilor guvernelor CA-urilor la 10 membri, supravegherea regională a conducerilor provinciilor, prevederi privind transferul către structurile CA-urilor de angajați publici naționali, armonizarea mecanismelor de finanțare a teritoriilor. În pofida înlăturării unor părți importante ale LOAPA, principiile de mai sus, asupra cărora există un acord, rămân valabile și constituie elemente ce au contribuit la construirea guvernelor regionale pe o bază mai unificată.

Sînt corelate cu aceste practici uniformizatoare o serie de acorduri importante ce păstrează o anumită cantitate de diversitate în contextul menținerii unității întregului³¹. Multe din ele sînt remarcabile, însă trei s-au dovedit esențiale. Primul, după cum am menționat deja, este însăși Constituția, care recunoaște statutul distinct al regiunilor istorice grăbindu-le astfel drumul spre autonomie. Această recunoaștere explicită a venit în întâmpinarea planurilor de secesiune ale elitelor mai nerăbdătoare. În urma accederii mai rapide la autonomie în condițiile Articolului 151, aceste CA-uri fac parte din cele cu competențe „superioare”, iar prerogativele sînt în general atribuite mai repede guvernelor regionale respective. Al doilea punct implica chestiuni referitoare la limba oficială, o problemă emoțională, dată fiind existența identităților subnaționale puternic înrădăcinate în limbile regionale și a represiei din perioada regimului franchist a tuturor dialectelor spaniole, cu excepția celui castilian. S-a ajuns la un acord de recunoaștere a bilingvismului prin recunoașterea constituțională a șase limbi ca oficiale: castiliana — limba oficială în întreaga Spanie, catalana, euskera (limba bască), galiciana și variantele valenciene și majorcane ale catalanei. CA-urile au permisiunea de a include propriile limbi regionale în statutele lor de autonomie ca limbi oficiale în domenii precum mass-media, educația și afacerile guvernamentale, iar șase dintre CA-uri au și făcut-o. Cu toate că implementarea politicii lingvistice a creat un considerabil conflict interguvernamental³², este de necontestat că bilingvismul a ajutat la dezamorsarea problemelor regionale și a contribuit la consolidarea co-guvernării.

Al treilea punct esențial îl constituie faptul că acordurile constituționale onorate au venit ca o continuare a străvechii moșteniri a *fueros* (privilegiul scutirii de taxe) în CA-urile cu *régimen foral* ale Țării Bascilor și Navariei. Aceste vechi structuri permit celor două CA-uri să colecteze impozitul pe venit și alte taxe importante în interiorul propriilor granițe și să cedeze guvernului național o sumă stabilită printr-o formulă precisă de calcul pentru a rambursa acestuia partea ce revine CA-ului din cheltuielile naționale. Suma anuală, *aportaciones*, este ajustată

ratei inflației pe baza unor negocieri bipartite (Navarra și guvernul național) sau tripartite (CA-ul basc, cele trei provincii basce și guvernul național). Într-o țară care menține un sistem de impozitare extrem de centralizat în ciuda structurilor sale federale, sistemul de *régimen foral* oferă acestor CA-uri un mai mare control al resurselor și cheltuielilor lor. Deși la vremea redactării Constituției s-a socotit a fi esențial din punct de vedere politic să nu se abdice de la ideea unor drepturi străvechi (unele linii de continuitate a lor au persistat în Navarra chiar și în anii de franchism), nu au fost recunoscute și alte *fueros* a căror funcționare fusese întreruptă. Această lipsă de recunoaștere a provocat resentimente în unele părți ale Spaniei, în special în Catalonia, unde catalanii pretind că specificitatea lor merită un tratament aparte, echivalent celui acordat pentru *régimes forales*.

Formula de finanțare a CA-urilor a avut ca rezultat un alt set de structuri ce au contribuit la federalizare. Acestea au apărut în urma negocierilor tripartite dintre partidul aflat la putere la nivel central, liderii principalelor partide de opoziție și guvernele CA-urilor. Negocierile s-au concentrat asupra distribuției interdependente a încasării impozitelor (guvernul central este autorizat constituțional să cedeze orice taxe cu excepția celor vamale) și asupra formulei de finanțare a celor cincisprezece CA-uri cu „regim obișnuit”. Conform primului acord, valabil între 1984-86, fiecărui CA i se alocă o parte stabilită printr-o formulă³³ care se modifica anual odată cu transferul rapid de *competencias*. Al doilea acord, încheiat către sfârșitul anului 1986 și valabil până în 1991, a instituit o nouă formulă, accentuat politică, ce elimina de fapt costurile delegării responsabilităților și care era corelată cu numărul populației, venitul personal, efortul fiscal, numărul provinciilor CA-urilor și, în cazul comunităților insulare, distanța față de capitală. În final au fost totuși adăugați factori ce reintroduceau costul serviciilor delegate, însă importanța lor a fost diminuată. Solé-Vilanova concluzionează că „necesitatea” a fost înlocuită de un sistem de împărțire simplă a venitului anual”³⁴.

Al treilea acord răspunde cererilor de situare a tuturor regiunilor la același nivel cu Țara Bascilor și Navarra, cereri formulate de liderii partidului catalan în nume propriu, cărora li s-au alăturat apoi alți lideri de partide naționaliste, iar, mai târziu, liderii guvernelor CA-urilor. Guvernul central a respins structuri complete de tip *régimen foral*, dar s-a ajuns la o înțelegere de a ceda 15% din impozitul pe venit (excluzând impozitul pe venit destinat asigurărilor sociale) pentru crearea bazei de finanțare a CA-urilor, de fapt acordându-se astfel CA-urilor o mai mare parte din veniturile provenite din propriile surse. Pentru a înlătura opoziția regiunilor mai sărace care urmau să înregistreze pierderi semnificative prin această dispoziție, au fost adăugate câteva prevederi care să o mențină în ofensivă, astfel încât nici o regiune să nu aibă de pierdut, cel puțin inițial, în urma *la cesión* (cedare n.t.). Deși detaliile acestui acord pot fi modificate, în esență actul de *cesión* a

fiscalității va fi menținut deoarece partidele mari și-au dat deja acordul inițiind modificarea bazei financiare publice, deplasarea ei spre nivelul CA-urilor.

Pactul final, *Pacto Autónomico* din 1992, implică realizarea, în termen de cinci ani, a transferului unui set de *competencias* identice. Negocierile privind acest transfer în domeniul educației, plasării forței de muncă și reconversiei profesionale printre altele, au început în timpul campaniei electorale din 1993; unele regiuni au exercitat presiuni pentru accelerarea procesului de transferare a competențelor. Ulterior PSOE și PP au ajuns la un subacord al *Pacto Autónomico* de sporire a prerogativelor celor zece regiuni „de nivel inferior” prin amendarea, în decurs de trei luni, a statutelor lor de autonomie, declanșând prin aceasta o *via lenta* (cale lentă n.t.), o adăugare treptată a *competencias*. La sfârșitul lui 1993, Congresul a aprobat în condițiile Articolului 143 un transfer generalizat prin amendarea statutelor de autonomie ale celor zece teritorii în așa fel încât să li se adauge alte 32 de competențe pentru uniformizarea responsabilităților CA-urilor. Fără îndoială că se vor încheia în continuare noi acorduri de transferare a competențelor întrucât CA-urile continuă să exercite presiuni în favoarea descentralizării.

Aceste acțiuni demonstrează că structurile federale se pot constitui printr-o serie de acorduri mai mici, urmate însă de acțiuni guvernamentale de susținere. Procesul de pactizare progresivă a devenit o necesitate deoarece negociatorii Constituției spaniole doreau să edifice un sistem care să păstreze unitatea și să permită diversitatea. După cum susține Moreno³⁵, rezultatul instituțional al procesului de descentralizare din Spania presupune drept caracteristică fundamentală „alocarea inductivă de puteri”. Spre deosebire de federațiile constituite pe baza unei convenții, modelul spaniol de federalism „imperfect” va necesita „un proces îndelung de delimitare a puterilor înainte ca structurile sale de tip federal să capete formă”³⁶.

Democrație și autonomie

Procesele de construire a *estado de las autonomías* și a democrației sînt pentru mulți arhitecți ai regimului postfranchist două fețe ale aceleiași medalii. După cum sugerează Diaz-López³⁷, „pentru majoritatea celor care sînt în favoarea regiunilor autonome (fie ei naționaliști sau nu), ideile de democrație și de autonomie sînt inseparabile, astfel că procesul de descentralizare din Spania este resimțit ca fundamental pentru libertate și democrație”. Studiile privind „democratizarea”, adică participarea universală și dezbateră deschisă și liberă³⁸, sau tranziția de la autoritarism, inclusiv cea din Spania, dezvăluie faptul că aceste transformări au loc de obicei în corelație cu transformări de natură economică, socială, militară și uneori administrativă³⁹. Asemeni altor țări din sudul Europei, condițiile de tranziție spre o democrație politică au ajuns la maturitate în Spania

în urma dezvoltării clasei de mijloc, creșterii urbanizării și diminuării ruralizării, secularizării, opoziției clasei muncitoare, rentabilizării statului și internaționalizării economiei⁴⁰. În ce privește relația dintre democrație și autonomie, Schmitter⁴¹ se referă la încurajarea autonomiei locale ca la „o posibilă componentă a seriei de procese transformatoare” comună unor astfel de tranziții⁴². În concepția majorității democrațiilor spanioli, autoguvernarea se află în strânsă legătură cu descentralizarea statului și administrației prin crearea și consolidarea unor instituții de nivel infranațional ale guvernării reprezentative.

Componenta guvernamentală a democratizării a fost discutată în relație cu constituirea celor 17 guverne ale CA-urilor. Aceasta este evoluția cea mai importantă: guvernul central, recunoscut aproape în unanimitate ca slab, însă extrem de centralizat, a transferat încet și fără tragere de inimă prerogativele spre nivelele inferioare. Procesul de transferare a competențelor a fost unul în care oficialitățile și administrația centrală au fost acuzate că „își apără propriul metru pătrat” în timp ce reprezentanții înșiși ai centrului pretindeau că apără interesele generale. Însă odată cu transferul către basci, în 1987, a serviciilor medicale și de ordine, s-a marcat un punct de cotitură. Virtual, au fost transferate toate competențele incluse în statutele de autonomie inițiale. Aproximativ în aceeași perioadă, CA-urile care optaseră pentru „calea lentă” au început să preia noi responsabilități. Preluarea în viitor a cheltuielilor majore și a unor responsabilități, precum educația, a înscris guvernele tuturor CA-urilor pe orbita dezvoltării unor politici legate de și deținând responsabilitățile serviciilor importante.

Nivelul administrației locale a trebuit și el să se integreze noului sistem democratic. Tranziția a condus la formarea unor consilii provinciale alese în teritoriile compuse dintr-o singură provincie în care nu a avut loc fuzionarea acestui nivel cu guvernul CA-ului; peste 8.000 de municipalități sînt conduse în prezent de *alcaldes* (primari) aleși împreună cu consilii alese. Deși *diputaciones* au pierdut o parte din funcții în favoarea guvernelor CA-urilor și deși este îndoielnică viabilitatea lor pe termen lung, municipalitățile mai mari (mai ales cele 274 care au în administrare o populație de peste 20.000) dețin responsabilitatea serviciilor majore, adică în jur de 18 funcții în total. Orașele mari pot să își asume de asemeni alte 17 categorii de servicii conferindu-le o mare libertate de acțiune pentru a veni în întâmpinarea preferințelor cetățenilor⁴³.

Administrarea financiară a structurilor infranaționale a păstrat un caracter centralizat. Studiul lui Solé Vilanova⁴⁴ privind finanțarea conducerii locale și a CA-urilor dovedește pe bază de documente încetineala cu care centrul a cedat prerogativele generatoare de venituri. Spre deosebire de majoritatea federațiilor, guvernului central îi revin prin Constituție prerogativele impozitării care urmează să fie cedate celorlalte nivele de conducere. Constituția recunoaște de asemeni dreptul guvernelor subnaționale de a-și finanța serviciile din impozite proprii, pe

lingă finanțările și impozitele delegate lor de către guvernul central. Înainte de acordul de cedare către CA-uri (cu excepția *régimenes forales*) a 15% din impozitul pe venit, guvernele CA-urilor un „regim obișnuit” erau dependente de centru: sursele proprii de impozitare nu depășeau 12% din totalul veniturilor anuale ale CA-urilor, 16% din cele ale provinciilor și 40% din cele ale municipalităților⁴⁵. Municipalitățile au într-adevăr o bază mai largă de impozitare, însă ajustarea impozitelor impuse de ele trebuie avizată de guvernul central sau de cel al CA-ului. În măsura în care responsabilitatea fiscală și „autoritatea” democratică, reprezentativă, desemnată prin alegeri sînt legate, disproporția financiară de pe axa verticală a conducerii reprezintă unul din segmentele mai puțin dezvoltate ale democrației spaniole. Solé Vilanova a etichetat situația actuală drept un „federalism de consum”, adică dependența financiară față de centru, cuplată cu devoluția⁴⁶.

Sistemele electorale ale celor trei nivele de conducere se numără în mod evident printre cele mai importante aspecte ale democratizării. Conducerile locale și regionale au deja experiența a trei sau patru unde de alegeri, în funcție de data autonomizării lor. Numeroasele transferuri de putere de la nivel central ce au avut loc în urma rezultatelor diferitelor scrutinuri indică democratizarea încă în curs la mijlocul lui 1996, cînd PP a preluat puterea cu sprijinul partidelor naționaliste. Guvernarea națională fusese deținută de PSOE din 1982 (acesta însuși preluînd puterea de la UCD); guvernarea subnațională este mai eterogenă, în Țara Bascilor și în Catalonia predominînd partidele naționaliste, iar PP, principalul partid de opoziție la nivel central, predominînd în zece regiuni și în orașele mai importante. Disputele electorale la nivel subnațional sînt din ce în ce mai mult intense între versiunile locale ale partidelor centrale sau de partidele subnaționale. Potrivit lui Carillo⁴⁷, o asemenea naționalizare a politicii locale, polarizarea în jurul a două partide în majoritatea teritoriilor, a jucat un important rol de integrare interguvernamentală creînd canale de comunicare și influență și demonstrînd eficacitatea existenței unor interstii de putere partizane între nivelele de conducere. Sistemul electoral nu numai că a contribuit la dezvoltarea democrației, ci, în plus, pare să se constituie într-o grilă de tip federal.

Relațiile centru-periferie și federalizarea

„Libertad, Amnistía y Estatuto de Autonomía” era, în primele etape ale tranziției postfranchiste, un slogan popular al opoziției democratice care reunise partidele de stînga și grupurile subnaționale etnice în cererea de soluționare a problemelor de natură etnică, eludate vreme de aproape patruzeci de ani. În relația dintre periferie și centru problema perioadei franchiste fusese aceea că un număr însemnat de basci și catalani s-ar fi învoit să admită că Madridul ar putea fi centrul „statului” lor, dar nu și că ar reprezenta identitatea lor națională; el nu era socotit guvernul „națiunii lor”⁴⁸. Spre deosebire de alte societăți multinaționale din Europa,

proporția minorităților etnice din Spania nu reprezintă, în pofida puternicei lor conștiințe de sine, o chestiune numerică. În cea mai mare parte a țării, dubla identificarea spaniolă/regională coexistă cu predominanța limbii și culturii castiliene. Provinciile basce constituie 5%, Catalonia 15%, iar Galicia 7% din populația națională (în care îi includem aici și pe imigranții care vorbesc castiliana și se autoidentifică drept castilieni). Ca urmare, consensul în curs de constituire în perioada tranziției implica faptul că recunoașterea subnaționalismului etnic ar trebui să aibă loc în cadrul menținerii și consolidării întregului colectiv care este națiunea spaniolă. Regele Juan Carlos, de pildă, a avansat în repetate rînduri această idee în perioada respectivă. Monarhia, „mama tranziției” cum a fost numită, a sprijinit cu hotărîre autonomia în interiorul unei unități a Spaniei. O întrebare fundamentală este în ce măsură a ajutat *estado de las autonomías*, prin structurile sale federale, la concilierea pretențiilor de recunoaștere etnică la nivel subnațional.

În primul rînd, autonomia a dat frîu liber guvernelor din teritoriile periferice care dețin puterea de decizie în funcțiuni de conducere însemnate. Deși s-ar putea oricînd contesta gradul de eficacitate al anumitor *competencias* care au fost delegate, asumarea de către CA-uri, în cadrul unei politici de susținere a bilingvismului, a responsabilității serviciilor publice, problemelor culturale, mijloacelor de comunicare, educației, a dus la o înflorire a culturilor subnaționale etnice, sprijinite prin autoguvernare. În regiunile istorice autonomia a dat frîu liber exprimării, îndelung frustrate, a subnaționalismului, iar la nivel operațional a ascuțit nemulțumirile față de centru. În regiunile neistorice se conturează sentimente, latente pînă acum, de identitate regională (pentru prima oară în regiunile cu o mai slabă coeziune istorică, susțin unii critici) care au dus la înmulțirea pretențiilor de autonomie. Însă pentru prima dată de la apariția naționalismului etnic, autonomia a dat naștere unor mecanisme guvernamentale care să abordeze aceste nemulțumiri în cadrul autoguvernării — o „utilizare politică”, etalon al federalismului⁴⁹.

În al doilea rînd, politicile naționale făurite în comun de centru și periferie au încercat să stabilească un echilibru între unitate și diversitate. Începînd cu negocierile asupra statutelor de autonomie ale bascilor și catalanilor, și-au găsit un răspuns multe interese, oricît de decepționante ar fi pentru o parte sau alta soluționările lor. Alături de acordurile de impozitare pentru Țara Bascilor și Navarra, au fost precumpănitoare chestiunile lingvistice, mai ales în Țara Bascilor și Catalonia. În acest sens, guvernul național a trebuit să invoce și el prerogative precum prevederile Constituției în privința libertății civile pentru a asigura dreptul vorbitorilor de castiliană de a avea acces la educație, la mijloace de informare și de a fi admiși în serviciile publice din Țara Bascilor. Au urmat apoi numeroase negocieri administrative. CA-ului basc i s-a garantat existența propriilor forțe de ordine, dar, în toiul violențelor ETA, guvernul național a implementat aceste *competencias* foarte încet, și pe o bază foarte limitată. În mod curent, forțele de

ordine basce se află în subordinea unui comitet comun al guvernului central și al CA-ului. Guvernul catalan, *Generalitat*, a încercat fără succes să își exercite controlul asupra conducerii locale, garantat prin statutul său de autonomie, într-o tentativă de desființare a conducerilor celor patru provincii care a fost contracarată de guvernul central, sprijinit mai târziu și de Curtea Constituțională. De fapt, majoritatea celor mai delicate probleme au fost rezolvate în final de Curtea Constituțională care a urmat calea îngustă dintre autoguvernare și interesele naționale⁵⁰. De pildă, în chestiunea limbii, Curtea a sprijinit dreptul CA-urilor de a opera bilingv atât în instituțiile publice cât și mass-media, cu condiția protejării drepturilor monolingvilor ce vorbesc doar castiliana.

În al treilea rând, reprezentarea partidelor naționale și autoritatea guvernelor CA-urilor fac posibilă manifestarea electorală a subnaționalismului etnic, utilă unor importante țeluri simbolice și de distribuire a puterii. În Catalonia, coaliția CIU condusă de Jordi Pujol, lider de partid și președintele *Convergencia*, a ajuns să dețină controlul în *Generalitat* și să constituie punctul de convergență al intereselor politice catalane. Sprijinul electoratului basc s-a divizat între partide politice generale și partide naționaliste basce, însă cu excepția perioadelor în care Partidul Naționalist Basc (PNV) a fost nevoit să coopereze cu PSOE, el a deținut controlul asupra sau a fost parte a guvernului CA-ului. Aceste partide naționaliste au dominat, la nivel central, reprezentarea teritoriilor respective în *Cortes*. Reprezentarea partidelor naționaliste din celelalte regiuni a fost însă scăzută și sporadică în cele șase legislaturi naționale.

Deși fără îndoială îi nemulțumește atât pe susținătorii înverșunați ai centralismului cât și pe naționaliștii etnici, autonomia de structură federală oferă o cale de rezolvare a disensiunilor dintre centru și periferie. Sondajele de opinie demonstrează din plin că, deși identitățile regionale opuse centrului rămân puternice în teritorii precum Țara Bascilor și Catalonia, majoritatea covârșitoare a celor ce se identifică regional sînt mai degrabă în favoarea „autonomiei” decît a „independenței”⁵¹. Caracterul adeseori conflictual al relațiilor de funcționare este o dovadă în plus că ele se caracterizează adeseori și prin cooperare. Multe probleme care la începutul tranziției erau rezolvate prin confruntarea simplă dintre puterea centrală și puterea regională, sînt acum mai mult chestiuni de rutină ale implementării politice naționale. Și mai important însă este faptul că ele sînt rezolvate în interiorul procesului politic confirmînd astfel ideea propusă de Diaz-López⁵² în legătură cu relația dintre centru și periferie, aceea a nevoii de „libertate în stat” în loc de „libertate împotriva statului”⁵³.

Interdependența din cadrul statului bunăstării sociale

Ultimul principiu abordat aici are în vedere rolul structurilor federale în dezvoltarea unui stat spaniol prosper în linie europeană. După cum susțin Rose⁵⁴ și alții⁵⁵, funcționarea obișnuită a statului modern are loc prin intermediul mai

multor nivele, întrucât guvernele naționale în general evită operarea directă a programului de guvernare biziundu-se pe „nivelele inferioare” pentru realizarea programelor autorizate, finanțate și reglementate de centru. O astfel de „conducere la scară națională”, care să facă legătura între nivele, a apărut în urma dezvoltării unui stat prosper. Articolul 1 al Constituției definește Spania drept „stat social și democratic”, iar Articolul 2 stabilește principiul solidarității dintre regiuni. Multe dintre funcțiunile centrale ale statului bunăstării sociale printre care bunăstarea socială însăși, dezvoltarea economică, protecția mediului și sănătatea publică pe numără printre *competencias* asumate de CA-uri. Unele din aceste puteri sînt concurente, dar există o puternică interacțiune interguvernamentală, chiar și în cazul prerogativelor delegate în totalitate. Într-adevăr, operarea majorității acestor programe s-a făcut în linia unui federalism caracterizat prin cooperare⁵⁶.

Deși un fervent partizan al autoguvernării regionale, Curtea Constituțională a luat o serie de decizii prin care guvernul național este în continuare autorizat să urmărească, să supravegheze și chiar să intervină în anumite probleme ale CA-urilor. Curtea a susținut că interesele locale, regionale și generale pot fi clar delimitate, instituțiilor centrale revenindu-le întreaga responsabilitate a protejării și promovării „intereselor generale”. Deciziile care încurajează implicarea forurilor naționale în *competencias* ale CA-urilor au survenit în multe domenii politice importante printre care educația, sănătatea, dezvoltarea economică, ba chiar și turism. Acesta din urmă fusese socotit inițial o *competencia* exclusivă a CA-urilor, dar Curtea a decis că turismul influențează dezvoltarea economică care este o responsabilitate comună. În realitate, aceasta însemna că guvernul central poate promulga „legislația de bază” și „normele de bază” privind funcțiile CA-urilor, respingîndu-se poziția inițială, favorabilă CA-urilor, potrivit căreia acestea dețin autoritatea finală asupra puterilor garantate în statutele lor de autonomie, excluzîndu-se astfel controlul central. În plus, noile decizii reafirmau dreptul guvernului central de a legifera și de a-și asuma prerogative de supraveghere⁵⁷. Ba mai mult, în ciuda unor acte politice precum transferul generalizat de competențe, instituirea unor mecanisme uniforme de finanțare a CA-urilor și legiferarea supravegherii exercitate de guvernul central, statutele de autonomie ale CA-urilor au renunțat la doctrina constituțională inițială a *principio dispositivo*, prin care fiecare regiune își asuma prerogative după propria alegere, bineînțeles în limitele impuse la Constituție⁵⁸. Acest curs al evenimentelor a pus guvernul central în poziția de a promova regiunile ca distribuitori de servicii pe o bază mai mult sau mai puțin egală — o practică constantă a sistemelor federale.

Politici suplimentare au plasat CA-urile în poziția de parteneri în promovarea statului bunăstării sociale. În sănătate, unde competența a fost delegată în șase regiuni, guvernul central nu numai că păstrează anumite forme de control financiar și de control al programului, ci de asemeni operează printr-un Consiliu

Interteritorial al Sistemului Sanitar Național. În alte 11 regiuni au fost create organisme de cooperare centru — CA pentru îndrumarea sistemului de asigurări de sănătate ca o măsură provizorie în cazul unei descentralizări uniforme⁵⁹. Multe programe naționale noi în ce privește serviciile sociale au fost negociate cu majoritatea sau cu toate teritoriile pe o bază de uniformitate. De exemplu, programul de finanțare generală a serviciilor sociale se bazează pe un set de standarde și de linii de forță administrative la care au ajuns de comun acord 15 regiuni (cu excepția Navarrei și a Țării Bascilor), împreună cu Ministerul Afacerilor Sociale. În mod similar, proiecte de finanțare a protecției copilului sînt puse la dispoziția tuturor regiunilor, indiferent de competențele care le-au fost delegate. În fine, intrarea Spaniei în Comunitatea Europeană necesita standardizarea politicilor Ca-urilor într-o serie de domenii: producția agricolă și de preparate lactate, pescuit și produse piscicole, precum și legislația muncii.

Astfel, construirea statului bunăstării sociale și a federalismului au mers mîna în mîna. Statele prospere necesită în mod evident un model matricial⁶⁰ de conducere ce implică diferențierea regională a anvergurii puterii și cu atît mai mult distribuirea puterii. Distribuirea puterii a deplasat elemente importante de planificare și de luare a deciziilor pe un nivel mai apropiat de cetățeni. În același timp, structurile federale oferă mijloacele de menținere a standardelor și a solidarității naționale.

Concluzie

Se poate ca *estado de las autonomías* să fi fost inițial proiectat ca un stat unitar cu trăsături de autonomie și de delegare a competențelor, însă el devine tot mai mult un stat federal. Dezvoltarea prin funcționare a pactului constituțional relevă un set de ajustări operaționale și politice progresive care se constituie în structuri noi. Provocarea pe care o reprezintă guvernarea în cadrul Constituției postfranchiste include importante structuri intermediare de conducere, construirea unei forme creative de federalism.

Deși transformarea politică din Spania este, fără îndoială, rezultanta unor forțe multiple, experiența ei în deplasarea puterii de la statul central la autonomia regională poate oferi învățăminte altor state în tranziție, fie aceasta urmarea unui stat nou de independență sau a unei schimbări de regim. Reconcilierea intereselor subnaționale etnice, sau ale minorităților poate fi consolidată printr-o distribuie a puterii în cadrul căreia să se mențină interesele generale importante sau chiar anumite forme de control. Construirea unor noi sisteme politice necesită o muncă de transformare a guvernării printr-un proces de realizare a unei „coexistențe pașnice” în ciuda eventualelor diferende: concurență în alegeri; schimburi în exercitarea puterii locale, regionale și centrale; o tratare formală, principală a afacerilor oficiale; hotărîrea de a rezolva problemele; păstrarea în niște limite rezonabile a confuziei obișnuite în politică și adeseori suportarea cu o anume demnitate a unor dificultăți de durată⁶¹.

Schimbarea în „o sută de zile” este un mit; construirea unui sistem de autoguvernare, plus guvernare distribuită este un proces îndelungat.

Federalismul spaniol este o formă incompletă a federației clasice. Senatul reprezintă doar într-o măsură redusă regiunile și are considerabil mai puțină putere decât Congresul Deputaților în problemele legate de legislație și de controlul exercitat de guvern. CA-urile nu pot interveni direct într-o eventuală reformă a Constituției. Reziduurile de putere revin statului. Statutele de autonomie regională, de fapt echivalentele lor constituționale au nevoie să fie aprobate legislativ la nivel național. Spania fiind un stat deopotrivă unitar și dispersat, CA-urile nu dețin puterile constituente proprii federațiilor. Dimpotrivă, o sumă de trăsături-cheie consolidează direcția federală tradițională: recunoașterea constituțională a CA-urilor; deținerea de către acestea a unor prerogative legislative independente; recunoașterea proceselor politice și a puterilor decizionale de nivel infranațional; deși trebuie să ceară acordul național pentru a-și modifica structurile de bază, din punct de vedere funcțional și organic, CA-urile nu pot fi eliminate de către stat⁶². Aceste caracteristici din urmă cărora li se adaugă acțiunile guvernului central, ale Curții Constituționale și ale pactelor majore ale partidelor politice în direcția extinderii statului constituit din regiuni autonome, au reliefat clar aspectele federale ale Constituției din 1978.

Programul de construire a unei federații complete, dacă o astfel de acțiune va avea loc, trebuie să înceapă pentru unii lideri cu uniformizarea ariilor de competență a CA-urilor. Politologul Manuel Fraga⁶³, fost lider PP și președinte al CA-ului Galiciei, a propus egalizarea completă a *competencias* în condițiile Articolelor 143 și 151 pentru a plasa toate regiunile într-o federație similară celei austriece. Acestei poziții i s-au opus un număr de specialiști în Constituția Spaniei. În mod firesc, experții guvernamentali plasează în capul listei reforma Senatului care ar trebui să presupună o reprezentare teritorială completă sau prerogative egale în legislație și în controlarea guvernului sau ambele. Propuneri mai modeste avansează ideea ca a doua cameră existentă să devină organismul de primă deliberare asupra problemelor CA-urilor și a legislației naționale introduse în CA-uri. În 1995 o Comisie Parlamentară de Revizuire a Constituției a inițiat dezbaterile reformei Senatului, însă este puțin probabil ca prerogativele Senatului privind legislația și controlul să se schimbe. Alte reforme care să sporească puterile constituente ale CA-urilor ar necesita redeschiderea dezbaterilor constituționale și sînt din punct de vedere politic imposibil de inițiat, cel puțin în momentul de față.

Un curs al evenimentelor mai probabil pentru viitor este continuarea dezvoltării structurilor federale. Consolidarea finanțării din resurse proprii a guvernelor infranaționale constituie un punct important într-un astfel de program care ar presupune, de asemenea, reforma conducerilor locale de nivel prim și secund, neglijată

pînă în momentul de față după cum au fost neglijate perspectivele conducerilor provinciale care par de prisos în lumina CA-urilor; programul ar mai presupune instituirea de unități de distribuire a serviciilor statului bunăstării sociale în zonele rurale unde aceste servicii sînt adeseori absente și reconsiderarea capacității serviciilor elementare ale multora dintre micile municipalități. În fine, trebuie stabilit rolul vastei birocrății guvernamentale centrale în cadrul unui stat tot mai federal și, mai ales, prezența și greutatea sa în cadrul CA-urilor⁶⁴. Măsura în care aceste schimbări pot fi efectuate în viitorul apropiat prin dezvoltarea autoconducerii și a conducerii distribuite va depinde de măsura în care poate fi menținut un consens continuu de slăbire a centralizării și de un răspuns pozitiv la întrebarea dacă edificarea federației spaniole servește obiectivelor politice ale celor implicați⁶⁵.

Măsura în care Spania a realizat o federație va constitui pentru un timp, fără îndoială, obiect de controversă. În ultimă instanță, este mai puțin importantă eticheta aplicată unui sistem, decît structurile sale de funcționare. De fapt, trecerea pe plan internațional de la etatism la federalism se află la baza focalizării crescînde asupra legăturilor, rețelelor și matricilor unor politici confruntate cu centralizarea, a altora cu descentralizarea, toate în cadrul unei armonizări, crescîndă și ea, prin internaționalizare și regionalizare⁶⁶. Structurile în evoluție ale Spaniei caută să vină în întîmpinarea dificultăților guvernării. De aceea, problema ultimă căreia va trebui să i se dea un răspuns nu este dacă Spania se transformă într-o federație, ci dacă structurile federale care au devenit modalitatea de guvernare a Spaniei îi vor spori acesteia stabilitatea și vor promova și alte beneficii pe care o astfel de guvernare le conține virtual. □

NOTE:

1. J. Linz.: *Spanish Democracy and the Estado de las Autonomias*, în **Forging Unity Out of Diversity: The Approaches of Eight Nations**, 1989; J. M. Valles și M. Cuchillo Foix: *Decentralisation in Spain: A Review*, în *European Journal of Political Research*, 1988, nr. 16, p. 395-407.
2. A. deBlas, și J. Laborda Martin: *La Construcción del estado en España*, în **Estructuras sociales y cuestión national en España**, 1986; R. Carr. și J. P. Fusi: **Spain: Dictatorship to Democracy**, 1981; R. Herr: **A Historical Essay on Modern Spain**, 1971.
3. R. Bañon: **La modernización de la administración publica españiola: Balance y perspectivas**, 1992; D. J. Elazar: *Federalism, Intergovernmental Relations and Changing Models of the Policy*, în **Subnational Politics in the 1980s**, 1987.
4. M. Burgess: *Federalism and Federation: A Reappraisal*, în **Comparative Federalism and Federation**, 1993.
5. P. King: **Federalism and Federation**, 1982.
6. D. J. Elazar: **Exploring Federalism**, 1987.
7. G. J. Friedrich: **Trends of Federalism in Theory and Practice**, 1968.
8. D. Share: **The Making of Spanish Democracy**, 1986.
9. V. Ostrom: **The Political Theory of a Compound Republic**, 1987.
10. J. M. Valles și M. Cuchillo Foix — op. cit.

11. C. E. Díaz-López: *The State of the Autonomic Process in Spain*, în **Publius: The Journal of Federalism**, 1981, nr. 11, p. 193-217.
12. D. Share — op. cit.
13. P. J. Donaghy și M. T. Newton: **Spain: Guide to Political and Economic Institutions**, 1989.
14. R. Agranoff și J. A. Ramos: **Intergovernmental Relations in Spain**, 1995; R. Agranoff: *Inter-governmental Politics and Policy: Building Federal Arrangements in Spain*, în **Regional Politics and Policy**, 1993; J. V. Sevilla: *Financial Aspects of Political Decentralization in Spain*, în **Environment and Planning: Government and Policy**, 1987, nr. 5, p. 287-299.
15. R. Agranoff: **Asymmetrical Federalism in Spain: Designs and Outcomes**, 1994.
16. Ministerio para las Administraciones Públicas: **Estadísticas de conflictividad**, 1991.
17. Instituto Nacional de Estadística: **Anuario Estadístico de España**, 1991.
18. L. R. Aizpeola: *La cifra de funcionarios públicos ha crecido en casi medio millón entre los años 1982 y 1991*, în **El País**, 22 februarie 1992.
19. E. Carillo: *La nacionalización de la política local*, în **Política y Sociedad**, 1989, nr. 3, p. 29-46; R. Gunther, G. Sani și G. Shabad: **Spain after Franco: The Making of a Competitive Party System**, 1986.
20. J. Linz — op. cit.
21. D. J. Elazar: *Constitution making: The Pre-eminently Political Act*, în **The Politics of Constitutional Change in Industrial Nations: Redesigning the State**, 1985.
22. R. Davies: *The Federal Principle Reconsidered*, în **Australian Journal of Politics and History**, 1956, nr. 1, p. 223-244.
23. D. J. Elazar: **Exploring Federalism**, 1987; V. Ostrom: **The Meaning of American Federalism: Constituting a Self-Governing Society**, 1991.
24. M. Burgess — op. cit.
25. D. J. Elazar: **Exploring Federalism**, 1987.
26. R. Agranoff: *Las relaciones intergubernamentales y el estado de las autonomías*, în **Política y Sociedad**, 1994, nr. 7; R. Herr — op. cit.
27. D. J. Elazar: **Exploring Federalism**, 1987.
28. P. L. Murillo de la Cueva: *El estado de las autonomías*, în **Estructuras sociales y cuestión nacional en España**, 1986.
29. J. Subirats: *Political Change and Economic Crisis in Spain*, în **The Politics of Economic Crisis: Lessons from Western Europe**, 1989.
30. J. M. Valles și M. Cuchillo Foix — op. cit, p. 399.
31. R. Agranoff: **Asymmetrical and Symmetrical Federalism in Spain**, 1994.
32. R. P. Clark: **Public Policy to Protect a Minority Language**, 1988.
33. J. Solé-Vilanova: *Regional and Local Government Finance in Spain: Is Fiscal Responsibility the Missing Element*, în **Decentralization, Local Governments and Markets**, 1990.
34. Idem, p. 344.
35. L. Moreno: *Ethnoterritorial Concurrence and Imperfect Federalism in Spain*, în **Evaluating Federal Systems**, 1994.
36. Idem, p. 172.
37. C. E. Díaz-López: *Centre-Periphery Structures in Spain: From Historical Conflict to Territorial-Consociational Accommodation?*, în **Centre-Periphery Relations in Western Europe**, 1985, p. 266.
38. S. P. Huntington: **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, 1991, p. 7.

39. S. P. Huntington — op. cit.; G. O'Donnell, P. C. Schmitter și L. Whitehead: **Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe**, 1986.
40. S. Giner: *Political Economy, Legitimation, and the State in Southern Europe*, în *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, 1986; de asemenea R. Carr și J. P. Fusi — op. cit.
41. P. C. Schmitter: *Democratisation: Exploring the Limits of 'Transitology'*, în **Prospects: South Africa in the Nineties**, 1993, nr. 2, p. 18-21.
42. Idem, p. 19.
43. R. Bañon și E. Carillo: **Tipología de municipios de la comunidad valenciana**, 1992; E. Carillo: **Gestión de recursos humanos presupuestación y hacienda local en España**, 1991.
44. J. Solé Vilanova — op. cit.
45. Idem.
46. Idem, p. 351.
47. E. Carillo: *La nacionalización de la política local*, în **Política y Sociedad**, 1989, nr. 3, p. 40.
48. J. Linz: *Early State-Building and Late Peripheral Nationalism Against the State: The Case of Spain*, în **Building States and Nations**, vol. 2, 1973.
49. A. Gagnon: *The Political Uses of Federalism*, în **Comparative Federalism and Federation**, 1993.
50. C. A. Zaldivar și M. Castells: **España, fin de siglo**, 1992.
51. CIES; prezentat de L. Moreno — op. cit.
52. C. E. Diaz-López — ambele opere citate.
53. C. E. Diaz-López: *The State of the Autonomic Process in Spain*, în *Publius The Journal of Federalism*, 1981, nr. 11, p. 217.
54. R. Rose: *From Government at the Centre to Nationwide Government*, în **Centre-Periphery Relations in Western Europe**, 1985.
55. De exemplu D. E. Ashford: **The Emergence of Welfare States**, 1986; B. Dente: *Local Government Reform and Legitimacy*, în **The Dynamics of Institutional Change: Local Government Reorganization in Western Democracies**, 1988.
56. J. Terrón Montero și G. Cámara Villar: *Principios y técnicas de cooperación en los estados compuestos: Reflexiones sobre su aplicación al caso de España*, în **Comunidades autónomas e instrumentos de cooperación interterritorial**, 1990.
57. P. Cruz Villarán: *La doctrina constitucional sobre el principio de cooperación*, în **Comunidades autonomías e instrumentos de cooperación interterritorial**, 1990; P. L. Murillo de la Cueva — op. cit.; J. M. Valles și M. Cuchillo Foix — op. cit.
58. M. Bacna del Alcázar: **Curso de ciencia de la administración**, 1985; E. García de Enterría: **Estudios Sobre Autonomías Territoriales**, 1985.
59. A. Rico: **Interorganizational Theory and the Dynamics of Coordination of Health Policy-Making in Spain**, 1992.
60. D. J. Elazar: **Exploring Federalism**, 1987, p. 37-38.
61. V. M. Pérez-Díaz: **The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain**, 1993, p. 19.
62. A. Monreal: **The New Spanish State Structure**, în **Federalism and Federation in Western Europe**, 1986.
63. M. Fraga: **Administración única: Una propuesta razonable**, 1992.
64. R. Agranoff: *Inter-governmental Politics and Policy: Building Federal Arrangements in Spain*, în **Regional Politics and Policy**, 1993, nr. 4; R. Bañon — op. cit.; R. Bañon și E.

Carillo — op. cit.; E. Carillo: **Gestión de recursos humanos presupuestación y hacienda local en España**, 1991; INAP: **Reflexiones para la modernización de la Administración del Estado**, 1991; L. Moreno — op. cit.

65. J. Kincaid: *From Cooperative to Coercive Federalism*, în *Annals*, 1990, nr. 509, p. 152.

66. R. Agranoff: **Frameworks for Comparative Analysis of Intergovernmental Relations**, 1990; D. J. Elazar: *International and Comparative Federalism*, în *Political Science and Politics*, 1993, nr. 26, p. 190-195; V. Ostrom: *Multiorganization Arrangements in the Governance of Unitary and Federal Systems*, în *Policy Implementation in Federal and Unitary Systems*, 1985; L. J. Sharpe: **The Rise of Meso Government in Europe**, 1993.

Traducere de Doina Baci

*

Robert AGRANOFF, profesor la Indiana University din Bloomington, SUA, este specializat în domeniul federalismului și al relațiilor internaționale, publicînd numeroase titluri (*Dimensions of Human Services Integration*, *Intergovernmental Management: Human Services Problem Solving in Six Metropolitan Areas*, *New Governance for Rural America: Creating Intergovernmental Partnerships*), articole și studii. Membru al Fundației Ortega y Gasset din Madrid.

Robert Agranoff, *Federal Evolution in Spain*, publicat în *International Political Science Review*, vol. 17, nr. 4, p. 385-401, preluat cu permisiunea editorilor.

De la „monocultură” la interculturalitate

FORUMUL INTERCULTURAL TRANSILVANIA

TÎRGU-MUREȘ — 6-7 DECEMBRIE 1996

În zilele de 6-7 decembrie 1996, în seria deja tradițională a forumurilor organizate de Centrul Intercultural al Ligii PRO EUROPA, s-a desfășurat la Tîrgu-Mureș **Forumul Intercultural Transilvania** în cadrul căruia, de-a lungul celor trei sesiuni, au fost dezbătute teme ca: *Interculturalitatea — reinterpretare a relației majoritate-minoritate*, *De la „monocultură” la interculturalitate* și *Interculturalitatea în context regional*.

Au participat printre alții: Hannelore BAIER, Alexandru CISTELECAN, HORVÁTH Andor, Victor NEUMANN, Ovidiu PECICAN, PILLICH László, Călin RUS, Pompiliu TEODOR, Corina TURC, iar din partea organizatorilor Smaranda ENACHE, HALLER István, Mircea SUHĂREANU, SZOKOLY Elek.

Publicăm în acest număr selecțiuni din prima parte a dezbaterii.

SZOKOLY Elek: Conform constatărilor psihologilor, și nu numai ale lor, chestiunea *identității* — în mod conștient sau nu — joacă un rol definitoriu atât în viața indivizilor, cât și a comunităților. Ca de atâtea ori în viață, fața negativă a lucrurilor pare să fie mai expresivă, mai ușor de formulat, să nu amintesc decât de perechea de noțiuni *toleranță-intoleranță*. Întotdeauna este mai ușor să definești intoleranța decât toleranța, deși sensul negativ își datorează, de fapt, existența, celui pozitiv. Și ce poate fi mai relevant în acest context decât expresia *crizei de identitate* față de *identitatea propriu-zisă*, o criză care, știm foarte bine din istorie, pînă și din cea recentă, a putut produce destule ravagii. Și cînd vorbesc de criză de identitate nu mă refer la identitatea multiplă pe care fiecare om pluridimensional o are și trebuie să o aibă. Dimpotrivă. Cu toate acestea mă întreb dacă identitățile noastre etnic-naționale, regionale sau continentale (aș prefera poate termenul de *european* în loc de continental, pentru că pentru noi

Europa înseamnă mult mai mult decât un continent), se contrazic oare în mod necesar? Dar am putea pune întrebarea și invers: se completează ele oare în mod firesc, cum ne-am putea aștepta?

Nu putem să nu observăm că, în ciuda unor conviețuiri multiseculare care au dus și la interferențe culturale evidente, se continuă totuși conviețuirea paralelă în ghetouri culturale, etnice și/sau religioase, dar mai ales lingvistice. Nu putem să nu observăm că identitatea etnic-națională, adesea și cea religioasă, desparte mai degrabă decât unește, pe când identitatea regională unește mai degrabă decât desparte. Cred că fiecare dintre noi, dacă s-a îndepărtat destui kilometri de patria sa și întâlnește un concetățean de altă limbă, etnie sau religie pe care acasă îl tolerează cu destul efort, acolo departe, printre „străini”, îl salută cu o căldură greu disimulată. Cred că identitatea regională este totuși cea care unește identități etnice sau religioase care altfel se războiesc din te miri ce. Ceea ce nu înseamnă să nu acordăm identității etnice, naționale, culturale și religioase ce i se cuvine. Am și făcut-o destul de consecvent, atunci când în decembrie 1989 la punctul 3 al Platformei Ligii Pro Europa am subliniat că „*LPE consideră specificul național și regional ca rațiune și nu ca obstacol al integrării europene, înțelegând să contribuie practic la liberul schimb de idei și informații, la cunoașterea reciprocă dintre culturile europene, condiție a eliminării tendințelor xenofobe.*”

Istoria, bună sau rea, ne pune în mod obiectiv în fața unor situații date. Aceste situații au fost rareori fericite pentru toată lumea. Dar plecând de la niște situații date, evaluând și interpretând aceste situații istoric create, e bine să putem trage învățămintele cuvenite, chiar dacă nu mai putem influența evenimentele. Dorința noastră cred, și dorința tuturor celor care ne-am adunat în jurul acestei mese rotunde, este să evităm capcana, așa zice, a zîmbetelor protocolare și a măturatului sub covor a problemelor delicate. Trebuie să acceptăm că problemele reale pe care dorim să le dezbatem și de această dată, problemele autentice nu pot fi „delicate”. Ceea ce ne interesează în mod deosebit, cred, este dezvăluirea situațiilor reale, a proceselor și tendințelor reale, și căutarea acelor căi care să ne apropie în loc să ne îndepărteze, căi care să ne fortifice reciproc în loc să ne slăbească.

Smaranda ENACHE : Ideea acestui tip de investigare a interculturalității pleacă și de la constatarea că, deși sîntem parte a unei evoluții cu adevărat extraordinare a sistemelor legislative de protecție a drepturilor omului și minorităților, în special în context european — Europa a reușit să se doteze în ultimii 30 de ani cu instrumente specifice regionale, cum este Convenția Europeană a Drepturilor Omului și un tribunal unde orice cetățean poate să cheme în justiție, pentru prima oară în istorie, propriul său stat care i-a violat drepturile —, există încă o remanență a unor mentalități intolerante, care destabilizează sau pot destabiliza în orice moment situația europeană. Prin urmare, chestiunea interculturalității nu este un simplu subiect de salon sau

de reflecție intelectuală, ci unul legat de securitate și stabilitate internă și internațională. Mă voi referi la Europa pentru că este locul pe care îl cunoaștem mai bine și de care sîntem acum, oricum, tot mai legați. Zona central-europeană în care trăim este o zonă foarte ciudată, a repetabilității, a unor cercuri închise, și numai foarte rar a unor evoluții semnificative sau durabile. Dacă cineva ar avea curiozitatea să citească dezbaterile din parlamentul de la Budapesta din a doua jumătate a secolului 19, legate de legea minorităților propusă de Deák Ferenc, ar descoperi destule texte care seamănă peste măsură cu unele luări de poziție care au răsunit în parlamentul României după 1990. Subiectul era și atunci și acum, problema drepturilor minorităților. Doar subiecții se schimbaseră.

Întrebarea care se pune este cum se face că în această zonă poate să treacă un secol, să asistăm la niște evoluții formidabile în ceea ce privește cadrul constituțional al acestor state, dar mentalitatea generală — influențată de făcătorii de cultură, preoți, presă și toți aceia care creează modele de comportament colectiv — să nu se traducă printr-o empatie față de aceste valori? Cine este „de vină”? Cui i se poate imputa un caz atît de eclatant cum este cazul Iugoslaviei? Explicația care reduce totul la comunism mi se pare precară. Iugoslavia fusese tocmai țara care, prin anii '70, aducea la ONU una dintre cele mai liberale propuneri în privința definiției minorităților. Nu întîmplător a definiției, pentru că în definiție se găsește de fapt esența tratamentului ulterior. Totuși, această fostă federație a traversat un carnagiu aproape ireal, trei sferturi din populația ei nu mai trăiește la domiciliile dinainte de război. Se explică toate acestea prin niște uri ancestrale sau prin gafele comunității internaționale euro-atlantice, care au permis — noi toți am permis, și societatea civilă din fosta Iugoslavia și vecinul cutare a permis — ca aceste atrocități să dicteze legi cu o logică total paralelă față de sistemul evoluției legislative globale în spiritul umanismului? De ce a fost posibil acest lucru, cum de este posibil acest lucru? Ipoteza mea ar fi că între evoluția legislativă din această zonă și mentalitate există o ruptură imensă, că această falie există de mai bine de 100 de ani și nu știm dacă ea se va umple vreodată sau dacă, în ciuda tuturor speranțelor, se va adînci și mai mult. În asemenea cazuri, tot ce poți să faci, dacă resursele locale nu sînt suficiente pentru a găsi remediul bolii, este să încerci să te inspiri din alte părți. Privind în jurul nostru, iată că dăm de o noțiune care face oarecare școală, care dobîndește tot mai multă legitimitate, *interculturalitatea*.

Mă voi referi în continuare la *interculturalitate*, ca *reinterpretare a relației majoritate-minoritate*. Definiția occidentală a interculturalității apare ca o replică la evoluția istorică a relației majoritate-minoritate și la faptul că istoria europeană a produs realități diferite, a „produs” și minorități diferite. Se cunoaște, reluînd definiția lui Cappotorti, că în Europa există trei feluri de minorități. *Minoritățile autohtone*, popoare indigene — laponii (sami), în țările de nord ale Europei, sau eschimoșii, sau tătarii din Crimeea, — cele peste care popoarele, națiunile moderne

ale Europei s-au așternut și le-au împiedicat să-și creeze propria statalitate. Acestea beneficiază în sistemul legislativ actual din țările lor și pe plan internațional de garanții cu totul și cu totul remarcabile, pentru că au drepturi care merg pînă la autodeterminarea internă în cadrul frontierelor statelor lor. *Minoritățile istorice* ar fi a doua categorie pe care o menționează Cappotorti. Ea include aproape toate minoritățile europene care au luat naștere în urma succesiivelor retrăsări de frontiere în decursul istoriei, respectiv sînt părți ale națiunilor europene, trăind pe teritoriul unui alt stat european. Minoritățile istorice sînt reflexul istoriei noastre moderne și, din punctul acesta de vedere, cvasitotalitatea națiunilor europene cunosc două ipostaze: de majoritate, cel mai adesea constituentă de stat, și de minoritate, pe teritoriul altui stat. În secolul 20, au apărut *noile minorități*, produs al colonialismului sau al cererii de azil politic pe care Europa occidentală l-a acordat refugiaților din fața unor regimuri dictatoriale, dincolo de numeroasele rațiuni economice care au făcut ca populații întregi, lovite de foamete sau molime, să pornească această nouă migrare spre zonele mai echilibrate. În Occident, noțiunea de interculturalitate este utilizată în legătură cu relația dintre majorități și această a treia categorie de minorități. Datorită faptului că în majoritatea țărilor vest-europene, situația minorităților s-a reglementat constituțional, interculturalitatea se referă mai degrabă la acceptarea noilor minorități. Interculturalitatea este, în viziunea occidentală, menită să armonizeze relația dintre europenii vechi și noii europeni printr-un întreg complex de tehnici de reinterpretare a imaginii de sine clasice a europeanului, o reinterpretare a identității europene.

Interculturalitatea privește culturile în autonomia lor, dar în dependență civilizațională, respectiv culturi diferite au un comportament public și social care poate fi redus, în ciuda diferențelor, la un pachet de valori comune, între care esențial este respectul pentru unicitatea și demnitatea ființei umane. Deci interculturalitatea, din acest punct de vedere, se împacă foarte bine cu autonomia tradițiilor, cu cultivarea limbii, cu cultivarea imaginii de sine, ea diferă total de *melting-pot*-ul care constă tocmai în topirea culturilor într-una singură, făcînd din „civilizație” o cultură și deschizînd drumul asimilării de toate tipurile. *Melting-pot*-ul este criticat pentru doza sa de imperialism cultural și singura scuză care i se poate aduce ar fi că este adesea o opțiune individuală.

Națiunea americană, de exemplu, s-a născut dintr-o opțiune individuală față de anumite valori și nu din asimilarea grupurilor — cu excepția populațiilor autohtone, aproape suprimate. A fost și este vorba de o integrare din proprie voință într-o nouă națiune, mult mai mult o națiune politică, decît una etnolingvistică. Alături de interculturalitate, Occidentul folosește foarte adesea termenul de *multiculturalism*, în Statele Unite îndeosebi, și îndeosebi în relația dintre afro-americani și euro-americani. Există vreo diferență între

interculturalitate și multiculturalism, prezentă chiar în semantica termenilor. Răspunsul e deocamdată ambiguu, dar este evident că Europa pare a-l prefera pe primul, al doilea fiind prezent mai ales în literatura de specialitate americană.

Multiculturalismul aduce principiul autonomiei culturale până la legitimarea, cred eu, a contextualizării valorilor universale. În logica multiculturalismului, tot ce este cultural, e „permis”, tot ce este specific unei culturi, poate deveni normă superioară libertăților și drepturi universale individuale. Bunăoară, tratamentul discriminatoriu al femeii într-o anumită cultură — circumciziunea — ajunge să fie o normă de civilizație care se consideră îndreptățită să contrazică egalitatea dintre sexe, care este, dimpotrivă, proclamată de Declarația Universală a Drepturilor Omului.

Prin multiculturalism, până la urmă, se pune sub semnul întrebării libertatea individuală, pentru că individul este apăsător de presiunea de grup care apare ca normă supremă. Multiculturalismul, din punctul meu de vedere, nu se oprește la consacrarea autonomiei culturii, afirmată și de interculturalitate, ci tinde să impună cultura ca civilizație, fiind o suprapunere care anihilează unul din termenii existenței moderne. În multiculturalism, spre deosebire de interculturalitate, există și accente „secesioniste”: în cazul în care nu putem să ne găsim conviețuirea împreună, deoarece cultura mea și cultura ta nu se împacă, atunci liantul civilizator comun este sacrificat. Consider că interculturalitatea este o noțiune mai apropiată de tradiția europeană, în care toate culturile, la drept vorbind, sînt interculturale, iar națiunile au încheiat și un oarecare consens civilizațional. Ignorarea interculturalității este o sursă de îngîmfare națională.

De ce e nevoie de o *reinterpretare a relației majoritate-minoritate*? Pentru că așa cum am menționat, există la nivelul statului, și mai ales la nivelul a ceea ce numim stat național, o deficiență a sistemului legislativ, respectiv incapacitatea sistemului legislativ de a garanta, alături de drepturi declarative, și un progres al mentalităților. Sistemul legislativ la nivelul unui stat este numitorul comun minim, standardul minim. Or, în realitate, fragmentele de situații de pe teren sînt mult mai complexe. Există, cum am spus, o prăpastie între legislație și mentalitate, există o prăpastie care este menținută și de oportunismul și ipocrizia politicianilor. Foarte mulți, mai ales în noile democrații, sînt primii să semneze documente internaționale sau orice tip de documente, care constituie încă un pas și încă unul în adoptarea unor măsuri de protecție a diversității, dar în plan intern, practic, întreprind foarte puțin în domeniul traducerii acestora în comportament, în educație, în raportul dintre oameni, până la urmă în mentalitatea publică. Revenind la exemplul de la care am pornit și la zona Europei Centrale, remarcăm existența unei prăpăștii adînci dintre legislație și mentalitate, ceea ce este un perpetuu potențial de conflict. Nu ar fi o prostie să dăm mai multă importanță termenului și mai ales practicării interculturalității. Din punctul meu

de vedere, el are trăsături pozitive și compatibile: autonomia culturilor și comunitatea civilizației. Statele naționale apărute în zona central-europeană după 1918 au reprodus în mic diversitatea de care fugiseră în imperiile din care făceau parte, acel *melting-pot* sui-generis care le anula culturile autonome, sau nu li le recunoștea la nivel statal, oferindu-le în schimb acquis-ul civilizațional, modernitatea. Renunțarea la propria cultură a fost inacceptabilă. Statele nou create nefiind omogene, se găseau în fața unui „challenge” similar imperiilor pe care le-au dezintegrat și, în caz de eșec sau „încremenire în proiect”, pasibile de aceeași soartă. România anului 1918, „România Mare”, avea aproape 30% minorități. În anul 1991, avea mai puțin de 10% minorități. Între timp, am asistat la dispariția unor întregi comunități culturale, evrei, armeni, sași, șvabi. Asistăm astăzi la forme noi de asimilare, inițiate chipurile de „sfera privată”, care constituie tot atâtea provocări. Toți cei care aveau rețete și răspunsuri pentru o Transilvanie, să zicem, interculturală, în care existau cel puțin 4-5-6 culturi, ca de altfel în multe alte regiuni din Europa Centrală, descoperă azi o polarizare. Moartea unor culturi a dus la nașterea a două blocuri, deocamdată în antiteză româno-maghiară. Emergența „noii” minorități, cea mai numeroasă și în cea mai spectaculoasă afirmare de sine, minoritatea rromilor, nu pare a fi urmărită cu destulă receptivitate. Va fi capabilă această a treia minoritate, minoritatea rromilor, să constituie cel de-al treilea picior al trepiedului pe care, de exemplu, multă vreme l-a constituit minoritatea mare a sașilor? Tot în legătură cu comunitatea rromilor este de văzut: evoluția comunităților rromilor va fi în sensul interculturalității, adică autonomie culturală și civilizație comună, norme comune, sau va fi în sensul multiculturalismului, în care cultura proprie tinde să considere că propriile sale valori sînt superioare valorilor comune, contractului de civilizație, să zicem. Este evident că s-au petrecut multe schimbări, că a dispărut o parte din interculturalitatea Transilvaniei și a Banatului, și este evident că o parte dintre noi trăim în nostalgia acestui spațiu în care, în centrul orașului, se găsea atît biserica ortodoxă română, cît și cea greco-catolică română, cea catolică, calvină sau luterană, sinagoga. Dar exista spațiu comun, un spațiu civic ale cărui valori comune nu erau contrazise de diversitatea culturală. Sau dimpotrivă, trebuie să recunoaștem că nu mai există aceste lucruri și este inutil să ne pierdem energiile gîndindu-ne a reface o lume care nu mai este posibilă și să le folosim dimpotrivă pentru a proiecta una care este probabilă și eventual perfectibilă. Întrebarea este în continuare dacă au optat sau nu comunitățile minoritare în România pentru *ghetoul cultural*, ca singura formă posibilă de păstrare a propriilor identități și au renunțat la contractul civilizațional comun? Pe de altă parte, o altă întrebare este: și-au lămurit majoritarii atitudinea față de culturile minoritare, dilemele lor care vin din secolul 19 și conțin în ele atît legitimitatea propășirii naționale, cît și ilegitimitatea purificării etno-lingvistice, respectiv dilemele asimilare/disimilare, indiferență/asistență,

cunoaștere/ignorare, aroganță/umilitate? Și-au lămurit majoritarii apartenența civilizațională: naționalism autarhic, Europa Centrală sau Balcanii, Est sau Vest, sau amîndouă, și dacă amîndouă, cum? Cu ce sacrificii și cu ce beneficii? Care este prioritatea post-comunistă: *cultura sau civilizația*? Care este opțiunea statului România, opțiunea consensuală: *interculturalitate, muticulturalitate, stat național, regionalism*? Ce se va întîmpla dacă în viitorul apropiat, în următorii 4-8 ani Republica Moldova, dorind să fie mai aproape de Europa, va dori să facă parte, într-un fel sau altul, într-o formă contractuală, eventual federativă, din România, venind cu 35% minorități și cu o identitate regională proprie, care nu-i poate fi contestată pentru că e evidentă? În viziunea mea, interculturalitatea nu este un scop în sine, nu este o dezbatere de salon, ci un instrument de prevenire a conflictelor. Este o atitudine legitimă și morală ce izvorăște din certitudinea că nici statul național și nici moartea culturilor nu au constituit un răspuns valabil la diversitatea continentului. Statul național este incapabil s-o administreze, iar moartea culturilor este un proiect de „melting-pot” ce nu se poate duce la bun sfîrșit, ca să zic așa, fără violență, fără negarea și abdicarea de la valoarea — supremă și universală — a demnității și libertății umane.

PILLICH László: Eu consider că în problematica aceasta a conviețuirii, a multiculturalității, a interculturalității, există trei factori pe care trebuie să-i luăm în considerare. Primul factor ar fi cel *geocultural*, și doamna Enache a pomenit de acesta. Există pretutindeni în lume zone-problemă, care în esență sînt zone de graniță între anumite culturi, anumite religii, între anumite cercuri de interese politice. Din acest punct de vedere, între diferitele zone geografice, trebuie să acceptăm ideea, că una pentru care nu avem încă răspuns, este chiar regiunea noastră, despre care vorbim și unde locuim. Este tocmai o asemenea zonă de interferență: la marginea Europei Centrale, puțin către Balcani, puțin către lumea ortodoxă, puțin către creștinătatea occidentală europeană. Al doilea aspect este cel pe care l-aș putea numi *psihosocial*. Practic, în această zonă în care trăim, aceste culturi mici care la cîteva minute după ce au scăpat de spaima unei asimilări de tip totalitar, trebuie să trăiască un alt sentiment de teamă, să simtă pericolul așa-zisului proces de integrare europeană, care vine dintr-un alt unghi și dintr-o altă proiecție. Omul de rînd și unii dintre cei care purtau și poartă grija culturii, văd că foarte multe aspecte sînt asemănătoare. Aceste popoare mici își văd pe undeva periclitată identitatea lor națională, culturală și, extrapolat, la fel se pune problema și în cazul minorităților, a grupărilor etnice, sau cel puțin ele trăiesc cu acest sentiment de nesiguranță și, la rîndul lui, acest proces de europenizare este dublat și de procesul de asimilare naturală, sau eventual, în anumite împrejurări, și forțată. Deci există acest aspect psihosocial care alimentează exclusivismul, spiritul sau tendințele exclusivist naționale. Se găsesc bineînțeles

motivații, justificări, argumentații, care să vină în apărarea a ceea ce înțeleg unii prin cultură națională, sau cultură caracteristică unei grupări etnice. Iar cel de-al treilea aspect este cel al *politicului*, care în această conjunctură vine și apelează la această nesiguranță sentimentală de care este pătrunsă societatea. Și aceasta se conturează în general ca frică: frica pierderii posibilității de a stăpîni procesele, deci frica pierderii acelei poziții privilegiate de la nivelul căreia se poate avea controlul asupra fenomenelor economico-sociale. Se manifestă însă prin formulări ca: pericol național, spaima de a pierde integritatea statală, națională, se formulează ca o frică în direcția dezbinării sociale, se formulează ca o frică de creșterea ponderii elementelor locale, regionale printre factorii care determină și definesc identitatea personală sau de grup. În concluzie, la nivelul politicului se conturează acea frică de pierdere a puterii politice dobîndită datorită lipsei maturității și culturii politice a electoratului.

Cu ce aș vrea să concluzionez? Cînd alte instrumente nu par suficient de eficace, atunci se apelează la accentuarea acestor aspecte de unitate, de exclusivism național.

În altă ordine de idei, aș dori să nuanțez puțin problema ridicată de doamna Enache despre acel *ghetou cultural*, sau despre destrămarea echilibrului etnic datorită pierderii elementului german din Transilvania. Dacă vorbim despre ghetoul cultural din domeniul maghiarilor, aș atrage atenția asupra faptului că, momentul în care această comunitate a devenit minoritară în această zonă este foarte apropiat de perioada romantismului. Deci, era o fază în care s-a conservat un mod specific de a-și interpreta propria cultură și acel moment este foarte apropiat de momentul în care se naște practic în societatea românească, un alt romantism național. Deci dacă vorbim de ghetou, cred că ne-am închis undeva, într-o anumită conjunctură istorică din care ne este foarte greu să scăpăm.

În final aș vrea să spun că, dacă vorbim despre aceste lucruri, este foarte bine să vedem că în majoritatea cazurilor noi credem, intelectualizînd puțin această problemă, că este vorba despre tensiuni existente între culturile conviețuitoare, tensiuni care se alimentează din lipsa de contacte interculturale, sau lipsa cunoașterii modului de gîndire al celuilalt. Eu aș dori să subliniez însă și un alt aspect: adesea argumentația este folosită nu împotriva celeilalte etnii, ci împotriva specificului regional al propriei națiuni. *La noi problema cheie, nu este o problemă româno-maghiară, este problema unei spaima de o așa-zisă federalizare, în sensul procesului accentuării specificului și a diferențelor regionale din cadrul aceleiași comunități.* Deci acesta poate să fie un aspect care alimentează anumite tensiuni interculturale și interetnice.

Victor NEUMANN: Cred că la ceea ce a fost adus în discuție trebuie să intervin cu o completare de natură teoretică, astfel încît să vedem de ce se petrec anumite fenomene. E vorba de *mentalul colectiv* și *mentalul individual*. Și trebuie

să fac puțin istoric, să vedem cum se funcționează pe baza unei paradigme de sfârșit de secol optsprezece și de secol nouăsprezece. În toată Europa Centrală și de Est, prin intermediul unuia dintre marii filosofi germani, este vorba de Johann Gottfried Herder „*Ideen zur Geschichte der Philosophie der Menschheit*”, (Idei cu privire la istoria umanității) și prin intermediul filosofiei dreptului, respectiv a tipului de construcție a statului național inițiat de Hegel în 1821. Acești doi filosofi notorii sînt preluați tale-quala de inteligenție de-a lungul secolului al nouăsprezecelea în toată Europa Centrală și de Est. Ceea ce se întîmplă în plan continental nu se întîmplă în Europa insulară, deci singura țară care face excepție de la acest mod de gîndire este Anglia. Este vorba de civilizația anglo-saxonă care construiește paradigma „individului în prim plan”, „*civil society*” în prim plan. A se vedea durata lungă de existență a Marii Britanii și modul în care își construiește statul viața politică, comparativ cu Franța și Germania. Din Franța și din Germania, mai ales, sînt preluate modelele pentru Europa Centrală și Răsăriteană, peste un mental care era coordonat de două administrații, adică de administrația Imperiului Habsburgic — mai tîrziu Austro-Ungar —, iar în partea de sud-est a Europei, de administrația Imperiului Otoman, respectiv Țarist în Estul profund. La vîrf sînt preluate ideile din gîndirea lui Herder și ideea de stat național se construiește spre mijlocul secolului al nouăsprezecelea, ca formulă de stat etnic. Statul etnic înseamnă un stat de tip exclusiv, în care majoritatea domină, iar ceilalți există în funcție de integrarea în stat, după cum statul respectiv înțelege asimilarea. Lucrul acesta funcționează și în Germania pînă la al doilea război mondial. Paradigma pe care merge statul național după Herder și Hegel în Europa Centrală este acea formă de naționalism care debușează în fascism. Recte în același secol al nouăsprezecelea se naște marxismul, care de asemenea folosește pasta colectivismului și aplică formula luptei de clasă și a superiorității unei clase față de cealaltă. Cele două formule, dacă vă uitați atent, sînt practicate în Europa Centrală, de Sud-Est și în Estul profund. Ce n-a apărut aici și ce nu există aici, în aceste administrații, nici în trecut și nici astăzi? Nu există ceea ce am numit cultura individului, ceea ce am numit *Bürgerliche Gesellschaft* și care devine în Germania o realitate după al doilea război mondial. Germania a învățat democrația ultima dintre statele central-est-europene.

Noi și astăzi predăm în primul rînd Hegel la școală, nu predăm Popper și analiza lui Popper față de societățile închise construite prin intermediul gîndirii lui Herder și Hegel. Nu predăm după Isaiah Berlin *Pharisaic on Liberty*, nu predăm după gîndirea occidentală americană anglo-saxonă, ci predăm după aceleași modele germane de secol nouăsprezece. Deci *schimbarea paradigmei* poate să aducă, cred, o îmbunătățire a lucrurilor, o schimbare a administrației, o schimbare a modului de a gîndi și a modului de a se purta a fiecăruia în parte. De-aici începînd, putem vorbi de apariția interculturalității, ca un fenomen natu-

ral, nu ca un fenomen artificial. De aici încolo putem vorbi de o învățare a interculturalității prin intermediul școlii, prin intermediul universității, în mod natural, și atunci vom înțelege că acest pluralism cultural stă la baza patrimoniului cultural comun de astăzi al Transilvaniei, unde se interferează problematica săsească cu aceea maghiară, cu aceea românească, cu aceea evreiească sau armenescă. Deci lucrurile nedemocratizându-se de jos în sus, ci de sus în jos conform preceptelor lui Hegel și ale lui Herder, conform posibilităților care au existat în aceste societăți mai sărăcicioase și retardate față de Europa de Vest, posibilitatea cred că este aceasta, a *schimbării paradigmei*.

SZOKOLY Elek: Mi-aș permite o mică completare, poate o altă viziune asupra perechii de noțiuni, dacă există așa ceva: *interculturalitate-multiculturalitate*. Eu cred că aceste noțiuni sînt în proces de formare, nu s-a clarificat încă în nici o zonă a lumii, care este conținutul pe care îl acoperă fiecare. Desigur, există contexte în care putem folosi doar unul dintre acești termeni, dar în viziunea mea, bazîndu-mă pe o anumită experiență personală, cred că în concepția, cultura și realitatea occidentală multiculturalitatea este cea preponderentă, unde, nu se referă doar la acel fenomen de *melting-pot* tipic american, ci și la fenomenul vest-european al imigrării, care de-altfel nu se deosebește în mod fundamental de *melting-pot*, chiar dacă *melting-pot*-ul este de origine americană, pentru că în general și acest fenomen al imigrării occidentale se datorează tot unei asumări voluntare a unei noi identități. Evident, toate asumările sînt în fond forțate de împrejurări, în definitiv și marea națiune americană s-a creat tot prin forța împrejurărilor, marea majoritate a imigranților nu au plecat de bucurie și de voie bună, ci împinși de soartă, de mizerie sau de nedreptățile vechiului continent. Procesul este deci similar. Majoritatea imigranților actuali în societățile occidental-europene de fapt își asumă o anumită identitate în cadrul noilor state în care doresc să se integreze. Și mai degrabă această multiculturalitate utilizată în literatura occidentală se referă la o oarecare pace culturală între majoritate și minorități, adică îi dau voie minoritarului să-și practice propria religie, propria cultură în măsura în care nu încalcă acele baremuri pe care i le-am impus în momentul acceptării lui în cadrul societății mele. Ceea ce se deosebește în mod fundamental de *interculturalitatea* autentică și profundă a Europei Centrale, care este o *șosea cu două sensuri de circulație*, în timp ce în cazul multiculturalității de tip occidental este vorba de o *șosea cu sens unic*. Această întrebare poate ar trebui adăugată la discuția noastră, dacă interculturalitatea în înțelegerea celor două sensuri de circulație, este posibilă și/sau dezirabilă în societatea noastră actuală.

HORVÁTH Andor: Ca să dăm continuitate discuției noastre, poate că am mai multe întrebări de pus sau nedumeriri de formulat decît răspunsuri.

Introducerea doamnei Enache îmi sugerează întrebarea: cine anume este implicat în acest fenomen al interculturalității, cine este subiectul discuției noastre? Cred că trebuie să facem o distincție în sensul că avem în vedere intelectualitatea unei națiuni, avem în vedere clasa politică a unei națiuni, sau avem în vedere alte pături, alte categorii sociale. Pentru că mi se pare că acest fenomen al interculturalității, mai ales cum încercăm noi să o dezbatem aici, în termeni teoretici, abstracți, de relație reflectată a individului sau a comunității la propria cultură sau la alte culturi, este specific doar unor categorii sociale, și nu societății în ansamblu ei. Deci eu cred că dacă vorbim de fenomenul interculturalității, să spunem la țărani, este cu totul altceva. Discuția noastră aici privește felul în care, în condițiile lumii de astăzi, intelectualitatea română, intelectualitatea maghiară, alte pături în contact conștient cu cultura — și aici includ bineînțeles și clasa politică — cunosc acest mod de a privi existența culturii proprii și a altor culturi, și sînt capabili să articuleze o strategie sau opțiune în aceste probleme. Tot la acest capitol aș remarca, puțin și continuînd ideile expuse de dl Neumann, că pentru noi prezintă un interes deosebit felul în care atît intelectualitatea română, cît și cea maghiară sau a altor comunități, minorități, etnii, a preluat niște doctrine, fie filosofice, fie politice, în secolul al XIX-lea, și care este relația intelectualității unei națiuni și a clasei politice, care este modalitatea în care intelectualitatea a transmis către clasa politică anumite concepții, cum au fost acestea receptate de către politicieni, practicate apoi în calitatea lor de politicieni și cum a devenit toată această circulație a ideilor, într-un fel, definitorie pentru problematica despre care vorbim.

Aș dori acum să formulez un punct de vedere, în dorința de a fi puțin mai concreți, tocmai în această relație majoritate-minoritate, cu referire directă la români și maghiari. Să zicem, în această perioadă a ultimului secol. S-a spus de multe ori că România s-a format conform voinței populației majoritare din Ardeal, care prin vot popular, cum se spune, a proclamat unirea care a fost apoi consfințită prin tratate internaționale. Se știe la fel de bine cum liderii politici ai românilor din Transilvania au afirmat foarte hotărît că ei nu doresc să devină din asupriți asupritori și să pedepsească în fii păcatele părinților. Una dintre marile întrebări ale discuției noastre este: în ce măsură acest lucru s-a adevărit sau nu? Punctele de vedere aici sînt foarte divergente și după mine rostul unei asemenea discuții este, în parte să articulăm asemenea puncte de vedere și, în măsura posibilului, să încercăm să le apropiem. Deci, un punct de vedere românesc majoritar, adică standard, susține că maghiarii din România au beneficiat din momentul unirii de o serie de drepturi, de drepturile care le reveneau și că practic, România a dus o politică democratică la adresa minorităților. Asta sumar bineînțeles, pentru că pot exista variațiuni, dar aceasta este o formulare destul de răspîndită, uneori cu accente mai patetice, spre superlativ, alteori cu accente mai critice, către moderație. De cealaltă parte, punctul de vedere este foarte îndepărtat: România

nu a dus o politică democratică la adresa minorităților, printre care și minoritatea maghiară, ba mai mult, de la bun început, în mod implicit sau uneori explicit, în perioade dure de guvernare de dreapta sau cum a fost mai apoi, de guvernare comunistă, s-a afirmat o voință foarte puternică de asimilare, care viza în cele din urmă, dispariția totală a minorităților. Acesta este un punct de vedere răspândit, care poate să varieze tot așa de bine ca și de cealaltă parte, către o formulare și mai brutală, sau către nuanțe mai puțin categorice. Există desigur argumente pentru fiecare din aceste poziții.

Ceea ce doresc eu să spun este însă puțin altceva: încerc să articulez acest raport dintr-o privire actuală fără a împărtăși de fapt niciunul dintre cele două puncte de vedere. Din partea română, bineînțeles că s-ar putea crede, și acesta este un argument istoric și politic foarte puternic, că minoritatea reprezintă un factor de pericol. Acest lucru a fost deseori afirmat și cât de mult nu era un element inventat o demonstrează perioada de după '30 când revizionismul pe plan european a devenit un curent politic care a dus efectiv la revizuirea tratatelor de pace. Aici nu intru în discutarea acestor tratate, cât de mult au fost ele juste sau nu, eu afirm că punctul de vedere românesc privind potențialul de pericol pe care îl reprezintă minoritatea a fost justificat în acea perioadă istorică. Bineînțeles că tot așa de bine, în cealaltă parte, atunci când minoritatea maghiară s-a confruntat cu măsuri de discriminare evidente care s-au manifestat în sistemul de învățământ, în administrație, chiar și în viața economică, credința sau convingerea că exista o voință de asimilare, nu era deloc neîntemeiată. Dacă privim aceste lucruri în realitatea lor actuală, eu cred că primul lucru despre care merită să discutăm, dacă în condițiile Europei de astăzi, și în condițiile actuale, minoritatea, în speță minoritatea maghiară din România, mai reprezintă orice fel de pericol pentru existența statală a României? Pentru că eu am convingerea că noi avem două feluri de abordări ale acestei probleme: fie presupunem că viața politică este aceea care imprimă nota dominantă a vieții culturale (de exemplu, ceea ce se predă în școli sub numele de istorie este ceva conceput sus, la nivel politic, și transmis apoi către autorii de manuale, către profesorii care participă la tot felul de perfecționări și primesc din partea societății multe informații și sugestii în privința felului în care trebuie să trateze istoria ca parte a culturii sau cultura ca parte a istoriei), deci avem o viață politică, avem o doctrină politică care imprimă această notă dominantă și structură, de fapt mesaj dacă vreți, culturii, fie credem invers, că avem o cultură, și atunci noi ne mișcăm într-un spațiu al culturii și credem că din moment ce vom ajunge la anumite convingeri, la anumite idei comune, care dorim să se impună în societate, vom depăși și la nivelul politicii anumite blocaje sau stări tensionale, sau chiar impasuri. Din acest punct de vedere, îndrăznesc deci să afirm că în Europa de astăzi, în condițiile vieții politice actuale, *minoritatea maghiară nu reprezintă*

nici un fel de pericol pentru România. Acest lucru a fost formulat în tratate, reconfirmat printr-un tratat recent, dar pînă la urmă chiar și în absența acestor tratate, nu dădea se nici un fel de posibilitate minorității maghiare să schimbe realitățile politice ale existenței statale ale României. În acest sens eu cred că cele două lucruri se găsesc într-o interdependență foarte strictă.

Ovidiu PECICAN: În această perioadă de tranziție pe care tocmai o traversăm, este important să începem prin a demonta clișeele și am văzut că de ambele părți, dacă vorbim despre două părți ale unei baricade, înfilnim *spaiame*, *spaiame* ale căror urme le găsim în trecut, *spaiame* pe care le putem explica pînă la un punct prin rațiuni de context istoric și dacă vreți, geopolitic, dar pînă la urmă este vorba de *spaiame* care se infiltrează în discursul care poate lua o aparență rațională, însă adeseori este un discurs marcat profund de o atitudine afectivă care vine din străfunduri. Aici sigur că apar o sumedenie de întrebări: în ce măsură această *spaimă* are niște rădăcini arhetipale, dacă vrem să vorbim într-un limbaj *Jungian*, dacă nu vrem să facem asta, atunci putem să ne întrebăm de unde vin elementele care o constituie și îi dau un profil atît de redutabil împotriva căruia, iată și noi astăzi, luptăm la această masă. Ce-ar fi deci general uman în *spaimă*, în aspirațiile la formularea cărora ea conduce? Ce anume este specific acestui moment istoric, trăirii prezente la nivelul mentalului colectiv? Toate aceste scenarii care se vehiculează în anii din urmă și chiar în anii ceaușismului, pot fi înlocuite după plac de alte scenarii, adeseori contradictorii. Ce mecanisme ale imaginarului personal, individual, dar și colectiv, generează aceste lucruri, și pînă la urmă cum să *raționalizăm* acest discurs *încărcat de o enormă tensiune afectivă*? Sigur, raporturile dintre minoritate și majoritate, aș sublinia și eu, pe urma antevorbitorilor, au o complexitate superioară. De pildă, nu am pomenit aici despre raporturile dintre germanii din fosta R.D.G. și dintre germanii ceilalți, după revoluția din 1989. N-am pomenit poate nici despre raporturile dintre maghiarii din Ungaria și maghiarii din Transilvania. Cîteva ecouri par să ateste că aceste raporturi nu sînt întotdeauna cele mai amiabile. La fel cum eu însumi pot atesta faptul că raporturile dintre românii din România și, dacă acceptați că basarabenii sînt tot români — deși Irina Livezeanu într-o carte notabilă sublinia că basarabenii pot să se considere basarabeni în virtutea faptului că ei eu fost desprinși din corpul Moldovei într-o epocă în care națiunea de-abia se forma —, ei bine, dacă acceptăm totuși că basarabenii sînt români, că bucovinenii sînt totuși români, că cei din afara statului pe care l-am numit și îl numim național, că maramureșenii, cei de dincolo, din Ucraina, sînt și ei români, atunci vom constata iarăși că în cadrul aceleiași etnii există niște raporturi mult mai complexe. În fine, pe urmele domnului Horváth Andor aș spune doar atît: trecutul poate explica prezentul pînă la un punct, și sînt istoric și cred asta, însă în orice caz cred că *trecutul nu trebuie, nu poate să ofere paradigma prezentului și a viitorului*.

Victor NEUMANN: Problema raportului majoritate-minoritate incumbă două aspecte: unul ține de cercetarea fundamentală pe care este necesar să o făptuiască lumea academică, mă refer la instituțiile de cercetare, mă refer la universități, care nu sînt preocupate să facă *cercetări fundamentale* în domeniul raportului majoritate-minorități, n-au fost preocupate să facă minimal cunoscute valorile culturale ale maghiarilor, germanilor, armenilor, evreilor, slovacilor, sîrbilor sau bulgarilor din România și, în al doilea rînd, se pune problema unei *reforme în învățămînt*, prin intermedieri careia să existe un alt tip de educație, în interiorul căreia nu va exista ca străin ungurul sau evreul sau germanul din România, tratat ca un appendice în cartea de istorie, în cartea de literatură, în cartea de filosofie, sau netratat deloc. Știm despre filosofii români foarte multe, dar nu știm nimic despre un filosof maghiar sau german din Transilvania. Sau știm despre oamenii de cultură români uneori enorm de multe detalii, dar cred că ar merita același tratament istoricii maghiari din România cu elita istoriografiei române de astăzi sau de ieri. Niciodată nu au fost tratați pe același picior. Deci aceasta este o problemă de reformă. Făcîndu-se această introducere în manuale, în cercetare, în predare, vor dispărea treptat și clișeele, existente la nivelul tuturor categoriilor sociale. Și există în primul rînd la nivelul inteligenței. *Inteligența* este multiplicatorul, multiplicatorul le transmite scenei politice, deci omul politic pleacă din rîndul aceluiași școliți pe băncile universității, pleacă cu același bagaj plin de clișee și de mituri. Istoria tratată sub formă de mit nu duce la înțelegerea vreunui factor de diversitate.

Aș mai preciza aici că se folosește conceptul de etnic care este limitativ, ba mai mult, este exclusivist. Prin această limită nu vom ajunge la interculturalitate, așa cum nu vom ajunge nici prin intermediul insistării asupra unei confesiuni. Vom ajunge doar la fundamentalism, dacă insistăm pe iudaism sau pe mahomedanism sau pe ortodoxism sau pe catolicism, forme fundamentale care, sigur, sînt exclusive. S-a văzut în istorie ce s-a întîmplat. Deci din nou, educația joacă un rol extraordinar de important. Eu propun în locul termenului de etnic termenul de comunitate umană, avînd limbă proprie, avînd tradiții proprii, avînd istorie proprie. Termenul de comunitate îmi pare mult mai elastic, presupune și deschiderile necesare, presupune civismul, presupune acel concept de *Bürgerliche Gesellschaft* cu ajutorul căruia eu pot să comunic și în exterior, dincolo de comunitatea în care m-am format, în care m-am născut, dar în care nu mă recunosc întru totul. Nota bene, nu ne recunoaștem sută la sută în nici una din comunitățile în care ne-am născut. Există foarte multe elemente la care eu mă confund cu maghiarul, mă confund cu germanul, mă confund cu evreul sau cu românul. Eu personal aici de față, dacă e să dau un exemplu personal și biografic, nu pot să mă identific doar într-una singură, după cum nici religios nu mă pot identifica într-o singură religie, pentru că există o serie de elemente care concură, ba mai mult, este vorba de elemente de familii mixte. *Sînt două milioane de familii*

mixte în România! Lucrul acesta nu îl luăm niciodată în considerare. Unde sînt aceştia plasaţi, în care etnie, în care grup, în care comunitate limitativă?

PILLICH László: Două gânduri aş dori să mai adaug celor auzite. Unul referitor la această problemă a polarizării, şi eventual a dispariţiei a ceea ce a fost colectivitatea săsească din Transilvania, cum a putut produce sau grăbi o aşa zisă polarizare româno-maghiară din Transilvania. Eu consider că această polarizare există din momentul începerii convieţuirii aici a celor două etnii şi aş putea s-o explic printr-un exemplu personal. Am fost întrebat de un ziarist german ce înseamnă pentru mine, ca maghiar din România, născut în '51, Trianonul. Trianonul, am spus, pentru mine înseamnă două lucruri: o bază de drept, o realitate istorică care îmi permite să mă simt acasă acolo unde trăiesc, pe de altă parte, îmi sugerează o realitate şi un drept demografic care îi permite unui român să se simtă acasă oricînd şi oriunde în Transilvania. Din păcate, din momentul celui Trianon sau dinaintea lui chiar, istoricii se înfruntă să stabilească „începutul”, şi această luptă are loc între doi adversari care nu luptă pe acelaşi teren. Noi, din punctul nostru de vedere, căutăm întotdeauna o nouă argumentare a acestui drept istoric, contestat în permanenţă, pe de cealaltă parte, partea română caută noi şi noi argumente istorice pentru a-şi vedea supraasigurat acest drept demografic în zonă. Nu vorbim acelaşi limbaj în această privinţă, ceea ce a dus la polarizare. După părerea mea acest aspect demonstrează inutilitatea acestei competiţii de a crea noi şi noi argumente exclusive, şi acestea sînt cele două piloane extreme care sugerează că există undeva acel drept comun de a ne simţi cu toţii acasă, întrebarea majoră fiind nu cine are un drept mai mare, ci cum se poate crea un cadru autentic pentru această convieţuire. În altă ordine de idei, ca să parafralez ceea ce a vrut să spună domnul Pecican, eu aş dori să spun că insuccesele trecutului nu pot justifica succesele viitorului. Şi pornind de aici, cred că există, şi în ceea ce a subliniat domnul Neumann, o inversiune a modului de a interpreta esenţa problematicei, ceea ce este în legătură cu construcţia de jos sau de sus. Eu cred că la ora actuală, peste tot aici în centrul şi estul Europei, zona colectivităţii locale este practic o zonă de reprezentanţă a *abstractului naţional*. Eu cred că baza de pornire ar trebui să fie o inversare a acestui lucru şi trebuie să acceptăm că este o problemă dilematică şi pentru o comunitate minoritară. Întrucît v-aţi referit la relaţia maghiaro-maghiară, se poate pune întrebarea, în ce măsură comunitatea maghiară de la noi, din Transilvania, este reprezentantă a intereselor sau a tezaurului valoric naţional maghiar, sîntem noi misionarii acesteia, sau cultura tradiţională şi specifică din această zonă a comunităţii maghiare este doar una dintre părţile componente ale sistemului de valori naţionale? În acelaşi mod trebuie să punem întrebarea: în ce măsură comunitatea regională a românilor din Transilvania reprezintă acea ficţiune sau abstracţie care este nivelul naţionalului, a patrimoniului valoric naţional, sau invers, ceea ce este aici în patrimoniul cultural al comunităţii lo-

cale sau regionale este componenta unui alt național, ce trebuie construit. Cred că imposibilitatea sau insuccesul dialogului se datorează faptului că noi ne simțim reprezentanții unor anumite nivele naționale și datorită acestui fapt pierdem din vedere acele elemente ale identității fiecăruia, care sînt comune.

SZOKOLY Elek: Și cred că ajungem din nou la chestiunea nivelelor sociale, a prezenței elementului valoric cultural, identitar, în cadrul diferitelor nivele sociale, respectiv rolul fiecărui nivel. S-a vorbit despre cele două direcții: de sus în jos sau de jos în sus. Eu cred că toate teoriile, toate concepțiile referitoare la identități, la miturile naționale, vin, evident, numai de sus. Toate istoriografiile și toate miturile au fost create doar de o anumită intelectualitate, fiind apoi perpetuate pe canalele obișnuite ale sistemului de învățămînt mai ales. M-aș putea referi la originea acestor spaime, amintite anterior de domnul Pecican, spaime într-adevăr existente, care au la bază evenimente reale, fie ele profunde sau nu. Nu știu cei din generația mea cum își amintesc, dar eu așa îmi aduc aminte, că toată această forfotă legată de perioada ocupației horthyiste din Ardeal, pentru generația noastră n-a mai existat, nimeni nu și-a mai adus aminte de ea, lumea a uitat, în primul rînd pentru că a vrut să uite toate ororile războiului și tot ce era legat de asta. După atîta mizerie și monstruozitate s-a sperat totuși că va veni ceva nou, altceva, ceva mai bun. Vinovățiile istorice colective oricum nu sînt cuantificabile, iar lista reproșurilor istorice nu are început și sfîrșit. Cînd ne-am adus aminte subit de aceste orori? Atunci cînd o anumită intelectualitate, sau clasă politică mai ales, a început să pompeze obsesiv în opinia publică imaginea apocaliptică a acestor orori. Orori care au fost reale, indiscutabil, nu se pune problema contestării lor, după cum nu se pune nici problema ignorării lor dintr-o falsă pudoare istorică. Este vorba pur și simplu de transformarea cinică a unor nenorociri istorice în monedă de schimb politică. Ceva de genul anecdotei cu Mihai Viteazul. (Pentru cei care n-o cunosc: János observă că bunul său prieten Ion, fără vreun motiv evident, îi întoarce spatele. Nedumerit, János îl ia la rost pe Ion despre motivul supărării. „Voi l-ați omorît pe Mihai Viteazu — zice acesta. — Bine, dar asta a fost acum 400 de ani. — Da, dar eu acum am aflat”). Cam acesta este rolul unei anumite intelectualități în crearea miturilor naționale, respectiv în perpetuarea spaimelor „ancestrale”.

HORVÁTH Andor: Vreau să vă împărtășesc impresii despre evenimentele recente ale vieții noastre politice. Mă refer la 1 Decembrie, sărbătorit acum, așa spune, cu o altă bucurie a națiunii și probabil cu alte speranțe decît înainte. Am văzut doar o parte din acea emisiune care s-a transmis la TVR programul 1, transmisiunea directă de la Alba Iulia fiind încredințată emisiunii „Viața Spirituală”, iar pe ecran apărea foarte clar, de mai multe (ori, eu m-am uitat doar

o jumătate de oră): *Sfînta Sărbătoare a românilor*. Care este comentariul meu la această experiență? Este că, din moment ce 1 Decembrie este Sfînta Sărbătoare a românilor, eu sînt exclus de două ori: unu, pentru că se spune că este *a românilor*, și doi pentru că se spune că e *sfîntă*. Ce înseamnă că este sfîntă? Înseamnă că se situează într-o zonă a aniversărilor și a evenimentelor sărbătorești care depășesc lumescul și acest aspect a fost clar determinat și de felul în care s-a încredințat transmisia directă acestei redacții. Exclus deci a doua oară, cînd se spune și se scrie *a românilor*. Nu doresc nicidecum să se creadă că eu fac acum o intervenție care să tulbure tocmai această atmosferă de bucurie de care vorbeam și în care eu singur m-am inclus. Deci, indiferent de titulatura care i s-a dat acestei transmisiuni și de rezervele pe care le pot avea față de această titulatură, eu, într-un fel, în ciuda acestor împrejurări, m-am bucurat împreună cu toți românii care au primit acest mesaj, că ei sărbătorească o sfîntă sărbătoare. Ce vreau însă să spun este că e de datoria noastră, a tuturor, a intelectualilor români, a oamenilor politici, dar și a noastră, a maghiarilor — și nu spun neapărat că am răspunsuri gata pregătite —, să știm că avem de făcut un efort pentru a găsi răspunsuri la niște întrebări, pe care dacă nu le articulăm, ele tot există. A cui sărbătoare este 1 Decembrie? Răspunsul meu nu poate fi altul decît că eu îmi cer dreptul să mă declar în privința acestei întrebări în funcție de oferta care mi se face în privința caracterului, conținutului, simbolisticii și desfășurării sărbătorii de 1 Decembrie. Vreau să spun prin aceasta că 1 Decembrie este în viziunea mea, atît cît am putut să reflectez la această problemă, sărbătoarea României, nu a românilor. Dar pentru a fi, trebuie s-o spună românii, nu noi maghiarii sau ucrainenii sau sașii. Pentru că este momentul în care s-a creat România, este absolut normal, numai că dacă spui acest lucru înseamnă că dintr-o dată pui la îndoială dacă este sacră sau nu, și dacă este sau nu a românilor. Pentru că a doua întrebare este: cine trăiește în România? În România, pentru unii trăiesc românii, dar iată că lucrurile nu sînt așa de simple, în România trăiesc cetățenii români. Sărbătoare națională sau statală este o altă întrebare: 1 Decembrie este a României? Dacă îi dăm această definiție, este o sărbătoare statală a României ca stat și, prin aceasta, sărbătoarea locuitorilor acestui stat care se numește România, care aniversează momentul la care s-a creat România modernă. Pot să fiu foarte bine inclus. Îmi creează probleme de ordin psihic, de ordin moral, lăsați-mă pe mine să mă descurc, să am socotelile mele cu istoria maghiară, cu propria mea conștiință de maghiar, sper să le pot rezolva fără o schizofrenie totală, dar pentru asta eu trebuie să am totuși niște repere prin care să am acolo un spațiu deschis în care să intru, în care pe urmă bineînțeles trebuie să vin cu oferta mea, pentru că pot fi întrebat de români, așa cum spunea domnul Pillich: Bun, dar tu ce faci cu Trianonul? Nu te mai întristezi? Păi la asta m-am referit: mă pot și întrista, mă pot și bucura, mai pot avea acum și o altă viziune a istoriei, eu fiind deja practic a două generație după Trianon.

Vă pot asigura că pentru a treia generație, care este tineretul, așa cum sînt și copiii mei, Trianonul este o amintire atît de vagă... Mama mea s-a născut în 1908, deci a fost cetățean maghiar timp de 10 ani. Copiii mei sînt născuți în '70. Ce înseamnă pentru ei ideea de Ungarie Mare?

Ovidiu PECICAN: Dacă îmi îngăduiți, aş reveni și eu pentru două precizări. Subscriu la observațiile pe care domnul Horváth le-a făcut adineaori, pentru că ele sînt valabile și dintr-un alt punct de vedere. Noi discutăm aceste probleme din punct de vedere național, de minorități naționale. Pînă la urmă există și alt tip de minorități, avem minoritățile religioase. În măsura în care România se autodefineste ca un stat cu două religii naționale înseamnă automat că le exclude pe celelalte. Chiar dacă acest lucru este involuntar, subscriu, spun încă o dată, că aceste lucruri ar trebui luate temeinic în discuție, stabilite printr-un măcar relativ consens, în așa fel încît să ne simțim cu toții acasă, să ne simțim toți cetățeni ai acestei țări, ai acestui stat. Pînă la urmă probabil că ar trebui redefinit conceptul, dacă ținem morțiș, de națiune, măcar în sensul că el i-ar include pe toți cetățenii, a căror aspirație este de a-și construi o viață prosperă, fericită, în conformitate cu idealurile demnității proprii, individuale și colective. Și încă o dată revin la aceste minorități religioase, în acest fel chiar mulți români se simt excluși, mă refer la românii baptiști, care nu sînt ortodocși, și nici măcar greco-catolici. Nemaivorbind de faptul că însăși greco-catolicii se simt frustrați de motivele pe care nu le detaliez și pe care le știți. Mai sînt apoi toate celelalte culte neo-protestante, pline de cetățeni de naționalitate română.

Smaranda ENACHE: Aș vrea doar să adaug o întrebare la cele numeroase pentru că simt o provocare în această afirmare foarte nuanțată și interesantă a sentimentelor domnului Horváth față de recentul 1 Decembrie. Nu numai „neromânii” au probleme de raportare la sărbătoarea națională, le au și românii, deoarece orice raportare este legată de referirea la un anumit set de valori. În acest context apare întrebarea: *ce valori ne reprezintă pe noi?* Asta va trebui să aflăm. Și discuția este totdeauna mai delicată cînd atinge mituri unanim acceptate și care nu au fost niciodată cercetate. Cînd se vorbește la Tîrgu-Mureș despre instalarea statuii mareșalului Antonescu, găsim foarte puțini aliați între români care să se opună amplasării acestei statui, pentru că se consideră că doar minoritarii au ce au cu mareșal Antonescu, noi nu avem, pentru că el a fost „bun român”. Rezistența mea la amplasarea statuii este legată de faptul că mareșalul a subminat valorile a ceea ce azi numim stat de drept, l-a supus unei dictaturi militare, a denunțat contractul statului cu cetățenii săi, împărțindu-i în categorii și trimițându-i, pe unii, spre pierderea libertății și a vieții. Pentru mine, mareșalul nu este un „bun român”, pentru că a violat principii universale care au pentru

mine valoare primordială. Asta e problema mea cu mareșalul Antonescu. La fel cu 1 Decembrie. Dacă naționalismul românesc a coincis multă vreme cu valorile fundamentale de libertate și de demnitate umană pentru comunitatea română, atunci mi se pare că el a avut o legitimitate. Dacă 1 Decembrie înseamnă consacrarea unor valori ale statului de drept, atunci are și legitimitate, poate constitui pentru mine o referință valorică. Dacă nu, nu. Mie nu mi-e destul să fie data proclamării unui stat, ca să mă pot identifica trebuie să fie un stat de drept, o sumă de valori care corespund valorilor generale și universale. Ce este mai important pentru o comunitate, etnicul cu orice preț, după definiția „toți românii sînt buni” („toți ungurii sînt buni” etc.) sau *opțiunea pentru valori*?

În mod tradițional, interculturalitatea nu are instituții, statul național ignoră prin definiție fenomenul interculturalității. Cu toate acestea, fiecare cultură națională este rezultatul unor interferențe. Această evidență nu este însă unanim cunoscută sau recunoscută. Cum se poate însă restaura legitimitatea interculturalității, cum se poate ieși din capcana autoadmirației necondiționate, cum și de către cine poate fi adusă în firescul vieții interculturalitatea, cine poate crea instituțiile interculturalității?

HORVÁTH Andor: Mai nou meseria mea este de profesor de literatură comparată, este într-un fel disciplină pe care o cunosc cel mai bine și o predau la Universitate. Un punct de vedere comparatist aduce argumente teoretice foarte serioase pentru ceea ce constituie tema dezbaterii noastre. Mă voi referi doar la teza foarte bine știută de toți istoricii literaturilor, că orice literatură națională ia naștere prin imitarea unei literaturi anterioare care servește drept sursă și drept model pentru o literatură în stare de naștere. Exemplul clasic este relația dintre literatura greacă și cea romană. Literaturile europene care urmează să apară mai apoi în evul mediu vor lua drept model cele două literaturi clasice ale antichității. Epoca modernă în Europa produce apoi o altă relație sau o altă interdependență a culturilor, și aici cred că putem formula ca un fel de legitate, o relație mai strînsă între culturile mari și cele mici. Culturile mici, fără a intra într-o interdependență propriu-zisă cu cele mari, prin forța lucrurilor, într-un fel prin caracterul culturii moderne care utilizează tipare culturale din ce în ce mai diferite de cele ale antichității, importanța formelor, a stilurilor, intră într-un proces foarte interesant de transformare, toate acestea conducînd, după mine, la stabilirea unor relații mai strînse, aproape determinante, pentru culturile mici față de culturile mari, putem să le numim occidentale. Este evident că pentru cultura maghiară relația cu aria culturală a Germaniei și a limbii germane, este mult mai importantă decît relația cu literatura, cultura Marii Britanii. Între ele, probabil, putem situa relația cu Franța. La fel de bine pentru cultura română relația cu Franța este pe primul loc, bineînțeles de la o epocă dată — secolul 18-19, și doar în subsidiar, deși ca o tendință puternică,

relația, și într-un fel interdependența față de cultura germană. Toate acestea constituie în viziunea mea aspecte care influențează puternic relația acestor culturi mici între ele. Eu găsesc că nu este deloc neglijabilă relația culturii maghiare cu anumite culturi ale Europei și care relație diferă de relația culturii române de anumite culturi ale Europei, bineînțeles aici incluzînd și relația specifică pe care o întreține cultura română cu zona Bizanțului, cu ortodoxia, cu o altă moștenire culturală a lumii și a Europei. O a patra idee privește epoca modernă sau postmodernă, practic prezentul în care trăim, și aici mă voi referi din nou cu precădere la cultura română și cea maghiară, în condițiile în care ele sînt apropiate sau conviețuiesc în același spațiu geografic. Am cîteva exemple de citate din literatura română care pot să susțină punctul de vedere pe care îl exprim. Am în față cartea de memorii scrisă de Al. Vaida Voievod, care relatează la un moment dat cum a intrat în posesia romanului contelei Bánffy despre ultimele decenii ale Ardealului în Imperiul Austro-Ungar, cum n-a avut nici un fel de chemare ca să citească mai întîi acest roman, deși bineînțeles citea curent în limba maghiară, cunoștea literatura maghiară, cum pînă la urmă s-a hotărît să citească romanul și ce experiență extraordinară a constituit pentru el. Trebuie să știți că este o carte foarte voluminoasă, de vreo 3.000 de pagini, dacă nu mă înșel, deci nu e deloc ca un roman polițist care se citește în cursul unei seri. În continuare arată că peste cîteva luni a citit romanul pentru a doua oară, și peste nu mult timp, a treia oară. Vreau să spun aici deci că în aprecierea mea, am asistat în ultimul secol la transformări foarte rapide în relația dintre cultura română și cea maghiară la nivelul cunoșterii și la nivelul interesului. Foarte pe scurt, eu văd acest proces în felul următor: în Imperiul Austro-Ungar exista o clasă politică și intelectuală care cunoștea foarte bine limba și literatura maghiară. Era o situație, putem spune, defavorabilă pentru români, este absolut evident, dar prin circumstanțele istorice cunoscute această clasă era obligată și era în stare să intre foarte bine în posesia culturii și literaturii maghiare, și după exemple multe, din această necesitate, au avut și de cîștigat, și acest cîștig se regăsește în memorialistica, și în general în publicistica și în literatura română. Nu mă refer acum la accentele negative, de respingere, de critică a culturii maghiare, a vieții politice maghiare, care sînt foarte bine cunoscute și nu este vorba de a le ignora. După Unire avem o clasă politică maghiară și o intelectualitate maghiară care învață și stăpînește foarte bine limba și literatura română. În această perioadă interbelică avem deci practic aceste două categorii de intelectuali și oameni politici: români care încă mai cunosc cultura maghiară și maghiari care au făcut pasul respectiv în condiții similare, pentru ei foarte dezavantajoase. Există eșantioane foarte reprezentative. După mine aceasta este o caracteristică definitorie a perioadei interbelice. După cel de-al doilea război, procesul intră într-o cu totul altă evoluție, și vom asista la dispariția primei clase, a celei românești, dinaintea primului război mondial,

care se stinge practic acum. Am avut ocazia să întâlnesc un asemenea om, un reprezentat tipic al elitei intelectuale despre care vorbesc, care a preluat la fel de bine ca toți românii, din punctul său de vedere românesc, evoluții istorice, dar fără să aibă nici un fel de prejudecată sau, cum s-a mai spus aici, frică, spaimă, aversiune față de cultura maghiară sau maghiari în general. Pe ceilalți, reprezentatii culturii maghiare interbelice i-am cunoscut foarte bine, și ei sînt pe cale de dispariție, fiind născuți în jurul anilor '10-'20, care în universități românești, fie la Cluj fie la București, au învățat foarte bine românește. Și trebuie să spun, cred că aceasta este o teză fundamentală a discuției noastre, că în momentul în care înveți o limbă și prin intermediul acestei limbi ai acces la o cultură, sociologic vorbind, cei care cunosc acea limbă și acea cultură, sînt feriți de accesele primitive ale disprețului și urii față de entitatea umană care a produs acea cultură. Trebuie să vă spun foarte deschis că respectul și dragostea mea pentru literatura română, cultura română, modul în care am fost atenționat să privesc relațiile dintre români și maghiari din punctul de vedere al unui pragmatism de bună calitate intelectuală, care evită atît compromisurile nepermise cît și radicalismele nepermise, am primit-o de la intelectuali maghiari cu școală interbelică în România. După războiul al doilea, evoluția a fost brusc defavorabilă prin dispariția treptată a clasei intelectuale românești care vorbea și cunoștea limba și literatura maghiară și creșterea cunoașterii aproape pînă la identificare completă cu populația maghiară, a literaturii și culturii române. Acest proces a fost în mod voit încurajat, întreținut și folosit de către regimul comunist, aflîndu-ne astăzi în situația unei disproporții totale în acestă privință. Această disproporție, după mine, determină și caracterul pînă la un punct al viitorului și cursul raporturilor româno-maghiare din Transilvania, și în parte, și în spațiul Europei, adică pe varianta interstatală. În aceste raporturi avem două categorii sau două paliere: cel politic, care înseamnă înțelegerea și apropierea oamenilor politici și al doilea palier, cel care privește relațiile sociale, umane ale comunităților respective. Or, aceste comunități practic nu pot avea relații atîta vreme cît avem o comunitate posesoare a culturii celeilalte, dar nu avem o a doua comunitate în posesia, fie măcar parțial, pentru a avea un dialog, a celeilalte culturi. Bineînțeles că de aici decurg foarte multe. În ce măsură este bine, este de dorit, este obligatoriu ca românii să învețe limba maghiară, sînt trepte, sînt gradații, nu mă pronunț aici, am punctul meu de vedere. În mod global, răspunsul l-am și dat atunci cînd am spus că este impracticabil după mine un sistem de gîndire în care am avea o comunitate de proporțiile celei maghiare din România de la care se așteaptă, și este firesc să se aștepte, cunoașterea limbii și literaturii române, fără nici un fel de reciprocitate. Acesta nu este un dialog pentru un fundament uman și pentru o relație culturală.

Aș completa cele spuse cu o ultimă observație care cred că poate să privească viitorul. Noi avem despre culturile noastre încă două vederi foarte diferite, atît

românii, cât și maghiarii: avem odată identificarea noțiunii de cultură pe criteriul etnic, tradițional, și avem o identificare pe criteriul cult, universal, universalist. Bineînțeles că putem răspunde de ce această contrapunere, de ce această distincție radicală. Când vorbim de interculturalitate ne referim în principal la acest mod de a trece, în fond, peste cultura ta, de a te înscrie într-un circuit cultural unde ai în vedere accesul la o valoare și nu accesul la un caracter etnic al culturii. Dacă eu am un amator de muzică la Cluj, este foarte firesc ca el să știe că are de vizitat două opere la Cluj: Opera Română și Opera Maghiară, dacă el este iubitor de Wagner, pe el nu-l interesează dacă acest Wagner se cântă la români sau la maghiari. În fond cobor treapta, pentru că în mod intenționat am folosit un autor străin. Dacă este vorba de un amator de teatru, pe el nu îl interesează dacă se joacă Blaga sau Bánffy, pe el îl interesează dacă are o interpretare bună sau o interpretare proastă, indiferent de limba în care s-a scris piesa. Una din evoluțiile previzibile și necesare ale fenomenului interculturalității în felul în care ni se prezintă la ora actuală, în viziunea mea este următoarea: scăderea importanței caracterului etnic al culturii și al reprezentării acestui caracter în circulația națională. Eu nu contest, pentru că nu pot s-o fac, chiar și din interese identitare proprii, importanța caracterului etnic tradițional al culturii, respectiv al folclorului. Cred că acest folclor și-a terminat însă misiunea istorică de reprezentativitate națională, atât la români, cât și la maghiari și continuarea unui curs al reprezentativității naționale este un factor de îndepărtare a celor două culturi. Eu am vaga impresie că nu se face în mod inconștient, deși e departe de mine gândul să susțin că o fac toți în mod conștient. Scara de valori a reprezentativității naționale ar fi de dorit să se modifice și abia atunci noi vom avea posibilitatea de a depăși această separare care este totală astăzi la nivelul reprezentativității naționale și mă refer în primul rând la televiziuni, mă refer apoi la spațiul public. Dacă avem o emisiune culturală la televiziune, este normal să avem referiri la fenomenul cultural din România, nu dintr-un fel de îngăduință sau de bifare a unui procentaj, ci pentru că este foarte bun. Și invers, la emisiunea sau reprezentarea culturii în zona maghiară, tot așa de bine se poate, și e de dorit să existe, această comunicare cu cultura și literatura română în țară.

Cred că avem de a face aici cu o înaintare în sensul că sînt de parcurs anumite etape în apropierea intelectuală între români și neromâni. Știm foarte bine, cei care am parcurs un oarecare studiu al culturilor și antropologia, etnografia mai nou, evidențiază foarte clar aceste lucruri, că în nici un fel de relație culturile nu se situează pe poziții de superioritate sau de inferioritate. Există opere, există curente, există multe aspecte care se pot trata în relație de superioritate și de inferioritate, dar nu culturile pe plan global. În acest sens, trebuie să avem o altă viziune în privința relațiilor dintre o cultură și cealaltă, care presupune că la fel de bine cum am eu dorința de a cunoște cultura celui alt, are și el dorința de a

cunoște cultura pe care a produs-o comunitatea de care aparțin. Trebuie să spun că pasul definitoriu aici trebuie să-l facă majoritatea, tocmai din rațiunile despre care am vorbit. Noi, ungurii din România putem să fim nemulțumiți față de felul în care ungurii învață românește, față de felul în care ei respectă și cunosc valorile culturii române, aceasta este o treabă foarte importantă care privește sistemul educațional, felul în care este percepută cultura română în spațiul public constituind o răspundere foarte mare pentru clasa politică și intelectualitatea maghiară din România. Dar aceste mobile există, chiar dacă e discutabil cât de bine sînt dozate. De partea cealaltă nu există însă aceleași mobile. Istorici maghiari care studiază istoria română există, istorici români care să studieze istoria maghiară sînt însă cu mult mai puțină reprezentativitate. Dați-mi voie să amintesc că am în față o carte scoasă foarte recent la Fundația Culturală Română, care privește constituirea Universității din Cluj. După ce se povestește într-o introducere scrisă de distinsul nostru coleg Pușcaș, felul în care ungurii din Austro-Ungaria au nesocotit tendințele firești și legitime ale românilor de a avea în cadrul Universității ce urma să fie constituită la Cluj în 1872, predare în limba lor maternă la nivel superior, după 1918 preluînd această universitate, prima măsură a fost de a elimina limba maghiară. Față de această transformare a universității, cel care face introducerea nu are nici un fel de remarcă de făcut. I se pare la fel de normală cum i se pare anormală excluderea limbii române din universitatea anterioară. Eu sînt nemulțumit nu pentru faptul că nu s-a produs atunci în 1918 o politică culturală și de învățămînt mai înțeleaptă, eu pot să fiu atît de îngăduitor ca să concep că față de o distorsiune istorică s-a produs o altă distorsiune istorică, pentru că, din păcate, asta este de multe ori logica istoriei. Ceea ce mă nemulțumește pe mine este că autorul de astăzi al istoriei acestei universități nu crede de cuviință să facă nici un fel de observație la acest capitol al unor distorsionări care sînt absolut paralele, analoage și condamnabile în aceeași măsură. Ba mai mult, el spune că această universitate dorea și putea să ofere șanse egale tuturor tinerilor din România. Nu este altceva decît să spui că forma anterioară făcea același lucru în limba maghiară, pe cînd această universitate o face în limba română. Deci, după mine nu este vorba de a acuza, ci este vorba de a pronunța adevăruri care au aceeași unitate de măsură. Pentru că noi dacă vrem să avem comunicare reală trebuie să ajungem la un sistem de valori care să funcționeze în condiții paritare. Acesta este după mine fundamentul unui dialog, în care orice fel de concesiune și orice fel de compromis presupune mai întîi un cadru al dialogului în care sîntem de acord în privința unor valori și a utilizării instrumentarului respectiv după aceleași criterii. Bineînțeles că eu pretind acest lucru de la istoricii maghiari, de la intelectualii maghiari în aceeași măsură ca și de la intelectualii români. Pentru a face pași semnificativi în această direcție este nevoie de mai mult interes din partea majorității către aceste culturi ale

populațiilor nemajoritare. Sigur că există o diferență între a învăța limba engleză, limba franceză sau limba maghiară, respectiv limba română. Cred că această diferență pe de o parte se absolutizează, pe de altă parte se omite un comentariu de ordin cultural care are șansa de a o așeza în cu totul altă perspectivă. Pentru că știți foarte bine, avem școli germane, unde nu mai umblă copii germani, care nu mai există, ci merg copii români și maghiari. Fiind vorba de o limbă de circulație internațională ei învață — și bine fac — această limbă. Diferența între limba germană și limba maghiară nu este de gradul la care ea este concepută astăzi de majoritatea populației românești. Este o lipsă de informație, este o lipsă de cultură. Se spune că față de germană și franceză, a învăța limba maghiară sau ucraineană sau bulgară sau turcă este un lux și un efort aproape superfluu, ceea ce denotă o viziune cu totul deformată și, aș spune, fundamental anticulturală. După mine ar trebui schimbată această viziune, învățarea oricărei limbi fiind un câștig imens, ca și accesul la orice cultură scrisă în această limbă. În acest sens, după mine, avem de schimbat mentalități, gândiri și eu cred că acest lucru nu este deloc imposibil, trebuie pur și simplu să avem parteneri, noi cei care trăim în România și sîntem minoritari, în intelectualii români care pot împărtăși aceste puncte de vedere.

Smaranda ENACHE: Aș reveni oarecum la faptul că plutește în aer evidența că deocamdată în acest spațiu, să nu-i spunem multicultural sau intercultural, dar să-i spunem pluralist, pluricultural, există unii care sînt mai „pluriculturali” decît alții: minoritarii, pînă una alta, sînt vorbitori ai limbii majorității, cunoscători ai culturii majorității, și acest lucru nu se face numai dintr-un efort și o dorință personală, ci statul însuși creează această posibilitate, după cum statul însuși nu crează cealaltă posibilitate, ca majoritarul să cunoască și el cultura minoritarului. Pentru că nu e vorba numai că unii majoritari nu vor să cunoască limba minorităților cu care conviețuiesc — *cuvîntul majoritate și minoritate în context regional este fals* — pentru că avem zone aici în Transilvania unde într-o localitate sînt mai mulți maghiari decît români și tot te mai întîlnești cu români care nu cunosc acolo limba majorității locale cu care conviețuiesc și așteaptă ca o întreagă majoritate să vorbească limba română, li se pare firesc, e limba oficială, e limba statului, și ei nu fac nici un efort să știe măcar care este ordinea numelor și prenumelor în limba maghiară. Aici este un efort de făcut din partea statului. Minoritățile cunosc cel puțin o limbă, ca să nu vorbim de rromi care cunosc pînă la trei limbi.

Și cu toate acestea există o aroganță culturală majoritară extraordinară, în special față de rromi, care sînt considerați marginali, devianți și incapabili, deși ei cunosc pînă una alta două-trei limbi și culturi în afară de a lor. Deci, aici e de văzut puțin în ce mod să facem ca și majoritatea să fie interculturală, deși bunăoară învățarea limbilor minoritare intră de acum în concurență cu învățarea limbilor

de mare circulație sau a englezei, devenită lingua franca. Sistemului școlar nu răspunde acestei exigențe. Să deschidem deci discuția despre această idee a monoculturii, a interculturalității și a instituțiilor chemate să ne conducă spre interculturalitate! Să vedem dacă ea este legitimă, dacă poate să fie un element de rezolvare de conflicte. În definitiv, scepticii ar putea spune că interculturalitatea transilvană interbelică nu a împiedicat nici tensiunile, nici revizionismul, nici iredentismul.

Pompiliu TEODOR: Mie mi se pare că ar trebuie să deplasăm puțin punctul de greutate al discuțiilor de la prezent spre trecut, nu datorită meseriei pe care o profesez, ci datorită unor rațiuni mult mai puternice. Un istoric francez contemporan, dar destul de în vîrstă, spunea un lucru foarte interesant și foarte adevărat. El spune că istoria pe care o cunoaștem este istoria pe care o scriu istoricii și nu istoria reală. Asta este valabil pentru cartea pe care a invocat-o colegul. Eu aş putea în treacăt să-i spun că într-o discuție ca cea de astăzi noi trebuie să ne întrebăm în primul rînd ce vrem, ce a fost, ce este și mai ales ce vrem să facem. Aș vrea să vă aduc aminte de o remarcă pe care o făcea Paul Valléry, că istoria este unul din cele mai periculoase produse ale alchimiei intelectului — depinde deci ce așteptăm de la istorie. Am fost la Zilele Culturii Maghiare într-un moment destul de dificil în viața mea, la Freiburg, și am făcut o afirmație care a putut să suprindă, dar în cele din urmă lumea cred că a fost de acord. Avem foarte multe istorii ale Transilvaniei, dar nu avem nici un fel de istorie a Transilvaniei reale. Profesorul Jakó, cu ocazia aniversării sale la *Erdélyi Múzeum*, a încheiat cu ideea că de fapt este imposibilă o istorie a maghiarilor din Transilvania, după cum eu cred că este imposibilă o istorie a românilor sau a sașilor sau a altor etnii din Transilvania. *Transilvania* este de fapt, prin caracterul ei, ca multe alte țări europene, un spațiu de convergență, este un spațiu multicultural datorită caracterului multiethnic, multiconfesional, multilingvistic și de tradiție intelectuală. Cred că este nevoie de un alt discurs istoriografic, pentru că istoriografia ne face prizonierii unor anumite clișee și unui anume mod de a vedea trecutul. Noi trebuie să facem o altfel de istorie, să lărgim spectrul problematic, metodologic și să considerăm faptul istoric în explozia lui. Adică fapt istoric este și ceea ce facem noi astăzi, și discuțiile noastre, controversele sau adeziunile. *Transilvania este un spațiu de alteritate, în care ne definim unii prin alții*. Ne definim și pozitiv, ne definim și negativ și aş putea să spun, de pildă, că există foarte multe convergențe, pe care istoriografiile noastre le-au cam ignorat sau le-au tratat din punctul de vedere a unui comparatism bazat pe filiație, și lucrurile apăreau ca niște note dispartate pe un portativ. Or, în cultura Transilvaniei, în cultura central-europeană, este evident că avem o unitate care se datorează culturii latine a evului mediu, valorificarea parțială dar esențială a

culturii latine, a creștinismului bazat pe clasicism și pe credință. Avem de-a face însă cu notele absolut „naționale”, dar — eroarea fundamentală a politologiei care se face la noi prin imitație, națiunea nu este o creație intelectuală a secolului 19, aceea este ideologia —, a existat o națiune medievală de secolul 11, secol 12, elitară firește, și evoluțiile succesive au dus pînă la națiunea modernă. Dar am putea să spunem astăzi că națiunea este biologică sau este numai culturală, cred că este în raport de conștiința națională, de conștiința de sine, de mediul receptor, de nivelul lui de cultură. Și din acest punct de vedere să-l citez pe profesorul meu care mi-a fost foarte drag — profesorul Prodan — *națiunea se face și se reface în continuu și astăzi, ca și conștiința națională*. Eu cred că soluția este cea a pașilor mărunți, în școală în primul rînd, în discursul didactic, în modalitatea în care încercăm să producem niște lucruri puțin diferite. Noi scoatem o revistă COLOCVIU, cu board internațional, cu colaborări din tot spațiul. Facem colocvii din doi în doi ani, colocvii de etno-confesiune, colocvii de relații internaționale. Din acest punct de vedere, aș zice, că prin problematica pe care noi o abordăm se ridică o nouă generație, de o altă formație și care va schimba radical fața istoriografiei noastre. Trebuie să renunțăm la balastul secolului 19. Nu putem arunca peste bord 1.500 de ani de istorie franceză, engleză, germană, etc, care și-a pus amprenta asupra noastră, a tuturor. Problema este să încercăm să facem o altă istorie, o altă educație și într-adevăr, să cunoaștem ceea ce a fost elita aceasta de care pe bună dreptate vorbea colegul Horváth Andor. Să știți că nu s-a întrerupt cu generația lui Vaida această moștenire pentru că noi, sau alții ca noi, am primit în familie o anumită educație și o perpetuăm și punem întrebări trecutului, pentru că trecutul îți răspunde în măsura în care îl întrebi: dacă îl întrebi mereu ca acum 200 de ani atunci el îți răspunde ca acum 200 de ani, dacă vom pune alte întrebări în cunoștință de cauză, ne va răspunde ca atare. Sper că vor veni alte generații care să depindă de alte discursuri istoriografice, și aș zice să vedem ce este european în moștenirea culturală a Transilvaniei și să încercăm să ducem mai departe aceste lucruri pentru că avem un punct plin de sugestii de la plecare. Să nu reducem nici la noi, la raporturile noastre, nici neapărat la Europa Centrală, ci la Europa în general în care vrem totuși să intrăm. Problema noastră, a românilor, a ungarilor și a nemților, cîți mai sînt, este similară: vrem integrare europeană sau vrem Comunitatea Statelor Independente? Am servit-o pe a doua și părinții noștri au murit pentru aceasta, dar depinde și de înțelepciunea noastră să căutăm căi de convergențe. Nu pledez pentru a șterge trecutul, el nu poate fi șters, dar trebuie explicat, reconstituit corect, trebuie făcută totuși o istorie în alți termeni.

Discuția poate fi continuată, dar totuși se reduce la ce vrem în prezent și mai ales în viitor. Sînt cu totul de acord și am spus-o foarte limpede totdeauna: *minoritățile noastre trebuie să-și refacă instituțiile proprii de cultură*. Noi nu

am avut ce căuta în colegiile respective germane sau maghiare. Ele trebuie să continue să se refacă, statul va trebui să garanteze acest statut, pentru că aceasta este calea de urmat, nu pentru a ne așeza în două strane care nu comunică — exemplul iugoslav este de la sine înțeles. Acesta a fost motivul pentru care eu am pledat și pledez în continuare la noi la departament, la Universitate, pentru dezvoltarea secției în limba maghiară, dacă e posibil să dezvoltăm și cea germană, nu știu cu ce șanse.

Victor NEUMANN: În discuția pe care o purtăm de mai bine de două ore, aplicată asupra raportului majoritate-minorități, a reieșit în prim plan necesitatea analizei raportului dintre cultura maghiară și cea română. Lucrurile nu sînt limitative numai la acest raport, doamna Enache a amintit aici și problema raporturilor cu tradițiile și limba rromilor, deci raportul cu minoritatea rromilor, una dintre cele mai delicate probleme care există la ora actuală în România. Vor interveni cu siguranță multiple programe care vor fi de natură educativă și vor trebui să existe soluții educative de ambele părți în care antrenamentul psihologic și cel mental să aducă o elasticizare și o posibilitate de transfer dinspre o cultură spre cealaltă, de o comunicare, de un pod de cultură. În altă ordine de idei, eu nu împărtășesc ideea care s-a exprimat aici că etnicul s-a format cu mult înainte, sub formă de națiune la nivel de vîrf. Au existat clase sociale care au împărtășit o opțiune, în funcție de confesiunea pe care o aveau sau în funcție de limba pe care o vorbeau. Conștientizarea este foarte mică, și nu putem să vorbim de formarea unei conștiințe naționale. Cred că acest proces are loc abia în secolele XV-XVI, teza aceasta a fost formulată de István Bibó pentru prima oară în „*Mizeria statelor mici est-europene*” cu privire la originea posibilă a națiunilor încă din evul mediu și că pe aceasta se construiește de fapt națiunea modernă. Dacă e să analizăm exemplul Franței care este într-o situație comparativă cu centrul și răsăritul Europei, vom vedea că nu există o conștiință națională la nivelul secolului al XVI-lea, nici la nivelul secolului al XVII-lea. Deci întârzierea care se petrece din punctul acesta de vedere chiar la nivelul unor civilizații cu o aprindere mai rapidă și deci mai avansate mă face să mă îndoiesc de valabilitatea unor astfel de teorii referitoare la etnic. Eu am mutat discuția dinspre etnic spre comunitate umană, deci am formulat ideea de comunitate umană care conține în ea *civil society*. Etnicul nu o conține pentru că este exclusivist, are ceva din forma tribală, el este acela care păstrează folclorul, care duce mai departe ideea de folclor, ori *democrația nu s-a născut prin folclor*, educația civică nu s-a născut prin cultura de tip popular, ci prin cultura de tip urban, prin cultura de tip civic. Aici este vorba de o mutație. Domnul Horváth Andor a adus în discuție foarte bine acest aspect al importanței pe care o acordă folclorului: sau îl punem în prim plan, sau îi acordăm doar importanța de exotic. Dacă îi acordăm doar importanța de element exotic, atunci îl vom putea socoti prezent din cînd în cînd pe un canal de

televiziune sau într-o prezentare într-un restaurant specific, dar nu peste tot, nu multiplicat, nu în prim plan, pentru că nu vom ajunge să emancipăm din punct de vedere cultural și civic o zonă și s-o aducem la același limbaj și la aceleași elemente de comunicare cum există în cealaltă parte a continentului. Atîta vreme cît vorbim de integrare, e imposibilă prin această formă de monocultură. Folclorul acesta duce spre etnic, etnicul acesta duce spre monocultură și păstrarea unei monoculturi. Atîta vreme cît toate manualele și catedrele de istorie au în formulă „istoria românilor” și nu „istoria României”, avem în continuare un mare handicap. „Istoria românilor” automat te conduce spre o istorie de tip etnic. Lucrul acesta nu este acceptat, de exemplu, la Consiliul Europei. Unul dintre handicapurile pe care le are România este modul în care se predă istoria. Lucrul acesta nu poate să nu fie luat în considerare. Dacă vorbești de „istoria României”, acolo vei integra toate celelalte culturi, celelalte civilizații.

Pompiliu TEODOR: Problema este următoarea: aș vrea să spun celor care nu sînt la curent cu stadiul la care se află cercetarea istorică europeană în materie de națiuni, că putem evolua pe calea aceasta pentru că națiunea medievală este o realitate, iar națiunea în formare este un proces istoric de durată. Sigur, națiunea nu este nici etnic exclusivă, problema este alta: sînt diferite niveluri la care conștiința de sine, care devine apoi o conștiință națională, se realizează în timp. Problema ideologiei naționale este o cu totul altă problemă, de secol XIX. Dacă te uiți la secolul XVI și constăți numai numărul mare al dizertațiilor privind limba franceză, repudierea limbii latine în avantajul limbii franceze, dacă te uiți de pildă la cartea lui Étienne Pasquier care se interoghează ce este Franța și răspunsul îl dă tot el: este ceva pe deasupra nobilimii franceze, a regalității și a bisericii catolice. Momentul Reformei și impactul ei în Europa a dus la naționalizarea de fapt a lucrurilor. Ori problema națiunii de astăzi noi nu o înțelegem. Vrem să spunem că secuii de azi sînt altceva decît ungurii, dar s-au format în cultura modernă și lingvistic așa cum sînt astăzi. S-au format ca maghiari și au această conștiință de sine maghiară. Problema aceasta trebuie văzută întotdeauna în timp, în durată, și națiunea trebuie văzută în durată. De aceea, de pildă în peisajul de astăzi noi vedem obstacolul care se ridică în materie de unificare europeană: rezervele Marii Britanii, problema franceză. Europa s-a mișcat pe două linii din evul mediu, între tendințele unificatoare și de fragmentarism. Asimilarea este absolut inutilă ca tendință și foarte periculoasă. Soluția este una singură: conștiința de sine, respectarea ei și în același timp democratizarea. Dincolo de politicieni și practicieni ai politicii există la ora actuală o realitate și ea s-a văzut la alegeri: un milion și jumătate de tineri ieșiți de pe băncile școlii au votat pentru democrație. *Cunoașterea directă a realității este o foarte bună lecție.*

Smaranda ENACHE: Și eu înclin să cred că prohodul care s-a cîntat națiunilor a fost cam pripit, națiunile nu par să moară, dar evident devin altele,

altfel. Marea problemă nu sînt națiunile, ci unde să stea naționalul și etnicul, la ce nivel al societății să se afle și ce se întîmplă cînd statul se îmbibă de aceste noțiuni. Cum poate statul-națiune să dea seamă de diversitatea lingvistică, religioasă, etnică?

Hannelore BAIER: Am vrut să adaug că există și comisii germano-franceze de elaborare a manualelor școlare comune, cît și germano-poloneze și sînt favorizate aceste schimburi de elevi în care, de exemplu, elevii din Germania merg în Polonia și merg pe urmele istoriei, deci ei sînt cei care caută aceste surse, văd prezentul. Cred că acest lucru ar trebui făcut și aici. Și sînt pe urmă acei miniștri ai culturii care veghează asupra conținutului manualelor școlare, și sînt acele organizații non-guvernamentale, civice care în momentul în care se descoperă într-un manual școlar o afirmație care nu corespunde cu o atitudine civică, imediat se mobilizează. Dar din păcate aici sîntem departe de acest lucru. Pe urmă, cred că trebuie să fim conștienți că adesea cădem în greșeala de a intrapola (reversul extrapolării) conceptele actuale, politice și istorice, în istoria și în realitățile care au existat în secolele trecute și nu este permis să facem acest lucru. Adică nu avem voie să interpretăm istoria din celelalte secole cu conceptele și cu termenii care se folosesc în ziua de astăzi.

Mircea SUHĂREANU: Într-adevăr, predarea limbii române pentru minoritari este greoaie. Există limba română modernă, cea colocvială care ar trebui să primeze ca învățămînt în școală și după aceea eventual să trecem la texte clasice. Nu poți să savurezi plăcerile unei limbi trecînd direct la arhaisme, regionalisme și pur și simplu ignorînd bazele limbii colocviale care formează bazele acestei matrice. *Majoritatea trebuie să facă ceva, nu pentru minoritate, ci pentru ea însăși.* Realitatea este că majoritatea este de cele mai multe ori în necunoștință de cauză. Aici a fost problema învățării limbii celui alt. Într-adevăr, un maghiar este un minoritar, dar din punct de vedere al cuantumului de cunoștințe este majoritar față de un român care spune că este stăpîn în țară, vorbește limba oficială, este fălos de acest lucru, dar el posedă numai un segment al cunoașterii. Acesta este numai unul din aspectele care creează această neînțelegere, această adversitate româno-maghiară. Mi s-a întîmplat în anii '80 să discut cu români și să mi se spună: maghiarii aceștia sînt simpatici, dar prea știu multe, prea cunosc multe. Bineînțeles că știu, pentru că ei cunosc și o altă limbă. Respectivii nu știau că maghiarii din Ungaria erau conștienți de faptul că fiind o națiune mică ei trebuiau să traducă tot. Or noi, românii, trebuie să facem ceva pentru noi înșine, sîntem făloși că vorbim o limbă latină, că are foarte multe similitudini cu italiana, franceza, noi nu trebuie să învățăm limba maghiară pentru că noi *știm* italiană, franceză...

Pe de altă parte era vorba despre folclor. Folclorul nostru este un folclor poluat de către folclorul nou, înainte știam despre „bădița cu tractorul”, iar acum știm de „noi sîntem români”. Eu am impresia că folclorul românesc nu se rezumă la aceasta. Există multe alte valențe ale folclorului nostru care nu sînt valorificate.

Pompiliu TEODOR: Și eu sînt cu totul de acord și trebuie să vă spun un lucru: a venit la mine cineva să facem o istorie a românilor în Transilvania. I-am răspuns că îmi cere ceva ce nu există pentru că *nu există istoria românilor, există doar istoria României sau istoria Transilvaniei*, pentru că de fapt dacă faci istoria românilor din Transilvania sau istoria românilor în general, vei elimina de la sine structurile unei civilizații care nu programatic a fost așa cum a fost, ci așa s-a născut. Noi ne-am definit unii prin alții. Problema este că noi nu sîntem urmașii statului dac. Asta e cu totul o altă problemă, Europa s-a definit între antichitate și evul mediu prin procesul de etnicizare și de agregare lingvistică nouă, cu cîteva mici insule de supraviețuire anterioare. Europa este aceasta, o avem ca *background*, dar nu prin aceasta ne definim. Popoarele europene sînt altceva decît popoarele antichității.

SZOKOLY Elek: Conștientizarea problemelor, inventarierea lor cît mai obiectivă — este un loc comun deja — constituie primul pas, dacă nu cel decisiv, spre găsirea unor soluții. Chiar dacă nu ne-am propus să completăm rețete universale valabile cu prilejul acestei întruniri, nu știu dacă greșesc prea mult afirmînd că datorită contribuțiilor dumneavoastră am ajuns mai aproape de recunoașterea pericolelor care amenință echilibrul social, prin dezvăluirea acelor realități care, ignorate, duc în mod necesar la o acumulare de confuzii și frustrări, putînd deveni peste un anumit prag, explozive. Dacă ne mîndrim atîta cu statutul nostru de „insulă de stabilitate” în regiune, s-ar cuveni poate, să facem eforturi mai substanțiale pentru eliminarea din fașă a acelor elemente destabilizatoare care nu depind în fond decît de un dialog rațional și sincer. Punînd degetul pe rană și urmărind problemele pînă la ultimele lor consecințe, fără menajamente și false pudori, există șansa detensionării relațiilor interetnice, interconfesionale, intercomunitare, demitizîndu-le. Destăinuirile dumneavoastră de astăzi, îndrăznesc să afirm, ne-au adus mai aproape de solul realității noastre de toate zilele, cu șansa cultivării lui împreună. □

Situația romilor din județul Mureș și elaborarea unor strategii de sensibilizare

BRIGITTE MIHOK

1. Raport de cercetare

1.1. Situația inițială și scurtă descriere a scopului cercetării

Lipsa voinței, precum și a capacității de a împiedica ostilitatea crescândă față de romi, este vizibilă în România. Romii sînt victimele unui fenomen social general, asociat unei democrații care se dezvoltă lent: marea fisură existentă în continuare între stat și societatea civilă, care, la rîndul ei, este fragmentată. Societatea civilă sau cultura politică bine reliefată, care ar fi capabile să preia diferențierile și rupturile din interiorul societății, sînt prea slab dezvoltate și se rezumă doar la cîteva cercuri de intelectuali. Chiar și unii politicieni se folosesc tot mai frecvent de frazeologia populistă, șovină, și utilizează fără reținere declarații contra romilor pentru profilarea politicii lor naționale. Partidele de opoziție (actualele partide de guvernămînt) au o atitudine șovăitoare și temporizatoare față de cerințele și revendicările minorităților. În consecință, șansele unei solidarizări cu minoritățile, care este urgent necesară, sînt în continuă scădere. Din acest motiv, atît clarificarea fundamentală a solicitărilor minorităților, cît și susținerea energetică a acestora sînt absolut necesare pentru reglementarea relațiilor interetnice.

Pe baza inventarierii situației la fața locului și cu ajutorul unor potențiali parteneri, ar fi util să se determine strategiile și modalitățile de acțiune cu care s-ar putea realiza o clarificare a problematicii romilor precum și o sensibilizare față de situația acestora. În acest context, *Centrul Intercultural din Tîrgu-Mureș* ar putea avea un rol important.

Cercetarea de față s-a efectuat în județul Mureș, din însărcinarea Fundației Heinrich Böll, în luna octombrie 1995. În vederea inventarierii situației locale au fost selecționate următoarele localități:

- orașul *Tîrgu-Mureș*, cu cartierele sale periferice locuite de romi *Rovinari/Ady-negyed* și *Valea Rece/Hidegvölgy*;
- comuna *Crăciunești/Nyárádkarácsony*, cu o societate tradițională de romi, în adevăratul sens al cuvîntului;
- comuna *Gornești/Gernyeszeg*, în care trăiesc în majoritate romi integrați în societatea locală.

1.2. Inventarierea locală a situației romilor din județul Mureș

Conform rezultatelor oficiale ale recensămîntului din anul 1992, în județul Mureș trăiau 34.798 de romi, reprezentînd 5,7% din populația totală a județului care era de 607.298 persoane. În comparație cu alte județe, aici s-a înregistrat cea mai mare pondere a populației de romi.

Alte date statistice:

Localitate	Populație totală	Romi	%
<i>Tîrgu Mureș</i>	164.445	3.259	1,98
<i>Crăciunești</i>	4.430	948	21,39
<i>Gornești</i>	5.893	276	4,68
<i>Acățari</i>	4.705	372	7,90
<i>Sîngeorgiu de Mureș</i>	6.127	201	3,28
<i>Band</i>	7.587	1.013	13,35
<i>Băgaci</i>	2.301	531	23,07
<i>Bălăușeri</i>	5.214	549	10,52
<i>Coroisînmartin</i>	1.617	167	10,32
<i>Ernei</i>	5.180	663	12,79

În general, se poate considera că cifrele comunicate oficial se referă mai ales la comunitățile de romi organizate în mod strict tradițional. Aceasta înseamnă că acei romi, care nu mai trăiesc în comunități tradiționale și au renunțat în parte la sistemele de reguli și valori ale acestora, nu sînt incluși în rezultatele oficiale. Aceștia se consideră aparținînd la populația majoritară în sînul căreia trăiesc. Ponderea procentuală a romilor în populația totală este *aproximativ de trei ori mai mare* decît cea indicată în statisticile oficiale.

Fundația de romi „CASROM” din *Tîrgu-Mureș* apreciază numărul romilor din județul Mureș la 105.000, de unde ar rezulta o pondere procentuală de 17,29%¹.

În comuna *Gornești/Gernyeszeg*, populația de romi se apreciază a fi de 771 persoane², ceea ce ar însemna o pondere de 13,8%. În această comună trăiesc mulți romi integrați în comunitatea locală, care vorbesc în principal românește și ungurește. După 1990, la o mare parte a acestora se poate observa o renaștere a sentimentului de identitate cu grupul lor etnic de origine.

În comuna *Crăciunești/Nyárádkarácsony*, unde trăiesc comunități tradiționale de romi, estimările locale (aprox. 1000 persoane³) corespund cu cifrele comunicate oficial.

Dacă se analizează situația romilor după 1990, se pot observa trei fenomene caracteristice:

- a) Situația socio-economică catastrofală a majorității romilor;
- b) Creșterea și amplificarea sentimentelor de ostilitate față de romi, de la consolidarea prejudecăților pînă la violențe;
- c) Apariția unor începuturi de autoorganizare politică și culturală.

1.2.1. Posibilități de diferențiere a romilor

La evaluarea situației socio-economice a romilor trebuie să se țină seama de faptul că aceștia *nu* constituie o grupare omogenă. Pe bază de criterii regionale, lingvistice, culturale și sociale se pot distinge grupări diferite, între care, în parte, există diferențe considerabile.

Din punct de vedere istoric și regional, romii din România se pot împărți în două mari grupe principale: în primul rînd, cei care din punctul de vedere al originii și al domiciliului se pot numi *romi transilvăneni sau ardeleni*, iar în al doilea rînd, *romii valahi sau moldoveni*, care provin din sudul și estul României. În dezvoltarea lor istorică există o diferență foarte importantă: în timp ce în vechiul regat (regiunile sudice și estice ale României), romii au fost pînă în anii 1855/56 sclavi și nu aveau nici cele mai elementare libertăți, mare parte a romilor din Ardeal și Banat au trăit și înainte de această dată ca meșteșugari și comercianți (ambulanți) independenți.

Este demn de remarcat faptul că aceste comunități tradiționale de romi transilvăneni au reacționat mult mai flexibil la procesele de transformare economică din România de după 1990 și pot fi caracterizate prin spirit de independență și de inițiativă.

Folosirea criteriului lingvistic nu permite decît o clasificare superficială: în regiunile sudice și estice, romii vorbesc fie numai românește, fie, eventual, și limba romanes. În Transilvania, *grupările tradiționale de romi maghiari* (romi, ai căror strămoși trăiesc acolo deja de 400 de ani) sînt trilingve: ei cunosc atît limba romanes, cît și românește și ungurește (ca de exemplu în comuna *Crăciunești/Nyárádkarácsony*); *grupările tradiționale de romi români* sînt bilingve, cunoscînd atît limba romanes, cît și româna. În comunitățile de romi care trăiesc la periferia orașelor și satelor se vorbește mai ales româna sau maghiara. În așezările de la *periferia orașului Tîrgu-Mureș*, majoritatea romilor vorbesc limba maghiară, iar o mică parte cunoaște și limba romanes. În comuna *Gornești/Gernyeszeg*, mare parte a romilor nu mai vorbește decît ungurește sau românește.

Pe baza meseriilor tradiționale se poate face o clasificare a romilor în diferite grupe⁴, dar acest lucru nu este astăzi în mod riguros posibil numai pentru o mică parte a tuturor romilor.

Clasificarea ce urmează se bazează mai mult pe trecutul istoric al unor familii de romi, decît pe domeniile lor de actuale de activitate.

- *Căldărari* (care realizează produse din cupru);
- *Corturari* (romi nomazi);
- *Băieși* (care împletesc coșuri din nuiele);
- *Rudari* (care realizează produse din lemn);
- *Țigani de mătase* (grup la care aparțin lăutarii și cei care se ocupă cu comerțul cu vechituri);
- *Țigani cu pălărie/Kalaposok*⁵, grup de care aparțin meseriașii și comercianții cu domiciliu stabil.

În discuțiile cu „*gagii*” (denumire pentru ne-romi) denumirea de „*țigan*” sau „*cigány*” se folosește fără nici o conotație tradițională. Trebuie subliniat însă că în discuțiile dintre ei se folosește întotdeauna denumirea de *Rom/Romni* (cu pluralul *Roma*) și *Manush* (mai ales în Transilvania).

Totuși, cea mai mare parte a romilor din România nu pot fi clasificați pe baza criteriilor de mai sus. În acest sens, este vorba despre aceia care, *locuind la periferia orașelor și satelor*, nu au depășit încă nivelul *muncitorului auxiliar*. Aceștia, pe de o parte, nu au reușit să-și păstreze, respectiv să-și modernizeze nici meseriile, nici sistemul de norme și valori tradiționale, iar pe de altă parte nu au reușit să se integreze în societate. Această categorie este caracterizată de un proces de adaptare a comportamentului și a percepției sistemului de valori de sorginte mai degrabă *socială*. Tendințele de marginalizare, respectiv de segregare, se manifestă mai ales la acești romi.

Dacă luăm în considerare *criteriile sociale*, mai apare încă o categorie, și anume a celor care au hotărît din proprie inițiativă să evadeze din comunitățile de romi și trăiesc dispersați în cadrul populației majoritare sau tind către acest lucru. Din această categorie fac parte și aceia care, grație unei pregătiri de specialitate sau a unui post cu posibilități de avansare, se pot considera *integrați din punct de vedere profesional* și, în consecință, și *sociali*. În această categorie se încadrează o mare parte a membrilor comunității de romi din *comuna Gornești/Gernyeszeg*, unde trebuie totodată subliniată renașterea sentimentului de identitate proprie, fenomen care se poate constata începînd cu anul 1990.

1.2.1.1. Comunități tradiționale de romi în comuna Crăciunești/Nyárádkarácsony

În Transilvania se găsesc multe comunități tradiționale de romi. Este vorba de acele grupuri ai căror membri își exercită cel puțin parțial meseriile tradiționale și, în plus, fac și comerț.

În registrele de stare civilă ale parohiei reformate din Crăciunești/Nyárádkarácsony romii sînt menționați pentru prima dată în jurul anului 1700. Atunci, aceștia trăiau la marginea satului sau în afara acestuia, în corturi. Abia începînd din anii 1960, romii denumiți în acea perioadă „corturari” au început să-și cumpere sau să-și construiască case la marginea satului. În ceea ce privește meseriile, ei erau caracterizați printr-o iscusință deosebită: cei care prelucrau cuprul confecționau cazane pentru distilarea țuicii, căzi, ibrice pentru cafea, precum și alte obiecte de uz casnic; tinichigii executau, pe bază de comenzi, jgheaburi de streășină. Calitatea produselor lor a fost apreciată de locuitorii comunei, care le-au solicitat în continuare. În timpul verii, ei își expuneau și vindeau produsele pe piețele Transilvaniei. Femeile, care strîngeau ciuperci, fructe și pene, le ofereau pe acestea în orașe, la schimb contra unor obiecte de uz casnic sau a hainelor uzate.

Migrarea comunităților de romi spre centrul satului a început acum aproximativ 20 de ani. În ziua de azi, locuitorii de pe strada principală a satului sînt în proporție de peste o treime romi. Datorită fenomenului de îmbătrînire care apare la populația maghiară majoritară (tinerii plecînd la oraș, datorită șanselor mai mari de a-și găsi locuri de muncă mai bune), se poate prevedea că peste aproximativ 15 ani Crăciunești/Nyárádkarácsony va fi un sat omogen de romi.

În satul Crăciunești/Nyárádkarácsony s-a putut constata că, după 1990, datorită modificării condițiilor economice, comunitățile tradiționale de romi au găsit **noi alternative** și s-au orientat către **economia de piață**. *Talentul lor deosebit pentru tratative, bunele lor cunoștințe despre piață și existența unei vaste rețele de relații* le-au facilitat accesul în domeniul comercial. Formele tradiționale de realizare a cîștigurilor au fost modificate după posibilitățile sezoniere și în funcție de cererile pieței, sau înlocuite cu altele.

Dintre caracteristicile marcante ale comunităților tradiționale de romi fac parte păstrarea structurii marii familii tradiționale, solidaritatea de grup și puternica lor conștiință de sine, precum și orientarea strictă după normele și sistemul de valori tradițional. În aceste comunități de romi există o repartitie diferențiată a sarcinilor și a rolurilor în familie, care se aplică atît în activitățile cotidiene, cît și în activitățile economice.

În paralel cu consolidarea poziției lor economice (ca meșteșugari apreciați și comercianți respectați), se poate observa o tendință mai pregnantă, direcționată înspre exteriorul comunității, de acomodare la modul de viață al clasei mijlocii: se pune un accent deosebit pe construcția de case, respectiv pe condițiile de locuit — dotarea cu telefon, televizor, încălzire centrală cu gaze, instalații de apă curentă — precum și pe achiziționarea unui autoturism. În plus, membrii comunităților tradiționale de romi insistă pentru înscrierea copiilor lor într-o școală elementară, unde să absolve cel puțin cinci sau șase clase.

În discuțiile purtate cu diferite familii de romi s-a pus și problema dacă există tendințe de solidarizare cu romii marginalizați, pauperizați sau, eventual, de sprijinire a acestora. A rezultat în mod clar că situația economică stabilă și, mai ales, structura stabilă a grupelor, este opusă oricărei solidarizări. Din punctul de vedere al comunităților tradiționale, acei romi care au abandonat de mult sistemele de norme și valori tradiționale, și trăiesc la marginea satelor și orașelor, nu mai fac parte din comunitate și nu se dorește stabilirea de relații cu ei. Comunitățile stabile, tradiționale, se consideră pe sine ca o grupare elitară și sînt mîndre că au făcut „carieră” în calitate de romi. Modul de viață al romilor pauperizați este condamnat de aceste comunități și considerat ca „înapoiat”, accentuîndu-se delimitarea clară față de aceștia.

1.2.1.2. Romi supuși tendințelor de marginalizare

Cartierele Rovinari/Ady-negyed și Valea Rece/Hidegvölgy

În domeniul economiei, România mai suferă și astăzi urmările catastrofale ale politicii regimului ceaușist, politică care pînă acum încă nu a fost reformată decît parțial. Pentru majoritatea romilor, reformele economice introduse pînă în prezent au dus la o înrăutățire a situației lor din acest punct de vedere. În raportul OIM din 1991 se arată că „în contextul unei reorientări economice generale” mai ales „comunitățile de romi neintegrate social, respectiv membrii acestora, sînt în pericol să-și piardă primii locurile lor de muncă și în consecință să fie și mai marginalizați”⁶. Această tendință de marginalizare nu afectează totalitatea populației de romi, ci numai acea majoritate care este cuprinsă în clasa defavorizată.

În mod simbolic, această situație se poate reprezenta pe baza modului lor de a locui. Cartiere periferice de romi la sate și orașe există în toată România; ca exemple de caz au fost alese cartierele *Rovinari/Ady-negyed* și *Valea Rece/Hidegvölgy* de la marginea orașului Tîrgu-Mureș.

Cartierul *Rovinari* a fost construit în anii '70, în contextul industrializării forțate a orașului Tîrgu-Mureș, pentru forța de muncă importată. De la mijlocul anilor '80 aici trăiesc în majoritate romi.

Cartierul de romi *Valea Rece/Hidegvölgy* există din secolul al XIX-lea. Casele, respectiv colibe din această colonie au fost construite de romii înșiși, folosind în general lut sau chirpici. În ultimii ani, aici s-au mutat și numeroase familii din cartierul *Rovinari*.

Modul în care vechile norme și relații și-au pierdut valabilitatea se poate constata în ambele cartiere amintite mai sus. Aspectul cel mai marcant este sărăcia și formele specifice de trai care decurg din aceasta (comportament, obiceiuri, etc.). Acestea diferă atît de cele ale comunităților tradiționale de romi, cît și de cele ale societății majoritare.

Modul de viață rezultat din sărăcie are următoarele caracteristici: lupta continuă pentru supraviețuire, lipsa de calificare profesională, venituri reduse, schimbări continue ale ocupației, utilizarea de obiecte de uz casnic și de îmbrăcăminte uzate și numărul mare de copii (în medie trei până la zece copii de familie). De sărăcie se leagă și următoarele fenomene psihice: orientarea exclusivă către prezentul imediat, disponibilitate redusă pentru a face planuri de viitor, sentimentul de resemnare ș.a. Posibilitățile de a crea perspective propriilor copii sînt reduse, respectiv inexistente. Deoarece aceste trăsături de bază și forme de manifestare de multe ori nu corespund cu normele de comportare ale populației medii, *față de aceștia apar mult prea repede mecanisme de izolare și de sancționare a lor*. Totuși, în condițiile socio-economice existente, aceste trăsături de bază și de comportament se dovedesc a fi singurele raționale și utile.

Sociologul maghiar István Kemény a subliniat în cercetările sale inexistența unei „culturi sau subculturi a romilor”, ci existența de fapt a unei „subculturi a celor defavorizați”, de care aparține o mare parte a diferitor grupuri de romi⁷. Această constatare este valabilă și în condițiile existente în România. Din punct de vedere sociologic, sărăcia este o rezultată a fenomenelor socio-economice și a mecanismelor de izolare care decurg din acestea (și care se aplică de fapt tuturor domeniilor vieții). „Subcultura sărăciei” este o reacție la condițiile socio-economice date, adică o *strategie de supraviețuire*. Dacă se dorește o înțelegere a „subculturii celor defavorizați”, este nevoie de o perspectivă globală. În consecință, nu trebuie analizată separat structura internă a subculturii și nu trebuie trase concluzii pe baza obiceiurilor, comportamentului și a modului de gândire revelate, ci trebuie studiat mediul social în care ia naștere și se păstrează sărăcia, precum și condițiile economice obiective. Numai astfel se va putea constata că modul de viață al celor defavorizați (subcultura) posedă o structură care, față de condițiile date, este rațională și le asigură celor în cauză un minim de prestigiu, satisfacție și siguranță în mediul în care trăiesc, făcîndu-le astfel viața mai suportabilă.

Ceea ce se poate remarca ușor în aceste cartiere este numărul mare de șomeri, cu mult peste media generală. Această situație se datorează, pe de o parte, *atitudinii ostile față de romi a patronilor*, iar pe de altă parte, *nivelului mizerabil de educație și pregătire profesională a romilor înșiși*. Cel puțin parțial, acestea reprezintă consecințele unei politici greșite de integrare și de utilizare a forței de muncă a romilor dusă de guvernul socialist în perioada 1945-1989. Preocupările pentru integrare erau limitate la piața forței de muncă și se concentrau mai ales asupra nivelurilor inferioare de calificare, fără a oferi șanse pentru o pregătire mai bună, respectiv pentru avansare pe scara socială. Romii erau menținuți pe treapta de salarizare minimă, în calitate de *muncitori necalificați sau auxiliari*. Nivelul veniturilor, domeniile de activitate precum și statutul lor social demonstrează faptul că le erau alocate doar unele nișe periferice de pe piața

statală a forței de muncă. Domeniile tipice de activitate erau construcțiile, construcția de drumuri, curățenia străzilor și a clădirilor, precum și activități ajutătoare în industrie. În câteva domenii se poate observa tendința de a clasifica unele activități ca specifice romilor: aproape întotdeauna este vorba de activități pe care restul muncitorilor fie nu vrea să le execute, fie solicită efort fizic mărit sau sînt dăunătoare sănătății și, în plus, sînt prost remunerate și nu prezintă posibilități de avansare.

Locuri de muncă din această categorie, care și în viitor vor fi ocupate de romi, sînt ridicarea deșeurilor menajere, curățirea străzilor și clădirilor precum și încărcarea-descărcarea.

Prin închiderea, respectiv restructurarea unor întreprinderi și complexe industriale nerentabile după 1990, și-au pierdut locurile de muncă în primul rînd muncitorii necalificați și auxiliari, printre ei o mare parte din romii din cartierele periferice ale orașului Tîrgu-Mureș. În ultimii 2-4 ani s-a înregistrat o creștere rapidă a șomajului la locuitorii cartierului de romi *Rovinari*. Consecința imediată a fost incapacitatea lor de plată, astfel încît multe familii nu au mai fost în stare să-și plătească nici chiria, nici consumurile de energie electrică, gaz și apă, în momentul de față furnizarea acestora fiind oprită în multe apartamente. Datoriile lor (chirie, gaz și energie electrică) sînt și ele deosebit de mari. Multe familii au primit deja din partea primăriei somații de evacuare, în acest fel consolidîndu-se statutul lor de „rezidenți ilegali”.

Nu există date statistice riguroase despre șomajul în rîndurile romilor, pe de o parte deoarece statisticile oficiale nu iau în considerare criteriul etnic, pe de altă parte deoarece mulți romi — în lipsa unor documente cum ar fi cartea de muncă sau cele certificînd domiciliul stabil — nu se pot înregistra ca șomeri sau ca solicitanți de locuri de muncă.

Conform datelor statisticii oficiale⁸, numărul „șomerilor înregistrați” în județul Mureș era în octombrie 1995 de 37.623 persoane. Dintre aceștia, 6.201 de persoane primeau ajutor de șomaj, 14.881 de persoane primeau alocație de sprijin și 16.541 de persoane nici un fel de sprijin (deoarece nu îndeplineau condițiile stipulate de Legea nr. 1/1991 pentru asigurarea socială a șomerilor). Rata șomajului în județul Mureș era în 1991 de 2,2%, în 1992 de 7,3%, iar între 1993 și 1995 a crescut pînă la 12-14%. Prognozele stabilesc că „3/4 din șomeri vor proveni și în viitor din Tîrgu-Mureș, Sighișoara și Reghin” iar „grupurile cele mai afectate vor fi și în continuare femeile, persoanele sub 30 de ani precum și muncitorii simpli”. Trecerea sub tăcere în datele de mai sus a șomajului acut din rîndurile romilor vorbește de la sine. Pe de altă parte, tabuizarea pauperizării majorității romilor, condiționată economic, lasă din nou spațiu liber pentru consolidarea unor prejudecăți (cum că ei ar fi „leneși”, „asociali” și „necivilizați”).

Modalitățile și condițiile actuale pentru asigurarea socială a șomerilor⁹, precum și noua **lege pentru ajutorul social¹⁰** sînt neliniștitoare, deoarece pentru o parte a romilor (de ex. cei din cartierele Rovinari și Valea Rece) acestea nu sînt de nici un folos – ei pur și simplu nu pot apela la ele.

Ajutorul de șomaj, în valoare de 55-60% din ultimul salariu, se acordă pentru o perioadă de 270 de zile calendaristice. După aceasta mai există alocația de sprijin, în valoare de 40% din ultimul salariu, pentru o perioadă de 18 luni. Începînd cu 1 septembrie 1995, există posibilitatea ca după această perioadă, respectiv în cazul unui venit foarte redus, să se solicite un ajutor social.

Pentru înregistrarea ca șomer este nevoie de următoarele acte¹¹: solicitare pentru repartizarea unui loc de muncă; buletin de identitate cu viza de domiciliu; certificat medical; certificate de școlarizare și calificare (originale și copii); adeverință din partea administrațiilor locale, care să certifice lipsa proprietății unui teren; dovadă eliberată de oficiul financiar, care să certifice lipsa de venituri proprii; o declarație pe răspundere proprie că nu există nici o relație de muncă; cartea de muncă și adeverința ultimului salariu brut de la ultimul loc se muncă, ș.a.m.d.

Abstracție făcînd că locuitorii acestor colonii nu au cunoștințe și experiență în contactul cu procesele birocratice (cum și de unde trebuie solicitate actele, de ce este nevoie pentru a le obține) și au serioase dificultăți în completarea sau elaborarea unor cereri, „domiciliul lor ilegal”, respectiv datoriile lor (chirie, energie electrică, gaz) le blochează *a priori* posibilitatea de a prezenta documentele și dovezile necesare pentru obținerea vreunui sprijin.

Deoarece majoritatea lor au efectuat doar lucrări ajutoare, mereu în alt loc, le lipsește cartea de muncă necesară pentru înregistrarea ca șomeri. Dacă aceasta nu există și nu este confirmabilă, în caz de boală, ei nu au nici dreptul la medicamente gratuite sau compensate.

Chiar și pentru asistența medicală gratuită a săracilor (cu venituri mici, sau lipsiți de venituri) este nevoie de o dovadă de sărăcie eliberată de consiliul local — dar numai dacă există înregistrarea ca șomer sau ca solicitant de ajutor social. În consecință, mulți romi sînt excluși din sistemul legal de asistență medicală. Atît condițiile catastrofale de locuit (lipsa apei calde și a încălzirii, conducînd la degradarea locuințelor), cît și asistența medicală deficitară duc la răspîndirea de boli cum ar fi reumatismul, astmul bronșic și tuberculoza.

În scopul reducerii șomajului, începînd din anul 1991, statul a inițiat și efectuat cursuri de calificare și recalificare a șomerilor. Aceste cursuri (oferite pînă în prezent la aproximativ 1.000 de șomeri pe an) se orientează după necesitățile pieței forței de muncă: în primul rînd se formează și califică șomeri în domeniul utilizării computerelor, a contabilității în sistemele de prelucrare electronică a datelor, ca zidari, instalatori, personal de birou etc. Asemenea „programe de reintegrare” nici nu intră în discuție pentru romii din coloniile periferice.

În cursul diferitor interviuri s-a ridicat problema în ce măsură există posibilitatea intrării romilor în sectorul particular, acesta fiind pe cale să se dezvolte. Elementele de bază pentru înființarea unei întreprinderi particulare sînt capitalul inițial, know-how-ul și cunoștințele de marketing. Această categorie a populației nu dispune de asemenea premise.

Ministerul Muncii prevede măsuri de reducere a șomajului, ca de exemplu prin acordarea de credite în condiții avantajoase șomerilor care doresc să înființeze întreprinderi productive sau întreprinderilor mici și mijlocii care angajează cel puțin 50% din personalul lor din rîndurile șomerilor. Nu constituie nici un secret că romii vor profita cel mai puțin de pe urma unor asemenea măsuri. Șansele obținerii unui loc de muncă rămîn în continuare minime, iar pentru a-și hrăni familiile, le rămîne doar fie drumul înspre economia ilicită, caracterizată de atribuțiile ilegalității și criminalității, fie preluarea unor munci auxiliare sau sezoniere, mereu schimbătoare, care nu asigură nici o protecție socială. Mulți dintre ei trăiesc de la mîna la gură, în adevăratul sens al cuvîntului.

Consecințele evoluției observate sînt mai mult decît îngrijorătoare. Majoritatea romilor va fi în continuare disponibilă ca o forță de muncă necalificată și neșcolarizată. În viitor, integrarea lor în muncă va deveni și mai dificilă, deoarece ca urmare a modernizării și restructurării continue a economiei, va crește mai ales cererea pentru forța de muncă calificată. Diferențierea socială, culturală și de pregătire dintre această parte a populației de romi și populația majoritară se va accentua. Contradicția dintre așteptările nutrite față de noua ordine socială, implicînd și speranța ameliorării situației sociale proprii, și situația de fapt — înrăutățirea condițiilor de viață — devine tot mai pregnantă. Prăpastia dintre romii pauperizați și restul populației devine tot mai adîncă și mai greu de înlăturat.

Generația următoare va avea un nivel de educație și pregătire mult mai redus decît cea actuală și va porni în viață sub auspicii și mai proaste. Lipsa de locuri de muncă va produce și în continuare tot sărăcie. Pînă în momentul de față, există puține semnale din partea guvernului care să demonstreze dorința acestuia de a îmbunătăți situația catastrofală existentă prin măsuri educative sau printr-o politică adecvată pe piața forței de muncă. Pe de o parte, nu se încearcă realizarea unor modele experimentale din lipsă de mijloace financiare, iar pe de altă parte, cooperarea direcționată și fundamentală este împiedicată de lipsa de solidaritate dintre diferitele organizații ale romilor.

1.2.2. Situația educațională

1.2.2.1. Situația școlară din județul Mureș

Oficiul de statistică din Tîrgu-Mureș a comunicat următoarele date referitoare la structura de vîrstă și situația educațională a romilor din județul Mureș:

Vîrsta	Nr. persoane	Vîrsta	Nr. persoane
0-4	5.362	40-44	1.601
5-9	4.380	45-49	1.179
10-14	4.040	50-54	1.122
15-19	4.134	55-59	1.037
20-24	3.393	60-64	768
25-29	2.102	65-69	504
30-34	2.147	70-74	291
35-39	2.078	75 și peste	260

Față de raportul procentual înregistrat pe totalul populației, procentajul copiilor și al persoanelor sub 30 de ani este sensibil mai mare. Vîrsta medie la nivelul țării este de 35,85 ani, în timp ce la populația de romi aceasta este de numai 21,65. Dacă, raportat la totalul populației, numărul persoanelor peste 60 de ani reprezintă 17,4%, la romi această cifră nu este decît de 5,2%.

Copii romi în școlile elementare, clasele I-IV	9.325
clasele V-VIII	6.906
în licee, clasele IX-XIII	401
în școlile profesionale	1.300
în colegii	22
Romi care au absolvit o școală superioară	17
Romi fără nici o pregătire școlară	5.058

Inventarierea situației locale, precum și evaluarea interviurilor efectuate, relevă deficiențele de educație la romi, dar trebuie făcută o diferențiere. Comunitățile tradiționale de romi au acceptat necesitatea pregătirii copiilor lor la o școală generală. Membrii acestor comunități dispun și de mijloacele materiale pentru asigurarea acestei pregătiri. În comuna *Crăciunești/Nyárádkarácsony*, aproape toți copiii romi frecventează școala, chiar dacă de regulă fetele părăsesc școala după clasa a IV-a, iar băieții după clasele VI-VIII. În ce privește frecvența, la băieți aceasta este neregulată, cu mai multe absențe, deoarece aceștia își acompaniază tații în drumurile lor legate de activitatea comercială. Pregătirea fetelor pentru măritiș și pentru a deveni mame începe de timpuriu, cam de la vârsta de 11 ani, în timp ce băieții calcă în general pe urmele taților și se pregătesc să devină meseriași sau comercianți. La școala elementară din Crăciunești, cu ocazia vizitării acesteia, s-a putut vedea că dimineața au loc cursurile secției maghiare, clasele I-IV. Compoziția etnică a acestor clase arată că aici există 1/3 pînă la 2/3 copii romi. După masă au loc cursurile secției române și ale clasei omogene de romi.

Secția română constă dintr-o așa-zisă clasă simultană, la care participă împreună în total 20 de copii romi, elevi de clasa I, III și IV. În clasa omogenă de romi (clasa I) nu sînt înscriși decît 9 copii, din care doar 3-4 copii frecventează regulat cursurile.

În comuna *Gornești/Gernyeszeg*, unde trăiesc familii de romi integrate, frecvența la cursuri este regulată, iar părinții copiilor insistă ca aceștia să obțină, după absolvirea școlii generale, o pregătire profesională corespunzătoare.

Pregătirea școlară deficitară se constată mai ales la romii pauperizați și marginalizați, și nu se întrevăd, pe termen mediu sau lung, indicii de schimbare a acestei situații. Factorii care contribuie la pregătirea școlară mizerabilă sînt complecși și vor fi prezentați în cele ce urmează numai schițat și pe bază de exemple:

Exemplul *Școlii generale nr. 12 din Tg. Mureș, din strada Libertății*

Școlarizarea copiilor se efectuează de regulă în cartierul unde aceștia domiciliază și sînt înregistrați. În conformitate cu acest principiu, o parte a copiilor romi din cartierul *Rovinari* ar trebui să fie școlarizați la *Școala generală nr. 13*, dar din cauza reținerilor manifestate de personalul didactic și de părinți, toți copiii romi din acest cartier au fost îndrumați la *Școala generală nr. 12*. Aceasta cuprinde aproximativ 500 de copii, din care 2/3 sînt romi. Ei se găsesc atît în secția română, cît și în secția maghiară.

În anul școlar 1995/96 aici a luat ființă o clasă omogenă de copii romi (clasa I), cu o învățătoare romă. Din cei 15 copii înscriși, aproximativ 10 frecventează regulat cursurile, care au loc între orele 12-16. Limba de predare este româna, iar o oră pe zi se predă în limba romanes.

Legea învățămîntului din România¹² prevede că pentru copiii care, din diferite motive, nu au putut absolvi o școală elementară pînă la împlinirea vîrstei de 14 ani, se vor organiza „clase de recuperare”. În momentul de față, în județul Mureș există în general numai „clase de recuperare” pentru copiii romi. În cadrul Școlii generale nr. 12 funcționează din anul școlar 1993/94 o „clasă de recuperare-romi”, în care au fost înscriși 18 copii în vîrstă de 8-14 ani. În această clasă specială, copii de diferite vîrste au posibilitatea ca în termen de patru ani să poată absolvi o școală elementară. Din cei 18 elevi înscriși inițial, 14 tocmai au început clasa a IV-a.

Din interviurile efectuate cu directorul adjunct al școlii, învățătoarea romă și cea a „clasei de recuperare”, precum și cu copiii prezenți, se desprind următoarele problematice și dificultăți:

a) Dificultăți materiale

Multe familii de romi nu conștientizează interdependența educației instituționalizate (grădiniță și școală) cu problemele existenței de zi cu zi, cu lupta cotidiană pentru supraviețuire. Lipsurile materiale sînt enorme, copiii numai cu greu pot fi hrăniți și îmbrăcați corespunzător, în funcție de condițiile meteorologice.

Cei 11 copii din *clasa omogenă de romi* intervievați provin din familii care cuprind *trei pînă la nouă copii sub 15 ani*, iar singurul venit este cel al tatălui.

Acest venit nu este suficient nici pentru ridicarea nivelului de trai, nici pentru mutarea în alt cartier sau pentru procurarea unei locuințe acceptabile, nici pentru școlarizarea copiilor, ci abia dacă le asigură supraviețuirea. Cinci dintre copiii chestionați au vârsta prescrisă pentru școlarizare (6-7 ani), restul de șase copii au 8-12 ani și motivează târzia lor înscriere la școală cu diferite probleme familiale. Datorită situației materiale precare, acești copii nu sînt îmbrăcați și echipați corespunzător, mulți sînt subnutriți și vin flămînzi la școală.

În clasele mixte române și maghiare, unii dintre copiii romi sînt evitați de colegii lor, de exemplu din pricina hainelor lor jerpelite sau aspectului lor neîngrijit. Deoarece copiii romi reacționează în felul lor specific la ironiile și batjocura celorlalți copii, ei ajung în conflict cu personalul didactic. Presiunea psihică care derivă din situația școlară, ca și stigmatizarea cotidiană din afara școlii reduc motivația pentru învățatură. Rezultatul este un număr mare de repetenți, care în final părăsesc școala cu cunoștințe insuficient însușite (conform Legii învățămîntului, frecventarea școlii este obligatorie doar pînă la vârsta de 16 ani) sau sînt mutați în școli ajutătoare.

b) Dificultăți lingvistice

Dificultățile lingvistice ale copiilor romi nu sînt legate exclusiv de cunoașterea insuficientă a limbii române sau maghiare, ci trebuie considerate și ca un efect al situației lor sociale. Este un fapt recunoscut că folosirea limbii se transmite copiilor în mod diferit, funcție de pătura socială din care provin. În școală se utilizează în general limbajul clasei de mijloc, motiv pentru care copiii de muncitori și, în special, de romi, pornesc de la început cu un handicap. Copiii romi nu cunosc o serie de noțiuni abstracte și nici denumirea unor obiecte care nu există în mediul în care trăiesc.

Aceste dificultăți inițiale s-ar putea înlătura printr-o educație preșcolară (grădiniță), dar accesul copiilor romi în acestea este mărginit, pe de o parte datorită mijloacelor materiale reduse ale familiilor lor, pe de altă parte datorită existenței barierelor create de prejudecățile față de romii pauperizați și marginalizați. Nici un copil din coloniile periferice ale orașului Tîrgu-Mureș nu a urmat programul vreunei grădinițe.

Una din soluții ar fi utilizarea de învățători romi, care cunosc situația socială a acestor copii. Primii învățători romi pregătiți în județul Mureș și-au început activitatea în anul școlar 1995/96 la nou createle clase omogene de romi (vezi cap. 1.2.2.2.). Stimularea pregătirii de învățători romi ar putea duce, pe termen lung, la ameliorarea acestei situații.

c) Absurdități administrative

În România, absolvirea de 8 clase primare este obligatorie, dar există multe căi pentru ocolirea acestei obligații.

Tendențele multor părinți de a eluda această obligație sînt de multe ori, chiar și neintenționat, facilitate de învățători, inspectorate școlare și medici. Părinții se adresează acestora și invocă diferite motive pentru a obține scutirea copiilor de școlarizarea obligatorie. Structura de vîrstă a nou înființatelor clase omogene de romi din *Școala generală nr. 12 din Tîrgu-Mureș și Școala elementară din Crăciunești* demonstrează că mai mult de jumătate din copii împliniseră de acum 2-5 ani vîrsta necesară înscrierii la școală.

Un alt drum care ocolește școala elementară este dirijarea copiilor către așa-zisele școli ajutătoare. În acestea se regăsește o parte a copiilor romi, care au fost transferați aici datorită comportării proaste sau deoarece deranjau procesul de învățămînt.

Exemplul *Casei de copii cu școală ajutătoare* din Tîrgu-Mureș, strada Mărăști nr. 8.

În Tîrgu-Mureș există două „școli ajutătoare” (o casă de copii cu școală ajutătoare, precum și o școală ajutătoare) care corespund cu așa-zisele „școli speciale cu pedagogie terapeutică”. Conform Legii învățămîntului, aceste școli sînt destinate pentru „preșcolari și școlari cu deficiențe mentale, fizice, senzoriale, socio-afective, precum și de comportament și vorbire”¹³. Decizia de îndrumare spre aceste școli aparținea pînă nu demult unei comisii, constînd din psihologi, medici pediatri și cadre didactice din cadrul „Laboratorului de sănătate mentală”. După intrarea în vigoare a noii Legi a învățămîntului, această decizie intră în competența unei „Comisii de expertiză” din cadrul Inspectoratului școlar. Această deplasare a competențelor nu modifică însă cu nimic procesul decizional propriu-zis.

În „Casa de copii cu școală ajutătoare”, pe lîngă copii cu handicap fizic sau psihic se găsesc și așa-ziși „copii cu deficiențe de comportament” (copii răi), precum și orfani. Decizia de încadrare a copiilor orfani în casele de copii cu școli ajutătoare aparține *Comisiei pentru ocrotirea minorilor*, din subordinea Prefecturii¹⁴. Se poate presupune că o parte din copiii orfani ar putea frecventa cursurile unei școli elementare normale.

În cursul discuțiilor s-a pus problema în ce măsură este realistă propunerea de reîncadrare în școli elementare normale a cîtorva copii, care nu prezintă handicap fizic sau mental. Din cele relatate de directorul „Casei de copii cu școală ajutătoare”, au existat cazuri în care copii ale căror performanțe au depășit așteptările, au fost transferați într-o școală elementară după absolvirea clasei I sau a II-a. Reorientarea către o școală normală nu este posibilă decît în primele două clase; în realitate, numărul copiilor transferați dintr-o școală ajutătoare într-una normală este minim.

După absolvirea clasei a VIII-a la școala ajutătoare, elevii au atins nivelul clasei a IV-a, adică știu să scrie și să citească. Școala încearcă să obțină pentru acești copii cel puțin un loc de ucenic, lucru dificil în condițiile în care numărul de locuri de acest fel este foarte redus.

La „Casa de copii cu școală ajutătoare” din Tîrgu-Mureș au fost înscriși în anul școlar 1995/96 un număr de 422 de copii: 61 *elevi externi*, pe care părinții îi aduc dimineața la școală și îi iau după-masa acasă; 196 *elevi interni*, care locuiesc în cămin în timpul anului școlar, și 165 de *copii orfani*. Din cei 422 de elevi, conform informațiilor furnizate de director cam 60% sînt romi, 20% români și 20% maghiari. Este demn de remarcat faptul că în „Casa de copii cu școală ajutătoare” vizitată, condițiile — hrana regulată, cazarea și îmbrăcăminte — sînt mult mai bune decît în casa părintească sau, respectiv, în colonia de romi.

Politica educațională demonstrează în practică unele fenomene îngrijorătoare. Sistemul școlar, privit în ansamblu, se dovedește incapabil să reducă efectele situației sociale, care, la rîndul ei, influențează educația școlară. Rămînerile în urmă constatate în dezvoltarea cognitivă a copiilor romi, care provin atît din dificultățile lingvistice, cît și din situația lor socio-culturală defavorabilă, sînt echivalente atît la înscrierea în școală, cît și în timpul școlarizării cu o „incapacitate intelectuală”. Drept urmare, un mare procentaj de copii romi sînt îndreptați spre școlile ajutătoare, create de fapt pentru copii cu handicap fizic sau mental. Fatal este că copiii romi (dar și copiii români sau maghiari, provenind din familii defavorizate din punct de vedere socio-cultural), care la înscrierea în școală nu erau handicapați mental, datorită faptului că în aceste școli ajutătoare sînt subsolicitați, la absolvire părăsesc școala cu o pregătire precară și, în consecință, au șanse reduse de integrare într-o viață activă.

Tendința din sectorul educațional face ca tot mai puțini copii romi să absoalve școala elementară și să aibă acces la o pregătire profesională. Marea majoritate a copiilor romi se va regăsi și în viitor în „clasele de recuperare”, „clasele omogene de romi” și în școlile ajutătoare. La absolvire, aceștia — în cel mai bun caz — abia vor ști să scrie și să citească, iar accesul la o pregătire superioară sau profesională este realizabil doar pentru foarte puțini dintre ei.

Posibilitatea de a recupera deficiențele inițiale (deci rămînerile în urmă care provin din diferențele culturale, sociale și etnice) în cadrul „claselor de recuperare”, „claselor omogene de romi” și în școlile ajutătoare, și de a trece eventual într-o școală normală, este practic inexistentă. Pe de o parte, cerințele din aceste clase sînt prea reduse pentru a oferi o șansă pentru această trecere, iar pe de altă parte, învățătorii sînt de regulă suprasolicitați și insuficient pregătiți pentru a răspunde necesităților reale și pentru recuperarea deficiențelor inițiale ale copiilor romi. În plus, dotarea materială aferentă acestor clase și școli este semnificativ mai slabă decît cea a școlilor normale. Cu toate că în „clasele omogene de romi” este prevăzută o oră pe zi pentru predarea în limba romanes, nu există material didactic adecvat acestei activități, cum ar fi de exemplu un abecedar în limba romanes.

Impasul în care se găsește politica educațională pentru majoritatea romilor nu a fost, pînă în momentul de față, nici sesizat și nici tratat tematic de către societatea majoritară. Chiar și din partea organizațiilor de romi lipsește inițiativa discutării acestei probleme, ca și un plan de acțiune pentru găsirea de soluții posibile.

1.2.2.2. Formarea învățătorilor romi

Pînă în 1989, învățămîntul în limba maternă a romilor nu era prevăzut la nici un nivel educațional: nu existau nici grădinițe, nici școli în care să se predea limba romanes. În contrast cu „minoritățile recunoscute” (germană, maghiară, ucraineană etc.), nu era preconizată pregătirea de educatori sau învățători pentru minoritatea romilor.

După 1990, cîteva dintre nou înființatele organizații ale romilor s-au mobilizat în vederea organizării predării limbii romanes pentru copiii romi *din școlile românești, respectiv din secțiile române ale școlilor elementare*. Deoarece nu existau suficienți învățători romi calificați, s-a acționat în primul rînd pentru crearea de clase în vederea formării de astfel de cadre pentru învățămîntul elementar. În anul școlar 1990/91 s-au organizat cîte o astfel de clasă la Liceele Pedagogice din Tîrgu-Mureș, Bacău și București, unde s-au înscris în total 55 de tineri.¹⁵

Modelul experimental de la *Liceul Pedagogic din Tîrgu-Mureș*:

Pe baza unei aprobări a Ministerului Învățămîntului din România, în septembrie 1990 a luat ființă o clasă de romi în cadrul Liceului Pedagogic (Liceul „Mihai Eminescu”) din Tîrgu-Mureș.

Aici s-au înscris și au început cursurile pentru a deveni învățători, un număr de 18 tineri romi. Durata studiilor a fost prevăzută să fie de 4 ani, plus un an de practică. În vara anului 1995, 15 tineri au absolvit cursurile.¹⁶ Opt dintre aceștia, care au reușit la examenul de absolvire, au fost repartizați și încadrați cu funcție de bază la școli elementare din diferite localități ale județului ca învățători la clasele I-IV. Restul de șapte tinere, care nu au reușit la examenul de absolvire, au primit un accept verbal din partea Inspectoratului școlar, pe baza căruia au dreptul să funcționeze ca învățători la ciclul primar, dacă există 15 copii romi înscriși, cu obligația de a recupera examenul de absolvire. Aceste tinere învățătoare au recrutat, cu ajutorul organizației Uniunea Romilor din județul Mureș, copii romi și au înființat astfel primele *clase omogene de romi*.¹⁷

Din punct de vedere formal, formarea învățătorilor romi astfel inițiată reprezintă un model pozitiv, fiind prima ocazie în care s-au pregătit cadre didactice din rîndul romilor pentru școlile elementare. În plus, după cum a reieșit din discuțiile purtate cu aceștia, ei sînt foarte motivați și convingși că reprezintă un exemplu pentru grupul lor etnic. Pe lîngă consolidarea identității romilor obținută astfel, este posibil ca pe această bază să demareze schimbări de perspectivă, care

datorită efectului multiplicator pe care-l conțin ar putea produce în viitor schimbări pozitive în direcția soluționării acestei probleme.

La o analiză mai atentă a procesului formării învățătorilor romi apar însă anumite *contradicții, neconcordanțe* și, respectiv, *jumătăți de măsură*. În timp ce pentru primul an de pregătire, 1990/91, în clasele VII ale școlilor generale din județ s-au făcut anunțuri referitoare la demararea acestei pregătiri, iar Uniunea Romilor din Județul Mureș s-a străduit să motiveze un număr relativ mare de tineri romi pentru a deveni învățători, asemenea strategii de mobilizare nu s-au mai folosit în anii următori. Ca urmare, s-au înregistrat prea puține — sau chiar deloc! — cereri de înscriere și ca atare în acest moment nu mai are loc continuarea procesului de instruire. De aici rezultă că a fost vorba doar de un model, de un exemplu de vitrină, și nu se tinde spre realizarea continuității procesului de formare a învățătorilor romi.

Denumirea oficială a noilor învățători este „*cadre didactice pregătite pentru predarea în limba romanes*”, de unde s-ar putea trage concluzia că procesul de învățămînt se desfășoară în limba romanes, iar în plus — așa cum se procedează în alte secții cu predarea în limba maternă — se mai învață și limba română. Această concluzie este însă *greșită*, căci predarea are loc în limba română, și numai o singură oră pe zi este rezervată învățării limbii romanes!

Cu ocazia interviurilor efectuate cu noile învățătoare de școală elementară s-a putut constata că 12 dintre acestea cunoșteau limba română și cea romanes, iar trei dintre ele cunoșteau și limba maghiară. Acest lucru se datorează faptului că pregătirea a avut loc în cadrul *secției române a Liceului Pedagogic*. Nu s-a putut stabili dacă, din principiu, cursurile de pregătire pentru învățători romi s-au organizat numai în secții române, deoarece Inspectorul general școlar din Tîrgu-Mureș nu s-a arătat interesat să discute această problemă.

În clasele unde predau în prezent învățătoarele rome, sînt înscriși în majoritate copii romi care cunosc *limba maghiară* și, parțial, *limba romanes*. Acești copii întâmpină dificultăți considerabile, deoarece predarea are loc în *limba română, limba romanes* fiind învățată doar o oră pe zi. În realitate, acești copii sînt confrunțați de la început cu o limbă străină, ceea ce nu prea contribuie la ușurarea situației lor școlare în general.

Uimitor este faptul că, deși atît conducerile școlilor respective, cît și reprezentanții organizațiilor de romi recunosc existența acestor dificultăți, ei totodată le și minimizează susținînd că, oricum, copiii trebuie să învețe și limba română pentru a se putea descurca pe piața forței de muncă. Acest argument nu este valabil dacă luăm în considerare „dificultățile inițiale” ale copiilor romi. În plus, nu se ia în considerare faptul că în toate secțiile cu predare în limba maternă, limba română este materie obligatorie, deci și în secțiile maghiare sau germane se învață limba română. Din argumentația utilizată se poate trage doar concluzia lipsei unui angajament total din partea celor în cauză.

În comuna Crăciunești/Nyárádkarácsony s-a constatat că părinții erau puțin înclinați să-și înscrie copiii în nou înființata clasă omogenă de romi: doar 9 copii sînt înscriși în aceasta, majoritatea celorlalți copii frecventează secția maghiară. Înființarea clasei omogene nu s-a făcut pe baza unei necesități existente, ci pe bază de recrutare: noul învățător rom fusese solicitat de președintele Uniunii Romilor din Județul Mureș și inspectorul școlar din Tîrgu-Mureș să colecteze cîteva semnături, pentru înființarea unei clase, de la părinții romi din Crăciunești. Astfel, cu nouă semnături obținute s-a creat clasa de romi: trei copii au 6 ani, doi au 7 ani, alți trei au 9 ani și unul are 13 ani, aceasta reprezentînd structura de vîrstă a clasei I-a.

Conform informațiilor primite din partea președintelui Uniunii Romilor din Județul Mureș, Csorkuly Sándor, 90% din romii din județul Mureș sînt vorbitori de limba maghiară; este și mai greu de înțeles, de ce în această situație s-a promovat în mod prioritar pregătirea romilor vorbitori de limba română.

1.2.3. Prejudici, intoleranță și discriminare socială

Ostilitatea crescîndă față de romi după 1990 reiese atît din consolidarea prejudecăților față de aceștia, cît și din apariția unor noi forme și structuri discriminatorii. În acest sens se pot distinge patru nivele de discriminare:

a) Utilizarea *forței cuvîntului*, adică prezentarea în mass-media de știri bazate pe prejudeci, cu scop de discreditare.

Reportajele tendențioase care apar în mediile de informare, calificînd în mod generic romii drept „criminali” și „necivilizați”, au permis unei părți a populației să-și proiecteze asupra romilor toate nemulțumirile acumulate, timp de decenii (!), din cauza situației insuportabile din societate și economie. În acest mod, mass media a sprijinit răspîndirea concepției conform căreia creșterea criminalității și, legată de aceasta, înrăutățirea siguranței publice ar fi în strînsă legătură cu „problema țigănilor”. Romii sînt prezentați drept „rechinii pieței negre” care vor să se îmbogățească pe seama mizeriei populației. Conform multor rapoarte, activitățile de comerț sau meseriile romilor (cum ar fi comerțul cu cai, re folosirea materialelor uzate) sînt „activități neproductive” sau reprezintă „afaceri fără muncă” („bișniță”¹⁸), în timp ce populația majoritară efectuează o „muncă cinstită”.

Mass media, și în special televiziunea, contribuie la perpetuarea și amplificarea rolului de țap ispășitor atribuit romilor. Majoritatea articolelor care se referă la romi sînt înțesate de descrieri umilitoare și înjositoare¹⁹. Prin acest mod de prezentare unilateral, mediile sînt complice la acutizarea conflictelor. Transmiterea agresivității verbale duce la micșorarea pragului de inhibiție față de utilizarea violențelor fizice. Această relație dialectică stă la baza creșterii polarizării din societatea românească.

b) *Discriminarea instituțională* de către autorități, instituții de stat sau controlate de stat, cum ar fi poliția și justiția.

După cum o demonstrează violențele de gen pogrom (vezi pct. 4), de multe ori poliția și justiția refuză să acorde ajutor atunci când este nevoie. În cazul unora dintre excese, poliția nu a intervenit, iar în alte cazuri autoritățile locale au fost chiar implicate. În nici unul din cazuri nu s-a inițiat o procedură juridică contra celor răspunzători²⁰.

c) *Violența particulară organizată*

Din această categorie fac parte excesele minerilor din București în iunie 1990. Minerii, chemați de regimul Iliescu la București pentru a nimici demonstrația pentru democrație din Piața Universității, și care au cutureierat cartierele romilor din Capitală maltratând pe cine apucau. Acțiunea, inițiată de putere, a fost declarată a fi o inițiativă particulară a minerilor. Nici în cazul acestor excese, făptașii nu au fost trași la răspundere.

d) *Violența particulară individuală*

Aceasta are loc independent de instituțiile de stat sau organizațiile cetățenești, și nu are motiv să se teamă de urmărirea justiției.

Campaniile înscenate sau tolerate de stat au redus pragul de inhibiție al populației. Începând cu anul 1990, atacurile și violențele față de romi s-au amplificat. Aceștia au fost izgoșiți din satele lor, casele lor fiind incendiate și bunurile lor distruse în întregime. În perioada ianuarie 1990 – iunie 1994 s-au înregistrat 30 de atacuri în 14 județe²¹. În majoritatea cazurilor era vorba de o mulțime revoltată de câteva sute sau mii de oameni care voiau să răzbune presupusele fapte criminale ale unor romi izolați aplicând *linșajul*. Cazul cel mai grav a avut loc în data de 20/21 septembrie 1993 în comuna Hădăreni (jud. Mureș).

În România s-a instaurat un climat care permite oricui să-i trateze pe romi ca și cum nu ar avea drepturi egale cu restul populației. Statul își declină răspunderea, referindu-se la existența drepturilor pentru minorități, dar nu este capabil să garanteze respectarea acestora, mai ales în ce privește romii. Între promisiunile retorice și punerea acestora în practică se cascadează o prăpastie adâncă. Se pune întrebarea în ce măsură guvernul României poartă o parte din răspunderea pentru discriminarea socială a romilor. Chiar dacă nu există o discriminare și urmărire clară din partea statului, tolerarea de către acesta a mecanismelor de discriminare pare să indice tranziția de la discriminarea socială spre cea structurală.

1.2.4. Organizații politice

Organizațiile politice ale romilor, nou înființate după 1990, nu dispun de o influență prea largă nici în cadrul comunităților de romi, nici la nivelul societății globale. Acest lucru se datorează în special marelui număr de organizații și partide apărute, abundență care îngreunează articularea și promovarea intereselor romilor față de societatea majoritară. În plus, mare parte a populației romilor este caracterizată de prudență, dar și de ignoranță față de organizații și partide în

general. Eterogenitatea comunităților de romi este cea care stă la baza fenomenului de dispersare care le caracterizează. În acest sens, un rol important îl au atât conflictul dintre reprezentanții „tradiționaliști” și cei „moderniști” ai romilor, cât și aspirațiile de putere ale unor personalități locale, care își legitimează pretențiile pe baza identităților regionale sau ale comunităților. Din aceste motive, toate încercările de a crea o „organizație-umbrelă” sînt sortite eșecului.

Deocamdată, situația concurențială dintre diferitele organizații și partide ale romilor este mai puternică decît tendința lor de solidarizare. Totuși, acest lucru se poate înțelege dacă se ia în considerare că în perioada 1945-1989 romii nu au avut nici reprezentanți culturali, nici politici, și cu atât mai puțin experiență în strategiile politicii minoritare. Pînă nu se va crea o bază solidară, pînă ce sprijinul din partea instituțiilor statului, a partidelor de opoziție²² și a personalităților marcante va rămîne tot atît de redus ca și pînă acum, aceste organizații nu vor reuși să realizeze schimbările fundamentale atît de urgent necesare, în special în domeniul social, educațional și economic.

La Tîrgu-Mureș există partidul *Uniunea Romilor din Județul Mureș* precum și fundațiile *Casrom* și *Čakra*.

2. Elaborarea pe plan local a unor strategii de sensibilizare față de minoritatea romilor

2.1. Necesitatea acțiunii

Dilema romilor constă în faptul că, pe de o parte, nu există un stat în Europa care să-i sprijine (ei neavînd o „națiune-mamă”), iar pe de altă parte, nu dispun de un „lobby” influent care să le reprezinte interesele. În lipsa „națiunii-mamă”, sprijinul din partea organizațiilor internaționale devine deosebit de important: numai acestea (ONU, Consiliul Europei, ONG-uri) pot atrage atenția asupra situației romilor, să le prezinte necesitățile în diferite foruri și să exercite presiuni asupra guvernului pentru ameliorarea situației lor, respectiv să introducă în reglementările internaționale prevederi sau recomandări specifice. Această „asigurare a spatelui” pozitivă nu absolvă însă organizațiile romilor de obligația de a căuta soluții proprii pentru problemele lor specifice, la nivel național sau regional. Nu se poate ignora necesitatea unirii, respectiv acționării coordonate dintre organizațiile romilor, precum și cea a solidarizării din partea altor partide, care în Parlament să ia atitudine în mod deschis în favoarea solicitărilor romilor și să elaboreze în programele lor strategii pentru rezolvarea acestora. În acest context, politica oficială a guvernului ar trebui să punteze și să pledeze pentru toleranță și înțelegere reciprocă: ar trebui să ia atitudine clară, în public, contra oricărei forme de discriminare și să condamne explicit toate violențele motivate rasist — dar ea este încă foarte departe de împlinirea acestor deziderate. În afară

de aceste *condiții-cadru formale* (care ar putea duce la crearea unui climat de acceptare și toleranță), sînt urgent necesare *măsuri* pe termen mediu și lung care să ducă la ameliorarea situației *catastrofale existente în domeniul educației și pregătirii romilor*. Soluții adecvate nu se prea întrevăd, deoarece pe de o parte romii — după cum s-a mai amintit — nu au o „țară-mamă” care să-i ajute și să le promoveze interesele, iar pe de altă parte, spațiul de manevră al guvernului este restrîns din cauza resurselor financiare reduse de care dispune statul.

Chiar dacă marginalizarea politică a romilor s-a înlăturat, măsurile pentru ameliorarea situației lor socio-economice se dovedesc a fi mult mai dificil de luat. Dacă forțele politice continuă să ignore sau să minimalizeze importanța acestui fenomen, și nu elaborează strategii pentru soluționarea sa, se poate conta pe apariția de conflicte socio-etnice cu efecte negative la nivelul întregii societăți.

Diversitatea centrelor de greutate ale problemelor precum și ale pretențiilor a reieșit clar cu ocazia deplasărilor efectuate în timpul cercetării. În discuțiile purtate atît cu persoane independente, cît și cu reprezentanți ai organizațiilor romilor s-a cerut concretizarea strategiilor de acțiune preconizate. Pentru început, rezultatul a deșeptat, deoarece, deși idei există, seriozitatea și credibilitatea realizărilor lor practice sînt îndoielnice. În plus, lipsa unui angajament total, direcționat mai ales înspre schimbări formale și nu structurale, reprezintă de asemenea o slăbiciune esențială. Există totuși șansa ca, prin continuarea schimbului reciproc de informații și prin clarificarea în continuare a problemelor, să se găsească și să se aplice soluțiile posibile.

2.2. *Proiecte și inițiative posibile*

Proiectele și inițiativele care vor fi enumerate în cele ce urmează decurg din lipsurile, contradicțiile și situațiile deficitare constatate. Ele trebuie considerate ca „**recomandări de pornire**” sau „**idei inițiale**”. Reacțiile critice sau aprobative din partea celor implicați (romi, reprezentanții acestora, NGO-uri din România) sînt așteptate încă să apară. Din aceste discuții s-ar putea naște **strategiile de acțiune** necesare. Bineînțeles că prin proiecte și inițiative nu se va putea obține o ameliorare generală a situației, dar cel puțin se va putea găsi o șansă pentru schimbare și se va putea elabora o perspectivă mai concretă.

2.2.1. În domeniul educației și pregătirii

Perspectivile de educare și pregătire ale *romilor marginalizați, pauperizați* sînt îngrijorătoare. Multe familii de romi nu sînt capabile nici măcar să ofere copiilor lor posibilitatea de a frecventa o școală. Aceasta se datorează atît lipsei de resurse financiare (pentru îmbrăcăminte, materiale școlare, hrană), cît și motivației reduse. Privind problema din unghiul de vedere occidental, aici ar fi domeniul de competență al asistenților sociali sau „streetworkers”, care să discute

cu aceste familii. În România însă nu există deocamdată asistenți sociali, astfel încât această sarcină ar trebui să revină *organizațiilor de romi*.

Deoarece cele mai mari probleme rezidă în pregătirea preșcolară și elementară a copiilor romi, **prioritar ar trebui promovată formarea de educatoare și învățătoare rome**, respectiv **ameliorată pregătirea specifică a învățătorilor care urmează să se ocupe cu copiii romi**. În lipsa unor schimbări pozitive în aceste trepte de bază, inegalitatea generală de șanse, existentă în momentul de față, are puține posibilități de îmbunătățire.

Propuneri și recomandări:

I. Instituirea de burse pentru formarea de educatoare din rîndul romilor

Ar trebui demarată încercarea de a atrage tinere rome în activitatea de formare a educatoarelor pentru grădinițe. Pentru aceasta vor trebui parcurse următoarele etape:

- să se găsească fundațiile sau organizațiile care ar putea acorda sprijin material pentru această acțiune;
- să se determine modalitățile de selecție a candidaților (deci să se stabilească criteriile după care se vor acorda bursele);
- să se asigure publicarea și mediatizarea acțiunii.

II. Acordarea de burse pentru formarea de învățători romi

Văzut în perspectivă, necesarul de învățători romi este mare, motiv pentru care ar trebui sprijinită ideea de a crea un stimulent pentru atragerea candidaților la cursurile de pregătire prin acordarea de burse. Pe de o parte, părinții au tot mai puține posibilități de a asigura copiilor mijloacele pentru școlarizare și întreținerea la internat, pe de altă parte atracția pentru pregătirea de învățători la ciclul primar scade mereu din cauza prestigiului social redus al unei asemenea funcții, legat de nivelul scăzut al salariului și de pregătirea sa profesională mai slabă. Etapele de parcurs ar fi următoarele:

- identificarea unor fundații sau organizații internaționale de educație care ar fi capabile să acorde sprijin financiar;
- neapărat, obținerea informațiilor referitoare la posibilitatea organizării unei clase de pregătire și la secția maghiară a Liceului pedagogic;
- inventarierea la fața locului a necesarului în viitor de învățători romi, în special în cîteva comune selectate în acest scop (de ex. Crăciunești/Nyárádkarácsony, Băgaciu/Szászbogács, Sînpaul/Kerelőszentpál, Band/Mezőbánd);
- stabilirea valorii bursei și a numărului de burse ce se va acorda anual — pe baza costurilor momentane pentru internat și materiale școlare; o bursă anuală (un elev/9 luni) ar avea următoarea structură:

internat (cazare și hrană)	99 DM
material școlar	50 DM
bursă anuală/elev	149 DM

— judecarea criteriilor de acordare a burselor (media notelor din concurs), procedeele de selecție, compoziția comisiei de selecție, factorii de decizie;

— publicarea concursului și anunțarea sa în școlile generale din județul Mureș.

III. Inițiative care ar putea fi luate în cadrul „Centrului Intercultural”

— **Masă rotundă** pe tema pregătirii învățătorilor romi în județul Mureș.

Participanți: reprezentanți ai Inspectoratului școlar județean, învățătoare rome, directorii școlilor generale în care funcționează nou înființatele clase de romi, reprezentanți ai organizațiilor de romi.

Scopuri: clarificarea necesarului de învățători romi vorbitori de limba maghiară, precum și a motivației tinerilor romi de a urma o pregătire în această direcție.

— **Masă rotundă** pe tema situației generale a învățămîntului în „clasele omogene de romi” și în special a dotării lor (materiale didactice și manuale de limba romanes).

Participanți: învățătoare rome, reprezentanții organizațiilor romilor și ai Inspectoratului școlar.

Scopuri: să se acorde nou instalatelor învățătoare posibilitatea de a-și prezenta experiența, problemele și necazurile și să se elaboreze în comun propuneri pentru ameliorarea situației acestei noi forme de învățămînt. (În momentul cercetării, „clasele omogene de romi” erau deficitare din punctul de vedere al materialului didactic, iar pentru predarea limbii romanes nu existau nici manuale, nici materiale ajutătoare).

— **Inițierea unui schimb de experiență** între noile învățătoare și învățătoarele care predau în clase mixte (ca de ex. învățătoarele de la secția maghiară a Școlii elementare din Crăciunești/Nyárádkarácsony). Deoarece aceste noi învățătoare se simt izolate în viața școlară cotidiană și au impresia că necazurile lor nu interesează pe nimeni, un schimb de experiență ar putea produce eventual, ca efect secundar, o îmbunătățire a imaginii lor publice (o creștere a prestigiului funcției lor) și ca urmare creșterea motivației lor individuale.

— **Efectuarea unei runde de discuții** cu aceste noi învățătoare în scopul organizării de activități extrașcolare, cum ar fi excursii școlare sau eventual o tabără de vară, pentru copii romi defavorizați.

— **Căutarea posibilităților** de întemeiere a unei inițiative a femeilor sau a învățătoarelor, avînd drept centru de greutate organizarea activităților extrașcolare, precum și căutarea soluțiilor pentru ameliorarea premiselor de natură fizică a elevilor romi (măsură pentru alimentație în timpul școlii, precum și pentru asistență medicală).

2.2.2. În domeniul cultural

Aici trebuie luată în considerare importanța rolului culturii în procesul de păstrare și regăsire a identității, mai ales în ce-i privește pe tineri. Transmiterea tradițiilor și

obiceiurilor prin cîntec, dans și muzică trebuie promovată pentru păstrarea bogăției și varietății acestei culturi. În acest sens, sprijinirea unor schimburi culturale (inițierea de parteneriate și cooperări, organizarea de turnee) ar putea fi utilă.

Propuneri:

În primul rînd, este nevoie de culegerea informațiilor privind atît numărul formațiilor de cîntece și dansuri care există la nivelul județului, cît și despre condițiile și premisele funcționării acestora. În al doilea rînd, se va vedea dacă aceste formații dispun de spații pentru exerciții și probe, care să le permită desfășurarea unei activități continue. După obținerea acestor date preliminare, se preconizează organizarea unei **runde de convorbiri** care să se centreze pe următoarele puncte:

- culegerea de informații referitoare la sprijinul necesar;
- recomandarea constituirii unor „Asociații culturale a romilor” pe baza structurii grupurilor culturale funcționale, pentru a facilita astfel luările de contact cu eventuali sponsori sau fundații culturale;
- deoarece în Ungaria există deja mai multe asociații culturale ale romilor, ar trebui avute în vedere, în primul rînd, schimburile de experiență cu acestea, iar în al doilea rînd, eventual, constituirea unor rețele.

2.2.3. În domeniul sănătății

În acest domeniu ar fi recomandată promovarea organizării unor **seminare cu specific de educație sanitară și preventivă**, precum și **motivarea unor servicii medicale voluntare**.

Ar fi utile următoarele activități:

- cursuri de prevenire a bolilor infecțioase și, respectiv, de informare despre SIDA;
- cursuri de predare a cunoștințelor medicale elementare — ar trebui căutați parteneri de discuție din diferite comune ale județului, care să fie invitați apoi la un curs;
- inițierea de servicii medicale voluntare.

Aceste activități, care bineînțeles se vor desfășura numai de către sau sub îndrumarea personalului medical autorizat, necesită în prealabil purtarea unor *discuții clarificatoare*, respectiv *culegerea de informații suplimentare*:

- în ce mod s-ar putea organiza cursurile de pregătire sau de informare, cine ar putea pregăti și conduce asemenea manifestări;
- în cîteva comune selectate ar trebui văzut care este cercul de persoane susceptibile de a fi mobilizate pentru participarea la „Cursurile de predare a cunoștințelor medicale de bază”, cercetat unde ar putea avea loc asemenea cursuri și seminare, și care ar trebui să fie volumul acestora;

— stabilirea de contacte cu medici și personal de educație sanitară, pentru a purta cu aceștia discuții despre cursurile ce urmează să fie organizate.

Ar fi recomandabilă stabilirea de contacte cu organizația „*Médecins sans Frontières*” (filiala Cluj) care dispune de o largă experiență în domeniul proiectelor medicale. În afară de aceasta s-ar putea contacta *Organizația Mondială a Sănătății* pentru obținerea de sprijin, ajutor și indicații.

2.2.4. Demontarea prejudecăților și a intoleranței

Prejudecățile față de populația romilor nu pot fi ignorate. Conform unui sondaj efectuat de IRSOP²³ (Institutul român pentru sondarea opiniei publice), 68% din cei interogați și-au declarat deschis antipatia, 5% simpatia și 27% indiferența față de etnia romilor. 41% din populația României se declară de acord cu atacurile contra romilor din presă. În cursul discuțiilor, rare au fost cazurile ca în câte o propoziție secundară, marcată de stereotipii, să nu se introducă observații disprețuitoare sau ofensatoare la adresa romilor. Din păcate, prejudecățile menționate nu se referă doar la o parte a romilor, ci se aplică întregii etnii, indiferent de clasa socială sau vârsta lor. Acest lucru se datorează faptului că în România, romii sînt percepuți ca o grupă omogenă. Multipla lor diferențiere fie nu este percepută, fie pur și simplu dată la o parte. Pentru a contracara această imagine falsă și stigmatizarea care decurge din ea, este nevoie de clarificări fundamentale, dar acestea reprezintă un proces anevoios și de lungă durată. Dacă de exemplu în Ungaria, deja din anii '70, mulți oameni de știință, angajați în problematica romilor (sociologi, juriști, pedagogi) au combătut în nenumărate lucrări de cercetare și publicații, prejudecățile sus-amintite și s-au străduit să clarifice problemele legate de acestea, în România nu s-a făcut nici măcar un început în acest sens. În Ungaria s-a stabilit deja din 1990 chiar și o cooperare strînsă între oamenii de știință și organizațiile romilor, în scopul căutării și aplicării strategiilor de acțiune adecvate.

Propuneri:

I. În vederea conștientizării diferențelor existente, în ce privește structura etnică, la nivelul aproape fiecărei comune din județ, precum și a faptului că în acestea există comunități de romi diferite (din punct de vedere lingvistic, cultural și social) ar trebui efectuată în timp o **inventariere locală** a situației existente în orașele și comunele mai mari ale județului Mureș.

Inventarierea sau constatările de la fața locului ar trebui centrate pe următoarele domenii: dezvoltare demografică, limba utilizată și identitatea aleasă, situația școlară, situația economică (domenii de activitate, respectiv locuri de muncă).

Asemenea inventarieri facilitează și elaborarea strategiilor de acțiune necesare, evidențiind necesitățile concrete atât în domeniul educațional, cît și ocupațional.

II. Modul de prezentare ale unor mici inițiative sau ale unor realizări deosebite ale romilor ar trebui discutat în colaborare cu organizațiile romilor.

În acest sens o *propunere* ar fi organizarea unui **tîrg anual** pentru produse artistice sau ale meseriașilor romi, unde, în afară de comercializarea acestor produse, s-ar putea prezenta practic și modul în care ele se realizează.

III. Inițiative, care s-ar putea lua în cadrul „Centrului Intercultural”

— **Masă rotundă** pentru clarificarea următoarelor probleme: Care sînt condițiile existente pentru o activitate publică, respectiv ce posibilități trebuie create în acest sens? De ce nu este posibilă organizarea unui lobby în favoarea romilor?

Pentru aceasta ar trebui aduse la masa discuțiilor organizațiile romilor, reprezentanții unor ONG-uri din România, organizații bisericești și caritative, jurnaliști. Reprezentanții majorității vor trebui să-și declare deschis reținerile pe care le au față de organizațiile romilor, căci numai astfel se poate ajunge la o discuție constructivă, capabilă să depășească barierele vădite, existente în calea cooperării. Pasul următor ar fi colectarea de idei care să fie utile pentru clarificarea problemelor rămase deschise, amintite mai înainte.

De asemenea, tematizarea relației dintre pauperizare și criminalitate apare ca o necesitate urgentă. Scopul acesteia ar fi demontarea prejudecății conform căreia criminalitatea este un fenomen motivat „etnic” și clarificarea faptului că, de fapt, este o problemă socio-economică.

În mod surprinzător, sărăcia și mizeria în care trăiesc mase largi ale populației din România (incluzînd o mare parte a populației de romi) nu este tratată pînă în prezent ca un fenomen social sau economic, ci ca o problemă a siguranței interne (sub deviza „creșterii criminalității”). Faptul că majoritatea romilor (în special pătura muncitorilor sezonieri și auxiliari) și-au pierdut locurile de muncă și se află în imposibilitate de a găsi altele este binecunoscut. Pentru a-și putea hrăni familiile, acestora le rămîne deschis mai întotdeauna numai drumul spre „economia din umbră”, caracterizată prin ilegalitate și criminalitate. Astfel, cercul argumentelor se închide.

Propuneri și recomandări:

I. Dr. Tauber István, un jurist angajat care lucrează în Ungaria, a publicat împreună cu alți colegi mai multe analize științifice, care demonstrează că „Structura deviantă și calitatea acesteia” este univoc determinată de factori socio-structurali, și în nici un caz nu provine din apartenența etnică²⁴. Deoarece, cel puțin deocamdată, este greu de presupus că în România se vor efectua astfel de analize, s-ar putea lua în discuție ideea organizării unui seminar în cadrul *Centrului Intercultural*, la care dr. Tauber să fie invitat pentru a susține un referat. În acest caz, publicul-țintă ar putea fi compus din reprezentanți ai poliției, justiției și mass-mediei.

II. În afară de aceasta, rezultatele cercetărilor științifice maghiare ar putea fi publicate în revista trimestrială a *Centrului Intercultural*, „Altera”.

Raportul de față, precum și schemele recomandate, nu conțin decât o grilă generală de argumente și criterii, care ar trebui luate în considerare la planificarea, punerea în practică și supravegherea activităților în domeniul educațional, cultural și sanitar. Ca și până acum, se impune efectuarea unor analize și stabilirea unor concepții în funcție de comuna sau cartierul de care este vorba, pe baza cărora să se elaboreze strategii de acțiune încadrate în contextul socio-economic și cultural respectiv, orientate astfel direct către un anumit grup-țintă. □

NOTE

1. Președintele Uniunii romilor din Județul Mureș, Csorkuly Sándor, apreciază numărul populației de romi din județul Mureș la 150.000 persoane.
2. Estimarea aparține lui Bobó György, conducătorul formației de dansatori romi din comună, precum și primarului comunei.
3. Estimarea aparține „voievodului” (vajda) Mihai Burtea și pastorului bisericii reformate din comună.
4. Vezi și Cherata, L.: *Istoria Țiganilor*. București, 1993, pag. 45-55.
5. Această noțiune autodefinitorie a fost introdusă de romi numai în ultimii ani. Caracteristica externă este, evident, purtarea pălăriilor specifice (chiar și băieții din aceste familii pot fi văzuți rareori fără pălării).
6. Raportul OIM: **Raport of the Commission of Inquiry set up to Examine the Complaint Concerning the Observance by Romania of the Discrimination (Employment and Occupation) Convention**. Geneva, mai-iunie 1991, pag. 185.
7. Kemény István (1976), pag. 19.
8. Datele oficiale despre șomaj au fost comunicate de Emil Groza, director al Direcției de muncă și protecție socială Mureș.
9. Vezi *Legea nr. 1/1991*, referitoare la protecția socială a șomerilor, din **Monitorul Oficial al României**, anul IV, nr. 199, 14.08.1992, pag. 2-5.
10. Vezi *Legea privind ajutorul social*, din **Monitorul Oficial al României**, anul VII, nr. 131, pag. 1-4.
11. Vezi **Dispozițiile Ministerului Muncii și Protecției Sociale** nr. 307/1994.
12. Vezi *Legea învățământului*, din **Monitorul Oficial al României**, an VII, nr. 167, pag. 3, cap. III, art. 20, aliniatul 4.
13. Vezi *Legea învățământului*, din **Monitorul Oficial al României**, an VII, nr. 167, pag. 5.
14. Mai nou, în subordinea Consiliului Județean (n. r.).
15. Vezi **Învățământul cu predarea în limbile minorităților naționale din România, anul școlar 1993/94**, editat de Consiliul pentru minoritățile naționale, București 1994, pag. 15.
16. Trei tineri și-au întrerupt pregătirile (o elevă s-a căsătorit, iar doi s-au retras din cauza lipsei posibilităților financiare ale familiilor respective).
17. Deoarece până în prezent nu există o aprobare scrisă din partea Inspectoratului școlar sau, respectiv, a Ministerului Învățământului, aceste șapte învățătoare rome nu primesc salariu.
18. Vezi **Baricada**, nr. 46 din 17.11.1992, pag. 2, **Sînt murdari, infecții și de nesuferit, România liberă** din 10.11.1993.

19. Vezi Adevărul, **Zig-zag**, **Azi și România Mare** din perioada iunie-noiembrie 1990; **România Liberă** din 10.08.1990, 19.09.1993, 3.12.1993, 27.02.1994, 6.03.1994; **Adevărul** din 26.07.1994; **Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien** din 5.05.1994 (*Prejudecăți, norme, jocuri în nisip*).

20. Vezi: Human Rights Watch Helsinki (vol. 6, nr. 17): **Romania, Lynch Law: Violence against Roma in Romania**. New York 1994, pag. 30-31.

21. Vezi **Documente despre violențe împotriva romilor în România** editate de Romani Criss pentru *Seminarul despre dimensiunea umană a romilor în regiunea CSCE*, Varșovia, 20-23.09.1994; Human Rights Watch Helsinki 1994, pag. 8-30.

22. Actualmente partidele de guvernământ (n. r.).

23. Vezi și Nelson, Daniel (editor): **Romania after Tyranny**, Westview Press 1992; Gheorghe, Nicolae: *Între emancipare și discriminare. Aspecte istorice și actuale ale problemei romilor din România*, în *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, an IV, vol 2. noiembrie 1992, pag. 73-74.

24. Tauber, I.(1993), pag. 192-194; Tauber, I.(1984), pag. 174-188; Vigh-Tauber-Madáchi (1986); Sárkány-Tauber (1990); Sárkány-Tauber (1994), pag. 447-469.

Traducere de Mircea Beșa

*

Brigitte MIHOK (n. 1958, Arad) a absolvit Facultatea de Studii Politice din Berlin. Este cercetătoare în domeniul relațiilor interetnice în Europa de Est. A publicat numeroase studii și articole despre situația socio-economică a romilor. Autoare al lucrării *Ethnostratification im Sozialismus, aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien* (1990) și coautoare a publicației *Die Roma - Hoffen auf ein Leben ohne Angst. Roma aus Osteuropa berichten* (1992).

Brigitte Mihok, Recherchebericht zur Situation der Roma im Landkreis Mureș (Siebenbürgen) und Entwicklung von Sensibilisierungs-strategien gegenüber der Roma-Minderheit vor Ort, *studiu efectuat la cererea Fundației Heinrich Böll*, octombrie 1995.

Tratat de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România și Republica Ungară

Convinse că buna vecinătate, respectul reciproc și colaborarea între cele două țări corespund intereselor fundamentale ale României și Ungariei;

Reafirmând angajamentul lor față de drepturile omului și libertățile fundamentale, democrație, umanism și statul de drept și exprimându-și convingerea că afirmarea și îmbogățirea conținutului acestora reprezintă bazele libertății, justiției și păcii;

Animate de năzuința comună ca Europa să devină un continent unit, al păcii, securității și cooperării pentru toate statele și popoarele și hotărâte să acționeze pentru dezvoltarea unor astfel de relații care să facă posibilă realizarea acestor obiective;

Recunoscând că minoritățile naționale constituie o parte integrantă a societății din statul în care trăiesc și considerând că protejarea acestora este o parte componentă a protecției internaționale a drepturilor omului și, în consecință, face obiectul cooperării

internaționale, și că normalizarea cooperării lor în acest domeniu reprezintă o contribuție importantă atât la stabilitatea și înțelegerea în Europa, cât și la consolidarea democrației din cele două țări și la integrarea lor în structurile europene și euroatlantice;

Reafirmându-și hotărârea de a acționa pentru îndeplinirea scopurilor și principiilor Cartei Națiunilor Unite, ale Actului final de la Helsinki, ale Cartei de la Paris pentru o nouă Europă, ca și ale altor documente ale Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa;

Convinse că schimbările ireversibile care au avut loc în Europa și în cele două țări deschid noi perspective în relațiile dintre ele, au căzut de acord asupra celor ce urmează:

Articolul 1

(1) România și Republica Ungară (denumite în continuare „Părți Contractante”) își întemeiează relațiile pe încredere, cooperare și respect reciproc.

(2) Părțile Contractante vor respecta, în relațiile reciproce, ca și în relațiile cu alte state, principiile înscrise în Carta Națiunilor Unite, în Actul final de la Helsinki, în Carta de la Paris pentru o nouă Europă și în alte documente ale Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa, precum și celelalte principii și norme general-acceptate ale dreptului internațional.

Articolul 2

(1) Părțile Contractante vor acționa pentru ca întreaga Europă să devină o comunitate de state, pașnică și democratică, bazată pe supremația dreptului și vor contribui la apărarea și consolidarea securității în acest spațiu, la realizarea obiectivului garantării păcii și securității prin cooperare, în conformitate cu angajamentele din cadrul Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa.

(2) Părțile Contractante, în scopul întăririi păcii și securității europene, vor sprijini continuarea procesului de limitare și reducere a forțelor armate și a armamentelor în Europa la un nivel corespunzător necesităților de apărare. Ele vor sprijini, de asemenea, elaborarea de noi măsuri de creștere a încrederii și securității și se vor strădui să ia asemenea măsuri și în cadrul relațiilor lor bilaterale.

Articolul 3

(1) Părțile Contractante reafirmă că se vor abține, în relațiile lor reciproce, de la amenințarea cu forța sau folosirea forței, fie îndreptate împotriva

integrității teritoriale sau a independenței politice a celeilalte Părți Contractante, fie în orice alt mod incompatibil cu scopurile Organizației Națiunilor Unite și cu principiile Actului final de la Helsinki. Ele se vor abține, de asemenea, de la sprijinirea unor asemenea acțiuni și nu vor permite unei terțe părți să folosească teritoriul lor pentru comiterea unor activități de acest fel împotriva celeilalte Părți Contractante.

(2) Orice diferende care ar putea apărea între Părțile Contractante vor fi soluționate exclusiv pe cale pașnică.

Articolul 4

Părțile Contractante, în conformitate cu principiile și normele dreptului internațional, precum și cu principiile Actului final de la Helsinki, reconfirmă că vor respecta inviolabilitatea frontierei lor comune și integritatea teritorială a celeilalte Părți. Ele reafirmă, de asemenea, că nu au pretenții teritoriale una față de cealaltă și că nu vor ridica astfel de pretenții nici în viitor.

Articolul 5

(1) În scopul realizării obiectivelor acestui Tratat, Părțile Contractante vor crea cadrul corespunzător colaborării în toate domeniile de interes reciproc.

(2) Pentru aplicarea acestui Tratat, Părțile Contractante vor asigura un loc prioritar colaborării și extinderii relațiilor dintre organele legislative și executive.

(3) În scopul asigurării dezvoltării și aprofundării în continuare a relațiilor bilaterale, precum și al cunoșterii reciproce a punctelor de vedere referi-

toare la problemele internaționale, vor fi continuate schimburile regulate de păreri la diferite niveluri. În acest sens, cel puțin o dată pe an va avea loc o întâlnire a primilor miniștri, iar miniștrii afacerilor externe vor proceda cel puțin o dată pe an la trecerea în revistă a aplicării prezentului Tratat.

(4) Întîlnirile regulate ale conducătorilor altor ministere și instituții centrale vor fi reglementate prin înțelegerile ce se vor încheia între acestea.

Articolul 6

(1) Părțile Contractante vor sprijini dezvoltarea în continuare și utilizarea consecventă a mecanismelor colaborării europene, cu scopul de a contribui activ și pe această cale la menținerea și consolidarea păcii și securității în regiune.

(2) În cazul apariției unei situații care, potrivit părerii uneia dintre Părțile Contractante, poate amenința pacea și securitatea internațională sau interesele majore de securitate, Partea respectivă poate propune celeilalte Părți să examineze împreună măsurile de natură să contribuie la reducerea tensiunii și eliminării situației create, luînd în considerare principiile și mecanismele cuprinse în Carta Națiunilor Unite, precum și cele disponibile în cadrul colaborării europene.

(3) Părțile Contractante vor organiza consultări regulate, la diferite niveluri, în problemele securității și apărării care prezintă interes reciproc. La cererea oricăreia dintre ele, se vor informa reciproc despre îndeplinirea

obligațiilor asumate în baza documentelor internaționale la care ambele au subscris, referitoare la securitate și dezarmare.

(4) Colaborarea între instituțiile militare ale celor două Părți se realizează pe baza unor acorduri separate.

Articolul 7

(1) Părțile Contractante își vor extinde relațiile și colaborarea în organizațiile internaționale, inclusiv cele regionale și subregionale. Ele se vor sprijini reciproc în eforturile lor de integrare în Uniunea Europeană, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord și Uniunii Europene Occidentale.

(2) Părțile Contractante, în înțelegere cu alte țări europene interesate, vor conlucra pentru realizarea unor proiecte de cooperare regională și subregională și a altor forme de colaborare care să favorizeze accelerarea dezvoltării țărilor participante la acestea, în domeniile de interes comun — economie, industrie, agricultură, ecologie, transporturi, telecomunicații și altele. Ele vor încuraja participarea celor direct interesați, în concordanță cu legislația fiecărei Părți, la realizarea acestor proiecte și forme de cooperare.

Articolul 8

(1) Părțile Contractante vor dezvolta, în conformitate cu practicile și normele comerțului internațional, cooperarea economică și schimburile comerciale reciproc avantajoase, în toate domeniile vieții economice.

(2) În acest scop, ele vor stimula, în concordanță cu reglementările lor in-

terne și cu obligațiile lor internaționale, legăturile și cooperarea directă între agenții economici din cele două state și vor acționa pentru a asigura condiții favorabile pentru activități antreprenoriale, comerciale și alte activități economice ale persoanelor fizice și juridice ale uneia din Părțile Contractante pe teritoriul celeilalte Părți Contractante.

(3) Părțile Contractante vor încuraja, de asemenea, și vor promova investițiile de capital reciproc și vor garanta protecția acestora.

(4) Părțile Contractante vor acorda o atenție deosebită cooperării dintre ele în vederea dezvoltării coordonate, în conformitate cu standardele internaționale, a infrastructurilor naționale, inclusiv a sistemelor energetice și a rețelilor de transporturi și telecomunicații interconectate.

Articolul 9

(1) Părțile Contractante vor promova cooperarea reciproc avantajoasă și eficientă în domeniul cercetărilor fundamentale și aplicative, acordând o atenție deosebită tehnicii și tehnologiilor moderne.

(2) Părțile Contractante vor încuraja contactele directe și inițiativele comune ale oamenilor de știință și cercetătorilor din cele două țări, precum și cooperarea între institute de cercetări științifice, biblioteci și alte instituții în acest domeniu.

Articolul 10

(1) Părțile Contractante vor coopera, la nivel bilateral, subregional și regional,

în scopul prevenirii, reducerii și eliminării poluării care afectează teritoriile lor respective și al îmbunătățirii condițiilor pentru securitatea lor ecologică.

(2) În cazul unui dezastru ecologic sau al unui accident care poate să aibă un asemenea pericol, Părțile Contractante se vor informa fără întârziere asupra situației apărute și asupra măsurilor de urgență luate.

Articolul 11

(1) Părțile Contractante vor extinde cooperarea dintre ele, precum și cu alte state dunărene, în scopul dezvoltării navigației pe Dunăre și al conlucrării între statele riverane, în toate domeniile de interes comun, precum și pentru prevenirea, reducerea și controlul poluării apelor Dunării.

(2) Părțile Contractante vor coopera, de asemenea, în problemele referitoare la apele transfrontaliere care interesează ambele țări, pe baza convenției bilaterale și a convențiilor multilaterale la care ambele Părți Contractante sînt sau vor deveni parte.

Articolul 12

(1) Părțile Contractante vor dezvoltă cooperarea în domeniile culturii, științei și învățămîntului.

(2) Părțile Contractante vor sprijini dezvoltarea schimburilor culturale între instituții, uniuni de creație, asociații și organizații neguvernamentale, precum și persoane fizice din cele două țări și vor încheia, în acest scop, acorduri și programe guvernamentale și interdepartamentale.

(3) Părțile Contractante vor dezvolta și vor sprijini cooperarea, inclusiv pe bază de înțelegeri directe, între universități și alte instituții de învățământ, institute și centre de cercetare științifică din cele două țări, precum și schimburile de elevi, studenți, profesori și cercetători științifici. Ele acordă o atenție deosebită colaborării în domeniul pregătirii și perfecționării specialiștilor și declară că sînt gata să lărgască și să aprofundeze această cooperare.

(4) Părțile Contractante vor încuraja cooperarea și schimburile directe între arhive, biblioteci și muzee și vor asigura accesul la sursele documentare existente în acestea, pentru cercetători și alte persoane din cealaltă țară, în conformitate cu reglementările interne în vigoare în țara respectivă.

(5) Părțile Contractante vor lua măsurile necesare pentru ca autoritățile lor competente să examineze problema recunoașterii diplomelor de studii, în vederea încheierii unei înțelegeri corespunzătoare în acest domeniu.

(6) Fiecare Parte Contractantă va încuraja predarea limbii celeilalte Părți în universități, școli și în alte instituții și, în acest scop, va acorda asistență pentru pregătirea profesorilor și organizarea învățămîntului.

(7) Părțile Contractante vor sprijini activitatea centrelor lor culturale și vor folosi pe deplin posibilitățile pe care acestea le oferă pentru dezvoltarea schimburilor culturale reciproce, în conformitate cu înțelegerea bilaterală pertinentă.

(8) În scopul îndeplinirii obiectivelor stabilite prin acest articol și al dezvoltării cadrului instituționalizat al colaborării bilaterale, Părțile Contractante vor acționa pentru încheierea unui nou Acord de colaborare în domeniile culturii, învățămîntului și științei, precum și a altor convenții corespunzătoare.

Articolul 13

(1) Părțile Contractante vor colabora în vederea păstrării și cunoașterii reciproce de către cele două popoare a moștenirilor lor culturale.

(2) Părțile Contractante vor acționa pentru protejarea monumentelor istorice și de cultură, a locurilor memoriale, a vestigiilor scrise și materiale aflate pe teritoriile lor, care evocă și păstrează momente din istoria și cultura celeilalte Părți, vor sprijini conservarea lor și vor înlesni accesul la acestea, în conformitate cu legislația fiecărei Părți.

Articolul 14

Părțile Contractante vor încuraja un climat de toleranță și înțelegere între cetățenii lor, care au origini etnice sau religii, culturi ori limbi diferite. Ele condamna orice manifestări de xenofobie, de ură, discriminare sau prejudecăți rasiale, etnice sau religioase și vor lua măsuri eficiente pentru a preveni orice asemenea manifestări.

Articolul 15

(1) a) Părțile Contractante se angajează ca, în reglementarea drepturilor și obligațiilor persoanelor aparțin-

nînd minorităților naționale care trăiesc pe teritoriul lor, să îndeplinească Convenția-cadru a Consiliului Europei, cu privire la minoritățile naționale, dacă în ordinea lor de drept internă nu există o reglementare mai favorabilă în privința drepturilor persoanelor aparținînd minorităților.

b) Părțile Contractante, fără a aduce atingere a conținutului paragrafului de mai sus, în scopul protejării și promovării identității etnice, culturale, lingvistice și religioase a minorității române din Ungaria și a minorității maghiare din România, vor aplica, ca angajamente juridice, prevederile care definesc drepturile acestor persoane, așa cum sînt încorporate în documentele pertinente ale Organizației Națiunilor Unite, Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa și Consiliul Europei, menționate în Anexa la prezentul Tratat.

(2) Drept urmare, Părțile reafirmă că persoanele la care se referă paragraful precedent au dreptul, exercitat în mod individual sau împreună cu alți membri ai grupului lor, de a-și exprima liber, păstra și dezvolta identitatea etnică, culturală, lingvistică și religioasă. În mod corespunzător, ele au dreptul să înființeze și să mențină propriile instituții, organizații sau asociații educative, culturale și religioase, care pot apela la contribuții financiare voluntare și alte contribuții, precum și la sprijin public, în conformitate cu legislația internă.

(3) Părțile Contractante respectă dreptul persoanelor aparținînd minorităților române din Ungaria și al persoanelor aparținînd minorității maghiare din

România de a folosi liber limba lor maternă, în particular și în public, oral și în scris. Ele vor lua măsurile necesare pentru ca aceste persoane să poată învăța limba lor maternă și să aibă posibilități adecvate pentru a fi educate în această limbă, în cadrul sistemului învățămîntului de stat, la toate nivelele și formele, potrivit nevoilor acestora. Părțile Contractante vor asigura condițiile care să facă posibilă folosirea și a limbii materne în relațiile locale, administrative și judiciare, în conformitate cu legislația internă, precum și angajamentele internaționale asumate de cele două Părți. Aceste persoane au dreptul de a folosi numele și prenumele lor în limba lor maternă și se vor bucura de recunoașterea oficială a acestora. În zonele locuite de un număr substanțial de persoane aparținînd minorităților respective, fiecare Parte va permite să fie expuse și în limba minorității denumiri tradiționale locale, denumiri de străzi și alte inscripții topografice destinate publicului.

(4) Părțile Contractante vor respecta dreptul persoanelor aparținînd minorităților naționale de a avea acces, în limba maternă, la informație și la mijloace de comunicare în masă, electronice și scrise, precum și de a schimba liber și de a difuza informații. Ele vor da acestor persoane posibilitatea, în cadrul legislației interne a fiecăreia, de a înființa și administra propriile mijloace de comunicare în masă.

(5) Părțile Contractante vor asigura exercitarea de către persoanele aparținînd acestor minorități a dreptului de a participa efectiv, individual sau prin partidele sau organizațiile lor, la viața

politică, economică, socială și culturală și la soluționarea problemelor de interes național sau local, prin reprezentanții lor aleși în organele autorităților publice centrale și locale. Fiecare Parte Contractantă, în luarea deciziilor asupra problemelor referitoare la protecția și promovarea identității naționale a acestor persoane, va consulta organizațiile, partidele politice sau asociațiile acestora, în conformitate cu procedurile democratice de luare a deciziilor prevăzute de lege.

(6) Părțile Contractante respectă moștenirea culturală și istorică a minorităților naționale, sprijină eforturile acestora pentru protejarea monumentelor și siturilor istorice care păstrează cultura și istoria minorităților și iau măsurile convenite pentru ca, în zonele cu populație mixtă, cetățenii să cunoască valorile culturale maghiare, respectiv românești.

(7) Părțile vor respecta dreptul persoanelor aparținând acestor minorități de a menține contacte libere între ele și peste frontiere, cu cetățenii altor state, precum și dreptul de a participa la activități ale organizațiilor neguvernamentale, naționale și internaționale.

(8) Părțile Contractante recunosc că, în exercitarea drepturilor la care se referă acest articol, orice persoană aparținând unei minorități va respecta, ca orice alt cetățean al statului respectiv, legislația națională și drepturile celorlalți. Aceste persoane se bucură de aceleași drepturi și au aceleași obligații cetățenești, la fel cu ceilalți cetățeni ai țării în care trăiesc.

(9) Părțile Contractante, fără a aduce atingere măsurilor luate în cadrul politicii lor generale de integrare, se vor abține de la orice politică ori practică având drept scop asimilarea împotriva voinței lor a persoanelor aparținând minorităților naționale și vor proteja aceste persoane împotriva oricărei acțiuni urmărind o astfel de asimilare. Ele se vor abține, de asemenea, de la măsuri care, modificând proporțiile populației din zonele locuite de persoane aparținând minorităților naționale, sînt îndreptate împotriva drepturilor și libertăților care decurg din standardele și normele internaționale menționate în paragraful 1 al prezentului articol.

(10) Părțile se vor sprijini reciproc în urmărirea modului de punere în aplicare a prevederilor conținute în acest Articol. În acest scop, în cadrul consultărilor periodice menționate la Articolul 5 al prezentului Tratat, Părțile vor examina și probleme ale cooperării bilaterale referitoare la minoritățile naționale decurgînd din aplicarea prevederilor prezentului Tratat și vor constitui un Comitet interguvernamental format din experți. Ele vor coopera în desfășurarea corespunzătoare a procedurilor Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa și Consiliul Europei, care verifică îndeplinirea angajamentelor referitoare la protecția minorităților naționale, așa cum sînt conținute în documentele acestor organizații, la care Părțile au subscris.

(11) Părțile Contractante vor coopera în vederea dezvoltării cadrului

juridic internațional pentru protecția minorităților naționale. Ele sînt de acord să pună în aplicare, ca parte a prezentului Tratat, prevederile documentelor internaționale în virtutea cărora ele își vor asuma și alte angajamente în ceea ce privește promovarea drepturilor persoanelor aparținînd minorităților naționale.

(12) Nici unul din angajamentele cuprinse în acest Articol nu poate fi interpretat ca implicînd vreun drept de a întreprinde vreo activitate sau de a comite vreo acțiune contrară scopurilor și principiilor Cartei Națiunilor Unite, altor obligații decurgînd din dreptul internațional sau prevederilor Actului Final de la Helsinki și ale Cartei de la Paris a Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa, inclusiv principiul integrității teritoriale a statelor.

Articolul 16

Părțile Contractante vor dezvolta cooperarea în domeniul mijloacelor de comunicare în masă. Ele vor favoriza circulația liberă a informației referitoare la viața socială, politică, economică, culturală și științifică din țările lor și vor sprijini orice efort îndreptat spre înțelegere, cunoaștere reciprocă obiectivă, spre depășirea prejudecăților.

Articolul 17

(1) Părțile Contractante vor dezvolta și vor sprijini cooperarea în domeniile protecției sănătății și cercetării medicale.

(2) Părțile Contractante vor promova, de asemenea, cooperarea în

domeniile protecției și asigurărilor sociale, în interesul cetățenilor fiecărei Părți, aflați pe teritoriul celeilalte părți și, în acest scop, vor analiza posibilitatea încheierii unor înțelegeri.

Articolul 18

Părțile Contractante vor sprijini extinderea contactelor directe între organizații politice și sindicale, biserici și comunități religioase, fundații, asociații de femei, de tineret, sportive și de altă natură.

Articolul 19

(1) Părțile Contractante vor sprijini și vor facilita contactele directe între cetățenii lor.

(2) Părțile Contractante vor extinde relațiile consulare și vor simplifica trecerile peste frontieră și controlul vamal, inclusiv prin deschiderea de noi puncte de frontieră și lărgirea celor existente, în funcție de posibilități, în vederea, facilitării traficului de persoane și mărfuri, încheind acordurile corespunzătoare pentru realizarea acestor scopuri.

Articolul 20

(1) Părțile Contractante își vor acorda în mod reciproc asistență juridică în cauzele civile, familiale, penale, în conformitate cu convențiile în vigoare, și vor dezvolta cooperarea pe bază de înțelegeri speciale, între organele lor de poliție.

(2) Părțile Contractante vor coopera în prevenirea și combaterea crimei organizate, în special, a terorismului,

traficului ilegal de stupefiante, pirateriei aeriene, contrabandei și traficului ilegal de bunuri și valori culturale, istorice și muzeale. De asemenea, ele își declară disponibilitatea de a conlucra în aceste domenii, în cadrul cooperării internaționale.

Articolul 21

(1) Părțile Contractante vor soluționa, prin consultări și negocieri directe, toate diferențele rezultând din interpretarea sau aplicarea prezentului Tratat. După ce ambele Părți Contractante vor deveni parte la un acord internațional multilateral privind reglementarea pașnică a diferendelor, diferențele menționate la acest articol, și care nu vor fi soluționate într-un termen rezonabil prin consultări și negocieri directe, vor fi soluționate potrivit procedurilor stabilite prin acordul internațional multilateral sus-menționat, cu condiția ca angajamentele asumate prin acel acord multilateral să se refere și la asemenea diferențe.

(2) Părțile Contractante se vor strădui, ori de câte ori va fi cazul, să includă, în convențiile lor bilaterale, clauze potrivit cărora diferențele referitoare la interpretarea sau aplicarea convențiilor respective vor fi supuse unor proceduri de soluționare disponibile.

Articolul 22

Prezentul Tratat nu este îndreptat împotriva nici unui stat terț și nu aduce atingere drepturilor și obligațiilor ce decurg pentru Părțile Contractante din tratatele bilaterale și multilaterale încheiate de fiecare din ele cu alte state.

Articolul 23

Prezentul Tratat se încheie pe o perioadă de 10 ani. Valabilitatea lui se prelungește automat, pe noi perioade de câte cinci ani, dacă nici una din Părțile Contractante nu notifică în scris celeilalte Părți Contractante, cu cel puțin un an înainte de expirarea perioadei respective, intenția sa de a denunța Tratatul.

Articolul 24

Prezentul Tratat va fi supus ratificării în conformitate cu procedurile constituționale respective ale fiecărei Părți Contractante și va intra în vigoare în ziua schimbului instrumentelor de ratificare. Părțile Contractante constată că „Tratatul de prietenie, cooperare și asistență mutuală între Republica Socialistă România și Republica Populară Ungară” semnat la București, la 24 februarie 1972 și-a pierdut valabilitatea.

Articolul 25

Prezentul Tratat va fi înregistrat la Secretariatul Organizației Națiunilor Unite, în conformitate cu articolul 102 al Cartei.

Anexă

Lista documentelor la care se referă paragraful 1.(b) al Articolului 15 din Tratatul de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România și Republica Ungară:

1. Documentul Reuniunii de la Copenhaga asupra Dimensiunii Umane a Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa, 29 iunie 1990;

2. Declarația Adunării Generale a Organizației Națiunilor Unite asupra drepturilor persoanelor aparținând minorităților naționale sau etnice, religioase și lingvistice (Rezoluția 47/135), 18 decembrie 1992;

3. Recomandarea 1201 (1993) a Adunării parlamentare a Consiliului Europei cu privire la un protocol

adițional la Convenția Europeană a Drepturilor Omului, referitor la drepturile minorităților naționale*.

**Părțile Contractante sînt de acord că Recomandarea 1201 nu se referă la drepturi colective și nici nu obligă Părțile să acorde persoanelor respective dreptul la un statut special de autonomie teritorială bazată pe criterii etnice. □*

Semnat la 16 septembrie 1996, la Timișoara.

Apărut în Monitorul Oficial nr. 250 din data de 10 octombrie 1996.

Tratat cu privire la relațiile de bună vecinătate și cooperare între România și Ucraina

România și Ucraina, denumite în continuare „*părți contractante*”,

convinse că buna vecinătate, respectul reciproc și colaborarea dintre cele două state corespund intereselor fundamentale ale popoarelor lor,

conștiente de interesul strategic comun în consolidarea independenței, suveranității, integrității teritoriale și stabilității fiecăreia dintre ele,

salutînd schimbările istorice pozitive din Europa și animate de năzuința comună către o Europă unită — continent al păcii, securității și cooperării, călăuzindu-se după scopurile și principiile Cartei ONU și pornind de la primatul normelor general recunoscute ale dreptului internațional,

reafirmîndu-și hotărîrea de a îndeplini angajamentele conținute în Actul final de la Helsinki, în Carta de la Paris pentru o nouă Europă, precum și în celelalte documente ale Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa,

convinse că respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului reprezintă o premisă importantă pentru edificarea unei Europe noi, unită prin valorile comune ale democrației, libertății și statului de drept,

condamnînd actele injuste ale regimurilor totalitare și de dictatură militară, care în trecut au afectat în mod negativ relațiile dintre poporul român și poporul ucrainean, și convinse că lichidarea moștenirii dureroase a trecutului se poate face doar prin dezvoltarea relațiilor prietenești și de cooperare între cele două popoare, care năzuiesc spre edificarea unei Europe unite,

considerînd că evaluarea obiectivă a trecutului va contribui la întărirea înțelegerii și încrederii reciproce dintre cele două state și popoare,

convinse de necesitatea realizării de către ambele părți contractante a unei politici active, orientată spre viitor, de bună înțelegere și încredere, bună vecinătate și parteneriat,

avînd în vedere potențialul celor două țări și posibilitățile lor pentru dezvoltarea colaborării bilaterale reciproc avantajoase,

au convenit asupra următoarelor:

Articolul 1

1. Părțile contractante își întemeiază relațiile lor pe încredere și respect reciproc, cooperare și parteneriat.

2. Părțile contractante vor respecta, în relațiile reciproce, ca și în relațiile cu alte state, principiile Cartei Organizației Națiunilor Unite și ale Actului final de la Helsinki: egalitatea suverană, nerecurgerea la forță sau la amenințarea cu forță, inviolabilitatea frontierelor, integritatea teritorială a statelor, reglementarea pașnică a diferendelor, neamestecul în treburile interne, respectarea drepturilor omului, egalitatea în drepturi și dreptul popoarelor de a dispune de ele însele, cooperarea între state și îndeplinirea cu bună-credință a obligațiilor asumate conform dreptului internațional.

Articolul 2

1. Părțile contractante, în concordanță cu principiile și normele dreptului internațional și cu principiile Actului final de la Helsinki, reafirmă că frontiera existentă între ele este inviolabilă, și, de aceea, ele se vor abține, acum și în viitor, de la orice atentat contra acestei frontiere, precum și de la orice cerere sau acțiune îndreptată spre acapararea și uzurparea unei părți sau a întregului teritoriu al celeilalte Părți contractante.

2. Părțile contractante vor încheia un tratat separat privind regimul frontierei dintre cele două state și vor soluționa problema delimitării platoului lor continental și a zonelor economice exclusive în Marea Neagră, pe baza principiilor și procedurilor convenite printr-un schimb de scrisori între miniștrii afacerilor externe, efectuat o dată cu semnarea prezentului tratat. Înțelegerile convenite în acest schimb de scrisori vor intra în vigoare simultan cu intrarea în vigoare a acestui tratat.

Articolul 3

1. Părțile contractante reafirmă că nu vor recurge în nici o împrejurare la amenințarea cu forță sau la folosirea forței, fie îndreptată împotriva integrității teritoriale sau independenței politice a celeilalte părți contractante, fie în orice alt mod incompatibil cu prevederile Cartei O.N.U. și cu principiile Actului final de la Helsinki. Ele se vor abține, de asemenea, de la sprijinirea unor asemenea acțiuni și nu vor permite unei terțe părți să folosească teritoriul lor pentru desfășurarea unor activități de acest fel împotriva celeilalte părți contractante.

2. Orice probleme și diferende între părțile contractante vor fi soluționate exclusiv prin mijloace pașnice, în conformitate cu normele dreptului internațional.

Articolul 4

1. Părțile contractante, conștiente de caracterul indivizibil al securității europene, vor colabora pentru edificarea unei Europe unite, constituită din state pașnice, democratice și indepen-

dente. În conformitate cu angajamentele lor internaționale, ele vor contribui la promovarea unei politici de cooperare și bună vecinătate, de consolidare a stabilității, păcii și securității în regiunea lor și pe continent.

2. Părțile contractante vor colabora în scopul consolidării măsurilor de creștere a încrederii între state, pentru prevenirea și soluționarea pașnică a conflictelor regionale.

Articolul 5

Părțile contractante își vor întări și extinde cooperarea în cadrul organizațiilor internaționale, inclusiv cele regionale și subregionale. Ele se vor sprijini reciproc în eforturile lor de integrare în structurile europene și euroatlantice.

Articolul 6

1. În cazul apariției unei situații care, potrivit părerii uneia dintre părțile contractante, poate crea o amenințare pentru pacea și securitatea internațională, părțile contractante vor proceda la consultări privind măsurile de natură să contribuie la reducerea tensiunii și eliminarea respectivei situații.

2. Părțile contractante vor organiza consultări regulate, la diferite niveluri, în problemele securității și dezarmării, care prezintă interes reciproc, și se vor informa despre îndeplinirea obligațiilor asumate în baza documentelor internaționale în acest domeniu, la care ambele au subscris.

3. Părțile contractante vor realiza colaborarea în domeniul militar pe baza

unor acorduri separate între organele lor de stat competente.

Articolul 7

1. Părțile contractante, pe bază bilaterală și multilaterală, vor contribui activ la procesul de dezarmare în Europa, la reducerea în continuare a forțelor armate și a armamentelor, până la niveluri corespunzătoare necesităților de apărare.

2. Părțile contractante vor acționa împreună pentru menținerea și consolidarea regimului de neproliferare a armelor nucleare, pentru respectarea strictă a acestuia, precum și pentru interzicerea producerii și/sau folosirii armelor de distrugere în masă.

Articolul 8

Părțile contractante, potrivit prevederilor Convenției-cadru europene privind cooperarea transfrontalieră dintre comunități sau autorități teritoriale, vor încuraja și sprijini contactele directe și colaborarea reciproc avantajoasă între unități administrativ-teritoriale din România și Ucraina, îndeosebi în zonele de frontieră. De asemenea, ele vor contribui la colaborarea dintre unități administrativ-teritoriale din cele două state în cadrul euroregiunilor existente precum și al euroregiunilor „Prutul de Sus” și „Dunărea de Jos” nou-create, la care pot fi invitate să participe și unități administrativ-teritoriale din alte state interesate. Părțile contractante vor acționa pentru includerea acestei cooperări în cadrul activităților corespunzătoare ale instituțiilor europene.

Articolul 9

Părțile contractante vor extinde cooperarea dintre ele, precum și cu alte state riverane la Dunăre și la Marea Neagră, în toate domeniile de interes comun.

Articolul 10

1. Pentru a asigura dezvoltarea și aprofundarea relațiilor bilaterale, precum și pentru efectuarea unor schimburi de vederi referitoare la problemele internaționale, părțile contractante vor favoriza contactele regulate dintre organele și instituțiile lor centrale și locale. În acest scop, anual vor avea loc întâlniri la nivel de șefi de stat sau de guvern sau întâlniri ale miniștrilor afacerilor externe, cu care ocazie va fi examinată și îndeplinirea prezentului tratat.

2. Părțile Contractante vor încuraja dezvoltarea în continuare a legăturilor interparlamentare.

Articolul 11

Părțile contractante vor sprijini lărgirea contactelor directe dintre cetățenii lor, precum și dintre organizațiile și asociațiile civice neguvernamentale din cele două țări.

Articolul 12

Părțile contractante vor colabora, între ele și în cadrul organizațiilor și conferințelor internaționale, în vederea dezvoltării și punerii în aplicare a standardelor internaționale referitoare la promovarea și protecția drepturilor omului și a libertăților fundamentale pentru toți, inclusiv drepturilor persoanelor aparținând minorităților naționale.

Părțile contractante se vor consulta, ori de câte ori va fi nevoie, în scopul perfecționării și armonizării legislației lor naționale în acest domeniu, dezvoltării contactelor umane și rezolvării problemelor cu caracter umanitar de interes comun.

Articolul 13

1. În scopul protecției identității etnice, culturale, lingvistice și religioase a minorității române din Ucraina și a minorității ucrainene din România, părțile contractante vor aplica normele și standardele internaționale prin care sînt determinate drepturile persoanelor aparținînd minorităților naționale și anume acele norme și standarde care sînt cuprinse în Convenția-cadru a Consiliului Europei privind protecția minorităților naționale, precum și în: Documentul Reuniunii de la Copenhaga, a Conferinței asupra dimensiunii umane a Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa, din 29 iunie 1990, Declarația Adunării Generale a O.N.U. asupra drepturilor persoanelor aparținînd minorităților naționale sau etnice, religioase și lingvistice (Rezoluția nr. 47/135), din 18 decembrie 1992, și Recomandarea nr. 1201 (1993) a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei cu privire la un protocol adițional la Convenția europeană a drepturilor omului, referitor la drepturile minorităților naționale, cu înțelegerea că această recomandare nu se referă la drepturi colective și nu obligă părțile contractante să acorde persoanelor respective dreptul la un statut special de autonomie teritorială bazată pe criterii etnice.

2. Minoritatea română din Ucraina cuprinde cetățenii ucraineni, indiferent de regiunile în care trăiesc și care, potrivit opțiunii lor libere, aparțin acestei minorități în virtutea originii lor etnice, limbii, culturii sau religiei lor.

Minoritatea ucraineană din România cuprinde cetățenii români, indiferent de regiunile în care trăiesc și care, potrivit opțiunii lor libere, aparțin acestei minorități în virtutea originii lor etnice, limbii, culturii sau religiei lor.

3. Părțile contractante se angajează să adopte, dacă va fi necesar, măsuri adecvate în vederea promovării, în toate domeniile vieții economice, sociale, politice și culturale, a egalității depline și reale între persoanele aparținând minorităților naționale și cel aparținând majorității populației. În această privință, ele vor ține seama în mod corespunzător de condițiile concrete în care se află persoanele aparținând minorităților naționale.

4. Părțile contractante reafirmă că persoanele la care se referă acest articol au, îndeosebi, dreptul, exercitat în mod individual sau împreună cu alți membri ai grupului lor, la liberă exprimare, la menținerea și dezvoltarea identității lor etnice, culturale, de limbă și religioase, dreptul de a-și menține și dezvolta propria lor cultură, la adăpost de orice încercare de asimilare, împotriva voinței lor. Ele au dreptul să-și exercite pe deplin și efectiv drepturile omului și libertățile fundamentale, fără nici o discriminare și în condiții de deplină egalitate în fața legii. Persoanele aparținând acestor minorități au dreptul de a

participa, în mod efectiv, la treburile publice, inclusiv prin reprezentanți aleși potrivit legii, precum și la viața culturală, socială și economică.

5. Părțile contractante vor crea, pentru persoanele aparținând minorității române din Ucraina și pentru cele aparținând minorității ucrainene din România, aceleași condiții pentru studierea limbii lor materne. Părțile contractante reafirmă că persoanele sus-menționate au dreptul să fie instruite în limba lor maternă, într-un număr necesar de școli și instituții de stat pentru învățământ și specializare, situate ținând seama de răspândirea geografică a minorităților respective. Ele au, de asemenea, dreptul de a folosi limba lor maternă în raporturile cu autoritățile publice, în conformitate cu legislația națională și cu angajamentele internaționale ale părților contractante.

6. Părțile contractante recunosc că, în exercitarea dreptului la asociere, persoanele aparținând acestor minorități naționale pot înființa și menține, în conformitate cu legislația internă, propriile organizații, asociații, precum și instituții sau așezăminte de învățământ, culturale și religioase.

7. Părțile contractante vor respecta dreptul persoanelor aparținând la minoritățile naționale de avea acces, în limba maternă, la informație și la mijloace de comunicare în masă, precum și de a schimba liber și de a difuza informații. Ele nu vor crea obstacole, în ceea ce privește înființarea și utilizarea de către aceste persoane, în cadrul legislației interne a fiecărei părți contractante, a propriilor mijloace de informare în

masă. Persoanele la care se referă acest articol au dreptul de a menține contacte între ele și peste frontiere cu cetățeni ai altor state și de a participa la activitățile organizațiilor neguvernamentale, atât la nivel național, cât și internațional.

8. Părțile contractante se vor abține să ia măsuri care, modificând proporțiile populației din zone locuite de persoane aparținând minorităților naționale, urmăresc limitarea drepturilor și libertăților acestor persoane, care decurg din standardele și normele internaționale menționate în paragraful 1 al prezentului articol.

9. Orice persoană aparținând unei minorități naționale, care consideră că drepturile protejate prin acest articol i-au fost încălcate, are dreptul să adreseze o petiție autorităților de stat competente, folosind procedurile legale disponibile.

10. Părțile contractante recunosc obligația persoanelor la care se referă acest articol de a fi loiale statului ai cărui cetățeni sînt, de a respecta legislația națională, precum și de a respecta drepturile celorlalte persoane, îndeosebi acelea care aparțin populației majoritare sau altor minorități naționale.

11. Nici una dintre prevederile acestui articol nu va fi interpretată ca limitînd sau negînd drepturile omului, care sînt recunoscute în conformitate cu legile părților contractante sau cu acordurile încheiate între ele.

12. Nici una din prevederile acestui articol nu poate fi interpretată ca implicînd vreun drept de a întreprinde vreo activitate sau a comite vreo acțiune contrară scopurilor și principiilor Cartei

O.N.U., altor obligații decurgînd din dreptul internațional sau prevederilor Actului final de la Helsinki și ale Cartei de la Paris pentru o nouă Europă, inclusiv principiului integrității teritoriale a statelor.

13. Părțile contractante, în scopul de a coopera în urmărirea îndeplinirii angajamentelor prevăzute în acest articol, vor crea o comisie mixtă interguvernamentală, care va ține cel puțin o sesiune anuală.

Articolul 14

1. Părțile contractante vor crea condiții favorabile pentru dezvoltarea relațiilor lor economice și comerciale bilaterale, reciproc avantajoase, și vor perfecționa mecanismul acestora, în conformitate cu normele și practica comerțului mondial. Ele își vor acorda reciproc clauza națiunii celei mai favorizate, în relațiile economice, în condițiile prevăzute de acordul lor bilateral.

2. Fiecare parte contractantă, în concordanță cu legislația internă și cu dreptul internațional, va crea condiții favorabile pentru activitățile economice desfășurate pe teritoriul ei de persoanele fizice și juridice ale celeilalte părți contractante, inclusiv pentru stimularea și protejarea reciprocă a investițiilor.

Articolul 15

Părțile contractante vor crea condițiile necesare pentru o colaborare eficientă în domeniul cercetărilor științifice fundamentale și aplicate, al dezvoltării și introducerii tehnologiilor avansate. Ele vor sprijini extinderea legăturilor directe între oamenii de știință, unitățile de

cercetare, proiectare și producție și alte instituții din aceste domenii.

Articolul 16

1. Părțile contractante vor dezvolta colaborarea, în măsura posibilităților lor, în domeniul protecției și îmbunătățirii stării mediului înconjurător, al lichidării urmărilor accidentelor industriale și ale calamităților naturale. Ele vor colabora în domeniul utilizării raționale a resurselor naturale, al extinderii producțiilor curate din punct de vedere ecologic, al înfăptuirii unor măsuri eficiente pentru protecția și refacerea naturii, în scopul ameliorării securității ecologice a celor două țări.

2. Părțile contractante vor intensifica cooperarea dintre ele, cu alte state și organizații internaționale, în scopul prevenirii, reducerii și controlului poluării apelor Dunării și ale Mării Negre.

3. Părțile contractante se vor informa reciproc, fără întârziere, asupra producerii unui dezastru ecologic sau a unui accident industrial, care poate să aibă efecte tranfrontaliere, și asupra măsurilor luate pentru lichidarea consecințelor acestora.

4. Părțile contractante vor încheia un acord special privind cooperarea bilaterală în problemele protecției mediului înconjurător.

Articolul 17

Părțile contractante vor lărgi colaborarea în domeniul transporturilor, inclusiv asigurarea libertății de tranzit pe teritoriile lor pentru persoane și mărfuri, în conformitate cu legislația națională și cu normele și practica internațională. În

acest scop, ele vor încheia acorduri corespunzătoare.

Articolul 18

Părțile contractante vor colabora în scopul armonizării politicilor și programelor de dezvoltare a infrastructurilor naționale, inclusiv a sistemelor energetice, precum și a rețelilor de transporturi și de telecomunicații.

Articolul 19

1. Părțile contractante vor dezvolta cooperarea în domeniile culturii, științei și învățământului.

2. Părțile contractante vor sprijini cunoașterea reciprocă a valorilor culturale din cele două țări de către cetățenii lor, vor susține inițiativele în acest sens pe linie de stat, civice și individuale și vor contribui la lărgirea schimburilor dintre uniuni de creație, asociații, instituții de cultură, știință și învățământ.

3. Părțile Contractante vor dezvolta cooperarea, inclusiv pe bază de înțelegeri directe, între universități și alte instituții de învățământ, instituții și centre de cercetare științifică din cele două țări, și vor sprijini schimburile reciproce de elevi, studenți, profesori și cercetători științifici.

4. Părțile contractante, în conformitate cu reglementările lor interne, vor încuraja cooperarea și schimburile directe dintre arhive, biblioteci și muzee și vor asigura accesul la sursele documentare existente în acestea, pentru cercetători și alți cetățeni ai celeilalte părți contractante.

5. Părțile contractante vor încuraja studierea limbii române în Ucraina și a

limbii ucrainene în România, și vor crea, în acest scop, condiții și posibilități adecvate, îndeosebi prin sprijinirea pregătirii profesorilor și a organizării învățământului.

6. Părțile contractante vor încheia acorduri corespunzătoare privind recunoașterea reciprocă a actelor de studii și a diplomelor de absolvire a învățământului liceal și universitar, precum și a titlurilor științifice și academice.

7. Părțile contractante, în scopul îndeplinirii prevederilor acestui articol vor încheia acorduri și programe corespunzătoare.

Articolul 20

Părțile contractante vor colabora în scopul conservării și restaurării monumentelor istorice, culturale și a locurilor memoriale românești în Ucraina, respectiv ucrainene în România și al asigurării accesului la acestea, în conformitate cu legislația fiecărei părți.

Articolul 21

Părțile contractante vor încuraja cooperarea în domeniul mijloacelor de comunicare în masă. Ele vor sprijini eforturile îndreptate spre informarea reciprocă și obiectivă a cetățenilor celor două țări și, în acest scop, vor încuraja schimbul și difuzarea liberă de informații referitoare la viața socială, politică, economică, culturală și științifică din țările lor, în conformitate cu reglementările lor interne și cu angajamentele lor internaționale.

Articolul 22

Părțile contractante vor dezvolta cooperarea în domeniul protecției sănă-

tății și cercetării medicale, turismului și sportului. Ele se vor preocupa de protecția și asigurările sociale pentru cetățenii lor, aflați pe teritoriul celeilalte părți contractante și, în acest scop, vor încheia înțelegeri corespunzătoare.

Articolul 23

Părțile contractante vor colabora în lupta împotriva criminalității, inclusiv împotriva crimei organizate, terorismului, a pirateriei aeriene și maritime, operațiunilor financiare ilicite, traficului ilegal cu stupefiante, arme, substanțe explozive și toxice, materiale nucleare și radioactive, precum și a contrabandei, inclusiv de bunuri și valori culturale. Ele vor încheia, în acest scop, acorduri corespunzătoare și vor promova acțiuni comune în cadrul colaborării internaționale în aceste domenii.

Articolul 24

1. Părțile contractante vor dezvolta relațiile consulare, precum și colaborarea în domeniul asistenței juridice reciproce în cauze civile, familiale și penale.

2. Părțile contractante, în scopul creării condițiilor corespunzătoare pentru traficul de persoane și mărfuri peste frontiera de stat româno-ucraineană, vor colabora pentru perfecționarea procedurilor de trecere a frontierei și de control vamal și vor întreprinde măsuri în vederea deschiderii de noi puncte de trecere a frontierei și pentru dezvoltarea celor existente. În acest scop, ele vor încheia acorduri corespunzătoare.

Articolul 25

Părțile contractante vor încheia, în baza prezentului tratat, acorduri separate în domenii de interes reciproc.

Articolul 26

Prezentul tratat nu este îndreptat împotriva vreunui stat terț și nu aduce atingere drepturilor și obligațiilor părților contractante care decurg din tratatele bilaterale și multilaterale încheiate de fiecare dintre ele cu alte state și organizații internaționale.

Articolul 27

Prezentul tratat se încheie pe termen de 10 ani. Valabilitatea lui se prelungește automat pe noi perioade de câte 5 ani, dacă nici una dintre părțile contractante nu va încunoștința în scris cealaltă parte con-

tractantă despre intenția sa de a-l denunța, cu cel puțin un an înaintea expirării perioadei de valabilitate respective.

Articolul 28

Prezentul tratat va fi supus ratificării conform procedurilor prevăzute de legislația fiecărei părți contractante și va intra în vigoare la data schimbului instrumentelor de ratificare.

Articolul 29

Prezentul tratat va fi înregistrat la Secretariatul O.N.U., în conformitate cu art. 102 din Carta Organizației Națiunilor Unite.

Încheiat la Constanța la 2 iunie 1997, în două exemplare originale, fiecare în limbile română și ucraineană, ambele texte fiind egal autentice. □

Semnat la 2 iunie 1997, la Constanța, în vigoare din 22 octombrie 1997

Apărut în Monitorul Oficial nr. 157 din data de 16 iulie 1997.

Trei minorități și solicitările lor: românii din Ucraina, ungurii din România, găgăuzii din Moldova

RENATE WEBER

1. Trei momente

De câțiva ani de zile, mai exact spus din 1993, ungurii din România, prin intermediul UDMR, și-au structurat un sistem de cereri a căror realizare o consideră necesară pentru păstrarea și afirmarea identității lor. A fost mai întâi „Proiectul de Lege privind minoritățile naționale și comunitățile autonome” (citată în continuare „Proiectul UDMR”), iar mai apoi „Programul UDMR adoptat la Congresul al IV-lea, din mai 1995” (citată în continuare „Programul UDMR”). Reacțiile din societatea românească, pe marginea acestor documente și a solicitărilor conținute, au fost descurajante. S-a realizat un consens în respingerea celor mai multe din ele fără o adevărată discuție, fără a se încerca pătrunderea în intimitatea cererilor și a se vedea în ce măsură ele au doar un caracter politic sau dacă minoritatea maghiară crede cu adevărat că, prin nerespectarea lor, ființa ei este în pericol. Politicieni și ziariști au prezentat punctul de vedere al majorității române, dar prea puțin s-a încercat discutarea și înțelegerea punctului de vedere al minorității. Excepțiile n-au făcut decît să confirme regula. În cadrul Centrului pentru Drepturile Omului al Comitetului Român Helsinki au fost elaborate primele (singurele pînă în prezent) analize de substanță ale documentelor UDMR¹.

O întrebare firească este dacă minoritatea maghiară din România este singura într-o astfel de poziție, sau există și alte minorități, trăitoare în alte țări, care au abordări asemănătoare. Dacă da, cum au fost întâmpinate (eventual, chiar rezolvate) cererile lor?

Numărul 3 al revistei *ALTERA* a publicat comentariul lui Eugen Patraș „Statutul juridic special al Găgăuziei (*Gagauz Yeri*)” în care este pusă în discuție forma de autonomie (statutul special) de care beneficiază găgăuzii din Republica Moldova. Autorul este îngrijorat de faptul că o astfel de formă de autonomie este acordată unei minorități care reprezintă doar 3,5% din populația Moldovei, întrebându-se dacă nu cumva faptul că această populație „deține 11% din teritoriul republicii poate constitui, în perspectivă, un serios motiv de instabilitate interetnică”.

*

În fine, în luna iulie 1996, ziarul *Cuvîntul liber* din Tîrgu-Mureș publica articolul lui Ion Crețu (din Cernăuți) intitulat „Dușmanii comunității românești din Ucraina”. Era prezentat apelul adresat românilor din Ucraina de Alianța Creștin-Democrată a Românilor din Ucraina pentru aplicarea în viața de zi cu zi a Legii cu privire la minoritățile naționale și „Programul ACDR de renaștere și dezvoltare națională a comunității românești din Ucraina” (citată în continuare Programul ACDR). Articolul făcea referiri la reacțiile vehemente ale presei din Ucraina, cu precădere ale revistei *Ceas (Timpul)*. Una din ele, de exemplu, făcută publică prin intermediul articolelor publicate în această revistă, se încheia astfel: „După mine ar fi logic ca ‘Apelul’ să se încheie cu punctul ‘Granițele Ucrainei să fie restabilite în hotarele anului 1940’ și atunci diplomații celor două țări (Ucraina și România) n-ar mai trebui să-și frămînte capul asupra documentului-tratat politic”². Cîți din cei care au reacționat astfel au gândit cu adevărat la substanța cererilor comunității românești din Ucraina, cîți au încercat să înțeleagă în ce măsură solicitările ei sînt îndreptățite și necesare?

*

Nu-mi propun în acest articol să comentez dacă unele construcții conceptuale sau instituționale ar fi putut, sau nu, să fie înlocuite cu altele, fără alterarea substanței drepturilor; și nici nu doresc să fac o analiză privind oportunitatea unora dintre rezolvări. Ceea ce îmi propun este o prezentare comparativă a cererilor maghiarilor din România, ale românilor din Ucraina și ale găgăuzilor din Republica Moldova, astfel încît cititorul să aibă o imagine din care să poată trage singur concluziile.

2. Ce vor românii din Ucraina și ce vor ungurii din România?

Practic și unii și ceilalți doresc să fie lăsați să decidă în acele chestiuni care țin de păstrarea și afirmarea identității lor naționale; precum și în problemele ce țin de viața comunităților lor locale. Este adevărat, UDMR și-a formulat solicitările în cadrul unei elaborări conceptuale care se bazează pe drepturi colective, pe

considerarea minorității drept comunitate autonomă, factor constitutiv în stat, pe elaborarea instituțiilor autonomiei personale și teritoriale. Aceasta face ca unele formulări teoretice să pară diferite, dar substanța solicitărilor este aceeași.

a) În materie de învățământ

Programul ACDR prevede:

- „asigurarea învățământului superior, mediu de specialitate și mediu de cultură generală pentru populația românească din Ucraina (în primă etapă - deschiderea de facultăți și grupe academice cu predarea în limba română la instituțiile de învățământ superior din Cernăuți, Ismail, Reni, Ujgorod, iar în etapa a doua - deschiderea Universității românești la Cernăuți)”;

- „unificarea programelor de învățământ pentru școlile cu predare în limba română din Ucraina cu programele școlare din România”.

Nici Proiectul UDMR și nici Programul UDMR nu au cerut unificarea programelor de învățământ pentru școlile în limba maghiară din România cu cele din Ungaria. Ceea ce se solicită în Proiectul UDMR este:

- prevederea dreptului persoanelor aparținând minorităților naționale „de a învăța în limba lor maternă, de a beneficia de educație și învățământ în instituții de stat cu predare în limba maternă la toate nivelurile”;

- dreptul persoanelor fizice, al cultelor, al organizațiilor și societăților aparținând minorităților „de a înființa și întreține instituții de învățământ confesionale și private”;

- garantarea de către stat, „în funcție de cerințe”, a învățământului în limba maternă preșcolar, elementar, liceal, profesional, superior, universitar, postuniversitar, precum și a posibilității obținerii gradelor didactice și a diferitelor titluri științifice în limba maternă;

- finanțarea de către stat și, „în mod proporțional” de către autoritățile administrației publice locale, a învățământului minoritar de stat și confesional și sprijinirea instituțiilor de învățământ private.

Programul UDMR consideră a fi extrem de important ca minoritatea maghiară „să beneficieze, conform ponderii sale numerice în totalul populației, de fondurile bănești destinate culturii și învățământului din bugetul de stat” și socotește firească reînființarea Universității Bolyai din Cluj, ca instituție de învățământ și cultură a maghiarilor din România.

b) În domeniul participării politice și al luării deciziilor

Programul ACDR:

- solicită reprezentarea etnicilor români în organele de stat legislative și executive de toate nivelurile, proporțional cu populația respectivă în totalul populației (țării, regiunii, raionului etc.) și:

- subliniază necesitatea creării, pe lângă administrațiile regionale de stat, a unor consilii consultative formate din reprezentanți ai minorităților naționale care să participe la sesiunile consiliilor regionale, astfel încât studierea problemelor legate de minorități să fie făcută cu participarea reprezentanților minorităților.

Proiectul UDMR prevede:

- ca în unitățile administrativ-teritoriale în care minoritatea națională este în minoritate în raport cu numărul populației aceasta să aibă un „*drept de veto limitat*” în problemele referitoare la identitatea ei;
- dreptul minorităților naționale la reprezentare în instituțiile publice și organele judecătorești;

Iar Programul UDMR precizează că unul din obiectivele sale este „*asigurarea reprezentării proporționale a maghiarilor din România în administrația de stat, la nivel central și local*”.

c) În privința limbii materne

Programul ACDR solicită asigurarea statutului de limbă oficială limbii române pentru folosirea ei în paralel cu limba de stat, în regiunile compact locuite de români.

În mod asemănător, Proiectul UDMR cere ca în acele unități administrativ-teritoriale în care persoanele aparținând minorităților naționale sînt în majoritate numerică, minoritatea respectivă să poată folosi și limba sa maternă ca limbă oficială,

În vreme ce Programul UDMR precizează ca una din preocupările esențiale ale UDMR „*asigurarea cadrului legislativ pentru folosirea neîngrădită a limbii materne în diversele domenii ale vieții sociale, în spiritul documentelor internaționale*”³.

d) În privința inscripționărilor în limba maternă

Programul ACDR cere revenirea necondiționată la toponimia istorico-tradițională a localităților românești din Ucraina, abuziv schimbată în perioada totalitarismului.

Proiectul UDMR prevede dreptul minorităților naționale de a afișa în limba lor maternă denumirile localităților, străzilor, piețelor, instituțiilor și serviciilor publice în localitățile în care persoanele aparținând unei minorități naționale constituie cel puțin 10% din numărul populației.

e) Privind accesul la audiovizualul public

Programul ACDR solicită înființarea teleradiocompaniei naționale pentru populația românească din Ucraina.

Mai modest, Proiectul UDMR cere doar recunoașterea dreptului minorităților naționale la asigurarea realizării și difuzării regulate de către posturile publice de radio și televiziune a emisiunilor minorităților, iar Programul UDMR consideră

„de o importanță excepțională [...] asigurarea funcționării unor studiouri de radio și televiziune autonome în limba maghiară”.

f) În domeniul relațiilor transfrontaliere

Programul ACDR dorește simplificarea trecerii frontierei cu România pentru populația românească din raioanele de frontieră. Mai elaborat, Proiectul UDMR solicită recunoașterea dreptului minorităților naționale de a întreține legături libere și neîngrădite cu țările de care sînt legate prin afinități etnice, lingvistice, culturale sau religioase, respectînd inviolabilitatea teritorială a statului. Pe aceeași linie, Programul UDMR mai enumeră:

- asigurarea circulației libere a cetățenilor;
- dezvoltarea legăturilor existente între instituții, organizații și asociații, permanentizarea schimbului de specialiști;
- „circulația neîngrădită a informațiilor peste hotare”.

g) Privind afirmarea identității culturale și autonomia culturală

Programul ACDR formulează cîteva cereri foarte precise:

- autonomie culturală pentru regiunile compact locuite de români, Cernăuți, Odesa, Transcarpatia;
- organizarea unor centre de cultură românească în regiunile Cernăuți, Odesa, Transcarpatia, care să dispună de biblioteci, muzee, expoziții, tipografii, edituri naționale etc.;
- retrocedarea imobilelor din Cernăuți, care în trecut au aparținut ca proprietate Societății pentru Literatură și Cultură Românească în Bucovina, actualelor organizații naționale românești din regiunea Cernăuți;
- crearea unor formații artistice românești pe lîngă filarmonici, deschiderea teatrului românesc la Cernăuți;
- ocrotirea legislativă a monumentelor istorico-culturale românești; ridicarea monumentului lui Mihai Eminescu la Cernăuți și al lui Ștefan cel Mare în Codrul Cosminului;

Programul UDMR, considerînd că „garanția vieții culturale [a minorității maghiare] este autonomia culturală, iar instrumentul acesteia, autoorganizarea societății minoritare”, solicită:

- „acordarea unei cote părți echitabile” din bugetul de stat și din cele locale „pentru a susține mișcările culturale ale comunităților etnice”;
- asigurarea prezenței membrilor minorităților naționale în organisme culturale teritoriale (de stat), în regiunile locuite de populație mixtă;
- reprezentarea proporțională a etnicilor maghiari în comisiile teritoriale de specialitate ale Ministerului Culturii și ale altor agenții centrale.

În același timp, Proiectul UDMR solicită sprijinul statului în vederea menținerii și afirmării identității culturale a minorităților prin:

- susținerea eforturilor minorităților de a crea opere în limba maternă,
- asigurarea accesului în limba maternă la operele create în alte limbi (prin traducere, subtitrare),
- crearea unei rețele de biblioteci pentru minorități,
- susținerea teatrelor și a altor instituții de cultură,
- editarea cărților și periodicelor minorităților,
- scoaterea la iveală și colecționarea mărturiilor materiale ale culturii minorităților, înființarea și îmbogățirea colecțiilor publice.

În plus, UDMR a formulat cereri privind posibilitatea folosirii simbolurilor naționale.

*

Evident, se impune precizarea că, în vreme ce maghiarii din România beneficiază de unele din drepturile menționate mai sus, românii de Ucraina se află într-o situație mult mai dificilă, multe din drepturile la care aspiră aflându-se abia în stadiul de deziderat. De fapt, există atât de multe asemănări între solicitările celor două minorități, încât cineva de bună-credință nu poate să nu se întrebe cum de există o asemenea similitudine. Este vorba de o simplă coincidență, sau de altceva? Acel „altceva” care face ca minoritățile, oriunde s-ar afla ele, să se simtă în pericol și să încerce îndepărtarea acestui pericol prin imaginarea unor soluții - inevitabil asemănătoare - indiferent de situarea lor geografică?

Faptul că sistemul în care UDMR își prezintă solicitările sale este mult mai elaborat vine dintr-un exercițiu mai îndelungat în articularea pozițiilor sale decât din esența lor. Este de așteptat ca, peste câteva vreme, ACDR să imagineze construcții asemănătoare. Și nu este imposibil ca, în același timp cu negarea cererilor sale și concomitent cu apariția unor reacții agresive de genul celei prezentate mai sus, ACDR să-și radicalizeze discursul și să ridice ștacheta cererilor sale. Este reacția firească a oricărei minorități care nu dorește să se lase asimilată, dimpotrivă, este hotărâtă să-și afirme identitatea. Cu cât mai ridicată este „conștiința politică autonomă”⁴ a unei minorități, cu atât mai elaborat este sistemul de protecție pe care ea îl imaginează. Dimpotrivă, acolo unde înțelegerea și respectul față de alteritate există, exercitarea drepturilor specifice minorităților pare să vină de la sine, chiar în absența unor elaborări conceptuale de anvergură⁵.

3. Ce au obținut găgăuzii din Republica Moldova?

În Republica Moldova, găgăuzii numără aproximativ 153.000 de locuitori, ceea ce înseamnă aproximativ 3,5% din totalul populației. În unele secțiuni administrative - raioanele Comrat și Ceadâr-Lunga și unele sate din raioanele

Basarabeasca, Taraclia, Vulcănești - ei reprezintă 82,5% din totalul populației acelor locuri⁶.

În conformitate cu art. 111 (1) din Constituția Republicii Moldova „Localităților din stînga Nistrului, precum și unor localități din sudul Republicii Moldova, le pot fi atribuite forme și condiții speciale de autonomie după statute speciale adoptate prin legi organice”.

Este interesant să amintesc că, în legătură cu posibilitatea constituțională de acordare a acestei forme de autonomie, la 1 august 1994, Guvernul României a dat o *Declarație* cu privire la votarea în Parlamentul Moldovei și promulgarea prin decret prezidențial, la 29 iulie 1994, a noii Constituții a statului moldovean, în care se exprimă îngrijorarea, printre altele, față de „*declararea unor zone cu statut special, în locul aplicării practicilor acceptate pe plan internațional privind asigurarea unei ample descentralizări administrativ-teritoriale*”, considerîndu-se că acest fapt „*reprezintă, în esență, premisele atomizării statului, ale unei posibile federalizări, cu consecințe grave asupra independenței Republicii Moldova*”. Dincolo de aspectul politic al acestei declarații⁷, e de remarcat că Executivul de la București nu a manifestat nici un interes pentru analizarea și înțelegerea rațiunilor care au stat la baza acestei decizii a Constituantei de la Chișinău. Probabil că, din perspectiva românească, orice acceptare a statutului special — indiferent unde în lume, dar mai ales în Europa — este percepută ca o contestare directă a punctului de vedere oficial al României, care înseamnă nu numai negarea dreptului la o asemenea formă de autonomie, dar chiar refuzul dialogului pe o asemenea temă.

Punctul de vedere al Guvernului român este împărțit de Eugen Patraș, care consideră că această autonomie teritorială în interiorul Republicii Moldova „*în practică nu înseamnă altceva decît o federalizare*”⁸, ceea ce, în viziunea sa, vine în contradicție cu prevederile art. 1 al Constituției, potrivit căruia „*Republica Moldova este un stat suveran și independent, unitar și indivizibil*”. Autorul consideră că, prin Legea privind statutul special al Găgăuziei, se transmite de *facto* o parte din suveranitatea Republicii Moldova către noua formațiune autonomă teritorială. Și cum suveranitatea națională aparține întregului popor, transferul de suveranitate putea fi realizat numai cu consimțămîntul întregului popor, adică prin referendum.

Iată cîteva dintre argumentele care mă fac să nu fiu de acord cu aceste păreri. În primul rînd, Republica Moldova a ales ca formă de guvernare participarea reprezentativă a poporului și nu cea directă, iar Parlamentul este reprezentatul poporului. În al doilea rînd, prin acordarea unui statut special Găgăuziei, nu s-a realizat un transfer de suveranitate, ci o aplicare practică a principiului subsidiarității. În plus, trebuie menționat că însăși Constituția Republicii Moldova este cea care prevede posibilitatea acordării statutului special, Legea privind

Găgăuzia nefăcînd decît să aplice prevederile legii fundamentale a statului moldovean. În acest context e interesant să amintesc Declarația Congresului Puterilor Locale și Regionale a Consiliului Europei, din 26 octombrie 1996 în care se preciza: „*acordarea auto-guvernării locale sau regionale minorităților nu trebuie să fie limitată la statele care au o structură federală sau regională, ci este, de asemenea, posibilă și de dorit în state unitare; mai mult, ea nu pune în pericol suveranitatea statului și nici integritatea sa teritorială*”⁹. În fine, diferența dintre statele componente al federațiilor și regiunile autonome ale statelor unitare este dată de competențele pe care acestea le exercită. Pentru a înțelege, trebuie să trecem în revistă puterile pe care le au structurile instituționale ale Găgăuziei.

A fost un act cu mari implicații hotărîrea legislativului moldovean de a considera populația găgăuză drept „popor”, nu numai datorită mărimii ei (numai 153.000 de locuitori), ci și prin prisma eventualelor complicații pe care acest calificativ îl crează, avînd în vedere că alți 300.000 de găgăuzi trăiesc în Bulgaria și alți 32.000 în Ucraina. Mai ales că forma de autonomie reprezentată de statutul special este specifică minorităților naționale. Singura explicație — eminentamente politică — rezidă în prevederile art. 1 alin. (4): „*În cazul schimbării statutului Republicii Moldova ca stat independent poporul Găgăuziei are dreptul la autodeterminare externă*”. Așadar, avînd în vedere că dreptul la autodeterminare externă este recunoscut numai popoarelor¹⁰, Parlamentul de la Chișinău a legiferat că pe teritoriul său trăiește un popor găgăuz, punînd terminologia în acord cu prevederile art. 1 (4).

Ce puteri au și ce puteri nu au autoritățile găgăuze? Găgăuzia are simboluri proprii, dar folosirea lor se face „*deopotrivă cu simbolica de stat a Republicii Moldova*”. În ce privește administrarea, ea se face în primul rînd în temeiul Constituției Republicii Moldova și al Legii privind statutul juridic special al Găgăuziei. Legea prevede că administrarea se realizează și pe baza legilor Republicii Moldova, cu cîteva excepții, precum și în temeiul actelor normative adoptate de Adunarea Populară a Găgăuziei, dar menționează cerința ca acestea din urmă să nu contravină Constituției și legislației Republicii Moldova (art.2).

Conform art. 6 al legii, „*pămîntul, subsolul, apele, regnul vegetal și cel animal, alte resurse naturale, bunuri mobile și imobile, aflate pe teritoriul Găgăuziei, sînt proprietate a poporului Republicii Moldova*”, constituind în același timp baza economică a Găgăuziei.

Pe teritoriul Găgăuziei au statutul de limbi oficiale limba moldovenească, cea rusă și cea găgăuză, legea garantînd funcționarea și a altor limbi. Dar în corespondența cu autoritățile și instituțiile din afara teritoriului Găgăuziei limbile oficiale sînt cele din Constituție, limba moldovenească și cea rusă.

În ceea ce privește autoritățile, Adunarea Populară este autoritatea reprezentativă și are dreptul de a adopta acte normative, în limitele stabilite de lege. De

remarcat este faptul că ea nu este aleasă pe criterii etnice, așa cum se întâmplă în alte zone cu statut special, ci prin vot universal, egal, direct, secret și liber exprimat. O referire de criteriu național apare în art. 10 (2), care prevede că unul din vicepreședinții Adunării Populare trebuie să fie ales din rîndul deputaților de altă origine etnică decît cea găgăuză.

Competența legislativă a Adunării Populare se manifestă în cîteva domenii, limitativ enunțate în art. 12:

- „a) Știință, cultură, învățămînt;
- b) gospodărie comunală și de locuințe, urbanistică;
- c) ocrotire a sănătății, cultură fizică și sport;
- d) activitatea bugetar-financiară și fiscală locală;
- e) economie și ecologie;
- f) relații de muncă și asistență socială.”

În privința bugetului Găgăuziei, acesta este format din toate tipurile de vărsăminte stabilite de legislația Republicii Moldova și de Adunarea Populară, iar raportul dintre bugetul de stat și cel al Găgăuziei se stabilește în conformitate cu legislația Republicii Moldova (art. 18).

La competențele de mai sus se adaugă dreptul de a soluționa probleme ce țin de organizarea teritorială, de organizarea și activitatea asociațiilor de cetățeni, altele decît cele politice, de organizarea alegerilor și a referendumului în chestiuni ce țin de competența Găgăuziei, participarea la promovarea politicii interne și externe a Republicii Moldova în problemele care privesc interesele Găgăuziei.

În legătură cu eventualul conflict între legile Republicii Moldova și actele normative ale Găgăuziei, se prevede dreptul Adunării Populare de a sesiza Curtea Constituțională a Republicii Moldova. În cazul în care Curtea „*declară nule pe teritoriul Găgăuziei actele normative ale Republicii Moldova*”, situația va fi rezolvată de Parlamentul sau Președintele Republicii Moldova. Așadar, autoritățile din Găgăuzia nu pot hotărî ele în legătură cu o astfel de situație, competența fiind a autorităților Republicii Moldova — art. 12 (4). În ceea ce privește actele normative ale Găgăuziei care contravin Constituției Republicii Moldova și Legii privind statutul juridic special, ele se declară nule — art. 12 (6).

Administrația Găgăuziei este asigurată, în primul rînd, de un guvernator, ales prin vot universal, egal, direct și secret, pentru un mandat de 4 ani, care nu trebuie să fie găgăuz, ci doar „*să posede limba găgăuză*”. El este membru al Guvernului Republicii Moldova, confirmarea sa în această funcție fiind de competența Președintelui țării.

Toate celelalte autorități ale Găgăuziei sînt numite printr-o colaborare dintre autoritățile de la Chișinău și Adunarea Populară: judecătorii, procurorii, șeful Direcției de justiție, șeful Direcției securității naționale, șeful Direcției afacerilor interne, Comandantul subunității trupelor de carabinieri (trupelor de interne).

Așadar, Găgăuzia nu are armată proprie, nu are deplul de a emite monedă proprie, nu poate intra în relații de politică externă în nume propriu, nu poate elabora legi penale sau civile proprii. Ceea ce poate ea face este să administreze viața economică și socială de pe teritoriul său în conformitate cu interesele comunității locale, care este alcătuită din găgăuzi și ceilalți locuitori.

4. Sprijinul din afara granițelor

Una din problemele amplu dezbătute, nu numai în zona noastră, ci peste tot în lume, se referă la sprijinul pe care minoritățile naționale îl primesc din partea statelor cu a căror națiune majoritară au afinități culturale, lingvistice, religioase etc., așa numita „țară-mamă”. Cît de firesc este un asemenea sprijin? Cît de cuprinzător poate să fie acest ajutor, avînd în vedere că, de-a lungul istoriei, un anume tip de implicare a constituit cauza unor războaie pustiitoare? Evident, întrebarea se referă la sprijinul statului și deci la relația dintre instituțiile statale și minorități, relație de drept public, reglementată constituțional sau prin lege, iar nu la legătura dintre diverse organisme neguvernamentale de pe teritoriul „țării-mamă” și minoritățile din alte țări, reglementată exclusiv de dreptul privat.

Cîteva observații se impun. Nu este anormal ca un stat să se preocupe de soarta unor persoane avînd o anume apartenență națională, lingvistică, religioasă. El poate să contribuie material la finanțarea instituțiilor culturale ale minorităților. El poate, de asemenea, să sesizeze organismele internaționale competente, dacă persoanelor aparținînd minorităților le sînt negate unele drepturi, sau dacă sînt supuse unor practici discriminatorii. Acest drept de „plîngere” își are sorginea în caracterul special al drepturilor omului (din care drepturile minorităților naționale sînt parte integrantă), de a constitui obiect de cooperare și preocupare internațională. În virtutea acestui principiu, orice stat, membru al unui organism internațional, sau semnatar al unui tratat internațional, are legitimitatea de a critica aspectele negative privind drepturile omului dintr-un alt stat, membru al aceluiași for internațional, sau semnatar al aceluiași document juridic. El mai are posibilitatea de a negocia cu statul pe teritoriul căruia se află minoritatea națională, astfel încît aceasta să se bucure de drepturile necesare păstrării și afirmării identității sale.

Iată cum arată, din acest punct de vedere textele constituționale ale celor trei țări:

- Constituția Republicii Ungare, art. 6 (3): „*Republica Ungară recunoaște responsabilitatea pe care o are față de situația ungarilor care trăiesc în afara granițelor sale și va promova legături speciale cu aceștia.*”

- Constituția României, art. 7: „*Statul sprijină întărirea legăturilor cu românii din afara frontierelor țării și acționează pentru păstrarea, dezvoltarea și exprimarea identității lor etnice, culturale, lingvistice și religioase, cu respectarea legislației statului al cărui cetățeni sînt.*”

- Constituția Ucrainei, art. 12: „Ucraina are grijă de satisfacerea necesităților naționale, culturale și de limbă ale ucrainenilor care locuiesc în afara granițelor statului.”

Numai că, în vreme ce statul maghiar este activ în susținerea maghiarilor din alte țări, și o face în mod deschis, statul român îi susține într-un fel ascuns. Voi da un singur exemplu, care mi se pare edificator. În „Declarația de la Budapesta”, adoptată la 5 iulie 1996 de reprezentanți ai Guvernului maghiar, ai partidelor politice din Ungaria și ai minorităților maghiare din România, Slovacia, Iugoslavia, Ucraina, Slovenia și Croația se afirmă că „minoritățile maghiare de peste hotare vor fi îndreptățite să primească în fiecare an un procent fix din bugetul anual al Ungariei”.

Reacția Ministerului Afacerilor Externe de la București a fost promptă, acesta manifestându-și îngrijorarea față de mai multe aspecte cuprinse în Declarație, printre care și „finanțarea comunităților de dincolo de frontiere din bugetul de stat al Republicii Ungare”¹¹. Dar trebuie spus că, în același timp și autoritățile statului român, Președinția, Parlamentul, sprijină minoritățile române, dar o fac indirect, prin instituții intermediare, cum este Fundația Culturală Română. Diferența, mare și semnificativă, este că în vreme ce în Ungaria, prin alocarea unei părți din buget — așa cum propune Declarația de la Budapesta — procesul de susținere a minorităților este transparent și supus controlului public, folosirea banilor publici prin intermediari — cum se practică la București — este un proces ascuns, care scapă controlului public, neștiindu-se niciodată precis cu cât anume contribuie autoritățile române.

Situația este diferită în ceea ce privește Găgăuzia. Nu există nici un stat pe teritoriul căruia să existe o națiune găgăuză majoritară. Dar găgăuzii din Republica Moldova, pentru a determina autoritățile de la Chișinău să le accepte revendicările, au recurs la tot felul de „tehnici” — unele din ele inadmisibile, cum ar fi crearea grupărilor paramilitare. Într-o atare situație, pentru a împiedica vărsarea de sânge, pentru a evita situația de criză care s-ar fi declanșat dacă găgăuzii boicotau alegerile parlamentare de la 27 februarie 1994 și, nu în ultimul rând, pentru a menține integritatea teritorială a statului moldovean, s-a adoptat o Constituție care prevede posibilitatea acordării statutului juridic special. Așa cum au subliniat mai mulți experți în drepturile minorităților, autonomia este cea mai bună metodă de a elimina pretențiile de separare teritorială, și deci de menținere a integrității unui stat, numai dacă este acordată la timp. Un asemenea punct de vedere a fost exprimat de fostul Președinte al Republicii Moldova, Mircea Snegur, privitor la situația juridică a Transnistriei. Într-un interviu apărut în Nezavisimaia Gazeta acesta afirma: „Știu că nu vom putea evita perspectiva de a acorda regiunilor din stînga Nistrului un anumit statut de autonomie. Cer ca limba ucraineană să fie recunoscută ca limbă de stat, alături de limba

moldovenească și rusă — nici o problemă. Cer garantarea dreptului la autodeterminare pentru cazul în care Moldova decide să se unească cu România — bine, le vom da aceste garanții”¹².

5. În loc de concluzii

Nu sînt o susținătoare a ideii că statutul special este binevenit „oriunde, oricînd și în orice condiții”¹³. Dar nici nu pot să nu fiu atentă la ceea ce se află în spatele unei asemenea solicitări, nu pot să nu iau în calcul voințele politice astfel exprimate, și cea a minorității, dar, mai ales, cea a statului care consimte la acordarea acestei forme de autonomie. Pentru că, în privința protecției minorităților naționale, există standarde internaționale și europene care sînt minimale, iar ceea ce se oferă în plus ține, evident, de voința politică. Acest fapt îl remarcă și Eugen Patraș, care sublinia că „devine tot mai evident faptul că la baza creării unităților teritoriale autonome cu 'statut special' stau nu atît motivele de ordin cultural sau juridic, cît presiunile politice”¹⁴. Spre deosebire însă de Eugen Patraș, căruia acest fapt îi lasă impresia că populația majoritară se află, din această cauză, în pericol, impunîndu-se protejarea ei, eu încerc să văd în ce măsură liderii de la Chișinău au acționat astfel încît să evite un conflict armat și să salveze integritatea teritorială a țării.

Cu atît mai puțin poate fi acceptată opinia sa potrivit căreia „Edificarea statului de drept în care vor fi garantate și aduse la nivelul standardelor internaționale drepturile și libertățile persoanelor aparținînd minorităților naționale reprezintă și una din prioritățile politicii externe a Republicii Moldova”¹⁵ (subl. n.). Pentru că aducerea la nivelul standardelor internaționale a unor standarde interne mai ridicate înseamnă, de fapt, coborîrea celor interne. Am auzit prea adesea acest punct de vedere exprimat în România. El neagă tocmai principiul de bază al dreptului internațional privind drepturile omului, acela de a fi minimal și obligatoriu, invitînd statele să meargă dincolo de această protecție minimală și obligatorie, astfel încît să răspundă situațiilor lor specifice.

Un lucru îmi pare evident. Că nu poate fi acceptată ideea că unor minorități li se cuvine ceva ce li se neagă altora. De aceea, mărturisesc, îmi este cu neputință să-i înțeleg pe cei — foarte mulți — din România care consideră că românii din Ucraina trebuie să li se asigure acele drepturi, pe care, acasă, le refuză maghiarilor.

Și nu pot să-l înțeleg nici pe Eugen Patraș, fost vice-președinte al Societății „Mihai Eminescu”, care consideră periculoasă politica Republicii Moldova de a depăși standardele internaționale în materia drepturilor minorităților. A considera Convenția-cadru privind protecția minorităților naționale „cel mai valoros document juridic care reglementează problematica dată în Europa”¹⁶ nu mi se pare de loc a fi suportul necesar românii din Ucraina pentru obținerea drepturilor lor¹⁷.

Dimpotrivă, cred că așa cum pentru ungurii din România au fost binevenite prevederile Recomandării 1201, privind folosirea limbii materne în viața publică,

în justiție și în administrație, inscripționările bilingve, dreptul de a înființa partide politice, dreptul de a studia în limba maternă, dreptul de a beneficia de sprijin pentru menținerea identității culturale etc., tot astfel și românii din Ucraina au nevoie de același document drept suport juridic al solicitărilor lor. Iar statul român ar trebui să ceară părții ucrainene introducerea acestui document în Tratatul bilateral. Nu s-ar aduce prin aceasta nici o atingere ordinii de drept ucrainene, avînd în vedere prevederile Constituției Ucrainei. În plus, Ucraina, ca și România, înaintea ei, s-a angajat, la intrarea în Consiliul Europei, să respecte Recomandarea 1201. În loc să solicite repetat inserarea în Tratat a unor prevederi de condamnare a Pactului Ribbentrop-Molotov sau a unor referiri la Insula Șerpilor, ar fi mult mai folositor un capitol dedicat protecției minorităților naționale. O asemenea atitudine, dincolo de înțelepciunea politică pe care ar dovedi-o într-o lume în care schimbarea frontierelor nu intră în discuție, n-ar însemna cîtuși de puțin dispreț sau nepăsare față de un moment tragic al istoriei noastre naționale. Ar fi însă, un mod de exprimare a respectului și preocupării față de oameni vii, care trăiesc și au probleme într-o altă țară, dar care doresc să-și păstreze identitatea de români și care valorează mai mult decît pietre și teritorii pierdute, oricît de însemnate ar fi fost ele, sau încă ar mai fi, din punct de vedere istoric, strategic sau economic. □

NOTE

1. Vezi G. Andreescu, V. Stan, R. Weber, **Conceptia UDMR cu privire la drepturile minorităților naționale**, Centrul pentru drepturile omului, București, 1994 și G. Andreescu, R. Weber, **Evoluția concepției UDMR privind drepturile minorității maghiare**, Centrul pentru drepturile omului, București, 1995.

2. Serghei Zaraiski, *România Mare. Trăiește și învinge?*, în **Timpul**, 19 aprilie 1996, după Ion Crețu, *Dușmanii comunității românești din Ucraina*, în **Cuvîntul liber** din 18 iulie 1996.

3. Programul UDMR invocă **Recomandarea 1201** (a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei), **Documentul de la Copenhaga privind Dimensiunea Umană și Actul Final de la Helsinki** (din cadrul OSCE), **Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare**.

4. Gáspár Bíró, *Dreptul la alteritate ca drept de grup*, în **Altera**, nr. 3/1996.

5. Conceptul de „alteritate” îmi pare că exprimă în cel mai fericit mod acceptarea faptului că nu numai oamenii sînt diferiți unii de alții, dar și grupurile umane sînt diferite unele de altele, iar acest lucru este în beneficiul tuturor. Spre deosebire de noțiunea de „toleranță”, care pare să exprime mai mult ideea că diferențele între oameni, sau între grupuri, trebuie privite ca un rău necesar.

6. Vezi Alexei Tulbure, *Găgăuzii în Republica Moldova — Gagauz Yeri*, în **Altera**, nr. 3/1996; de asemenea, Eugen Patraș *Statutul juridic al minorităților naționale din Republica Moldova*, în **Glasul Bucovinei**, nr. 4/1995.

7. Vezi G. Andreescu, V. Stan, R. Weber, *Relațiile României cu Republica Moldova în Studii Internaționale*, Centrul de Studii Internaționale, nr. 1/1995.

8. Eugen Patraș *Statutul juridic special al Găgăuziei (Gagauz Yeri)*, în **Altera**, nr. 3/1996, pag. 113.

9. Congress of Local and Regional Authorities of Europe, Council of Europe, **Declaration of the „Conference on Federalism, Regionalism, Local Autonomy and Minorities”**, Cividale, 26 October, 1996.

10. Articolul 1 al Pactului internațional privind drepturile civile și politice și articolul 1 al Pactului internațional privind drepturile economice, sociale și culturale prevăd că dreptul la autodeterminare (cu cele două componente ale sale, cea internă și cea externă — care înseamnă dreptul de secesiune) aparține popoarelor.

11. *Comunicat de presă al MAE privind Declarația de la Budapesta*, în **Cronica Română**, Anul IV, nr. 1071 din 25 iulie 1996.

12. Interviu citat de **Rompres** și publicat în ziarul *Azi*, nr. 1312 (1900) din 14 octombrie 1996.

13. Pentru o analiză critică a „statutului special” vezi G. Andreescu și R. Weber, **Evoluția concepției UDMR privind drepturile minorității maghiare**, Centrul pentru Drepturile Omului, București, 1995, pag. 21-24.

14. Idem, pag. 114.

15. Ibidem.

16. Idem, pag. 113.

17. Pentru o analiză a documentelor internaționale în materia drepturilor minorităților naționale vezi Renate Weber, *Drepturile omului În România: standarde interne, standarde internaționale* (I), în **Revista Română de Drepturile Omului**, nr. 13/1996.

*

Renate WEBER este avocată și profesoară la Facultatea de Științe Politice din București, copreședintă a Comitetului Helsinki Român, redactor șef al Revistei Române de Drepturile Omului. A publicat numeroase studii și articole pe problemele drepturilor omului și minorităților, în presa de specialitate din țară și străinătate.

Conceptul de națiune în Franța

FRED URBAN

În ce constă așa-numitul model francez? Pentru a porni o astfel de discuție, este indispensabil a se preciza anumite concepte care sînt utilizate în contextul istoric și ideologic francez. Vom începe cu termenul de **națiune**. În Ancien Régime, deci înainte de Revoluția Franceză, acest termen se referea la originea etimologică din latină, *nascere*, ceea ce înseamnă *a naște*. În fond, națiunea este locul unde te-ai născut. Astfel Robespierre, de exemplu, se prezenta în scrierile sale ca fiind de nație din Arras, un oraș la nord de Paris. Este ca și cum am spune: eu sînt de nație din Tîrgu-Mureș. Apoi, odată cu Revoluția, acest concept de națiune primește înțelesul de entitate care reunește toți cetățenii, oricare ar fi limba, religia, regiunea sau provincia lor. Tot ce era „regal” devine „național”. Noile structuri politice și administrative sînt de acum naționale, după ce au fost regale. Națiunea este în primul rînd un concept politic, nu unul etnic sau cultural. Dar vom vedea mai departe că ideologia națională implică aspecte predominant lingvistice. După cum spunea Ernest Renan în secolul XIX: „Națiunea este un plebiscit de fiecare zi”, ceea ce înseamnă că cetățenii sînt membri voluntari, în sens politic, ai națiunii. Renan dă de altfel Elveția ca exemplu de națiune de cetățeni, deci se vede clar că pluralitatea lingvistică nu ridică probleme pentru el. În filosofia politică găsim uneori ideea că *poporul* și *națiunea* nu sînt perfect identice. Poporul reprezintă cetățenii reali, cei care trăiesc în prezent, națiunea reprezintă poporul transcendent, adică imaterial, atemporal, la limită fără teritoriu. Acest concept despre națiune a dat naștere la abertatii extreme în istoriile așa-numite naționale, este vorba de mitologiile fondatoare care au trăit momentul lor de glorie în timpul dezvoltării naționalismelor, adică în secolul al XIX-lea. Se începe a se avea în Franța o istoriografie critică față de această manieră de a scrie istoria, există o lucrare intitulată „Mitul național” unde se analizează construcțiile istorice care au fost selecționate în secolul al XIX-lea pentru a crea și pentru a întări spiritul național. Aș remarca în trecere că o construcție viabilă,

durabilă și armonioasă, adică fără conflicte ireductibile, a coexistenței popoarelor și națiunilor, oricare ar fi sensul pe care îl dăm acestor termeni, nu este posibilă decât dacă reușim să facem o istorie care să poată fi împărtășită de către toți (S. Citron), o istorie în care miturile să fie demistificate, cărțile de istorie ale copiilor să fie debarasate de ceea ce numim „istoria învingătorilor”, care nu este altceva decât o istorie a urilor și a ranchiunelor. Vedem că acest termen de națiune a cetățenilor egali este antinomic cu conceptul de minorități etnice, religioase, etc. Personal, eu ader la acest concept, de altfel larg acceptat în Franța. Acest concept de națiune politică are avantajul, cu condiția bineînțeles să îl atașăm principiului de egalitate, de a permite să se considere cetățenii ca avînd aceleași drepturi politice și fiind egali în fața *legii* comune. În ceea ce privește diversitatea lingvistică și culturală, și aici cu condiția ca identitățile lingvistice și culturale ale indivizilor și ale comunităților să fie nu numai respectabile, ci în aceeași măsură și legitime, trebuie să constatăm că principiul de egalitate, principiul de națiune politică, poate avea efecte distructive, depinzînd de interpretarea care îi este dată. Deoarece în realitate națiunea cetățenilor totuși este o națiune franceză, în sens lingvistic. Revoluția s-a făcut în cea mai mare parte la Paris, centru a ceea ce azi numim francofonie. Actorii din provincie ai Revoluției erau elite locale care vorbeau franceza. Trebuie știut faptul că situația lingvistică în Franța, la începutul Revoluției din 1789, era complet diferită de cea de astăzi. Doar o treime din supușii regelui Franței vorbeau franceza „standard”, o franceză apropiată de cea utilizată la curte și în mediile cultivate. O a doua treime vorbeau dialecte atașate francezei — limbile „*d'oil*”. Ultima treime vorbeau celelalte limbi prezente pe teritoriul francez în urma cuceririlor succesive, a anexiunilor, a achizițiilor prin căsătorii, de-a lungul secolelor și a expansiunilor Regatului către sud, vest, est și nord.

Să amintim că aceste limbi sînt **occitana**, care reunește numeroase dialecte între Alpi, Pirinei, Marea Mediteraneană și coasta Atlantică, mai ales în sudul Franței; apoi **catalana**, în Nord-Estul Pirineilor, într-o zonă care e numită uneori și Catalonia de Nord; **basca**, în Nord-Vestul Pirineilor, pe malul Atlanticului. Aceste două limbi sînt în egală măsură vorbite și de cealaltă parte a frontierei spaniole, la sud de Pirinei. Apoi în Bretania există **bretona**, care este singura limbă celtică care se mai vorbește pe continentul european, în vestul Franței; **flamanda** la nord-est, fiind un dialect al olandezei și se vorbește într-o zonă restrînsă, aproape de frontiera belgiană. Și în fine, **germana** în estul Lorenei și în Alsacia, care este vorbită în forme dialectale apropiate de variantele dialectale ale vecinilor germani și elvețieni.

Foarte devreme, în timpul perioadei revoluționare, contra unei viziuni mai federaliste se impune o viziune centralizatoare a națiunii și a statului. Circumstanțele acestei evoluții sînt complexe, legate între altele de pericolul

militar exterior, războiul pe care îl vor duce prinții și regii, susținătorii lui Ancien Régime, precum și de existența unei centralizări moștenite din perioada regalistă. În același timp, după ce s-a avut în vedere un fel de plurilingvism instituțional local care va fi de-altfel practicat în textele destinate populației (în special în Alsacia, texte bilingve), se impune ideea unei unificări lingvistice, bazată pe interpretarea restrictivă a principiului de egalitate, altfel spus: pentru ca toți să fie egali este necesar ca toți să vorbească aceeași limbă, și bineînțeles și pe convingerea, dezvoltată încă din secolul al XVI-lea, a superiorității limbii franceze.

Într-adevăr, de la sfârșitul Evului Mediu, regii Franței practică o politică culturală care face din limba „franceză” un element constitutiv al „splendoarei” Franței, deci a regelui. Astfel se dezvoltă un „discurs” ideologic despre calitățile limbii franceze, se publică lucrări, cum ar fi „Défense et illustration de la langue française”, se creează Academia Franceză, etc.

Franceza devine, și acest proces se va fortifica din ce în ce mai mult în secolul naționalismului — secolul al XIX-lea — semn de cultură, de apartenență, dar în aceeași măsură, mijloc de promovare socială: „dacă vrei să reușești în viață, trebuie să cunoști limba franceză”.

Revoluționarii cei mai radicali acuză oamenii care vorbesc alte limbi, că ar fi inamici ai Republicii, sau cel puțin ai Franței, în Alsacia această suspiciune existând până în anii '40, chiar '45. În acea epocă se spunea că „aceste instrumente nocive și de rătăcire trebuie distruse”.

Școala publică și obligatorie care a fost instaurată după 1880 va interzice folosirea altor limbi decât franceza și această interdicție se va adăuga disprețului cultural pentru a determina bretonii, occitanii și ceilalți de a-și abandona limba, și între alte motive, de a nu o transmite urmașilor.

Totuși, au existat mișcări care cereau o recunoaștere și o protecție juridică a acestor limbi — garanții în primul rând în ceea ce privește învățământul și mai târziu, folosirea publică și folosirea în media. Mai recent, după 1958, după fondarea celei de-a 5-a Republici sub De Gaulle, în jur de 50 de propuneri de lege au fost depuse de către deputați de toate tendințele politice la Biroul Adunării, cerându-se să se acorde limbilor regionale, numite și limbi ale Franței, un statut legal. Nici una dintre aceste propuneri nu a fost acceptată de către guvernele succesive, fie că au fost de dreapta sau de stînga. Doar anumite aspecte au fost integrate în legile privind educația și audiovizualul. În ceea ce privește educația, învățământul limbilor regionale este organizat în mare parte prin circulare, adică texte a căror recunoaștere nu poate fi obținută în justiție. Acest regim oarecum arbitrar este cel al „posibilului” și al bunăvoinței...

În audiovizualul public, radioul și televiziunea necomercială, utilizarea limbilor regionale este prevăzută în caietul lor de sarcini, însă fără control și fără indicații de durată...

Alte exemple: în 1985 guvernul a chiar creat prin decret un Consiliu Național al Limbilor și Culturilor Franței, atașat la serviciile primului ministru, care nu este un consiliu al minorităților. Conceptul de minorități încă nu este acceptat în Franța, și tocmai de aceea vorbim despre limbi și culturi. Consiliul, creat prin decret guvernamental și nu prin lege — astfel nu poate cere funcționarea sa pe lângă un tribunal administrativ — ar trebui să-și exprime părerea în fața guvernului în toate problemele privind limbile regionale. Decretul prevede două reuniuni anuale și mai multe reuniuni suplimentare în caz de necesitate. Consiliul trebuie să publice un raport anual despre situația limbilor. Membrii săi nu sînt aleși de organizații culturale sau de instituțiile regionale vizate, ci sînt numiți de guvern. Am spune că soarta acestui consiliu arată puținul interes la nivel național față de interesele lingvistice și culturale ale populațiilor care sînt, majoritatea, asimilate de francofonie. Din 1985 acest consiliu s-a reunit de patru ori, deși trebuia să se reunească de 22 de ori, n-a publicat nici un raport, nu a fost niciodată consultat, de exemplu cu privire la *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare* a Consiliului Europei. În ceea ce privește membrii săi, ei nu au fost niciodată reînnoiți...

Poziția oficială a Franței în instituțiile și conferințele internaționale este revelatoare în ce privește ponderea ideologiei dominante care nu acordă o veritabilă legitimitate decît limbii franceze, „instrument al strălucirii Franței”.

Politica externă de promovare și de organizare a „francofoniei”, „comunitatea statelor care folosesc limba franceză” și ignorarea cvazisistematică a diversității lingvistice franceze, cu cîteva rare excepții (la Marele premiu al Euroviziunii 1996, participarea Franței cu un cîntec în bretonă!) merg în paralel cu refuzul oricărui angajament internațional care ar duce la recunoașterea explicită sau implicită a existenței minorităților lingvistice în Franța — exemplul cel mai recent este refuzul de a semna *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare*.

Acestei revendicări i se opune principiul de egalitate, de nediscriminare, de laicitate, adică de neutralitate a statului. Principiul de egalitate este interpretat în cele din urmă ca un principiu de uniformitate lingvistică. Se vede aici contradicția cu conceptul de națiune de cetățeni. Ideologia Franței în totalitate francfonă este puternic ancorată în spirite, alimentată și de predarea istoriei, care ignoră existența limbilor și culturilor diferite sau le prezintă ca rămășițe ale unui trecut folcloric, apus de mult.

„Limba franceză trebuie să cucerească Franța” este declarația unui deputat în timpul dezbaterilor pentru revizia constituțională din 1992, deci recentă, revizie care a introdus în constituție paragraful: „limba Republicii este franceza”. Vom vedea mai departe interpretarea care a fost dată acestui paragraf. În același timp Parlamentul și guvernul, în timpul dezbaterilor, au refuzat un „amendament complementar” care a fost cerut de un anumit număr de deputați și senatori, amendament care spunea: „Republica recunoaște și protejează celelalte limbi ale Franței”.

Mai mult, în 1994 o nouă lege de protecție a folosirii limbii franceze a confirmat forța acestei atitudini ideologice. Deși s-a introdus un articol privind libertatea folosirii limbilor regionale, interpretarea dată acestei legi va fi la fel de revelatoare pentru evoluția posibilă a mentalităților și a practicilor franceze.

Evoluțiile recente, procesul în curs, sînt rezultatul presiunilor, inițiativelor, în cazuri extreme ale acțiunilor violente în Bretania, Țara Bascilor și Corsica, dar în egală măsură a presiunii europene, a confruntării cu alte modele europene, în special în cadrul Uniunii Europene și a Consiliului Europei. Franța este obligată să regîndească felul în care tratează diversitatea lingvistică. Discursul naționalist „dur” care a putut exista pînă acum, ideologia iacobină, au fost combătute și de necesitățile modernizării structurilor politice și economice. Astfel, descențializarea din 1982 realizată de Mitterrand, crearea unor regiuni care aveau competențe care priveau, între altele, *identitatea* lor, a dus la noi inițiative în favoarea promovării limbilor regionale, considerate de către aceste organe ca făcînd parte din identitatea lor.

Astăzi voința politică exprimată la nivel de consilii regionale și departamentale este determinantă în măsura în care aceste colectivități dispun totodată și de mijloace financiare pentru a antrena statul nu numai în acest domeniu, dar și în celelalte: amenajarea teritoriului, rețeaua de transport, dezvoltarea economică, etc. și aceasta grație a ceea ce numim instrumente financiare încrucișate; de exemplu Regiunea va da x procente, Statul va da y procente, iar Departamentul z procente. Deci, cel care decide este cel care pune mai mulți bani și antrenează într-o oarecare măsură decizia celorlalți. Acest lucru explică de ce, în pofida situației puțin sumbre pe care v-am prezentat-o la început, în zonele lingvistice există, în ciuda blocajului ideologic, forme ale învățămîntului bilingv francez-regional, în sistemul educațional național. Astfel stă situația cu basca, bretona, germana din Alsacia, în timp ce educația depinde de stat. În Bretania sînt generalizate inscripționările bretone pe căile rutiere și se dezvoltă în comune. Apar noi emisiuni de radio și de televiziune în limbile corsicană, dialectală alsaciană, bretonă.

În Alsacia, inițiativa instituțiilor regionale și departamentale este perfect ilustrată de crearea în 1994 a Oficiului Regional de Bilingvism, căruia îi revine sarcina de a studia, înțelege și propune instanțelor politice regionale, departamentale și chiar municipale o politică de amenajare lingvistică care va da germanofoniei franceze mijloacele sale de existență. Acest oficiu mai are și sarcina de a contribui la cercetarea socio-lingvistică și pedagogică a învățămîntului bilingv. El trebuie să informeze populația și diversele grupuri sociale despre mizele lingvistice și de a spori astfel conștiința lingvistică a vorbitorilor germanofoni/dialectofoni. Oficiul contribuie la dezvoltarea învățămîntului bilingv, la utilizarea limbilor regionale în media, în domeniul

cultural și în cel public, dar întotdeauna printr-o acțiune voluntaristă, de explicare și neconfruntationistă, bineînțeles fără a dispune de un cadru legal sau de mijloace legislative regionale pentru a sprijini această politică lingvistică.

Rezultatele sînt dificil de prevăzut. Astăzi 66% din 1,6 milioane de locuitori ai Alsaciei declară în sondaje că vorbesc alsaciana, adică germana din Alsacia, dar și aici există diferențe îngrijorătoare între generații: mai mult de 90% din vorbitori sînt din generația de peste 60 de ani, mai puțin de 25% din generația mai tînă de 30 de ani. Transmiterea în familie funcționează foarte slab în comparație cu modalitățile existente în Bretania sau în sudul Franței, la începutul acestui secol. În același timp, marea majoritate se exprimă în favoarea menținerii limbii regionale și a extinderii bilingvismului. Acest bilingvism oferă în plus în Alsacia posibilitatea de a comunica cu țările vecine, Elveția și Germania, și în cadrul pieței comune a Uniunii Europene oferă deschiderea economică și accesul la piața de forță de muncă transfrontalieră: 60.000 de alsacieni merg zilnic să lucreze în Elveția sau în Germania. În sfîrșit, cooperarea transfrontalieră care se dezvoltă favorizează și ea bilingvismul.

În concluzie aș spune că „modelul” este mai mult un sistem de practici care relativizează cadrul pe care *pare* să-l prescrie constituția (începînd din 1992) sau legea, decît un sistem foarte coerent și formalizat. Trebuie spus că tradițiile democratice și libertățile în Franța permit, din fericire, progrese datorate voinței politice, evoluțiilor culturii politice sub influența, o repet, amplificării contactelor cu restul Europei, și cunoștientizarea importanței plurilingvismului, toate acestea și pentru a susține statutul internațional al limbii franceze. □

Traducere de Mihaela Ignat

*

Fred URBAN, licențiat în științe economice și politice, este directorul Oficiului Regional al Bilingvismului din Strasbourg Alsacia (Franța), expert-consultant al Comisiei Uniunii Europene pentru politica limbilor regionale, membru fondator al Consiliului European al Limbilor și secretar general al Înalțului Comisariat Național al Limbilor Regionale din Franța. Studiile și articolele sale au drept temă statutul limbilor regionale sau minoritare și avantajul bilingvismului Alsaciei în contextul european.

Fred Urban, *Le concept de Nation en France*, intervenție prezentată în cadrul Seminarului Internațional „Relația majoritate-minoritate-modele europene”, organizat de Liga Pro Europa la Tîrgu-Mureș, la data de 1-3 mai 1996.

Ostilitatea față de noile mișcări religioase

BRYAN RONALD WILSON

1. Tradiția intoleranței religioase

Societatea occidentală a moștenit de la creștinismul timpuriu o puternică și conștientă tradiție a intoleranței religioase. Credința creștină era una exclusivistă. Ea s-a proclamat drept singura credință adevărată și se considera aptă pentru a deveni credința universală a întregii omeniri. Era o credință voluntaristă și încă de la început s-a dedicat unui prozelitism neabătut în vederea convertirii și încorporării întregii umanități. Această constelație unică de atribute deosebea creștinismul timpuriu de celelalte mișcări religioase contemporane lui; îl diferenția de iudaismul care avea o bază etnică, ca și de cultul misterelor și al împăraților care erau tolerante sau măcar indiferente față de celelalte religii. Creștinismul medieval și-a păstrat prozelitismul agresiv îndreptat împotriva religiilor păgâne și primitive ai căror adepți trebuiau convertiți, și în plus, a dezvoltat o politică încă și mai dură de reprimare a tuturor manifestărilor eretice sau neobișnuite din propriu-i sîn. Erezia putea fi pedepsită cu moartea — o politică justificată teologic de Toma d'Aquino (1225-1274) și pusă neînduplecat în aplicare de către Inchiziție (înstituită în 1232 și în cele din urmă desființată în Spania abia în 1820). Reforma a adus cu sine o oarecare diminuare treptată a formelor crase de intoleranță religioasă, însă ostilitatea față de expresiile „deviante” ale creștinismului a persistat chiar și în cele mai liberale și avansate țări protestante.

2. Experiența „noilor” mișcări

După Reformă, cînd formele divergente de creștinism au cîștigat un corp de adepți stabili și s-au constituit ca noi mișcări religioase, ele s-au lovit de o intoleranță dusă aproape la extrem. Adepții lui Hutter, inițial proveniți din Tirol, au fost în repetate rînduri trecuți prin sabie și siliți să se refugieze succesiv dintr-un loc în altul al Europei Centrale. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, în Anglia, quakerii au fost supuși unei hărțuiri constante și mulți dintre ei au fost azvîrliți în închisoare din pricina credinței lor. Primii metodști din secolul al XVIII-lea au fost adeseori molestați de mulțime, iar unele dintre

bisericile lor au fost arse. Magistrații și funcționarii juridici locali nu rareori luau parte la aceste persecuții, instigând mulțimea și privindu-i pe acești credincioși pașnici mai degrabă ca pe niște infractori decât ca pe niște victime. În Anglia sfârșitului de secol XIX, primii adepți ai Armatei Salvării au fost tratați cu aceeași ostilitate; într-un singur an mai bine de 600 de „soldați” ai săi au fost atacați de „huligani” despre care salvaționiștii aveau convingerea că fuseseră încurajați de influența industriei a berii. Pe de altă parte, în decursul câtorva ani, un număr echivalent de personal al Armatei Salvării a fost întemnițat în baza unor acuzații îndoielnice, ba poate chiar inventate, precum blocarea drumurilor. În ultimul deceniu al secolului trecut, în Elveția, ei au fost puși sub acuzația de fraudă și extorcare financiară, acuzații similare celor aduse misionarilor mormoni în țările neoscandinave la începutul secolului trecut. La începutul secolului nostru opoziția față de noile religii a îmbrăcat forme diverse: secta Științei Creștine a fost furibund denunțată atât în legătură cu pretențiile sale de vindecare spirituală, cât și în legătură cu renegarea de către ea a realității materiei, însă condamnarea a fost în mare parte una literară, cuprinzând deopotrivă satira lui Mark Twain, atacul încrâncenat al distinsului istoric H.A.L. Fisher, și, în general, o adevărată bibliotecă de comentarii ostile ale fețelor bisericești, ale practicanților medicinei, precum și un întreg gen de pamflete, benzi desenate și romane satirice mai puțin înverșunate. În schimb, opoziția față de Martorii lui Iehova, încă percepuți ca o mișcare nouă în prima jumătate a secolului nostru, a fost adeseori exprimată într-un mod mai pronunțat fizic. În Statele Unite ei au fost supuși violenței mulțimii în cel de-al doilea război mondial, iar unii dintre ei au fost unși cu smoală și tăvăliți în pene. Pentru refuzul de a saluta drapelul și de a intona imnul național, ei au fost persecutați nu numai în Statele Unite, ci și în diverse alte țări precum Malawi, iar împotrivirea lor fățișă față de serviciul militar le-a atras persecuția legală în Franța, Spania, Grecia chiar și în deceniile din urmă. În Québec, membrii acestei secte, care în general trăiesc în respectul legii, au fost neabătut urmăriți în anii '40 și '50 de către organele judecătorești în baza unui spectru foarte larg de presupuse încălcări ale legii. Exemplele ar putea fi înmulțite — ținta lor este să ilustreze incidența continuă a intoleranței religioase și opoziția sistematică față de noile organizații religioase care apar și față de noile concepții asupra practicii religioase.

Ceea ce au în comun exemplele prezentate este că toate aceste secte victimizate au fost la timpul lor mișcări religioase aflate în minoritate și relativ noi. Deoarece au găsit de cuviință să se abată de la o prescripție sau alta a religiei consacrate sau au ales să cultive concepții proprii asupra divinității, mântuirii și oficeriei serviciului divin, sau din cauză că au sfidat normele societății seculare contemporane, ele au devenit obiect al neîncrederii și au fost percepute ca factori de dezbinare socială.

3. Noile mișcări religioase contemporane

Mișcările religioase cîndva noi tind să cîștige odată cu trecerea timpului o oarecare acceptare din partea societății. Sectele și mișcările religioase care erau noi cu un secol și ceva în urmă — adventiștii de ziua a șaptea, mormonii, martorii lui Iehova și altele, au devenit familiare și mai mult sau mai puțin tolerate. Deși încă

adeseori victime ale oprobiului societății, li s-a îngăduit din ce în ce mai mult să funcționeze potrivit propriilor concepții. Însă discriminarea și opoziția persistă îndreptându-se ca și înainte împotriva noilor organizații religioase care își fac apariția. Numărul noilor organizații religioase din societatea occidentală a crescut dramatic în ultimile cinci decenii. Unele dintre acestea sînt derivate din variante ale religiilor orientale majore; altele au apărut în urma reevaluării eclectice a unor elemente din diverse tradiții religioase. Altele s-au inspirat din religiile populare autohtone sau se pretind a fi reformulări moderne ale păgînismului antic. Cîte unele par a fi replici spirituale la progresul științelor naturii, tehnologiei comunicării și diferitelor forme de terapie mentală. Multe dintre ele urmăresc să activeze și să elibereze potențialul uman, să cultive o dimensiune spirituală în cadrul experienței seculare crescînde a omului în societatea modernă. Specialiștii în domeniu insistă în unanimitate asupra diversității acestor noi mișcări, majoritatea cărora nu au nimic altceva în comun decît faptul de a fi contemporane în apariție. Se conturează totuși o tendință, evidentă în mass-media și în referirile pe care le fac persoanele publice în legătură cu acest subiect, de a pune semnul egalității între toate aceste mișcări religioase, ca și cum ele s-ar conforma unui stereotip specific. Ar trebui să fie de domeniul evidenței că această înclinație este potrivnică în sine unei tratări juste a noilor religii. Cînd o mișcare este acuzată public — pe drept sau nu — de acțiuni sau atitudini contrare binelui public, acuzația tinde să fie cu ușurință transferată asupra tuturor acelor mișcări în legătură cu a căror atitudine și activități publicul larg este slab informat. Întrucît respectivele mișcări sînt puțin cunoscute, distorsiunile, zvonurile, legendele și calomniile se amplifică cu ușurință unele pe altele în jurul reputației lor. Din cauza modului în care operează chiar mass-media, o acuzație odată formulată tinde să fie reluată, jurnaliștii care se bazează adeseori pe relatările anterioare din mass-media, indiferent că sînt sau nu verificate, reiau aceeași linie de prezentare producînd ceea ce sociologii numesc un „rezumat negativ al evenimentelor”.

În absența unor dovezi directe, ar fi nejustificat și frivol să insinuăm că autoritățile vreunei țări ar fi implicate în momentul de față într-o conspirație îndreptată împotriva noilor mișcări religioase în general, sau a uneia în mod special. În același timp, este dincolo de orice îndoială că există un curent de opinie generalizat care îi încurajează pe politicieni, pe funcționarii publici, pe cei din aparatul judecătoresc, pe scurt pe funcționarii de stat precum și largi porțiuni ale publicului să adopte o atitudine negativă și uneori ostilă față de noile religii. În plus, din cauză că multe dintre aceste mișcări activează pe plan internațional, cazurile de astfel de ostilitate precum și cele de relatări alarmiste în mass-media despre confruntările dintre noile mișcări și autoritățile statului sînt transmise cu repeziciune din țară în țară. Asemănarea dintre recente raiduri neautorizate efectuate în zorii zilei de către poliție în sedii ale Comunităților familiei (cunoscută inițial sub numele de Copiii lui Dumnezeu) din Australia, Argentina, Franța și Spania, precum și folosirea unor termeni asemănători pentru

justificarea răpirii de către poliție a copiilor credincioșilor sugerează un anumit grad de complicitate internațională a poliției. Hărțuirea la care este supusă în diferite țări Biserica Scientistă, care în Anglia a inclus retragerea obșnuitelor facilități de acordare a vizei pentru călătoriile internaționale, refuzul înregistrării clădirilor ca lăcașuri de cult și, cel mai recent, nereușita unui juriu de a condamna un răpitor înarmat autodenunțat pentru atacarea unei foste prietene care se alăturase mișcării — toate acestea sugerează un climat generalizat de intoleranță punitivă.

4. Acuzații contradictorii

Pe lângă ostilitatea întreținută de simplul fapt că o anumită religie este „nouă” (în societățile în care ideea generală predominantă este că religia este neapărat „veche”), varietatea noilor religii contemporane este de asemenea natură încît fiecare din ele poate fi atacată pentru un aspect specific ei. Aceste acuzații pot fi divergente pînă la limita purei contradicții. Astfel, în timp ce unele religii ce își încurajează membrii să se implice în fluxul activităților vieții de zi cu zi își atrag critici deoarece se afirmă că urmăresc „să se infiltreze” în afacerile și în instituțiile majore ale societății, alte grupări ce practică o linie de conduită comunitaristă sînt condamnate pentru stilul lor de viață comunitară închisă și pentru smulgerea cetățenilor din fluxul societății. Unele sînt înfierate din cauza orientării lor hedoniste și a atitudinii laxe față de sex și droguri; altele au parte de o condamnare la fel de ostilă pentru atragerea tinerilor către un mod de viață foarte ascetic. Într-o epocă în care un spectru foarte larg de factori sociali stimulează destrămarea familiei, adeseori întreaga responsabilitate pentru aceasta este aruncată pe umerii noilor religii. Astfel de concepții sînt veșnic îndreptate împotriva noilor mișcări, probabil nu cu mai multă îndreptățire decît în cazul acuzațiilor aduse împotriva mișcării monastice din secolele trecute.

5. Schimbările sociale și răspunsul religiilor

O caracteristică generală a religiilor consacrate o constituie insistența asupra propriei vechimi. Această pretenție este strîns legată de credința că există adevăruri nepieritoare, realități veșnice, și de vaga, dar puternica idee că adevărata înțelepciune coboară dintr-un trecut primordial nedefinit. În același timp, există o conștiință larg răspîndită a faptului că în multe aspecte ale vieții sociale schimbările sînt inevitabile și irevocabile. În timp ce schimbările în ordinea economică și industrială sînt atît de rapide și de vizibile, în timp ce structura socială manifestă un continuu proces de readaptare, în timp ce instituțiile majore ale societății — politica, dreptul, educația, recreerea și chiar familia — sînt toate supuse unei adaptări inconștiente constante precum și programelor de reformă conștientă, ar fi un fapt ieșit din comun ca organizațiile și ideile religioase să nu sufere procese de schimbare și înnoire asemănătoare. Și chiar o fac în ciuda prețuirii care se acordă vechimii și tradiției. Totuși, este atît de adînc înrădăcinată premisa că religia ar trebui să fie, în cuvintele

liturghiei, „cum a fost la începuturi este-n ziua cea de astăzi, și așa va fi în vecii vecilor”, încât reprezentanții celorlalte instituții sociale găsesc că este greu să se împace cu ideea de religii noi sau de conduite inovatoare pe care acestea le promovează. Funcționarii din aparatul judecătoresc operează cu definiții depășite, consacrate de o jurisprudență venită dintr-un trecut îndepărtat, și astfel concepția juridică asupra a ceea ce ar putea fi religia este confuză și învechită. Când pentru vreun motiv oarecare noile religii sînt atacate în mass-media, politicienii, sensibili la neliniștea publicului, invocă în grabă idei deja consacrate și convenționale despre natura religiei. Jurnaliștii profită de aceste concepții tradiționale larg răspîndite cînd problemele religioase pot fi uneori ridicate la rangul de probleme de interes public mai larg. Chiar și instituțiile religioase, în pofida străduințelor lor de a-și aduce „la zi” propria funcționare, privesc în general cu suspiciune orice evoluții inovatoare ce au loc în perimetrul bisericilor. Într-o lume aflată într-o schimbare rapidă, în care toate instituțiile societății sînt în perpetuă fluctuație, numai religiei i se atribuie un rol, o funcție și o formă teoretic neschimbate și de continuitate. Totuși este evident că un număr considerabil de oameni caută și descoperă noi modele de practică religioasă și noi concepții de adevăr religios, angajîndu-se în căutări spirituale și participînd la tipuri noi de organizații religioase. Cu toate că mulți dintre factorii majori ai influenței și opinei publice sînt încă fideli mai vechiului stereotip al religiei, opoziția manifestată față de noile mișcări religioase în mare măsură din cauza noutății acestora echivalează cu împotrivirea față de însăși evoluția socială și religioasă. □

Traducere de Doina Baci

*

Bryan Ronald WILSON este profesor emerit în sociologie al Universității din Oxford, Anglia. Timp de peste 40 de ani a cercetat mișcările religioase minoritare din Marea Britanie, Statele Unite, Ghana, Kenya, Belgia, Japonia ș.a. A publicat o serie de studii și volume în domeniul religiilor noi: *Sects and Society: the Sociology of Three Religious Groups in Britain*, 1961; *Patterns of Sectarianism*, 1967; *Religious Sects*, 1970 (publicat și în limbile franceză, germană, spaniolă, suedeză, japoneză); *Contemporary Transformations of Religion*, 1976 (publicat și în italiană și japoneză), *A Time to Chant: the Soka Gakkai Buddhists in Britain*, 1994, etc.

Bryan Ronald Wilson, *The Hostility Towards New Religious Movements*, publicat cu permisiunea autorului.

Un logos fără etos. Interculturalism și multiculturalism în Transilvania

CLAUDE KARNOOUIH

„Quelle immense vanité cachée sous les mots! Un nom,
est-ce donc une solution? Voilà pourtant toute la science.”
Honoré de Balzac, *La Peau de Chagrin*

Rezultatele alegerilor (prezidențiale și legislative) care au avut loc în luna noiembrie 1996 în România au adus la putere o coaliție grupînd o alianță de centru, CDR-ul¹, una de centru-stînga, USD-ul², și partidul maghiar, UDMR-ul³ care cu aproape 8% din totalitatea alegătorilor, adună majoritatea zdrobitoare a minorității maghiare din Transilvania, estimată la aproximativ un milion opt sute de mii de persoane. Astfel, pentru prima dată după 1919, de la unirea Transilvaniei cu România, consfințită prin tratatele de la Versailles și Trianon (reconfirmate de tratatul de la Paris din 1947), maghiarii participă la guvernarea României cu miniștri, secretari de stat, prefecți, subprefecți, directori și subdirectori ai diverselor autorități naționale sau județene. Partidul maghiar, în opoziție din 1990, poate de acum să pună în practică clauzele programului său, îndeosebi cea referitoare la renașterea instituțiilor culturale maghiare foarte greu încercate în decursul ultimilor 20 de ani de putere comunistă, în timpul erei național-comunismului personificat de Nicolae Ceaușescu.

Problemele ridicate de învățămîntul preșcolar, școlar și secundar au fost în mare parte rezolvate în timpul legislaturii precedente (ianuarie 1990 - noiembrie 1996), cu prețul unor mari eforturi, din cauza influenței politice exersate de partidele naționaliste asupra coalițiilor guvernamentale care au urmat „revoluția” din decembrie 1989. Totuși, o chestiune, și nu una minoră, rămîne disputată —

și anume autonomia universității maghiare de la Cluj.⁴ Reînființată în 1946 prin decret regal, a fost închisă din nou în 1959, în timp ce facultățile sale erau transformate în secții anexate catedrelor (sau departamentelor) universității românești. Bineînțeles, chiar dacă au intervenit între 1989 și 1996 anumite înlesniri (între altele creșterea numărului locurilor pentru concursul de admitere în facultate), în fond, situația administrativă a rămas neschimbată: de fapt, secțiile de învățământ superior în limba maghiară, exceptînd două catedre, cea de limbă și literatură maghiară pe de-o parte, și cea de folclor și etnografie maghiară pe de altă parte, au statut de grupe lingvistice anexate catedrelor corespunzătoare în limba română, statut mai mult implicit decît legal, fără o veritabilă autonomie administrativă și financiară, fără o veritabilă libertate de recrutare a cadrelor necesare în funcție de nevoile reale. Pe scurt, un statut precar. Totuși, nimeni nu poate realiza amploarea problemei, tensiunea controverselor și a conflictelor pe care le suscită, dacă nu se reconstituie dimensiunea istorică, fundamentele filosofice, culturale și politice ale chestiunii.

Contenciosul româno-maghiar este foarte vechi, el urcă pînă la originea naționalismului român în Transilvania, la primele sale formulări la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, cînd ținutul făcea parte integrantă din Regatul Ungar și puterea politică se afla în mîinile împăratului austriac. Acest conflict se va intensifica după 1867, după compromisul (*Ausgleich*) din care a luat naștere Imperiul Austro-Ungar, care dădea maghiarilor puteri de politică internă și le lăsa libertatea de a desfășura o politică de integrare culturală a minorităților naționale, practică cu o fermitate ce combina iacobinismul francez și *Kulturkampf*-ul prusac.⁵ În acel timp, învățămîntul superior românesc din Transilvania se reducea la o catedră de gramatică română în sînul universității maghiare din Cluj.

După primul război mondial, în urma victoriei românești din 1918, totul se schimbă. Odată Transilvania reunită cu Regatul României, asistăm la punerea în practică a unei politici culturale simetric inversă celei practicate de către puterea maghiară, dînd naștere la frustrări și resentimente din partea maghiarilor, identice cu cele nutrite înainte de către români.⁶ Aceste conflicte se radicalizează între 1940 și 1944, cînd în urma *Diktat*-ului de la Viena (1940), semnat sub presiunea diplomației Germaniei naziste, nordul Transilvaniei, deci și Clujul, este retrocedat Ungariei. În 1919, universitatea maghiară de la Cluj părăsea capitala Transilvaniei pentru a se instala în orașul maghiar Szeged; în 1940, universitatea românească de la Cluj se muta la Sibiu, în timp ce universitatea maghiară se reinstala la Cluj în spirit revanșard. Starea de lucruri se modifică la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial cînd, după ce a recuperat Transilvania de Nord, guvernul regal român semna în 1946 o ordonanță care reinstala universitatea maghiară din Cluj, alături de universitatea românească, revenită de la Sibiu. Cînd comuniștii iau

puterea în 1948, ei mențin această situație. Plasîndu-și oamenii la conducerea acestor două instituții, noua putere va desfășura o feroce represiune politică de „purificare” ideologică împotriva „dușmanilor” de clasă. Bineînțeles, s-ar fi putut crede că în numele principiilor internaționaliste afișate și de unii și de ceilalți, relațiile dintre cele două naționalități ar fi urmat să ia o formă mai echilibrată. Totuși, nu s-a întîmplat astfel; noile conflicte, numite luptă de clasă și internaționalism proletar, au servit mai mult la disimularea continuării aceluiași conflict secular între cele două popoare. Profitînd de revoluția maghiară din 1956, și din teamă de contagiune, autoritățile comuniste românești, sprijinite de sovieticii a căror represiune au susținut-o⁷, decid în 1959 să închidă universitatea maghiară privită ca fief al unor fermentații critice periculoase. Astfel devine ea instituția pe care o cunoaștem astăzi, Universitatea Babeș-Bolyai⁸. Începînd cu acest moment, Partidul Comunist Român va decide simultan românizarea masivă a orașelor Transilvaniei (inversarea raportului demografic urban)⁹, ca și a cadrelor administrative, în timp ce va întreprinde o lentă, insidioasă sau violentă, dar inexorabilă politică de reducere a cadrelor culturale maghiare. De atunci, confrunțați cu o strategie care le îngustează orizontul profesional în limba maternă și cu „binevoitoarea” complicitate a autorităților românești, intelectualii maghiari din Transilvania, de toate specialitățile, încep a lua drumul unui exil definitiv fie către Ungaria, fie către țările occidentale, creînd astfel un cert vid cultural, ale cărui efecte le putem constata azi. Evident, inteligența maghiară din Transilvania duce lipsă de cadre, ceea ce ridică cu siguranță grave probleme în privința reconstituirii universității maghiare, deși, cred eu, nu trebuie refuzată în principiu, folosind acest pretext real, așa cum o face majoritatea universitarilor români¹⁰. Această politică viza, este clar, să marginalizeze cultura elitei maghiare, să forțeze intelectualii la aculturare totală în română (în fapt, studenții maghiari sînt mai mult sau mai puțin bilingvi), și *last but not least*, să transforme maghiara într-o limbă privată, sau într-o limbă religioasă, muncitorească, artizanală sau folclorică. Iată dinamica ce funcționa pînă în decembrie 1989 cînd puterea comunistă cade, și cu ea relațiile internaționale române care, de aici înainte, intră sub egida Statelor Unite și a Comunității Europene. Astăzi, acestea impun alte reguli constituționale și instituționale în chestiunea minorităților naționale, dacă în acest fel își servesc politica de menținere a păcii. Totuși, în pofida aranjamentelor școlare aminite mai sus, o situație neclară de inegalități administrative și legislative guverna destinele culturii înalte a minorității maghiare, pînă cînd rezultatele alegerilor din noiembrie 1996 au reînviat speranța de a vedea luînd naștere un nou stil de putere.

Opunînd un refuz categoric principiului de autonomie a universității maghiare, autoritățile universitare române din Cluj au făcut în nenumărate rînduri apel la argumentele care, puse cap la cap, prezintă o evidentă contradicție, o cacofonie demonstrativă din care deducem că au fost avansate pentru a fi pe placul interlocutorilor: unele sînt de uz intern, altele de uz extern. Astfel, coexistă apeluri

la un iacobinism clasic, „nu se fondează universități pe criterii etnice”, sau la considerații geopolitice, „separarea celor două universități disturbă integrarea noastră în instituțiile euro-atlantice sau în Comunitatea Europeană”¹¹. Pe de altă parte, în direcția lumii anglo-saxone și a comunității europene, prezența grupelor lingvistice maghiare pe lângă secțiile române este prezentată ca împlinire a unei politici multiculturale. Pe scurt, autoritățile universitare române fac orice pentru a îndepărta principiul autonomiei universității maghiare. Pe lângă faptul că această incoerență a argumentației întărește radicalismele naționaliste de orice fel, ea nu face trimitere la nici o experiență istorică și socială reală. Bineînțeles, este necesar să nu se cadă în capcana unui maniheism angelic, unde de o parte se află cei răi, și de cealaltă parte, cei buni. Și maghiarii din Transilvania sînt traversați de curenți politici naționale și xenofobe, însă tocmai prin negocierea compromisurilor s-ar putea spera marginalizarea lor, și nu manevrînd argumente și concepte care, placcate *ex nihilo* la o realitate străină elaborării lor, vin tocmai să întărească acest radicalism, grație căruia intelectuali mediocri găsesc mijloacele de a alimenta o glorie care nu le este dată deloc de lucrările lor. Tocmai examinînd originea argumentelor de uz extern celor mai ambigue — cele care fac apel la conceptele de interculturalism și de multiculturalism — aș dori eu să interpretez destinul culturii elitei maghiare.

* Este suficient să vorbim de interculturalism sau de multiculturalism pentru a înțelege specificitatea relațiilor culturale româno-maghiare (aș adăuga, maghiaro-slovace, ucraineano-române)? Mai precis, putem refuza principiul unei universități maghiare autonome în numele unei prezențe nou proclamate a interculturalismului sau a multiculturalismului? Sau, înainte de orice folosire descriptivă sau interpretativă a unor concepte sociologice elaborate plecînd de la fenomene singulare, n-ar trebui mai întîi să fie reexamineate, să se studieze funcționarea lor în cîmpul ideilor și relațiilor socio-economice care le produc, să se degajeze sensurile lor implicite și explicite pentru a evalua apoi posibilitatea de a le extinde la alte societăți? Aceste cuvinte-concept clarifică situații reale sau enunțarea lor nu este decît o nouă manieră, mai modernă, de a disimula tocmai această realitate și jocurile de putere care au supraviețuit schimbării politice?

1. Interculturalismul și sfîrșitul culturii europene

Este ceva nou în a vorbi despre interculturalism între două culturi? Prefixul latin *inter* marchează în același timp separarea, îndepărtarea și reciprocitatea. De aceea această simultaneitate trimite interculturalismul la tot ceea ce unește și separă două sau mai multe culturi, fără a face totuși referire la prezența lor, împreună, în același spațiu. Lucrările istoricilor ne-au arătat deja de mult că în societăți se manifestă diverse forme de interculturalitate. Prin generalitatea sa, această noțiune include atît lumea savantă, cît și culturile populare, rurale sau urbane.

O privire, chiar și superficială, aruncată asupra istoriei savante europene arată cât de mult se confundă interculturalismul cu istoria Europei savante, de când elitele romane și-au însușit cultura greacă. În fapt, interculturalismul se confundă pur și simplu cu formarea Europei; migrațiile, războaiele, schimburile cele mai diverse, au pus în relație, deja de mult timp, obiceiurile, tradițiile, instituțiile, religiile elitelor etniilor și popoarelor care le-au fondat. Începînd cu sfîrșitul antichității, istoria culturală a Europei, savantă și populară, se prezintă ca un vast sincretism al tuturor popoarelor care o alcătuiesc. De aceea, încă și astăzi întîlnim slabe diferențe culturale în interiorul țărilor moderne, în fapt tot atîtea dovezi ce ne aduc aminte de această interculturalitatea istorică. Contraste ale peisajelor agrare franceze¹², italiene sau spaniole; contraste ale religiilor creștine care își împart favorurile aceluiași popor (Sînt mai puțin german, francez sau maghiar dacă sînt catolic sau protestant? Sînt mai puțin român dacă sînt ortodox sau greco-catolic?)¹³; dar în plus, dezbateri și controverse seculare purtate pe marginea mizelor gîndirii politice¹⁴, sau, multiplele întrepătrunderi ale formelor materiale, rituale și culturale ale culturii populare¹⁵. Un ochi limpede vede, o ureche atentă aude care au fost în același timp diferențele, apropiierile și împrumuturile care au creat sincretisme și identități. Dacă unitatea teologică a creștinătății medievale savante este ruptă de Reformă, aceasta, din contră — grație traducerilor pe care prozelitismul său le va suscita —, va ridica limba vulgară a popoarelor catolice și ortodoxe la rangul de limbă divină adăugînd interpretări care, la aceștia din urmă, *volens nolens*, vor introduce elemente ale creștinătății latine. Nu aceasta s-a întîmplat în Ungaria, Transilvania, Ucraina — la început sub influența reformei germane și ungare, apoi sub efectul Contra-Reformei catolice și austriece.

În secolul al XIX-lea, nașterea statelor-națiuni, prezentată de istoriografiile naționaliste ca rezultatul unei diferențe radicale între popoarele-națiuni, ar fi putut face să se creadă, în numele unei specificități ireductibile a etniei-națiuni (a „ființei naționale” pentru a relua formularea caracteristică filosofiilor naționaliste), că interculturalismul savant și popular al secolelor precedente ar fi dispărut. Nu este vorba decît despre o viziune istorică, sociologică, chiar filozofică animată doar de spiritul de propagandă naționalistă. Într-adevăr, principiile axiomelor care au dat naștere la această formă politică modernă porneau dintr-o singură sursă metafizică, și aceasta oricare ar fi fost poporul în favoarea căruia erau puse în funcțiune¹⁶. Tinerele state-națiuni care se ridică din rămășițele imperiilor sînt produsul acestei modernizări generale. Imperiile, în ceea ce le privește, conduse de un sistem politic arhaic, vor îngreuna dinamica integrativă a modernului. Deși la o primă privire paradoxal, divizarea Europei în multiple state-națiuni va duce la uniformizarea culturală și politică, ca și cînd, din cauza neputinței de a transforma progresiv vechile imperii, au trebuit să fie distruse acele largi spații de suveranitate unde se menținea un arhaism medieval reticent

la inovațiile sociale și politice, impuse de modul de producție tehnico-industrial. Evenimentul-venire (*Eiregnis*) al statului-națiune nu este decît noua formă politică necesară guvernării oamenilor organizați de către noile tipuri de raporturi sociale create simultan de dezvoltarea producției tehnico-industriale, a capitalului financiar privat sau de stat și aglomerarea salariaților. Că această dezvoltare nu s-a produs deloc într-o manieră univocă și identică, ci ținînd cont de istoriile particulare ale fiecărui popor, este, evident, efectul diferențierilor anterioare care au marcat cu un sigiliu unic întreaga istorie a Europei: la început, separarea Imperiului Roman Oriental de cel Occidental, apoi, cîteva secole mai târziu, apariția capitalismului modern în Olanda și Anglia.

Am face o gravă eroare de interpretare dacă am privi multiplicarea statelor-națiuni ca un moment de regresie a interculturalității europene. Dimpotrivă, această multiplicitate tinde spre intensificarea ei, și prin aceasta, spre intensificarea unei concurențe fondate pe baze identice. Acesta este motivul pentru care conflictele care marchează apariția Statului național s-au alimentat din toate argumentele cizelate de modernitate, cele ale științelor sociale, ale istoriei, lingvisticii, filosofiei culturii, etnologiei sau folclorului ș.a., justificînd astfel, cu armele Rațiunii raționale (*Raison raisonnante*), masacre fără precedent. De aici înainte dușmanul nu mai este barbarul sau străinul care trebuie oprit la fruntariile limitele imperiului sau integrat, cu condiția să recunoască supremația politică și religioasă a împăratului, ci un semen pe care *logos*-ul științific îl poartă în afara unei umanități generale și abstracte.¹⁷ În discursul asupra independenței naționale se găsesc principiile prezenței uniformizării ce impune economia industrială și financiară, inovația tehnologică și culturală, aceleași măruri ca unică valoare a unei deveniri implacabile, cea a progresului. Este și motivul pentru care independența politică a țărilor sudezvoltate apare tot ca simulacrul unui spectacol oferit maselor populare din ce în ce mai dezdăcinate de tradițiile lor, chiar dacă masele au fost, începînd de demult, rezultatul unui sincretism. Astfel, pentru a lua un exemplu care ne este apropiat, după primul război mondial, în perioada interbelică a unei Europe Centrale și Orientale tulburate de conflictele naționaliste, constatăm în ce măsură penetrația rapidă a modelor și a stilurilor de viață cotidiană, a gusturilor, hainelor, religiilor protestante venite din Europa Occidentală sau din Statele Unite, au accelerat uniformizarea. Semn că tradițiile, chiar și cele mai puternice, nu au forța de a rezista victorios la modernitate. Nu este vorba deci despre nimic nou atunci cînd realizăm esența istoriei Occidentului: ea are drept marcă emblematică cucerirea Americii, care s-a soldat, este clar, cu eliminarea a zeci de culturi indiene.

Efectele celui de-al doilea război mondial radicalizează și mai mult procesul de uniformizare. Divizarea lumii în două blocuri geopolitice nu interzice deloc, în pofida evidentelor diferențe politice, uniformizarea acțiunii, inclusiv în privința caracterului puterilor comuniste. Există în toată această istorie ceva ce ține de clonare.

161 Nu au fost regimurile comuniste instigatorii unei industrializări masive și violente, ai unei urbanizări rapide, ai unei accelerări a dezrădăcinării, ai unei integrări a intereselor economice prin jocuri de concesiune, de împrumuturi și datorii, de transferuri de tehnologie atât din Occident către fosta URSS, ca și dinspre URSS către noile țări ale lumii a treia? Sub efectul competiției economice și militare între cele două blocuri, dincolo de Europa Orientală și de țările imperiului sovietic, dincolo de lumea occidentală, ansamblul lumii a fost prins în același vârtej teribil: războaie de independență națională, gherile anticomuniste, decolonizare, penetrație sovietică, ridicarea micilor dragoni în Asia de Sud-Est, constatăm cât de mult s-a intensificat uniformizarea lumii în ultimii 50 de ani. Publiciștii și politicienii preferă termenul de globalizare, în aparență mai inocent din punct de vedere economic și politic. Voi reveni asupra acestei chestiuni.

162 Această dinamică nu are sfârșit, cel puțin atâta timp cât rămân în lume societăți care nu se conformează deloc dominației tehnoscienței în esența sa de calcul financiar. Odată implozia regimurilor comuniste (sau conversia Chinei la capitalismul economic sub egida puterii comunistilor)¹⁸, nu mai există, evident, decât un singur imperiu, cel al Statelor Unite — copilul minune și original, al modernității occidentale¹⁹ — care a pus în practică infinitatea producției cu o eficacitate fără egal, pentru că era desprinsă de orice tradiție istorică. Țară de colonizare de dimensiuni gigantice, ea a oferit emigranților europeni deveniți americani un loc unde să pună în practică toate procedurile obiective ale inovației tehnice și ale producției. Pentru a obține aceasta, s-a procedat la eliminarea singurelor tradiții care puteau constitui un obstacol la această voință, cele ale indienilor. Or, esența însăși a capitalismului (privat sau de stat) se găsește în expansiunea nelimitată²⁰; nici un spațiu, nici chiar spațiile interstelare nu scapă de la transformarea oricărui element natural în marfă, deci în valoare de schimb. Astfel, noțiunea de *Global village* trebuie înțeleasă nu ca un slogan publicitar vulgar destinat a face vânzare calculatoarelor, ci ca expresie a rețelei planetare de comunicare care, sub numele de Internet, pregătește deja crearea noilor mărfuri. În prezent, incluși sau excluși din Internet, din marea mișcare planetară a schimburilor de mărfuri, din jocurile piețelor financiare, toți sîntem supuși unei totalități unde noțiunea însăși de interculturalitate se dizolvă și tinde a fi nimic mai mult decât o serie de microvariațiuni pe una și aceeași devenire economică unde diferențele culturale se vor manifesta între oamenii care preferă Coca-Cola și cei care optează pentru Pepsi-Cola, între adepții MacDonald's-urilor și cei ai lui Kentucky Fried Chicken.²¹

163 Putem vorbi astăzi despre o veritabilă interculturalitate care ar manifesta în același timp unirea și separarea culturilor cu caracter diferit? Sau, utilizarea acestui concept se reduce la una dintre numeroasele forme luate de simulacru de postumanism al modernității tardive? În momentul cînd globalizarea devine,

încetul cu încetul, experiența existențială reală a unei minorități și experiența virtuală a unei majorități, ceea ce rezistă globalizării nu se poate schimba efectiv dacă nu se transformă, într-un fel sau altul, în marfă. În generalitatea sa, Occidentul, când captează sau absoarbe evenimentele culturale venite din alte culturi, nu face decît o transmutare de valori care îi permit să le integreze în lumea mărfurilor. Altfel spus, tot ce apare diferit, dar care poate fi integrat în sfera mărfurilor, pierde valoarea sau valorile non-utilitare (valori rituale sau culturale) care constituiau singularitatea originară. Iată unde se află limitele interculturalităților istorice, atunci cînd *inter* nu mai marchează nici o diferență ireductibilă, ci servește la disimularea acordării unui sens univoc, cel al procesualității productive generale. Evident, aici se vede donația de sens pe care o enunță *inter* în *Internet*.

A vorbi despre interculturalitate pentru a caracteriza relațiile între popoarele care intră în modernitatea tardivă cînd transformarea lor devine din ce în ce mai identică, înseamnă a vrea să readuci la viață un muribund aflat în ultimul stadiu de agonie. De îndată ce ea devine obiectul unui discurs politic detașat de proba realității socio-economice, interculturalitatea se reduce la o fabulă pe care o servim poporului pentru a crede în egalitatea relațiilor internaționale. Într-un moment cînd distanța între popoarele sărace și cele bogate este marcată de diferențe atît de sesizabile, interculturalitatea seamănă mult cu unul dintre acele simulacre ale democrației care marchează sfîrșitul politicii în epoca modernității tardive.

2. Multiculturalismul sau fața seducătoare a *Global village*-ului

La noțiunea de interculturalitate care conduce relațiile dintre popoarele locuind în state diferite se adaugă cea de multiculturalism, răspunzătoare de noile forme de socializare în interiorul țărilor dezvoltate celor mai avansate.

De la bun început, observăm paradoxul prezentat de cuplul paradigmatic globalizare/multiculturalism. Pe de o parte, unii afirmă fatalitatea *Global village*-ului, pe de altă parte, alții asigură că societățile-stat se împart în multiple grupuri socio-culturale care coexistă mai mult sau mai puțin armonios. Aceiași analiști mai subliniază că această situație trebuie privită drept sfîrșitul monoculturalismului alb și european. Ori, aceste discursuri ne vin din țările unde imigrația populației a fondat națiunea modernă. După primele cuceriri europene, după eliminarea (fizică) sau marginalizarea socio-economică a primilor locuitori (indieni americani, aborigeni australieni sau maorii neo-zeelandezi), societatea-stat s-a constituit prin aportul masiv al populațiilor venite prima dată din Europa Occidentală (primii coloni) și din Africa (sclavii), apoi din diverse țări ale Europei Centrale, Orientale, din Rusia, apoi din Asia și din Orientul Mijlociu. De fapt, este vorba în primul rînd de Statele Unite ale Americii, Canada, Australia, Noua Zeelandă.²² După accelerarea decolonizării imperiilor francez, britanic, olandez și portughez, dezvoltarea neocolonialismului

economic și apelul mîna de lucru imigrată pentru reconstruirea Europei de Vest după cel de-al doilea război mondial, fenomenul s-a amplificat, extinzîndu-se la ansamblul Europei Occidentale. Astfel, asistăm simultan două fenomene opuse și necontradictorii de aceeași forță, pe de o parte globalizarea ansamblului societăților umane, pe de altă parte o fragmentare multiculturală care se manifestă în sinul societăților capitaliste celor mai avansate.

Globalizarea — un alt nume al uniformizării — indică o standardizare mereu crescîndă a produselor, o rețea mereu mai densă de rețele de comunicare, de informații, de canale de circulație a mărfurilor și de capitale, și, chiar prin aceasta, o uniformizare a raporturilor sociale între oameni. Pentru mai departe, care ar putea fi spațiul social al multiculturalismului în cadrul procesului de globalizare? Cu alte cuvinte, care sînt procesele care instaurează diferențe culturale chiar în inima locului care dă naștere acestei globalizări? În sfîrșit, nu ar trebui puse în discuție condițiile de posibilitate ale discursului despre multiculturalism ca manifestare a acestei globalizări-uniformizări? Într-adevăr, o simplă constatare de bun simț ne arată cum în urmă cu numai un secol, lumea era mult mai marcată de diferențe culturale insurmontabile, neintegrabile și ignorîndu-se unele pe celelalte și care, sub efectul modernității uniformizatoare, au dispărut, fie absorbite, fie sincretizate, fie pur și simplu distruse, pentru că originalitatea lor era un obstacol prea mare pentru dezvoltarea modernă.

Chiar de la origine, globalizarea se prezintă ca un proces economic sau mai degrabă tehnico-economic care ordonează și organizează constituirea de forme sociale, politice și culturale identice. Astfel, progresul și globalizarea sînt sinonime, chiar și în felul în care enunță actul prezenței lor, deconectîndu-l de sursa sa tehnico-economică, ca și un destin condus de legi naturale, pe scurt, naturalizînd raționalizarea tehnico-economică, sursa sa financiară și mecanismele de profit pe care le suportă. Simultan, sub aspect social, termenul multiculturalism — prin neutralitatea sa axiologică — îndepărtează de social orice gînd politic care ar articula diversitatea conflictuală a intereselor născute prin punerea în practică într-o manieră generalizată și la scară planetară a raționalizării producției. Atît ceea ce privește globalizarea, cît și multiculturalismul, noțiunea de clase sociale conflictuale este îndepărtată. Și, tocmai grație încrucișării neutralității economice și paradigmatelor sale, dihotomia globalizare/multiculturalism poate sufoca simultan și socialul și politicul. *Mutatis mutandis*, această neutralizare amintește pertinenta analizelor critice elaborate de către Lukács cu privire la teoria *l'art pour l'art* în secolul al XIX-lea. În momentul în care teoreticienii — majoritatea filosofi ai idealismului german — pledau pentru autonomia artei vis-à-vis de constrîngerile vieții cotidiene și practice, ei ignorau faptul că dacă arta s-ar fi emancipat față de biserică, de statul monarhic — pe scurt, față de Prinț —, această eliberare nu ar fi fost posibilă decît prin crearea unei veritabile piețe de arte care deplasa alienarea într-o altă sferă. În autonomia

sa, arta devenise expresia internă a fragmentării esențiale și sociale împlinită de raționalizarea totalizantă a producției în spațiul public al burgheziei.²³

Definind societățile moderne ca ansamble complexe, sociologii descriu multiplele divizări funcționale care le caracterizează, multiplicarea de roluri și statute contradictorii pe care fiecare trebuie să le asume în decursul vieții cotidiene și profesionale cu mizele individuale și colective antinomice ale căror disfuncțiuni nici un ritual nu vine să le decodifice sau să le rezolve. Astfel, fiecare este abandonat fricii sale, interpretărilor sterile ale psihologiei, sau, mai rău, uzajului masiv de neuroleptice, alcoolului sau drogurilor.²⁴ Fragmentarea experienței existențiale se află deci între deconectarea imperativelor producției capitaliste — restrîngerile tehnico-financiare subordonînd salariatul și exigențele de profituri organizînd strategiile și tacticile de capital — și tot ceea ce rezultă în toate celelalte necesități culturale a vieții umane *a priori* neutilizabile. Or, singura posibilitatea de a reintegra aceste necesități culturale în totalitatea rațională este de a le transforma în mărfuri, trebuind să apară ca marfă a diferenței, a diferenței căreia Baudrillard îi relevă perfect amprenta și simulacrul.²⁵ Logica unei producții din ce în ce mai masive a obiectelor identice, de exemplu, logica proprie raționalizării procedurilor tehnice ducînd la interconexiunea telefoniei, a televiziunii și a informaticii, desfășoară o totalizare (globalizare) fără precedent a sferei economice, pe care o ilustrează perfect atît delocalizarea întreprinderilor multinaționale (sau transnaționale) ca și cvasi-simultaneitatea piețelor financiare. Faptul că acest proces nu a făcut decît să se accelereze în cursul secolului XX, nu este decît o banalitate reproducută de sute de ori. Războaie, revoluții, decolonizări, deschideri de piețe, turism de masă — sînt tot atîtea noi fețe ale *éidos*-ului occidental pornit cîndva la cucerirea lumii, făcînd din ea, din această lume care ne este dată în copartaj, o occidentalizare generalizată care transformă toate popoarele în actori ai acestui *éidos*, el trebuind cîndva să creeze forme teratologice atît în Occident, cît și altundeva, sau să apară sub forme caricaturale de plagiaturi stîngace și ridicule, dar întotdeauna foarte distructiv.²⁶

Globalizarea — să nu fie cu supărare corifeilor liberalismului economic fără limite — face și mai adevărată definiția pe care Marx o dădea lumii create de capitalism: „lumea ca și acumulare de mărfuri”. La această definiție ar fi bine să-i adăugăm în prezent, „lumea ca acumulare de informații univoce”. Într-adevăr, cum putem vorbi de multiculturalism în timp ce sute de programe de televiziune și de radio difuzează aceleași imagini, aceleași dialoguri în diferite limbi reduce la simple clișee, aceleași spectacole, aceleași sporturi, aceleași clipuri privite de către sute de milioane de spectatori? O asemenea globalizare, inedită în istoria umanității, își urmează inexorabilul marș înainte. Din acest motiv orice discursuri, mișcări, revolte sau războaie de tip naționalist reactiv nu reprezintă decît războaie civile în care unii caută împărțirea mai egală a abundenței de lucruri. Nu este vorba

decît de împlinirea esenței tehnicii despre care Heidegger ne-a arătat că nu este deloc tehnică, ci metafizică. În alți termeni, mai empirici, globalizarea nu este, în cele din urmă, decît descoperirea infinității obiectivante a tuturor potențialurilor productiviste.²⁷

Privită astfel, căderea comunismului — care se prezenta și ca o formă reactivă a raționalității productiviste moderne, dar o raționalitate totdeauna subvertită printr-un *télos* politic care credea, un timp, să găsească acolo salvarea unei societăți fără clasă²⁸ — încarnează simultan extensia și accelerarea procesului de globalizare. Nimic în dinamica acestei implozii nu se poate înrudi cu vreo depășire dialectică (*Aufhebung*), ci cu o stare de lucruri semănînd cu o reglare de conturi, cu o nivelare, și mai ales cu punerea în armonie a *éidos*-ului occidental cu el însuși din momentul în care starea sa populo-birocratică, socialismul real, nu se mai racorda noilor nevoi de mobilizare și de control al maselor, atît în Vest cît și în Est.²⁹ A admite că *éidos*-ul occidental a produs comunismul, înseamnă a-l privi în realitatea apariției sale — anume ca elaborare a unui sincretism între cultul tehnico-științei, sfîrșitul necesității și al istoriei, și salvarea judecății finale pronunțată și împlinită de către un nou salvator colectiv, proletariatul³⁰, într-un loc numit Rusia, unde modernitatea — în virtutea condițiilor culturale și politice originale — pătrundea cu dificultate³¹. Este, prin urmare, o ipostază a Occidentului numită URSS care a făcut implozie în 1989 și care, de-altfel, mai la est, în China, s-a schimbat de altfel într-o simplă dictatură polițistă și militară pentru a se conforma, fără prea multe riscuri sociale, aceluiași destin economic.

Atunci cum trebuie înțeles multiculturalismul în acest peisaj real, dar în același timp și metafizic?

Dacă a existat un real multiculturalism (o juxtapunere de culturi, limbi și religii diferite) în sînul unui imperiu modern sub aspect tehnic, dar în același timp arhaic din punct de vedere politic, fosta URSS este cel mai indicat exemplu. Într-adevăr, odată abolit controlul absolut al partidului, iar partidul însuși descompus, naționalismele regionale sau locale s-au afirmat ca și cum cei 70 de ani de putere centralizatoare și represivă nu ar fi fost decît o paranteză fără efect asupra identităților colective. În anumite cazuri, trebuie înțeles că modernitatea introdusă de către comunism a provocat trecerea popoarelor de la o identitate etnico-religioasă arhaică la o identitate națională premodernă, dacă nu chiar modernă. Din Țările Baltice pînă în Armenia, din Ucraina pînă în republicile caucaziene și Asia Centrală, imperiul s-a dezmembrat în state diferite, calchiate pe diviziunile federale instaurate de către regimul comunist. Fiecare s-a dotat cu un guvern și cu instituții statale autonome, fiecare se confruntă cu problematica minorităților etnice, naționale și/sau religioase, fiecare își cere de la FMI porția sa. Dovezi suplimentare la faptul că în modernitate independența politică nu este decît o fațadă atunci cînd o putere economică nu-i poate susține ambițiile. Același lucru s-a întîmplat și în fosta Iugoslavie, țară multiculturală și multiconfesională, care s-a

dezagregat de îndată ce în fiecare republică puterea comunistă a pierdut atât autoritatea și controlul politic, cât și legitimitatea asigurării bunăstării economice. Dar, evident, când avansăm pe calea trasată de conceptul de multiculturalism, nu de acest fel de configurație socio-politică este vorba.

Să fie atunci vorba de cultura savantă? Nu pare deloc a fi cazul. Niciodată culturile savante nu au ridicat această problemă cu privire la relațiile lor. De fapt, în Occident, nici multiculturalismul, nici monoculturalismul nu au creat probleme culturii savante atunci când ea s-a confruntat cu problematicile care au fondat-o ca istorie a gândirii, și aceasta oricare ar fi numele care i-l dăm, filosofie sau metafizică. Aceasta era *Universitas*. Or, atât după ruptura instaurată de Reformă, cât și după cea instaurată de statele-națiuni, multiculturalismul îi era străin, despuiat de sens, pentru că erudiții și savanții au dezbătut întotdeauna între ei subiecte similare.

Să fie atunci multiculturalismul manifestarea voinței de protecție a culturilor arhaice? Această grijă pare să nu preocupe spiritele tămâietorilor săi. Astăzi, arhaismul este mort, chiar dacă îl mai înfîlmăm uneori agonizînd, rezultat al cuceririi desăvîrșite de *éidos*-ul occidental. Ceea ce Lévi-Strauss numea „curcubeul culturilor umane” se compunea tocmai din culturile juxtapuse și diferite care, în generalitatea lor, se ignorau unele pe altele, și care în spații restrînse puteau să-și împrumute reciproc elemente diverse și variate pe care le integrau apoi în propriul sistem de credințe, practici, în cosmosul lor, pe scurt în ireductibilul lor *Weltanschauung*. Timpul când Occidentul se minuna de culturile primitive, s-a terminat. Fie că surprindea, intriga sau provoca frică, epoca în care „Sălbaticul” dădea naștere la neliniști religioase („Sălbaticul” are suflet sau nu?) sau atracții pasionale (cf. romanele de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, Paul și Virginia, Atala, apoi în secolul al XX-lea o anumită antropologie trăită de către tineri intelectuali occidentali ca un veritabil rit inițiativ) s-a terminat odată cu dispariția sa. Astăzi, ceea ce rămîne din „sălbatic” se confundă fie cu *lumpen*-ul din secolul al XIX-lea european, fie cu obiectele de consum pentru turiștii amețiți. În primul caz, este marginalizat și controlat, în celălalt este redus la o marfă turistică, tratat ca un animal domestic și somat să asculte de dorințele noastre de exotism de prost gust.

Multiculturalismul, așa cum ne vine din Statele Unite — și, pentru a fi mai preciși — de la stînga americană³², acoperea fenomene de o cu totul altă natură. La origine, el viza lupta antirasistă, recunoașterea unei demnități pentru toți imigranții care trăiau în ghetouri. El se raporta la fenomenele de urbanizare a megalopolis-urilor nord-americane unde, alături de afro-americani, se înghesuiau populații diverse și numeroase venite să caute, în inima lumii capitaliste, slujbe și bogății. Fenomen de ghetozare modernă, el se dezvoltă odată cu creșterea pauperizării provocate de radicalizarea capitalismului liberal. Căutînd un minimum de protecție (chiar și iluzorie), oamenii dezrădăcinați se grupau în funcție de țara pe care au părăsit-o, de sub-cultura lor religioasă, regională, chiar minoritară

în cadrul țării de origine. Acest mozaic de origini nu mai are nimic comun cu compoziția etnică și socială a vechilor orașe cosmopolite ale imperiilor, cu Salonicul Imperiului Otoman, cu Viena Habsburgilor, cu Sankt Petersburg-ul țărilor. Acolo, fiecare „națiune” ocupa un cartier unde coabitau la un loc bogați și săraci, elite și meșteșugari, intelectuali și muncitori, unde solidaritățile se articula în jurul unui comunitarism real a cărui contraparte implica supunerea la un puternic control social. După amplificarea emigrării din sud și est către nord, și multiplicarea grupurilor comunitare, multiculturalismul, ca instrument descriptiv și practic vizează amenajarea democrației moravurilor și opiniilor prin recunoașterea unui relativism cultural, totuși fără a suspenda vreodată judecata etică, cea care permite subordonarea acestui relativism la conformitate cu valorile ideale ale Binelui, Bunului și Frumosului propovăduite de democrația americană.

Are loc o transformare a multiculturalismului. O nouă lume urbană s-a creat sub efectul marilor mutații provocate de decolonizare și de neocolonialismul industrial și financiar, de multiplele războaie, genocidele care, începând cu anii 1940, au bulversat toate societățile Europei de Est și cele de peste mări, au distrus echilibrele sociale și economice milenare și au antrenat către occident populații din ce în ce mai numeroase în fuga lor de masacre, de dictaturi feroce de dreapta sau de stînga, și *last but not least*, dornice să scape de inexorabila pauperizare cauzată de o producție din ce în ce mai marcată de diviziunea internațională a muncii.

Pe scurt, triumful actual al concepției multiculturaliste a socialului în Statele Unite pare să marcheze eșecul *melting-pot*-ului, care constituia unul dintre argumentele fondatoare ale democrației sociale a acestei țări. Eșec care s-a extins la ansamblul lumii occidentale — chiar și la o țară cum este Franța, al cărei iacobinism puternic integrator este în declin —, pe măsură ce capitalismul încerca imperativa necesitate de a sparge orice frontieră statală (un ansamblu de legi și de regulamente protecționiste) îngreunînd creșterea raționalizării diviziunii internaționale a muncii, adică limitînd căutarea sa insașiabilă de locuri unde, datorită unei miini de muncă bine plătită, în absența legilor de protecție socială și a garantării salariilor minime, se realizează profituri maxime.³⁴

Dacă, într-un prim moment, multiculturalismul traduce prezența grupurilor de dezrădăcinați, multiplicarea învinșilor economiei liberale de origine rurală, semi-rurală, a *lumpen*-ilor orașelor celei de-a treia lumi, a claselor de mijloc sărăcite, toți veniți din Sud și din Est, și reconstituiți în comunități în cadrul megalopolis-urile occidentale, într-un al doilea moment, acest concept s-a extins la o realitate socială mult mai vastă. De aici înainte el reunește în aceeași entitate grupuri care, după o integrare economică ascendentă reușită, afișează o diferență culturală. Cu conceptul de multiculturalism se operează un fel de egalizare a tuturor diferențelor, oricare ar fi genealogia lor. Astfel, atît în Statele Unite, cît și în Cananda,

am asistat la crearea unei egalități a valorii comunitare între rămășițele triburilor indiene supraviețuitoare în rezervații, *lumpen*-ul afro-american, haitian sau chicanoiis din ghetouri, și grupurile naționale care sînt puternic integrate sistemului economic și politic general, italienii, irlandezii, evreii, chinezii, coreenii, vietnamezii, etc. Chiar mai mult, același concept include grupuri fondate pe diferențe socio-biologice, femeile³⁵, sau, alte grupuri căutînd socializarea comportamentelor considerate, pînă atunci, de domeniul experienței private, homosexualitatea masculină sau feminină. Ar exista deci tot atîtea culturi egale ca valoare „culturală” cîte grupuri comunitare reale, oricare ar fi trăsăturile lor distinctive. Că diferențele pornesc de la criterii etnice, lingvistice, religioase, comportamentale sau individuale, toate ar reprezenta un fel de ideal atașat la tradiții ireductibile incompatibile unele cu celelalte. O astfel de construcție idealistă nu rezistă unei încercări critice. Pentru săracii veniți să caute *Welfare*-ul americanului *way of life*, multiculturalismul comunitar avansat odată de stînga americană³⁶ a devenit, printr-o mișcare ciudată, cel al unei stîngi care a abandonat terenul social, dedicîndu-se la rîndul său cultului hiperliberalismului economic — credo-ul *politically correct* al conformismului societății. Astfel, acest multiculturalism nu s-ar putea oare identifica cu o strategie a constrîngerii, cea care, datorită recunoașterii unei diferențe, permite înscrierea în modelul dominant a tuturor celor care ar dori încă să conserve tradiții socio-politice incompatibile cu valorile consacrate de același model? Pentru cei care sînt deja integrați în sistemul economic global, folosirea multiculturalismului oferă posibilitatea recunoașterii sociale ca grupuri de presiune (*lobbies*), ceea ce presupune o perfectă cunoaștere a sistemului politic general ai cărui actori joacă și se joacă pentru a negocia cu puterile centrale și locale avantaje economice și drepturi ce se înrudesesc cu privilegiile prin faptul că devin tot atîtea excepții de la regula generală. O asemenea fragmentare a intereselor socio-culturale ce se desfășoară în sfera economică, nu poate avea loc fără binecuvîntarea capitalismului avansat al modernității tardive; acest capitalism nu numai că nu simte nici o amenințare în puterea sa integratoare, ci dimpotrivă este interesat de el, fiindcă multiculturalismul îndepărtează orice critică politică la adresa ravagiilor economice, culturale și sociale reale produse de efectele desfășurării raționalității sale. Dacă dreapta arhaică americană acuză încă permisivitatea multiculturalismului, în schimb straturile cele mai avansate ale capitalismului îl favorizează după cum o expune discursul ce predică noua libertate culturală oferită de mijloacele de comunicare cele mai sofisticate, de instrumentele electronice și informatizate ale *Multimedia Highway* pentru care, în ultimul deceniu, sînt mobilizate investiții uriașe care garantează astăzi profiturile legale cele mai rentabile.

În momentul în care adevăratul arhaism dispare de pe suprafața Pămîntului, multiculturalismul dezvoltă noțiunea de alteritate generalizată care sfîrșește prin a-l desemna pe vecinul de palier, pe tovarășul de călătorie în metrou, pe colegul venit din altă țară și care împărtășește aceleași valori ale culturii savante, chiar și

pe femeia iubită cu care împărțim viața. Multiculturalismul, cu al său postumanism al diferenței, sfârșește prin a-l înstrăina chiar și pe cel mai apropiat. Multiculturalismul și corolarul său, alteritatea culturală extinsă la întreg câmpul social, se prezintă în țările cele mai dezvoltate ca o ideologie disimulând chiar în enunțul său adevăratele diferențe care rămân, *volens nolens*, cele născute în sfera economicului. Este vorba aici de incarnarea desăvârșită a metafizicii infinității care a făcut din Occident cuceritorul distrugător al tuturor diferențelor reale care constituiau odată „curcubeul culturilor umane”.

Acest multiculturalism nu este totuși scutit de contradicții care îi slăbesc eficiența teoretică și practică. Astfel, în Statele Unite ale Americii, limba spaniolă nu este întotdeauna recunoscută ca a doua limbă oficială în statele în care trăiește o majoritate numeroasă de hispanici. În factualitatea sa socială, accesul la înalta cultură, cea care domină nu numai literele ci și științele, gestiunea industrială și financiară, nu se pot face fără cunoașterea culturii anglo-saxone. Într-adevăr, când președintele Bill Clinton, în discursul pe care l-a ținut pe 14 iunie 1997 la Universitatea de la San Diego, pledează pentru realizarea unei societăți multirasiale și multiculturale egalitare în Statele Unite, implicitul subînțeles al gândirii sale este că aceasta nu se poate desăvârși decât în limba anglo-americană, în câmpul de referințe culturale anglo-americane. Partea nespusă a acestui discurs ne arată că este vorba despre puterea omnipotentă a monoculturalismului. De aici, se impune o concluzie, și anume că multiculturalismul are ca efect ștergerea ideologică (în sensul marxist al termenului) a efectelor sociale ale realității economice, hiperfragmentarea societății și solitudinea fiecăruia în mulțimea anonimă a salariaților și șomerilor (Cf. filmul lui Robert Altman, *Short Cuts*). Efect de disimulare a realității economice a lui *homo homini lupus* pus în practică de orchestrarea lăcomiei generalizate în cea mai feroce dintre competițiile economice, multiculturalismul oferă cu siguranță aparența garanțiilor simbolice date tuturor celor care îi suportă consecințele grele, dar fără a pune vreodată sub semnul întrebării originea diferențelor reale pe care această competiție însăși le suscită. Mai mult, fragmentarea tinde să facă din societate un ansamblu de comunități ce caută să-și însușească drepturi particulare care dezmint, prin chiar aceasta, armonia implicită acestei concepții multiculturaliste a socialului și sfârșesc prin a naște interese sociale contradictorii pe care nici o instanță etatică superioară nu le poate concilia.³⁹ Doar supunerea fiecăruia și a tuturor la ordinea produsă de sfera economică, la ordinea care-i desemnează pe dominatori și pe dominați, pe cei care dețin puterea de decizie și pe cei care, formînd o majoritate zdrobitoare, îi suportă consecințele, va rămîne neschimbată.⁴⁰

Multiculturalismul nu-i ajută cu nimic pe cei pe care hiperliberalismul nu numai că i-a îndepărtat de la banchetul societății de consum, ci chiar i-a redus la cea mai mare sărăcie. Dinamica pur economică ce dezleagă capitalismul de toate responsabilitățile colective, altele decât cele implicate de imanența propriei sale

mișcări de expansiune planetară, este oarbă în fața efectelor sociale catastrofale produse de a sa raționalitate a profitului. Tocmai în sînul acestei uitări se poate desăvîrși metafizica infinității producției (care este și infinitatea profitului), ca devenire ce îndepărtează orice proiect social și politic purtător de constrîngeri și, ca urmare, de limite. Evident, grupurile aparținînd straturilor sociale economice privilegiate sînt promotorii multiculturalismului, căci, în ultimă instanță, — și în ciuda luptelor de ariergardă ale vechilor ideologii reacționare —, revendicările lor „culturale” sînt privite ca tot atîtea valori comunitare compatibile cu această devenire: ele nu amenință niciodată fundamentele ordinii stabilite. Invers, e suficient ca revendicările comunitare să aparțină explicit de domeniul unei critici politico-economice pentru ca sistemul să se folosească de forța cea mai brutală, de acea forță represivă împotriva căreia, încă din zorii capitalismului, lupta sindicală s-a ridicat cu abnegație și curaj pentru a impune un control politic democratic mizelor economice. Preluînd în termeni politici sfidarea ghetourilor negre, *Black Panthers* au plătit cu viața această luciditate soldată cu un masacru. În ciuda aspectelor lor dezordonate și incoerente, nu este vorba de o forță identică ce subsumează revoltele ghetourilor negre cînd vor să scape naufragiului drogurilor și mizeriei? Cînd multiculturalismul comunitar nu semnează falimentul socialului, cînd lupta comunitară se identifică luptei de clasă, ea devine inacceptabilă și periculoasă. Acestea sînt momentele de criză în care bunele suflete democratice *politically correct* se dezvăluie și își proclamă sus și tare adevăratele interese; aici nu mai este vorba de cultură, ci de delincvență, nu mai este vorba de garanții simbolice, ci de soluții judiciare pentru a-i exclude încă o dată pe cei care expun cu vigoare și curaj singurele diferențe veritabile. În acest caz, problemele multiculturalismului sînt reglate prin operațiuni ale poliției, prin intervenția militară a Gărzii Naționale și chiar, cu ocazia ultimei revolte a ghetoului din Los Angeles din 1995, pentru prima dată de la Războiul Civil, prin intervenția armatei federale.

Mascînd atomizarea experienței existențiale a tuturor și a fiecăruia, multiculturalismul este legat mai consubstanțial de globalizarea planetei sub egida unei economii din ce în ce mai concentrată prin centralizarea deciziilor și din ce în ce mai divizată în descentralizarea producției.⁴¹ Sub acoperirea diferențelor, cel mai adesea iluzorii, această fragmentare năucește oamenii și îi lasă fără putere în fața a ceea ce-i unește într-un destin unic comandat de multitudinea infinită a procesualităților productive și a mărfurilor oferite consumului sau lăcomiei. Prin urmare, cum să nu vezi în multiculturalism un produs (un nou produs) al *éidos*-ului occidental, un nou enunț al modului său de a fi într-o lume în care se revelează însuși cursul unificării planetare? Cum să nu sesizezi în argumentația multiculturalismului versiunea disimulată a unui monoculturalism ce nu era înainte nici specific european, asiatic sau Orientului Mijlociu, ci general și inerent desăvîrșirii modernității tardive. La scara planetei, resorturile multicultura-

lismului nu pot deci scăpa determinațiilor *Global village*-ului. Desigur că expresia sună agreabil, dar referința la sat nu amintește în nici un fel o oarecare nostalgie pentru o lume definitiv pierdută, dimpotrivă, pozitivitatea ei pacifică, aproape hedonistă, nu e decât o manieră blindă și totuși implacabilă (unii comentatori avansează noțiunea de totalitarism *soft*) de a supune democrația politică și culturală doar rațiunilor pieței și rentabilității.

Or, iată că în centrul *Global village*-ului, în Statele Unite ale Americii, multiculturalismul pare să nu mai poată disimula eșecul *melting-pot*-ului și ruptura din ce în ce mai accentuată a legăturii sociale pe care o secretă⁴², făcînd din această țară, după cuvintele lui Kenneth Galbraith, cea mai puternică țară de pe planetă și cea mai bogată dintre țările lumii a treia. Astăzi, această ruptură a legăturii sociale s-a amplificat în așa măsură încît suscită neliniștea, atît pe cea a unui mare financiar ca George Soros⁴³, cît și pe cea a unui jurnalist de renume ca William Pfaff⁴⁴ de la *Los Angeles Times*, sau pe cea a unui gînditor ca Richard Rorty⁴⁵, odinioară puțin înclinat spre discursuri radicale. Fiecare, în manieră proprie, măsoară ravagiile sociale produse de hiperliberalismul unei piețe nelimitate care se impune ca devenire a unei religii revelate, cea a unei mîini invizibile care ar echilibra oferta și cererea de bunuri. Viziune aseptizată, pe care o dezmente bunul simț la vederea concurenței exacerbate care dirijează concentrările industriale, hrănește lupta îndîrjită căreia i se dedau holdingurile financiare pe piețele bursiere și suscită crearea artificială de noi nevoi servindu-se de o mare cantitate de publicitate pentru care sînt cheltuite sume colosale. Este vorba aici de desfășurarea unui adevăr ontologic, cel al tehnicii, care reduce lumea (așa cum vînătorii de capete jivaroș contractează capetele inamicilor uciși în luptă) numai la schimburile economice pe care încearcă zadarnic să le disimuleze, sub egida unei armonii multiculturale implicite, avataruri ale unui ultim platonism de bazar sau, într-o formulare mai juridică, elucubrații ale unui neokantism de super-market, în definiția lui Rawls. Acestei crize socio-politice produse de un capitalism de al treilea tip, multiculturalismul nu-i oferă decât răspunsuri fără efect, căci punerea sa în practică nu atenuează în nici un fel ceea ce, printr-o atomizare socială mai puternică ca niciodată (ceea ce unii filozofi ar numi imposibila comunitate a comunului politic) face cunoscut eșecul autentic tragic al modernității tardive, adică intensificarea din ce în ce mai accentuată a disjunției între polii bogăției și cei ai sărăciei.

3. Despre autonomia universității maghiare din Transilvania ca simptom al crizei culturale a postcomunismului în România*

Dacă argumentele multiculturalismului acoperă și în același timp exprimă uniformizarea generalizată a culturilor și fragmentarea din ce în ce mai accentuată a socialului, cum reacționează singularitatea culturală din Transilvania în fața acestei dinamici globale? Pentru a-i înțelege complexitatea și contradicțiile, nu există altă cale decât referirea la decursul istoriei recente a comunismului, și mai precis la faza

sa naționalistă, cea care începe în a doua parte a epocii lui Gheorghiu Dej, după revoluția ungară din 1956, și se termină pe 28 decembrie 1989, odată cu sfârșitul tragic al lui Nicolae Ceaușescu și al regimului comunist din România.

Dintre opiniile exprimate în conversațiile și declarațiile publice, cele avînd legătură cu politica culturală antimaghiară desfășurată în cursul acestei perioade în Transilvania de către puterea comunistă fac obiectul unei tăceri apăsătoare și al unei ocultări care aruncă un vâl de ambiguitate asupra atitudinilor și strategiilor reale ale elitelor românești. În schimb, deseori, în cursul discuțiilor private, intelectualii români susțin nu rareori judecăți care ar surprinde mulți observatori ai României postcomuniste. Sînt numeroși cei care aprobă fără rezerve politica culturală antimaghiară a regimului național-comunist: „Într-o zi va trebui să recunoaștem — îmi mărturisea un distins istoric de artă, provenind dintr-o familie burgheză care a suferit represiunea comunistă de la începutul anilor 1950 — că singura acțiune pozitivă a lui Ceaușescu a fost să inverseze raportul demografic între unguri și români în marile orașe ale Transilvaniei. Le-a transformat în orașe românești.”⁴⁷ În ciuda febrilității majorității intelectualilor români de a denigra toate deciziile și acțiunile întreprinse de regimul comunist al epocii Ceaușescu, aceștia îi aprobă în secret politica culturală naționalistă. Dovada este că azi, cînd se vorbește despre reacordarea autonomiei universității de la Cluj, cei mai numeroși — oricare ar fi noul partid politic cu care simpatizează — sînt de acord ca aceasta să fie refuzată, astfel încît poziția lor o întîlnește pe cea avansată de reprezentanții partidelor ultra-naționaliste.

Desigur, opoziția față de această autonomie se exprimă sub forme diferite, mai mult sau mai puțin nuanțate, ale căror argumente le-am amintit înainte, iacobinism și/sau multiculturalism în cazul celor mai abili, excludere xenofobă la radicalii cei mai violenți. Mulți dintre aceștia, implicit sau explicit, concep relațiile româno-maghiare în cadrul vechii paradigme teritoriale a statului-națiune etnic în care minoritatea etnică joacă rolul de a cincea coloană a unui stat vecin care dorește să recucerească teritorii pierdute în trecut. Totuși, panorama nu este chiar atît de clară, pentru că și fracțiunea cea mai radicală a minorității maghiare împărtășește această concepție despre raporturile româno-maghiare, visînd doar revanșă și recucerire. Or, acest cadru conceptual, această paradigmă a resentimentului colectiv se destramă puțin cîte puțin sub efectul mutațiilor economice și culturale care, de la sfârșitul regimului comunist, modifică irezistibil reprezentările noilor generații.

Practicile cotidiene relevă, mult mai bine decît discursul *ad hoc*, realitățile sociale ale societății românești, contradicțiile lor, convergența și divergența intereselor diferitelor grupuri culturale. Exceptînd gestiunea birocratică a instituțiilor universitare, a întîlnirilor muzicale, mai rar a celor teatrale, nu există propriu zis relații interculturale între universitarii, intelectualii și studenții români și maghiari. Relațiile sînt, *stricto sensu*, funcționale, instrumentale, strategice și tactice, și marcate de o ignoranță reciprocă în ceea ce privește conținutul efectiv al culturilor savante.

Desigur, nu sînt deloc dificil de reperat diverse situații care se abat de la acest cadru general, relații de prietenie, legături armonioase de vecinătate, căsătorii mixte; totuși există anumite subiecte tabu între prieteni, vecini, într-un cuplu. Recentele dezbateri aspra autonomiei universității maghiare au scos la suprafață forța acestor tabuuri, distrugînd prietenii, relații de vecinătate, creînd tensiuni în sînul cuplurilor mixte. Printre studenți, în afara cluburilor sportive, nu există asociații sindicale, culturale sau civice comune. În căminele universitare unde administrația distribuie locuri în camere comune în funcție de disciplinele studiate și în ordine alfabetică, studenții maghiari recurg la aranjamente cu studenții români pentru a se regropa între ei. Chiar și atunci cînd urmează cursuri comune în limba română (din lipsă de cadre maghiare), studenții maghiari se grupează compact. Nu există uniformitate, diferențe perceptibile în comportamentele colective divizează studenții maghiari după originea geografică ce marchează și originea socială. Astfel, studenții veniți din estul Transilvaniei, din ținutul secuilor, unde populația rurală și semi-urbană (din sate mari și orașe mici) este aproape exclusiv maghiară și marcată de un puternic tradiționalism, se arată retrași, orientați spre propriile instituții comunitare, deseori neîncredători față de români pe care îi cunosc puțin, neîndemînatici în a le stăpîni limba. Pentru ei, Clujul reprezintă marele oraș istoric, dar un mare oraș care ascunde pericole noi de cînd populația maghiară a fost redusă la 20% din totalul locuitorilor, iar noul primar aparține unuia dintre cele două partide ultra-naționaliste. În schimb, studenții veniți din marile orașe ale Transilvaniei (Oradea, Arad, Timișoara, Satu-Mare, Brașov) și din satele mixte, cu adevărat bilingvi și cunoscători ai culturii române cu care sînt familiarizați, ai obiceiurilor culturale și religioase ale acesteia, arată o mai mare deschidere, mai ales prin atenția pe care o acordă anumitor aspecte ale culturii române elevate.

În cazul celor mai în vîrstă, printre generațiile de intelectuali promovați masiv de regimul lui Ceaușescu și care domină astăzi scena culturală, o atitudine de ignoranță reciprocă ține loc de comportament general. Literatura și operele umaniste maghiare contemporane de calitate (din Transilvania sau Ungaria) sînt traduse în număr redus, necunoscute de către majoritatea intelectualilor care le ignoră limba originală. Precipitîndu-se, fără nici un fel de reținere, asupra unor lucrări minore venite din Occident, ei neglijează cele mai bune dintre operele maghiare și în general pe cele scrise în țările Europei Centrale și în Balcani.⁵⁰ Or, această situație nu este exact simetrică, fiindcă — în virtutea bilingvismului mai mult sau mai puțin perfect —, intelectualii și studenții maghiari din Transilvania cunosc operele culturale românești importante.

În ciuda acestei stări de ignoranță a unora, sau a izolării neîncredătoare a altora, fenomenul cultural cel mai evident al postcomunismului se manifestă în invazia bruscă a acelorași surse occidentale. Și pentru unii și pentru alții, în funcție de specialitate, aceiași autori, sociologi, istorici, etnologi, psihologi, politologi, filosofi, lingviști sau esești au devenit referințe comune, fără a ține cont de dezbaterile

conceptuale care în Occident traversează o disciplină sau alta. Pe scurt, ceea ce se definește în Occident ca gândire unică, economică și culturală, triumfă în Europa postcomunistă, poate într-o măsură mai mare în România. Cît despre generațiile de studenți maghiari și români ale postcomunismului, chiar dacă duc o viață cotidiană separată, toți participă la aceleași spectacole oferite de cultura de masă *pop-rock*, utilizează aceleași obiecte, aceleași haine, privesc aceleași filme, etc. De fapt, în ciuda referirii, printre cei mai tradiționaliști dintre ei, la semne istorice și teritoriale devenite desuete în valul seismic cultural al postmodernității, această stare de ignoranță și de neîncredere reciprocă se mențin într-un ansamblu referențial identic, supus muncii de uniformizare generalizată care se desfășoară în lume.

Iată cadrul nou în care este enunțată cererea de autonomie a universității maghiare de la Cluj, capitala sa istorică, sub egida partidului maghiar (UDMR) și a unei părți a intelectualilor reușiți în asociația culturală Bolyai. Fapt simptomatic, această exigență este departe de a întruni unanimitatea în comunitatea intelectuală și studențească maghiară. Fără a fi surprinși, găsim de o parte grupurile cu referiri politico-culturale arhaice (pămîntul, patria-mamă, nedreptatea Tratatelor de la Versailles și Trianon), aliați de circumstanță ai celor care, respingînd *Blut und Boden*, doresc totuși să salveze cultura maghiară savantă, prezentîndu-se împreună drept crainici ai acestei renașteri universitare; de cealaltă parte se află cei care, denumindu-se drept cei mai „moderniști”, expun opinii mai nuanțate, cerînd totuși ameliorarea stării prezente, adică mai multă autonomie pentru grupurile lingvistice maghiare din cadrul secțiilor române.⁵¹ Aceștia cad de acord cu autoritățile universitare și cu majoritatea corpului profesoral român asupra posibilității astfel oferite de a realiza o societate multiculturală. Sînt aceia care, pe drept cuvînt (chiar dacă numeroși universitari naționaliști români acceptă această soluție ca răul cel mai mic) se prezintă ca cei mai deschiși curenților postmoderne ale Occidentului.

Or, ceea ce nu sesizează „moderniștii” maghiari, orbiți de o modernitate explozivă pe care o privesc ca și chintesența democrației, este exact ceea ce am încercat să arăt în al doilea capitol al acestui eseu, adică faptul că multiculturalismul nu este decît masca unui monoculturalism planetar care în curînd aici, între Tisa și Dunăre, va vorbi în română, maghiară sau în orice altă limbă, jargonul neologizat al gândirii unice a *Global village*-ului, în multiplele variante ale identității. În ceea ce privește comunitățile istorice, apelul la multiculturalism se constituie deja preludiul unor decizii demagogice cu efecte necunoscute.⁵² Astfel, se prevede deschiderea de grupuri lingvistice germane pe lîngă grupurile lingvistice maghiare. Or, ultimele recensăminte întreprinse în România ne indică faptul că minoritatea germană a dispărut aproape în totalitate! Mai mult decît atît, autoritățile universitare intenționează să creeze grupuri lingvistice romani. Decizie lăudabilă, dacă această limbă ar fi susținută de o tradiție scrisă, dar nu este cazul, și toți știm că este nevoie de mai multe decenii, chiar de cîteva secole de traduceri pentru ca o limbă cu tradiție orală să dobîndească

statutul de limbă cu tradiție scrisă, pentru a beneficia de moștenirea celei mai înalte culturi occidentale. Demagogie cu atât mai stupidă cu cât fiecare știe cât sînt romii de poligloți, de aceea, atunci cînd doresc să se integreze în Universitate, le este mai ușor să aleagă fie româna fie maghiara: alegere pe care unii au făcut-o de mult timp, refuzînd astfel să rămîna prizonierii unei folclorizări „multiculturale” care îi exclude negreșit din cultura savantă științifică sau literară. În plus, occidentalizarea rapidă a țării scoate lent la iveală apariția grupurilor de homosexuali care, mai devreme sau mai tîrziu, în ciuda campaniilor xenofobe întreprinse împotriva lor de către Biserica Ortodoxă, vor reclama drepturi comunitare. În sfîrșit, azi nu mai este vorba de un fenomen marginal; România, ca și Ungaria, este prinsă în rețeaua migrațiilor planetare — oameni veniți din diverse țări ale lumii a treia încep deja să formeze aici comunități. Ce fel de drepturi vor revendica acestea? Cum le pot fi refuzate, în numele democrației multiculturalismului, drepturi care li se acordă minorităților istorice? Aceasta fiind situația — și cum ar putea fi altfel fără a fi acuzați de rasism sau de exclusivism — multiculturalismul va genera societatea explozivă din alte părți și care, în afara fragmentării sociale și a apariției intereselor complet divergente, va pierde din vedere orice noțiune de bine comun, fără care nu este posibilă o politică în comun pentru a rezista puterilor unei sfere economice ce nu se sinchisește de nimic.⁵³

Or, autonomia universității maghiare nu aparține de miza unei reconstituiri *hic et nunc* a relațiilor sociale între diversele grupuri etnolingvistice și etnoreligioase — oricare ar fi ele și de orice origine — și majoritatea românească. Această autonomie vizează menținerea și dezvoltarea culturii maghiare savante în Transilvania, pe unul din pămînturile sale istorice, chiar dacă aceasta va fi mistuită de eterogenitatea *Global village*-ului. Dorința de a o trata prin metodele multiculturalismului ar însemna, pe termen mediu, condamnarea sa la dispariția în singularitate. Iată de ce această soluție împrumutată modelului american pare să atragă favorurile celor mai suspicioși intelectuali români față de maghiari.

Totuși, un rău cultural și mai grav amenință cultura savantă a minorității ungurești din Transilvania: exodul cultural al elitelor sale celor mai calificate. Cum am amintit mai înainte, exodul a început pe la sfîrșitul anilor '50, cînd — după Revoluția maghiară din 1956 — elitele constată, încetul cu încetul, îngustarea orizontului lor profesional. De atunci, nimic nu a frînat această mișcare. După prăbușirea regimului lui Ceaușescu, nici subvențiile primului guvern ungar postcomunist și nici renașterea instituțiilor culturale votată de către parlamentul român nu i-au modificat ritmul, care dimpotrivă s-a intensificat. De aceea, apare cu totul iluzorie speranța că o renaștere a universității maghiare autonome va putea opri această hemoragie de cadre. Aici e vorba de efectul combinat al unor factori generali și particulari mult mai puternici decît o simplă decizie legală; acest efect se referă la studenții români și maghiari și constituie, evident, cel mai grav pericol care amenință supraviețuirea culturii savante a minorității maghiare. Este vorba de o stare socială

generală, de șomajul care se intensifică, de absența totală a unui viitor pentru tinerii cu diplomă, inclusiv pentru cei mai buni dintre ei; despre scăderea drastică a nivelului de trai, despre menținerea nepotismului, clientelismului și spiritului feudal în jocul relațiilor socio-profesionale (nu de absența legilor, ci de neaplicarea acestora); despre delăsarea administrativă. Combinați, toți acești factori au generat de-a lungul anilor un sentiment al neputinței de împlinire în țară și o irepresibilă dorință de a o părăsi, de a emigra, ceea ce cei mai buni realizează plecând spre Ungaria, Germania, Statele Unite ale Americii, Canada, Australia, Africa de Sud.

Dacă autonomia universitară, sau măcar cea a secțiilor maghiare, s-ar realiza, am asista cu siguranță la proliferarea unei emulații între instituțiile culturale românești și maghiare. Or, în virtutea factorilor socio-economici recesivi generali care se intensifică, ne dăm seama imediat care ar fi efectele perverse ale acestei competiții asupra tinerelor elite din sînul minorității maghiare din Transilvania. Mai bine pregătite, plecând frecvent să-și completeze pregătirea universitară la cele mai bune universități maghiare, poliglote (în afară de română, cea mai mare parte a studenților maghiari se orientează spre limba engleză), acestea își vor căuta salvarea profesională în altă parte, generînd astfel o emigrație al cărei val nu-l va putea stăvili nimeni, și aceasta cu atît mai mult cu cît, obținînd cetățenia maghiară, li se deschid porțile unui Occident fără viză.⁵⁴

Se constată încă o dată aici, în cazul particular al Transilvaniei, că multiculturalismul sau interculturalismul, mai degrabă imaginar decît real, nu răspunde în nici un fel problemelor ridicate de menținerea culturii maghiare savante. Condițiile generale ale postcomunismului o erodează: unicitatea politicilor economice promovate de marile puteri indiferente la situația singulară a acestei regiuni europene și la pauperizarea generalizată pe care o presupune; uniformizarea modelelor culturale oferite populațiilor, oricare ar fi acestea; dizolvarea ireversibilă a specificului țărănesc; crearea unei clase de manageri români și unguri care participă la economia generală; și, *last but not least*, faptul din ce în ce mai vădit că Bucureștiul rămîne centrul unde se negociază toate deciziile implicînd politica națională face ca oamenii politici ai minorității maghiare să urmeze, *volens nolens*, trena culturii politice românești. De aceea, efectele acestei dinamici globale intensifică curentul de emigrație, converg și contribuie la slăbirea culturii savante a minorității maghiare care, în actele cotidiene ale elitelor sale celor mai fidele tradiției istorice și sub provocările naționaliștilor români, reacționează în cîmpul unui *double bind*, de ghetoizare și apărare agresivă.⁵⁵

Desigur, dacă într-un prim moment, multiculturalismul orchestrat în Transilvania de către autoritățile universitare române și de către o parte a minorității maghiare „moderniste” poate să disimuleze cu abilitate uniformizarea culturală pusă în practică sub egida culturii române, pe termen mediu, el va apărea — așa cum se întîmplă peste tot în Occident — ca simulacrul postumanismului enunțat aici mai des în română, mai rar în ungurește, în total acord cu ineptiile pe care le

avansează deja în engleză, franceză, germană, spaniolă sau italiană. Numai că diferențele care marchează lumea contemporană cu stigmatul puterii sau slăbiciunii, al bogăției sau sărăciei vor rămâne mai accentuate ca niciodată.

NOTE:

1. Partidul Național Țărănesc-Creștin Democrat de o parte, Partidul Național Liberal pe de altă parte.

2. Uniunea Social-Democrată. Alianță condusă de Petre Roman, fost prim-ministru al primului guvern postcomunist, demis de președintele Iliescu în primăvara lui 1992 din cauza divergențelor profunde asupra modalităților de tranziție economică.

3. Uniunea Democrată Maghiară din România. Partid politic și etnic grupînd partea cea mai mare a minorității maghiare din Transilvania.

4. Pentru maghiari este vorba despre o universitate istorică, aceasta reprezentînd a doua universitate creată în Regatul Ungariei la începutul secolului al XVIII-lea.

5. Claude Karnoouh: **L'Invention du peuple. Chronique de Roumanie**. Arcantère, Paris, 1990, cf. cap. IV. (Apărut în lb. română: **Români, psihologie și mentalități**, Humanitas, București, 1995.); Sorin Mitu: **Geneza identității naționale la românii ardeleni**. Humanitas, București, 1997.

6. P. J. Thomas: **Les Roumains sont-ils nos alliés?**, Sorlot, Paris, 1937.

7. Liderii revoltei maghiare au fost deținuți în România înainte de a fi trimiși și executați în Ungaria.

8. Victor Babeș (1854-1926) a fost un celebru medic și biolog român; János Bolyai (1802-1860) unul dintre cei mai importanți matematicieni de la mijlocul secolului al XIX-lea care a adus la universitatea din Cluj (pe atunci maghiară) o contribuție decisivă la elaborarea matematicilor ne-euclidiene.

9. Această răsturnare demografică în sinul populațiilor urbane s-a efectuat printr-un aport masiv de populație românească rurală venită fie din satele Transilvaniei, fie ale Moldovei. Aceasta s-a realizat în virtutea unei politici economice și urbane de industrializare și urbanizare intensă care a generat peisajul contemporan al orașelor românești.

10. Claude Karnoouh: *Románok és magyarok, avagy: együtt élni, de hogyan?*, în **Korunk**, nr. 4, 1997, Cluj. Ediție specială consacrată universității maghiare de la Cluj.

11. Ultimele informații care îmi parvin în momentul redactării acestui eseu afirmă că criteriile luate în considerare de Statele Unite pentru integrarea României în NATO sînt fundamentale străine oricăror considerații culturale, avînd ca referință esențială criteriile economice.

12. Marc Bloch: **Les Caractères originaux des campagnes françaises**, Armand Colin, Paris, 1953.

13. Victor Louis Tapié: **Civilisations et peuples du Danube**, Fayard, Paris, 1962.

14. Hannah Arendt definește ca „tradiție” europeană tocmai dezvoltarea acestei gîndiri politice. Cf. **La Crise de la culture** (Between Past and Present), Gallimard, Folio, Paris, 1972.

15. Claude Karnoouh: **L'Invention du peuple. Chronique de Roumanie**, Arcantère, Paris, 1990. Cf. cap. IV.

16. Ibidem, Cf. cap. V.

17. Claude Karnoouh: *The End of National Culture in Eastern Europe*, în **Telos**, nr. 89, Fall 1991, New York, p. 132-140; Claude Karnoouh: *Le musée national d'art populaire et le piège du nationalisme*, în **Revue des Études slaves**, LXIV/4, 1992, p. 697-704; Claude Karnoouh: *Le nationalisme comme métaphysique du sujet dans le miroir de l'autre*, în **La**

nouvelle alternative, nr. 36, decembrie 1994. Pentru o descriere a dansurilor macabre ce au loc cu ocazia acestei unificări, cf. John Reed: **The War in Eastern Europe**, Charles Scribner's sons, New York, 1916.

18. Nu ar fi lipsit de interes să ne întrebăm dacă, sub un același nume — comunism — regimul chinez nu ar fi recurs de fapt la o mutație socio-economică radicală, transformându-se în dictatura unei elite provenite din sânul partidului, pentru a pune în practică un proiect capitalist radical, conservând însă și puterea politică și o parte a beneficiilor economice. Or, exemple venite din America Latină sau din Asia de Sud-Est, ne-au arătat în ce măsură un capitalism puternic se poate acomoda unei politici dictatoriale. Este vorba despre o aplicare a tezelor economiei ultraliberale a Școlii de la Chicago, care a făcut întotdeauna distincție între libertatea economică și libertatea politică.

19. Theodor W. Adorno: **Minima Moralia**, Payot, Paris, 1980.

20. Hannah Arendt: **De l'impérialisme**, Calman-Lévy, Paris, 1982. Cf. p. 13.

21. Pe această temă, recomand două eseuri remarcabile ale lui Philippe Forget și Gilles Polycarpe: **L'Homme machinal**, Syros, Paris, 1991 și **Le Réseau et l'infini. Essai d'antropologie philosophique et stratégique**, Économica, Paris, 1996.

22. Cf. *Ethnicity and Multiculturalism*, cap. 14 în **The Cultural Studies**, coordonator Simon During, Routledge, Londra și New-York, 1993.

23. Georg Lukács: **Studies in European Realism**, Grosset and Dunlap, New York, 1964.

24. Medicii descriu sfârșitul anilor 1990 ca fiind anii *Prozac*. Cf. Claude Karnoouh: *Faut-il soigner les toxicomanes ou la société? Considérations amoraes sur le postmoderne*, în curs de apariție, L'Harmattan, în **Les Journées de Reims pour une clinique du toxicomane**.

25. Jean Baudrillard: **La Transparence du Mal**, Galilée, Paris, 1994.

26. Cf. Remo Guidieri: *L'Abondance des pauvres*, Seuil, Paris, 1984; Claude Karnoouh: *L'Europe existe-t-elle encore?*, în **Revue d'études slaves**, tom LXVI, fasc. 1, Paris 1994; Claude Karnoouh: *Adieu à la différence. Essais sur la modernité tardive*, Arcantère, Paris, 1993.

27. Cf. Gérard Granel: *Les années trente sont devant nous*, în **Les Temps modernes**, februarie 1993, Paris. Prin acest citat îmi exprim recunoștința față de gândirea lui Gérard Granel în ce privește descoperirea lucrării infinității în modernitate.

28. Nicolas Berdiaev: **Source et sens du Communisme russe**, Gallimard, Paris, 1937; Moshe Lewin: **La Formation de système soviétique**, Gallimard, Paris, 1984.

29. Cf. Jean-Cristophe Rufin: **La Dictature libérale. Le secret de la toute puissance des démocraties au XX-eme siècle**, Jean-Claude Lattes, Paris, 1994; Geminello Alvi: **Le Siècle américain en Europe 1916-1933**, Fayard, Paris, 1994.

30. Mă bazez pe un foarte scurt rezumat al tezei lui Berdiaev, op. cit.

31. Claude Karnoouh: *Le réalisme socialiste ou le triomphe de la bourgeoisie*, în **La Part de l'œil**, Bruxelles, 1996.

32. Cf. Anne Phillips, *Why Worry about Multiculturalism*, în **Dissent**, iarna 1997, New York, p. 57-63.

33. Ibidem.

34. România este unul dintre aceste locuri. Astfel, tineri și străluciți ingineri informaticieni care lucrează pentru întreprinderi din Europa de Vest, elaborează programe pentru un salariu de 400 DM pe lună. În Germania, pentru o muncă asemănătoare, un tânăr inginer avînd o pregătire identică cere un salariu lunar de 4000 DM! În ceea ce privește interesele generale ale Statelor Unite ale Americii, cf., A. M. Rosenthal: *Trade is Clinton's Foreign Priority. Democracy and Rights Be Damned*, în **International Herald Tribune**, 28 noiembrie, 1996. Sarah Anderson și John Kavanah: *Multinationales. Vers un apartheid économique*, în **The Balti-**

more Sun, tradus în *Le Courrier International*, nr. 31, 5-11 decembrie 1996. Cei doi sînt cercetători la *Institute for Policy Studies* din Baltimore.

35. Cf. excelenta lucrare a lui John Fekete: **Moral Panic. Biopolitics Rising**, Robert Davis, Montreal-Toronto, 1994.

36. Ibidem. În această chestiune, articolul lui Anne Phillips este exemplar tocmai datorită absenței sferei economice din analiza sa asupra unui posibil naționalism armonios, care, la urma urmei, nu este altceva decît o versiune reînnoită a cetății ideale neoplatoniciene.

37. Dată fiind abundența termenilor în engleză, greu de tradus în franceză, cititorul își dă seama în ce măsură acest fenomen este cosubstanțial formării societății americane contemporane.

38. Las deoparte aici problemele ridicate de criminalizarea economiei mondiale. Totuși, această tendință generalizată, în care traficul de droguri joacă un rol central, afectează atît echilibrele productive ale societăților lumii a treia, cît și obiceiurile de consum ale săracilor din ghetouri. Cf. Michel Chossudovsky: *Comment les mafias gangrènent l'économie mondiale*, în *Le Monde diplomatique*, nr. 513, decembrie 1996.

39. Tema unui nou tip de conflicte din societatea americană a fost prezentată de Richard Rorty într-un eseu de ficțiune politică. Cf. Richard Rorty: *Le grand retour de l'État-providence*, citat în *Le Courrier International*, nr. 320-321, 19 decembrie 1996.

40. Sarah Anderson și John Cavanagh, op. cit., „Mișcarea de concentrare a întreprinderilor agravează inegalitățile ale căror costuri le suportăm, deoarece erodează coeziunea socială [...] întreprinderile neavînd de dat socoteală nimănui.”

41. Frédéric F. Clairmont: *Ces deux cents sociétés qui contrôlent le monde*, în *Le Monde diplomatique*, nr. 517, aprilie 1997; Frédéric F. Clairmont și John H. Cavanagh: **The World in Their Web: the Dynamic of Textile Multinationals**, Zed, Londra, 1981.

42. „That tendency [multiculturalism] has in recent years been reinforced by weakening of the traditional concept of America melting pot. That results in a loss of sense of »common purpose« on which we must depend to establish a national consensus. Ethnicity has become the norm and to speak of the national interest in the abstract is simply to invite a rebuke.” Fostul Secretar de Stat al Apărării, James Schlesinger, în *A Commencement Address at the University of North Carolina*, publicat în *International Herald Tribune*, 4 iunie 1997.

43. George Soros: *The Capitalist Threat* în *The Atlantic Monthly*, februarie 1997.

44. William Pfaff: *U. S.-British Capitalism or Europe's Model of Social Capitalism*, în *International Herald Tribune*, 15 decembrie 1995.

45. Richard Rorty: *Back to Class Politics*, în *Dissent*, iarna 1997.

* Redactarea acestui paragraf se datorează numeroaselor întrevederi pe care le-am avut cu colegii mei de la departamentele de sociologie și de filosofie, cu prietenii și cu studenții mei, români și maghiari. Printre cei ale căror remarci și sugestii au folosit reflecțiilor mele, aș dori să-i aminesc mai ales pe Aurel Codoban, Virgil Ciomoș, Péter Egyed, Monica Getz, Andor Horváth, István Horváth, László Kerekes, Marius Lazăr, Ciprian Mihali, Adrian Sîrbu, Cristina Stîhi și Marius Tabacu. Trebuie să subliniez faptul că lucrarea lui Kinga Mandel (studenta mea în anul patru la sociologie) mi-a furnizat o descriere prețioasă a relațiilor între studenții români și maghiari. E de la sine înțeles faptul că sînt singurul răspunzător în cazul slăbiciunilor și erorilor de interpretare ce ar apărea în cursul acestui text.

46. Gheorghe Gheorghiu Dej, prim secretar al Partidului Comunist Român între 1946-1965.

47. Într-adevăr, dacă românii (ortodocși, apoi, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în parte greco-catolici) sînt numeric majoritari în satele transilvane, de la primele analize protodemografice din secolul al XVIII-lea, orașele, datorită politicii de excludere practicate

de autoritățile regale, catolice sau reformate maghiare mai întâi, apoi de autoritățile imperiale austriece și catolice, erau locuite, pînă la mijlocul secolului al XX-lea, mai ales de unguri și de germani. Desigur că unirea din 1918 a permis, treptat, inversarea acestei situații, dar trebuie așteptată politica voluntaristă și autoritară angajată de Partidul Comunist la sfîrșitul anilor 1950 pentru ca demografia urbană a Transilvaniei să fie cu adevărat inversată.

48. Clujul are un teatru și o operă de stat în limba română, un teatru și o operă de stat în limba maghiară, dar o singură orchestră simfonică.

49. PUNR (Partidul Uniunii Naționale Române).

50. Două exemple remarcabile vor fi suficiente. Din 1990, nici unul din marile texte ale școlii sociologice maghiare din anii 1970-1980 nu a fost tradus, și, în același timp, nici unul dintre cele două mari spirite cehe contemporane, romancierul Hrabal și filosoful Patocka nu au făcut obiectul traducerilor și comentariilor în România, și nici în Transilvania, de-altfel.

51. O recentă anchetă de sociologie condusă de doi asistenți de la secția de sociologie a universității de la Cluj are rezultate care merită toată atenția. Astfel, majoritatea studenților maghiari de la disciplinele umaniste preferă secții maghiare autonome în cadrul universității unite. (Anchetă și rezultate prezentate și interpretate de Nándor Magyar și István Horváth).

52. Noțiunea de minorități istorice care dețin drepturi comunitare și de minorități non-istorice cărora aceste drepturi le sînt refuzate (sic!) a fost utilizată în Ungaria pentru a stabili o diferență între, pe de o parte, comunitățile teritoriale, religioase sau lingvistice slovace, germane, ucrainene, evreiești, rome, sîrbe, croate, românești și diversele lor biserici, și, pe de altă parte, comunitățile chineză, vietnameză sau arabă, etc., apărute recent, după căderea comunismului și deschiderea frontierelor pentru comerțul internațional en gros și en detail. Doar primele dețin garanții juridice colective și beneficiază de ajutoare financiare înscrise în Constituție. Iată o situație în totală contradicție cu punctul de vedere al unui culturalism democratic, dar care dovedește clar faptul că, situația în Europa Centrală și Orientală depinde de alte valori decît cele venite din țările occidentale.

53. Cu ocazia inaugurării primului restaurant McDonald's la Cluj, președintele american al filialei românești a acestui lanț de servire rapidă a făcut cunoscut faptul „că nu venise aici pentru a înțelege problemele politice și culturale ale Transilvaniei, ci pentru a face bani.” Cf. **Adevărul de Cluj**, 20 mai 1997.

54. E bine să amintim că doar cetățenii polonezi, cei din fosta Cehoslovacie și cei din Ungaria pot călători în Occident fără viză.

55. Asfel, în sînul partidului maghiar (UDMR) există un lobby care ar dori autonomia învățămîntului superior maghiar deplasînd universitatea în estul Transilvaniei, în mijlocul regiunii secuilor, într-unul din orașele mici, îndepărtînd-o astfel de vechile sale instituții culturale, de liceele mari, de bibliotecile universitare seculare și de centrele culturale străine care, începînd cu 1990, s-au instalat în capitala Transilvaniei.

Traducere de Mihaela Ignat și Luminița-Elena Pungea

*

Claude KARNOUOH (n. 1940, Paris) licențiat în antropologie. Profesor la Universitatea Babeș-Bolyai din 1991, a făcut studii etnologice în zona Carpaților. Este autor al lucrărilor traduse și în limba română: *Adio diferenței*, Dacia 1993; *Românii — tipologie și mentalități*, Humanitas 1995; *Dușmanii noștri cei iubiți*, Polirom 1997.

Minoritățile

STATUT • PERSPECTIVE

DR. ION DIACONU

INSTITUTUL ROMÂN PENTRU

DREPTURILE OMULUI

BUCUREȘTI, 1996

Directorul Institutului Român pentru Drepturile Omului, dr. Irina Moroianu Zlătescu, în *Cuvîntul înainte*, precizează: „drepturile persoanelor aparținînd minorităților naționale suscită, prin complexitatea problematicei și reverberarea tensiunilor politice, vii dezbateri. Dificultățile demersului de identificare a unui numitor comun, a unor soluții juridice general acceptabile de către state, avînd ca parte integrantă respectarea standardelor și aplicarea obligațiilor asumate în condiții de o extraordinară diversitate, se reflectă într-o multitudine de puncte de vedere și opinii. Acestea alimentează și se alimentează din formulările prudente, deschise interpretărilor și adaptărilor la situații diferite ale reglementărilor internaționale.”

În primul capitol, volumul prezintă **istoricul protecției minorităților**, naționale și religioase, care, în viziunea autorului, are începuturi palpabile din 562, cu tratatele de pace dintre împăratul Justinian al Imperiului Bizantin și Chorooses I al Persiei. Deși cartea prezintă tratatele dintre catolicii, luteranii și calvinii din Germania, Suedia Polonia ș.a., nu amintește de existența tradiției transilvane, unde Edictul de toleranță, care a garantat libertatea cultelor, datează din 1571, vreme la care războaiele religioase erau în toi în celelalte zone ale Europei. Dintre soluțiile găsite, nu sînt amintite nici formele de autonomii existente în Transilvania încă din secolul al XII-lea. Între documentele internaționale elaborate după cel de-al doilea război mondial, sînt amplu descrise *Rezoluția nr. 47/135* din 18 decembrie 1992 al ONU (*Declarația cu privire la drepturile persoanelor aparținînd minorităților naționale, etnice, religioase și lingvistice*), *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare*, *Convenția-cadru pentru protecția minorităților naționale* etc. Nu se prezintă însă mult disputata *Recomandare 1201* a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei, deși, atît la *Tratatul de bună vecinătate și cooperare între Republica Slovacă și Republica Ungară*, cît și la *Tratatul de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România*

INSTITUTUL ROMÂN
PENTRU DREPTURILE OMULUI

MINORITĂȚILE

- STATUT
- PERSPECTIVE

Dr. Ion Diaconu

București, 1996

și *Republica Ungară* se amintește această recomandare, devenită obligatorie pentru România cu semnarea Tratatului româno-ungar.

După partea introductivă, *Capitolul II* se referă la **dreptul la existență**, ocrotirea împotriva actelor de distrugere fizică și împotriva asimilării forțate.

Capitolul III trece la **definiția conceptului de minoritate**, prezentînd toată problematica, neclarificată prin termeni juridici nici pînă azi.

Cartea consacră un capitol întreg **nediscriminării**, considerînd că acest drept îi vizează nu numai pe minoritari, dar și pe majoritari; discriminarea pozitivă nu poate avea efectul de a încălca principiul egalității, dar pot exista „măsuri care, chiar dacă creează o diferență de tratament, nu sînt considerate acte discriminatorii, ele urmărind să asigure progresul și dezvoltarea anumitor grupuri sau persoane care au nevoie de protecție, în esență să creeze condițiile pentru ca persoanele în cauză să-și exercite drepturile și libertățile fundamentale pe bază de egalitate cu ceilalți cetățeni”.

Celelalte drepturi sînt incluse în *Capitolul V*, sub noțiunea de **drepturi specifice**, fiind amintite: dreptul la cultura proprie, dreptul de a folosi limba maternă, de a practica și profesa religia proprie, de a participa la viața publică.

La dreptul de a folosi limba maternă, în ciuda prevederilor internaționale, autorul consideră: „niciunul din documente nu cere recunoașterea limbilor minorităților ca [...] limbi ale tribunalului sau ale autorităților publice”, venind astfel în contradicție cu art. 9 și art. 10 din *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare*, art. 10 din *Convenția-cadru pentru protecția minorităților naționale*, art. 7 din *Recomandarea 1201*. Afirmatia este valabilă doar pentru statutul oficial sau neoficial al limbii minoritare: Într-adevăr, nu există nici o prescripție pe baza căreia o limbă ar trebui să primească statutul de limbă de stat. O altă afirmație, la acest capitol, care nu poate fi acceptată, se referă la „experiența istorică”, care „arată că problemele folosirii limbilor materne au fost adesea exacerbate, pentru a masca tendințele naționaliste și separatiste”, astfel „se impune să se stabilească un echilibru între dreptul fiecărei persoane de a folosi limba maternă și interesele de ansamblu ale societății”. Exacerbarea exclusivismului lingvistic, fie vorbă de o limbă majoritară sau minoritară, este cea care propagă tendințe naționaliste, și nu promovarea multilingvismului, credem noi.

Capitolul VI este dedicat **naturii și contextului exercitării drepturilor** persoanelor care fac parte din minorități, în cadrul căruia un întreg subcapitol se ocupă de problema drepturilor colective, care, de la bun început, afirmă: „documentele internaționale se referă, fără excepție, la drepturi ale persoanelor”, și nu la drepturi ale minorităților ca atare, concluzionînd: „concepția general acceptată este că protecția minorităților, a identității lor se realizează prin respectarea și promovarea drepturilor și libertăților individuale ale persoanelor care fac parte din minorități”. Problema este mult prea vastă, filozofia drepturilor omului — mai ales în domeniul drepturilor minorităților — fiind în permanentă evoluție, ca să se poate vorbi de o „concepție general acceptată” în domeniul drepturilor colective. Privitor la contextul exercitării

drepturilor persoanelor care fac parte din minorități, autorul consideră că statul este cel care definește legile prin care se acordă drepturi minorităților naționale, nu se pot exercita presiuni internaționale și nu pot fi formulate revendicări în fața instituțiilor internaționale. Această poziție interesantă acordă tratatelor internaționale doar un statut declarativ, care nu implică obligații din partea semnatarului. Este adevărat că nu s-a elaborat încă un mecanism juridic, ca în cazul *Convenției pentru apărarea drepturilor și libertăților fundamentale* (prin Comisia și Curtea Europeană a Drepturilor Omului), dar acest proces a început, Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei propunând ca *Recomandarea 1201* să devină un protocol adițional al *Convenției pentru apărarea drepturilor și libertăților fundamentale*, și astfel, aplicarea mecanismelor juridice și asupra drepturilor minorităților s-ar dovedi a fi doar o chestiune de timp, și nu de principiu (deși câteva state încercă să blocheze această dezvoltare).

Un alt „punct fierbinte” al problematicii, **autonomia**, este dezbătut în *Capitolul VII*. Între motivațiile pentru revendicarea autonomiei teritoriale pe criterii etnice autorul amintește „neîncrederea profundă între majoritate și minoritate, care se întemeiază fie pe experiențe istorice dureroase, fie pe refuzul unor minorități de a accepta această situație”. Trecând în revistă documentele internaționale, se concluzionează: „calea de bază recomandată este, prin urmare, autonomia pe bază teritorială, deci a tuturor unităților teritoriale, și nu autonomia pe baze etnice”.

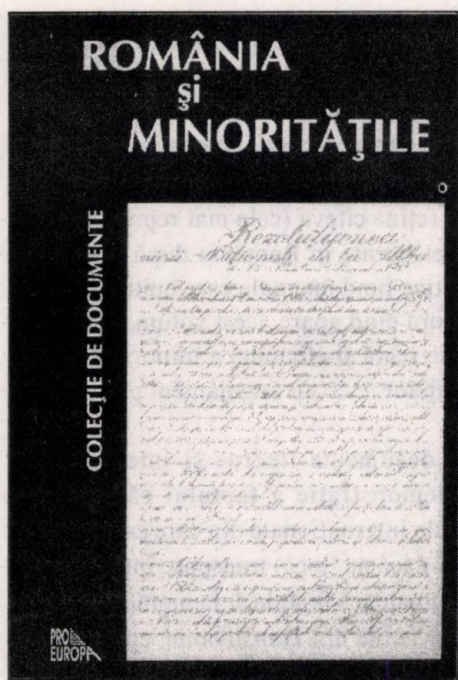
Între exemplele de cazuri de autonomie, se amintește și regiunea autonomă creată în România după cel de-al doilea război mondial, „urmînd modelul sovietic”, care „a avut, după cum se știe, același statut juridic ca și toate celelalte regiuni din țară, practic foarte limitate competențe locale, ca rezultat al centralizării comuniste”. Deși se prezintă situația din unele țări ca Nicaragua, Filipine, Etiopia, Sudan, exemplul Ungariei, cu soluții relativ recente și unice, este ignorat.

Ultimul capitol, intitulat *Minoritățile și autodeterminarea popoarelor*, își propune ca scop clarificarea conținutului autodeterminării, deoarece „în paralel cu confuzia asupra titularilor potențiali ai acestui drept [la autodeterminare], se atribuie uneori autodeterminării un conținut extrem de larg — mergînd de la dreptul la formarea unui stat independent, pînă la drepturi specifice la folosirea limbii materne sau la cultura proprie — ceea ce permite autorilor să susțină că orice grupuri umane ar avea dreptul la autodeterminare, într-o anumită măsură care adesea nu este precizată, creînd astfel o incertitudine totală, atît asupra titularilor, cît și asupra drepturilor acestora”. Diferența între popor, cu dreptul la autodeterminare — incluzînd dreptul de a-și forma un stat propriu —, și minoritate, fără acest drept, este, conform autorului, unul procentual: „spre deosebire de minoritate, de regulă un popor se află în majoritate pe teritoriul luat în considerație”.

Putem afirma că volumul *Minoritățile — Statut • Perspective*, editat de Institutul Român pentru Drepturile Omului, cu unele lipsuri și prudențe care, probabil, au la

bază o oarecare dorință de a nu oferi prea mari suprafețe de atac unor forțe politice ostile minorităților, tratează problemele principale ale „chestiunii minorităților”, oferind documentele și explicațiile necesare pentru a percepe de către cei interesați necesitatea de a include în legislația și practica națională din România cel puțin standardele minime de respectare a drepturilor minorităților. Totuși, pentru o lucrare științifică exigențele ar trebui să fie mai ridicate — imparțialitatea, onestitatea, impun și prezentarea unor opinii care contravin discursului politic al momentului. □

István Haller

România și minoritățile

CULEGERE DE DOCUMENTE
EDITURA PRO EUROPA
ȚIRGU-MUREȘ, 1997

Ideea lucrării de față s-a născut într-un moment mult mai îndepărtat decât apariția sa și anume pe când Alianța Civică, în anul de grație 1991, adopta la înfiul său Congres o Declarație cu privire la protecția minorităților, în preambulul căreia se menționau Declarația de la Alba Iulia din 1918, Tratatul minorităților din 1919 ș.a. Îndată după Congres, Ministerul Afacerilor Externe, sub semnătura ministrului

de atunci, Adrian Năstase, expedia Alianței Civice o colecție de citate din tratate, pakte și convenții internaționale la care guvernul român aderase de-a lungul timpului, însoțite de o notă înțepată. Ceea ce surprindea era că lista începea cu un document din 1948 (Declarația Universală). În spatele acestui fapt, în aparență lipsit de semnificație, se afla o profundă dispută principială: lucrătorii MAE din 1991, și din păcate nu numai ei, refuzau să accepte că, și în chestiunea minorităților, România de azi este succesoarea statului născut după primul război mondial. Lucrul este cu atât mai de neînțeles cu cât sărbătoarea națională a fost fixată la data care evocă ziua de 1 decembrie 1918. În consecință, ne-am gândit că ar fi util să includem în colecția de față, în succesiune cronologică, documente interne și internaționale

care jalonează tratamentul minorităților din România începînd cu 1918. Lista este fatalmente incompletă și oarecum eclectică.

Capitolul „*Documente interne*” înglobează articole constituționale și de lege, paragrafe din coduri de procedură, declarații oficiale. Perioada interbelică este modest ilustrată, urmînd ca într-o publicație ulterioară să revenim asupra legislației îndreptate spre restrîngerea drepturilor minorităților. Perioada comunistă, în care tratamentul discriminatoriu al minorităților a atins apogeul, este una a demagogiei declarative, știut fiind că în ciuda enunțurilor generoase, legile adoptate nu erau aplicate. Perioada de după 1989, pentru cititorul avizat, conține destule dovezi ale comportamentului duplicitar și conjunctural al alianței național-neocomuniste care a guvernat, pînă de curînd, România.

Capitolul „*Documente internaționale*” le include atît pe cele care au valoare de obligație juridică, cît și recomandările sau declarațiile cu valoare politică sau morală adoptate de instituții și organisme din care face parte țara noastră. Aceasta pentru a ilustra evoluția unor concepte și mai ales a concepției care stă actualmente la baza tratării chestiunii minorităților.

În fine, capitolul „*Proiecte de lege*” reține cîteva (cele mai reprezentative) dintre proiectele de lege a minorităților elaborate în România după 1989. Din compararea lor reiese că deosebirile teoretice fundamentale care opun diferitele școli de experți, se regăsesc și la noi. La ora cînd apare acest volum, adoptarea unei (unor) legi care să asigure o protecție reală și eficientă a minorităților din România, la nivelul posibilităților și cerințelor, este un angajament politic ferm asumat de actualul guvern.

Chiar dacă nu explicit, bogăția de documente interne și internaționale conținute în prezenta colecție este o demonstrație a faptului că protecția minorităților are în România și în instituțiile internaționale din care ea face parte o istorie și o experiență considerabile, chiar dacă nu (încă) transpuse într-un cadru juridic impecabil. Tot implicit, colecția semnalează faptul că, la momentul 1918, elita politică românească, îndeosebi cea provenind din Transilvania, era pe deplin edificată în chestiunea minorităților și adopta poziții care se înscriau în avangarda gîndirii europene din domeniu. O atitudine pe care nu putem decît să ne-o dorim și pe viitor. □

Smaranda Enache

altera 6

Contents

Editorial

5

FEDERALISM

Guy Héraud

Federalism

7

According to the author, federalism brings a message of peace and happiness to humankind and it cannot be taken for an utopia — at least, not in the pejorative sense of the term — as its implementation into the life of societies and peoples depends entirely on us, as much as the progress of the world's moral, economical and political unity also depends on us.

Daniel J. Elazar

From Statism to Federalism — A Paradigm Shift

22

Since the end of World War II and most particularly since the late 1970s, the world has been in the midst of a paradigm shift from a world of states modeled after the idea of the nation-state developed in the seventeenth century to a world of diminished state sovereignty and increasingly constitutionalized interstate linkages of a federal character. In this new paradigm, existing states will not disappear; rather they will be overlaid by a variety of federal arrangements of a confederal character that will tie them ever closer to each other.

Paul Philipp

Federalism and Liberty

36

Presenting the basic lines of the Transylvanian history, its heritage of tolerance and pluralism, the author points out to Romania's constant refusal — through its successive Constitutions — to accept and integrate the province's federalist heritage together with the province itself.

Robert Agranoff

Federal Evolution in Spain

50

The gradual development of federal arrangements in Spain through its regional governments is examined within five perspectives on "postmodern" federalism: differentiation of the Spanish unitary state through the autonomous communities; evolutionary compacting through negotiated agreements, creating "self-rule plus shared rule"; complementary building of democratic institutions and territorial distribution of power; federalism's contribution to accomodating and managing center-periphery conflicts; and the use of federal arrangements in building the Spanish welfare state. While the Spanish system to date represents "incomplete federation", the noncentralized estado de las autonomias exemplifies the increasing federal character of states on the international scene.

DIALOGUE

Forum: From "Monoculture" to Interculturality

72

The Forum had interculturality as its central theme, aproached from three closely linked standpoints: Interculturality as a reinterpretation of the majority-minority relation, From "monoculture" to interculturality, and Interculturality in the regional context. The debate here focuses on the shift to interculturality, where the term is contrasted to multiculturality. The latter implies only proximity of cultures, while the former implies their dialogue. The instances analysed, ranging from regional situations to worldwide configuration, disclose interculturality to be rather a project than an accomplishment.

CASE STUDY

Brigitte Mihok

The Roma Situation in Muresh County and Elaborating

Corresponding Sensitizing Strategies

102

The report contains a general pattern of arguments and criteria that should be considered in planning, implementing, and supervising educational, cultural, and health activities for the Roma. It is necessary that the analyses and conceptions designed be conducted according to the village or town district in question, and that they be the basis for elaborating action strategies fit for the respective socio-economical and cultural backgrounds, thus being directed towards a specific target-group.

DOCUMENT

The Romanian-Hungarian Basic Treaty

130

The Romanian-Ukrainean Basic Treaty

140

Renate Weber

Three Ethnic Minorities and Their Demands:
the Romanians of Ukraine, the Hungarians of Romania,
the Gagauzians of Moldavia

149

Apart from being a comparative study of the demands themselves, the contribution analyses the differences arising in their interpretation according to whether one is their petitioner or their would-be-granter.

FACES OF EUROPE

Fred Urban

The Concept of Nation in France

163

"For all to be equal, all have to speak the same language" has been France's guiding principle through history. It is only now, while comparing herself to the other EU states, that France has started reluctantly to accept compromise from this principle, though not clearly stated in a legal form.

ECUMENICA

Bryan Ronald Wilson

The Hostility towards New Religious Movements

169

The author argues that in the contemporary world, characterized by rapid changes of all institutions, religion only is assigned an unchanging role and, hence, all levels of society converge in manifesting intolerance and hostility towards any sects and new religious movements.

ALTERA PARS

Claude Karnoouh

Logos without Ethos.

Interculturalism and Multiculturalism in Transylvania

174

Analysing the present state of interculturalism and multiculturalism in Transylvania, the author concludes that, in the postcomunist countries — like everywhere else in the Western world —, late modernity displays multiculturalism and interculturalism as its ideology while actually marching steadily towards globalization or, to say it bluntly, world uniformization.

REVIEWS

Minorities

200

Romania and Its Minorities

203

PRO EUROPE League

The PRO EUROPE League (Liga PRO EUROPA) is one of the most well-known civic NGOs in Romania, founded in the Transylvanian town of Tîrgu-Mureş (Marosvásárhely — Neumarkt), on 30 December 1989, immediately after the fall of the Ceauşescu's dictatorial regime.

The PEL has become respected due to its involvement in promoting human rights, pluralism and multicultural values. From the very beginning of the transition, the PEL has played a significant role in the political reality of Romania, joining different civic movements and alliances committed to mobilize public opinion against the restauration of the former communist structures. In the specific area of the multicultural society of Transylvania, the PEL has played an important role in monitoring discriminatory policies against minorities and in promoting tolerance between Romanians and Hungarians, a key issue for peace and democratic progress in Central Europe.

For more than six years, the PEL has organized an impressive number of workshops, seminars, round-table debates, summer camps, conflict resolution missions and meetings for teachers, local authorities, judges, prosecutors, students, political and civic leaders, has published an independent weekly and a series of booklets and brochures.

*The quartely **altera** is meant to promote the PEL's values among academics, policy makers and the large public in Romania. It is one of the few Romanian publication focusing on the issue of diversity, ethnic, religious and linguistic diversity in the Transylvanian area, as well as european integration.*

- *Acest număr a fost realizat cu sprijinul Fundațiilor Heinrich Böll (Germania) și BILANCE (Olanda), cărora editorii le adresează mulțumiri.*
- *Opțiunile exprimate în articolele publicate aparțin autorilor.*
 - *Articolele nepublicate nu se restituie.*
 - *Drepturile de publicare sînt rezervate.*

Grafica: Mana Bucur

Tehnoredactare: László Zsolt Pápai

Culegere: Mihaela Ignat, Judit-Andrea Kacsó

Tipărit la S.C. MEDIAPRINT S.R.L. Tg.-Mureș

ISSN 1224-0338

ANUL IV. 1998

altera 7

FEDERALISM ȘI RECONCILIERE

Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova
• FEDERALISM ȘI ELABORARE
CONSTITUȚIONALĂ

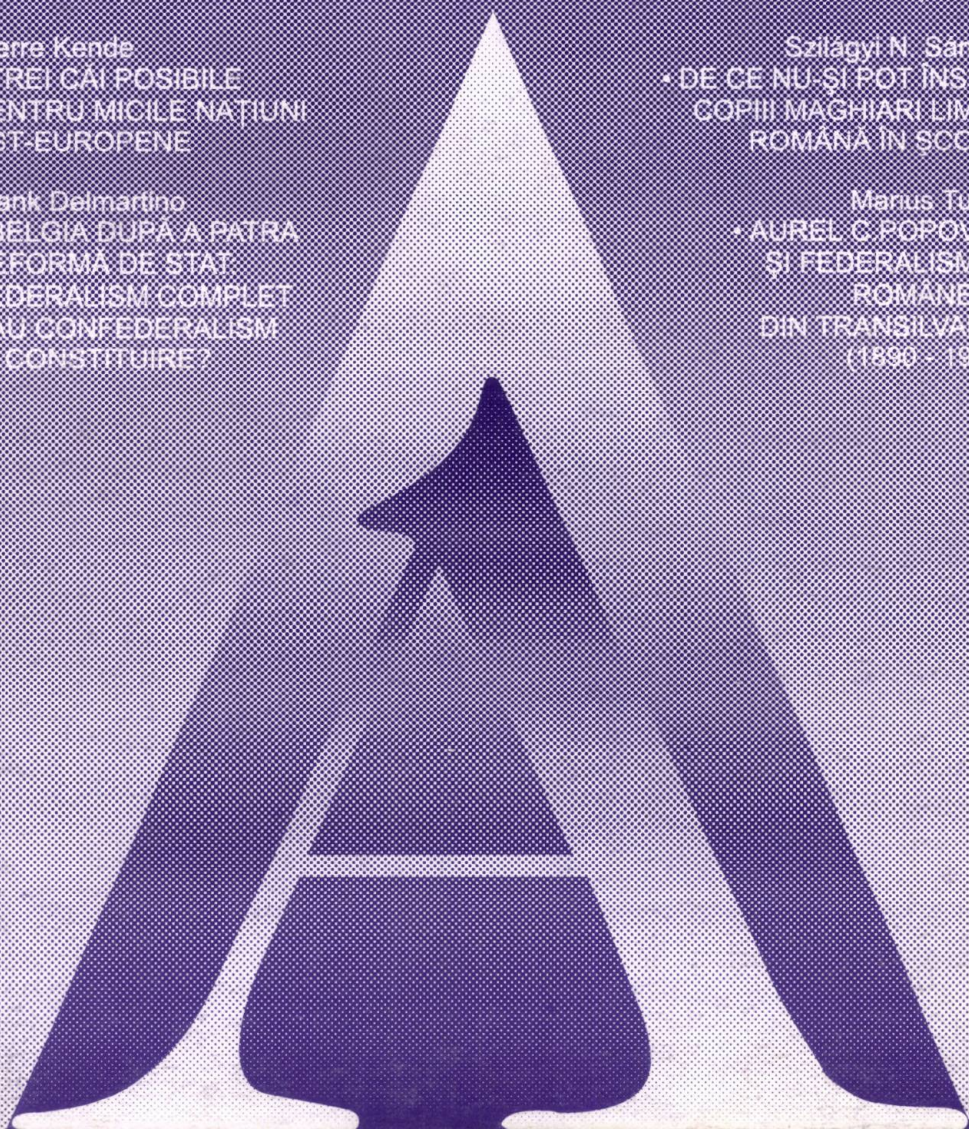
Pierre Kende
• TREI CĂI POSIBILE
PENTRU MICILE NAȚIUNI
EST-EUROPENE

Frank Delmartino
• BELGIA DUPĂ A PATRA
REFORMĂ DE STAT
FEDERALISM COMPLET
SAU CONFEDERALISM
ÎN CONSTITUIRE?

Andrei Roth
• PREJUDECATĂ ETNICĂ ȘI
SPECIFICUL NAȚIONAL

Szilágyi N. Sándor
• DE CE NU ȘI POT ÎNSUȘI
COPIII MAGHIARI LIMBA
ROMÂNĂ ÎN ȘCOLI?

Manus Turda
• AUREL C. POPOVICI
ȘI FEDERALISMUL
ROMÂNESC
DIN TRANSILVANIA
(1890 - 1906)

Editori:

Smaranda Enache
Elek Szokoly

Colegiul editorial:

Gabriel Andreescu
Nicolae Harsanyi
Jakub Karpinski
Pierre Kende
Christoph Pan

Alan Phillips
Paul Philippi
William Totok
Dorin Tudoran
Varujan Vosganian

Secretar general de redacție:

Doina Baci

Redactori:

István Haller Mihály Spielmann-Sebestyén Liviu Vânău

altera este o publicație periodică editată de Liga PRO EUROPA, asociație neguvernamentală non-profit care își propune să stimuleze dialogul social, promovînd valorile pluralismului, respectul pentru diversitate și integrarea europeană.

Abonamente

în România: 60.000 lei/4 numere; în străinătate: 40 USD/4 numere
(cheltuieli poștale incluse)

Cont Banca Agricolă S.A. Sucursala Mureș
4596860100 (Lei); 47968601.300 (USD)

Adresa redacției:

altera

Liga PRO EUROPA

4300 Tîrgu-Mureș, ROMÂNIA, Piața Trandafirilor nr. 5, C.P. 1-154

Tel/fax: 40-(0)65-214076, 40-(0)65-217584

E-mail: proeuro@mail.soroscj.ro

ANUL IV. 1998

altera 7

Cuprins

Editorial	5
-----------	---

FEDERALISM

<i>Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova</i>	
Federalism și elaborare constituțională	7
<i>Pierre Kende</i>	
Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene	23
<i>Frank Delmartino</i>	
Belgia după a patra reformă de sat: federalism complet sau confederalism în constituire?	30

DIALOG

De la „monocultură” la interculturalitate (II)	57
--	----

ANALIZĂ

<i>Andrei Roth</i>	
Prejudecata etnică și specificul național	75

STUDIU DE CAZ

<i>István Haller</i>	
Cazul Hădăreni	106

DOCUMENT

Legea Învățământului Nr. 84 din 1995	124
Ordonanța de urgență Nr. 36	128
<i>Sándor N. Szilágyi</i>	
De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școli?	131

CONVERGENȚE TRANSILVANE

Marius Turda

Aurel C. Popovici și federalismul românesc din Transilvania (1890 - 1906)	149
--	-----

FETELE EUROPEI

Per Solli

Sami — popor băștinaș în Norvegia	178
-----------------------------------	-----

Gogu Padioti

Fărșeroții și cîntecele lor	183
-----------------------------	-----

ECUMENICA

Luke A. Veronis

Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei	190
--	-----

RECENZII

Jacques Le Rider: Mitteleuropa	197
Richard N. Coudenhove - Kalergi: Pan-Europa	202
English Summary	207

Editorial

altera continuă, iată, publicarea unor articole consacrate federalismului și unor federații funcționale, dorind să contribuie și pe mai departe la impulsionarea dezbaterii de idei pe această temă. Studiile de față, abordând în esență fațete diverse ale aceleiași probleme, sînt menite să nuanțeze percepția cititorului despre istoria ideii federale, mecanismele și tehnicile care o fac viabilă, dar și viciile ascunse care o pot submina.

Lectura studiilor cuprinse în acest număr relevă, printre coordonatele unei dezbateri pertinente, ideea fundamentală a asocierii dintre democrație și federalism. Este evident că, deși formele de guvernare federală nu sînt neapărat superioare celor monolitice, deși federalismul are relativ puțin de oferit statelor mici și omogene cultural, el poate fi un excelent instrument de menținere a unui echilibru democratic în competiția sănătoasă și solidaritatea benevolă dintre entitățile regionale și guvernul național central, atunci cînd pluralismul este definitoriu pentru o societate dată. Federalismul poate fi o opțiune inițială, dar și rezultatul renegocierii constituționale, un proces ce ține tot de normalitatea democratică, în care legile sînt făcute să servească societatea și nu invers. Sînt federații, ne atrag atenția experții, doar acelea care izbutesc a fi mai mult decît simpla însumare a unor entități distincte. Este această constatare valabilă pentru, să zicem, Federația Rusă sau Canada? Puțin probabil, susțin Ordeshook și Shvetsova, atîta vreme cît, în ciuda numelui, centralismul tradițional se conjugă cu forțe centrifuge. Belgia, aflăm din studiul lui Frank Delmartino, a evoluat în mai puțin de o generație de la statul unitar descentralizat spre o federație polarizată, devoluția continuînd fără încetare, confederalismul fiind iminent. Presiunea federalistă a venit dinspre caracterul pluralist și cel crescînd european al statului. Clivajele ideologice (religioase), socio-economice și lingvistice au determinat un întreg șir de revizuri constituționale, pe măsură ce valorile consensuale au căpătat tot mai multă pregnanță. Uniunea Europeană, de neimaginat, după cum subliniază autorul, într-o Europă a statelor, a atacat tradiționalul *domaine réservé* al statelor naționale, permițînd, după Tratatul de la Maastricht, în numele subsidiarității, participarea subunităților naționale, a regiunilor, la zone de decizie europeană.

Europa Centrală și de Est a trăit tentația federalistă, rămasă pînă astăzi o cale singulară, oarecum rapsodic. Federalismul central-european, adesea o utopie intelectuală, nu a beneficiat de *input*-ul pragmatismului și nu a avut forță integratoare. Din contră, în această parte de lume federalismul a fost utilizat ca suport al dominației unei națiuni asupra altora, de unde eșecul endemic, ca și isteria antifederalistă a promotorilor naționalismului delirant.

Cu excepția Cehoslovaciei și Iugoslaviei, federații artificiale, țin să atragă atenția Pierre Kende, micile state ale regiunii au preferat calea făuririi și consolidării statelor naționale. Ideea federală, în rarele ocazii când a avut adepți serioși, a fost văzută ca realizabilă doar sub sceptrul integrator al unei monarhii multinaționale. Marius Turda analizează resorturile federalismului transilvan în sistemul gândirii lui A.C. Popovici, adept al *Gross Österreich*-ului, ca antidot la dominația maghiară și nu neapărat ca instrument al democrației, care de altfel îi repugna. Studiul dezvăluie pluralitatea opțiunilor românești în Transilvania, fapt oarecum ocultat de istoriografia de serviciu, unde idealul unionist apare mai totdeauna în ipostaze hipertrofiate.

În ciuda vechimii de peste 150 de ani a ideii, federalismul central-european n-a rezistat pînă acum competiției cu statul național. Atracția pentru Uniunea Europei ar putea bulversa acest echilibru fragil, instituția europeană avînd pe lîngă caracterul unei comunități de valori și bunuri și o forță structurantă din care nu lipsește dimensiunea federală. Condițiile minime ale pactului federal — disponibilitatea psihologică, competitivitatea economică și armonizarea instituțională — sînt, după Kende, abia la început într-o regiune în care accentul pe unicitatea etnică a dominat piața ideilor mai bine de un secol.

La antipodul acomodărilor succesive și a statului contractual stă etnocentrismul. Departate de a fi o teorie inocentă, această boală de grup este adversara înverșunată a democrației și libertăților fundamentale. Andrei Roth îi consacră o analiză minuțioasă, cu focus asupra etnocentrismului românesc, al promotorilor și îndeosebi oponenților săi de ieri și azi. Studiul relevă cu pertinentă absența riscantă din discursul politologic românesc a dimensiunii științifice, sursă a unei abordări moralizatoare subiective care nu poate scăpa, cu puține excepții, pericolului provincializării.

O altă dezbatere, *De la monocultură la interculturalitate*, definește conturul unui program ambițios pe care îl încurajează de o bună bucată de vreme Centrul Intercultural al Ligii Pro Europa. Refectate în **altera**, polemicile cordiale ale unor lideri de opinie se profilează în întîmpinarea unei necesare reforme a instituțiilor și reflecției culturale. Cercetarea îndeaproape a regionalismului românesc rezervă nebaneuite surprize, descoperirea unor tradiții pluraliste ce pledează pentru europenitatea autentică a locului.

Demn de semnalat este și studiul asupra rolului de factor de dialog și reconciliere pe care îl joacă în Albania biserica ortodoxă, minoritară. Luke A. Veronis evidențiază o capacitate liberală mai puțin vădită în cazul bisericilor ortodoxe majoritare, aceea de a considera demnitatea și unicitatea ființei umane ca pe o valoare superioară dogmelor, practicînd ecumenismul transcreștin și respectînd chiar opțiunea ateistă.

În fine, **altera** aduce mai aproape de cititorul român tratamentul atît de diferit al unor mici comunități minoritare europene: sami (laponii) și fărșeroți, o ramură a aromânilor. Alăturarea acestor două comunități, cu sorți diferite, în ultimă instanță contrapunerea a două atitudini diametral opuse față de minorități, ne obligă să reflectăm cu mai multă prudență la formule de tipul „standarde europene”, care ascund trista realitate că protecția internațională a minorităților este abia la început de drum și că de fapt supraviețuirea lor depinde în primul rînd de legislația internă și este un revelator important al gradului de democratism și toleranță a comunităților majoritare.

Federalism și elaborare constituțională¹

PETER C. ORDESHOOK ȘI OLGA SHVETSOVA

Statele Unite constituie modelul de democrație federală, însă ele au avut șansa de a fi luat naștere dispunând deja de componentele esențiale ale unei democrații complet funcționale. Alexis de Tocqueville scria în 1831: „Constituția Statelor Unite este o operă admirabilă deși s-ar putea totuși crede că fondatorii săi nu ar fi cunoscut o asemenea reușită dacă precedenții 150 de ani nu ar fi format în diferitele state ale Uniunii experiența și gustul pentru conducerea regională”². Adunările legislative ale Americii coloniale — întruchiparea juridică a opoziției față de Anglia și față de guvernatorii numiți de coroană — au fost prompt transformate în organisme de conducere și în adunări constituante totodată. Experiența acestor adunări în elaborarea de constituții s-a dovedit la rîndul său de neprețuit cînd a venit momentul proiectării constituției naționale. Mai mult, America s-a născut cu o zestre de sisteme electorale regionale și de facțiuni regionale care au fost adevărate pepiniere pentru dezvoltarea partidelor atît la nivelul statelor, cît și la cel național; această zestre includea de asemeni tribunale regionale, administrații publice regionale și un electorat familiarizat cu transferul de putere prin vot popular.

Se susține adeseori că, date fiind aceste avantaje, experimentul democratic american are puține învățăminte de oferit țărilor aflate în momentul de față în tranziție de la autoritarism la guvernare democratică și căroră le-ar folosi mai mult să urmeze modelul altor țări, cu moșteniri autoritare, precum Spania sau Taiwanul. Această viziune este însă greșită. Poate fi adevărat că acestea din urmă ilustrează cel mai bine principiile generale de tranziție de la autoritarism la democrație. Însă democrațiile mature cum sînt Statele Unite ilustrează mai bine principiile unor relații federale stabile și structurarea adecvată a instituțiilor democratice ce trebuie conturate în constituția unei națiuni în timpul tranziției. Țările care au încheiat de curînd cu succes tranziția pot ilustra cel mai bine „cum se ajunge acolo”, însă, în schimb, democrațiile stabile ilustrează cel mai bine „ce este acolo”.

Însă condițiile specifice la care se referă Tocqueville nu sînt nici suficiente, nici necesare pentru crearea unui stat democratic stabil, fie federal, fie de alt tip. Ele nu

sînt suficiente deoarece aceleași condiții descriu Europa de astăzi, iar integrarea politică europeană rămîne totuși în mare parte o promisiune: ele descriau America nu numai în 1787, ci și în 1860, cu puțin înainte de izbucnirea Războiului de Secesiune, și ele descriu Canada zilelor noastre în care Québec-ul amenință cu secesiunea. Aceste condiții nu mai sînt necesare întrucît ar fi o exagerare să afirmăm că ele descriu Germania postbelică, Spania postfranchistă, sau India de după cîștigarea independenței. Și totuși, observațiile lui Tocqueville au relevanță universală pentru că ne obligă să concepem în termeni teoretici generali natura avantajului pe care America l-a cîștigat în urma experiențelor sale coloniale, preconstituționale. Cu toate că circumstanțele predominante în America în 1787 pot fi unice, nu trebuie să ne închipuim că ele sînt altceva decît un mod particular de a satisface o condiție suficientă și general necesară unui federalism stabil.

Majoritatea comentariilor asupra federalismului ignoră această minimă condiție necesară stabilității: capacitatea acordului federal de a se autorealiza și rolul partidelor politice în acest acord³. Înclinația firească de a face tocmai alegerea greșită există chiar și cînd sînt luați în considerare factorii instituționali de importanță critică. În primul rînd, din cauză că se presupune în general că cetățenii noilor democrații sînt niște votanți „nepricepuți”, induși cu ușurință în eroare de naționaliști sau de comandamente etnice, se socotește că puține funcții publice ar trebui ocupate la început prin alegeri directe. În al doilea rînd, din cauză că se presupune că guvernările locale sînt fie corupte, fie expuse corupției și din cauză că alegerile sînt percepute ca o țintă ușoară pentru fraude, alegerile locale și regionale sînt fie amîinate pînă la instalarea unui anumit grad de stabilitate politică la nivel național, fie supuse supravegherii și controlului guvernului național. În al treilea rînd, din cauza larg răspînditei și în egală măsură naivei viziuni asupra democrației, din prisma căreia alegerile sînt văzute ca instrumente de măsurare, de determinare a „voinței populare”, alegerile generale, cele locale sau regionale și cele prezidențiale sînt de obicei decalate în timp în ideea că astfel se va evita confuzia în exprimarea acestei voințe. În al patrulea rînd, din cauză că președintele este în mod obișnuit identificat ca fiind vîrfurile ordinii constituționale a statului, se presupune că pretenții la această funcție ar trebui să se situeze „deasupra politicului” sau că, odată aleși, ei nu ar trebui să dețină nici o funcție oficială în partid. În cele din urmă, din cauză că se presupune că majoritatea statelor aflate într-o reformă deopotrivă politică și economică au nevoie de o politică națională coerentă, se socotește că președinții — mai ales în regimurile prezidențiale — necesită prerogative decisive, inclusiv autoritatea de a institui legi în cazurile în care corpul legislativ național nu reușește să o facă. Totuși, dacă ținta este construirea unui stat federal stabil, fiecare dintre aceste decizii este exact cea greșită.

Se impun aici două clarificări. În primul rînd, formele de guvernare federală nu sînt neapărat superioare celor monolitice. Federalismul are puține lucruri de oferit statelor mici, în special celor omogene din punct de vedere cultural și care

trebuie să concureze cu vecini mai mari. Pe de altă parte, o formă sau alta de autonomie regională pare inevitabilă în statele mari, care sînt fatalmente confruntate cu fracturi lingvistice, religioase sau etnice distribuite geografic sau care ar putea socoti ca irezistibile din punct de vedere politic anumite strategii de comerț protecționist.⁴ În orice caz, eseu de față pornește de la presupoziția că s-a optat deja pentru federalism. În al doilea rînd, mare parte din factorii care hotărăsc caracterul ultim al unui stat nu se află în puterea cuiva anume. Exemplele în acest sens includ imponderabilele din categoria „cultură”, ce constituie chestiuni de geografie politică adeseori ignorate. Deși acestea sînt importante, în studiul de față ne vom concentra asupra factorilor care sînt produsul conștient al calculelor umane și pot fi de aceea manipulați — de pildă, modalitățile de reprezentare, structura și periodizarea alegerilor, prerogativele constituționale ale sectoarelor executive și legislative ale guvernării.

Probleme teoretice

Prima problemă de care ne lovim în elaborarea unei federații democratice este una de definire. Ce este un stat federal? Trebuie constituția sa să îl identifice în mod explicit ca atare? Trebuie guvernarea națională să ia o formă specifică (de exemplu, o cameră legislativă superioară cu o sferă de competență „semnificativă” și cu o reprezentare regională explicită)? În ce sens se aplică termenul „suveran” părților constituente ale federației? Dacă și ce fel de distincții trebuie făcute între cuvintele „federal”, „federalism”, „federație” și „confederație”?

Nu putem da răspunsuri general valabile acestor întrebări, iar polemica asupra acestor chestiuni nu constituie nicidecum un mod productiv de abordare. Totuși, răspunsurile pe care sîntem înclinați de obicei să le dăm sînt pavoazate cu cuvinte precum „autonomie”, „supremație”, „separare”, „reprezentare” și „suveranitate”. Aceasta ne conduce la ideea conceperii federațiilor și a relațiilor federale ca fiind ceea ce teoreticienii numesc o „interacțiune a $n + 1$ participanți” între diferitele entități federale pe de o parte și între entitățile federale și guvernarea națională pe de altă parte — o interacțiune în care entitățile federale și guvernarea națională sînt adversari ce trebuie să concureze pentru putere și resurse prin acorduri, manevre strategice, formarea de coaliții, și fraude. Valoarea acestei conceptualizări rezidă în aceea că ne obligă la confruntarea cu două probleme-cheie. Prima este întrebarea în ce fel urmează să fie distribuite jurisdicțiile politice între diferitele nivele de conducere — responsabilitatea pentru servicii publice precum educația și transportul public, autoritatea fiscală a guvernelor regionale, rolul guvernului național în reglementarea alegerilor regionale, metodele de desemnare sau de alegere în funcțiile executive regionale și structura generală a puterii judecătorești. A doua problemă este cea a stabilității acestei distribuții, inclusiv a felului în care ea poate face față unor probleme

neasteptate și în care un stat își poate menține „contractul federal” astfel încât nici unul din guvernele din cadrul său să nu își depășească atribuțiile, viabilitatea statului să nu fie amenințată de tendințe separatiste, iar renegocierea acordului federal să aibă loc doar prin mijloace democratice și constituționale „firești”.

În ciuda importanței acestor două probleme, nici o teorie federalistă bazată exclusiv pe conceptualizarea $n + 1$ participanți nu poate oferi un îndreptar complet în elaborarea instituțiilor federale democratice. Într-un astfel de model, autonomia participanților, de nu însăși constituția națională, constituie un obiect de continuă renegociere. Astfel, singurul mecanism prin care poate fi apărută autonomia, exceptând ieșirea din joc (secesiunea), este formarea de coaliții potențial destabilizatoare și divizatoare. În acest punct dificultățile apar aproape instantaneu. Guvernul central al oricărui stat trebuie să fie împuternicit să reglementeze relațiile interregionale și să garanteze măsuri eficiente în domeniul serviciilor publice ce le-au fost atribuite „în mod normal”. Însă autoritatea de a face aceasta, la care se adaugă obișnuita prevedere constituțională a supremației legii federale, amenință în mod necesar autonomia guvernărilor regionale. Dacă protecția primară a entităților federale față de centru o constituie „victoria” coaliției unora dintre entități, la rândul său centrul poate replica prin formarea unei coaliții care să funcționeze în dezavantajul regiunilor nealiate cu aceasta. Și cu toate că nereprezentarea explicită în legislativul național face din entitățile federale o parte a guvernării naționale, aceasta nu împiedică formarea de coaliții regionale opuse altor regiuni sau paralizia generală a statului, ceea ce ar putea determina unele entități să prefere secesiunea.

Elaborarea de instituții publice care să asigure relații federale stabile necesită așadar depășirea conceptualizării $n + 1$ participanți în vederea înțelegerii politicii federale ca pe un întreg care să includă politicile intraparticipante. Să luăm, de exemplu, premisa că relațiile federale stabile pot fi asigurate printr-o atenă enumerare în cuprinsul constituției a puterilor guvernului național și a celor regionale sau, ca în cazul Rusiei, prin încheierea de tratate între aceste guverne. Problema este că, în absența unei protecții instituționalizate suplimentare, e improbabil ca un acord să poată rezista cererilor de renegociere. Într-adevăr, descriind Statele Unite, Woodrow Wilson susținea că „problema relației statelor cu guvernul federal este problema cardinală a sistemului nostru constituțional. Ne-am confruntat cu ea la fiecare răscruce a dezvoltării noastre naționale și nici una din definițiile date de oameni de stat sau de judecători nu a reușit să o diminueze sau să o soluționeze vreodată. Într-adevăr, ea nu poate fi rezolvată de o singură generație pentru că ea este o chestiune de evoluție și fiecare stadiu succesiv al dezvoltării noastre economice și politice îi conferă aspecte noi și o transformă într-o problemă nouă”³. Deoarece nu există nici un motiv să credem că aceste lucruri nu se regăsesc și în alte state, trebuie să presupunem că o astfel de renegociere face inerent parte din orice sistem federal. Dacă acest fapt e adevărat, el face din tratate și

din distribuția constituțională a jurisdicțiilor politice cel mult simple expediente temporare. Pe deasupra, ele sînt niște expediente periculoase în cazul în care, concentrîndu-ne asupra lor, ajungem să ignorăm motivele și circumstanțele renegocierii lor.

Dar să luăm în considerare, alternativ, și concepția potrivit căreia prosperitatea economică este cheia stabilității politice. În acest caz argumentul este că stabilitatea ar fi asigurată dacă atît beneficiile de pe urma federației, cît și costurile destrămării federației ar fi suficient de mari.⁶ Totuși prosperitatea pur și simplu nu elimină neapărat impulsul factorilor de decizie de a urmări avantaje pe socoteala celorlalți. O bună ilustrare a acestei situații este ceea ce specialiștii în psihologia deciziei numesc dilema prizonierului — o situație în care deciziile raționale individuale conduc la un rezultat pe care toți cei implicați ar prefera să îl evite. (Imaginați-vă doi criminali, complici la aceeași crimă, care sînt închiși în celule separate, fiecăruia dîndu-i-se ocazia să facă depoziții ca martor al acuzării împotriva complicelui său și să își recunoască crima. Dacă nici unul dintre ei nu își mărturisește crima, ei pot fi condamnați doar pentru delikte minore; dacă mărturisește doar unul, vor fi amîndoi condamnați la închisoare, însă cel care nu a cooperat va executa o pedeapsă mai grea, iar cel cooperant va fi tratat cu îngăduință; dacă amîndoi mărturisesc, ei vor primi sentințe „normale”. Astfel cel mai bine pentru amîndoi este ca nici unul să nu mărturisească, însă, de vreme ce hotărăsc separat, fiecare preferă să mărturisească.) Acesta este exact genul de situație care servește de obicei drept rațiune pentru construirea unui sistem federal dintr-un grup de state inițial autonome (care, de exemplu, nu ar reuși să aibă rezultate eficiente în chestiuni precum un sistem defensiv comun, protecția mediului, o monedă stabilă, o piață comună lipsită de restricții comerciale ș.a.m.d.). Relevanța situației prezentate mai sus constă în faptul că motivațiile individuale descrise aici rămîn neschimbate chiar și în cazul multiplicării semnificative a recompensei. Altfel spus, chiar dacă beneficiile cooperării sporesc izbitor — datorită, de pildă, prosperității crescute a societății — cooperarea rămîne nesigură dacă, la rîndul lor, recompensele pentru retragerea individuală într-o poziție de necooperare cresc și ele. Iar creșterea dimensiunii oricăror recompense negative nu face decît să înrăutățească situația.

Totuși, pentru susținătorii centralismului în chestiuni economice există un posibil mijloc de rezolvare a unor astfel de dileme, și anume, repetarea indefinită a jocului. Reluarea permite jucătorilor să pedepsească dezertarea de la acordurile de cooperare, iar dezertarea nu are loc dacă toți jucătorii acordă suficientă importanță viitorului⁷. Am putea afirma așadar că bunăstarea economică dă încredere jucătorilor că jocul va fi repetat și îi stimulează să asigure în vreun fel reluarea sa. În acest punct ne lovim de alte două probleme. Cea dintîi este că ipoteza economică ocolește chestiunea simultaneității: Este prosperitatea garantul stabilității sau stabilitatea garantul prosperității? Dacă relația cauzală este cea de a doua, atunci simplele încercări de

asigurare a stabilității prin axarea pe politici economice duc, cel mai probabil, la rezultate neanticipate, de nu pe de-a-ntregul nesatisfăcătoare. Cea de a doua problemă și poate cea mai importantă este aceea că în cazul în care participanții la joc ajung să creadă că există posibilitatea deloc neglijabilă ca jocul să nu fie reluat indefinit, cooperarea va sfârși, iar propria lor convingere devine o profecție ce se autoadeverește. Cu alte cuvinte, întemeierea stabilității pe premisa prosperității economice face ca o federație să fie deosebit de vulnerabilă la oscilațiile politicilor economice și subminează una din rațiunile primare ale constituirii unui stat — asigurarea stabilității sociale și politice în circumstanțe economice neprevăzute și potențial turbulente.

De aceea poate că nu ar trebui să constituie o surpriză faptul că proiectanții Constituției SUA, dovedind perspicacitate în știința politicii, nu s-au bazat pe promisiunea prosperității pentru viabilitatea confederației lor. Într-adevăr, ei erau preocupați de relația care funcționa în sens opus — a structurilor instituționale create în conformitate cu Codul Confederației Sudului care constituiau o amenințare la adresa prosperității. În realitate, James Madison și Alexander Hamilton par să fi respins conceptualizarea de tip $n + 1$ participanți ca bază de construcție a republicii americane. În *Federalist* 9, ei își exprimă opinia că o federație stabilă este mai mult decât un stat prosper în care entitățile federale sînt doar seturi adiționale de interese care trebuie să se lupte cu guvernul central pentru putere și influență. Mai degrabă, o constituție federală trebuie „să facă [guvernele statelor] părți constituente ale suveranității naționale”⁸.

Nu putem fi siguri ce înțelegeau Hamilton și Madison prin „părți constituente” cu toate că știm foarte bine că ele erau socotite indispensabile țelului propus de mecanismele constituționale ale supremației, reprezentării, structurii bicamerale a legislativului național, separării puterilor la toate nivelele de conducere, alegerilor directe pentru funcțiile de toate nivelele, controlului regional al funcțiilor regionale. Însă după cum reiese din *Federalist*, unde se subliniază importanța urmăririi individuale a interesului propriu precum și a rolului pe care îl joacă instituțiile în canalizarea acestui interes, asemenea prevederi instituționale erau doar niște mecanisme gîndite să satisfacă o condiție mai generală. În forma sa cea mai elementară această condiție ce poate fi socotită caracteristică definitorie a unei federații *integrate* poate fi exprimată în felul următor: structurile federale care „lasă [entitățile federale] în posesia anumitor porțiuni foarte importante și exclusive de putere suverană”⁹ necesită structuri instituționale care să le susțină atrăgînd pe de o parte în sfera interesului propriu al elitelor politice regionale cooperarea și coordonarea reciprocă precum și cu guvernul național, iar pe de altă parte atrăgînd în sfera interesului propriu al elitelor naționale — chiar și a acelor care nu sînt considerate a reprezenta guvernele regionale — protejarea autonomiei tuturor entităților federale. Ba mai mult, un astfel de interes propriu trebuie să fie transparent și evident oricui.

Partidele și alegerile

Termenul cheie în caracterizarea unei federații integrate este „interesul propriu” deoarece interesul propriu al fiecărei entități participante este cel care face ca un contract federal să se autorealizeze. Dacă vrem însă ca această caracterizare să nu rămână o simplă premisă utopică, trebuie să specificăm structurile instituționale care duc cel mai probabil la atingerea țelurilor urmărite. Punctul de plecare trebuie să îl constituie chiar trăsătura definitorie a unei democrații: necesitatea ca elitele politice (cu posibila excepție a puterii judecătorești) să își asigure și să își mențină funcțiile prin câștigarea alegerilor. Cu toate că oamenii pot să urmărească funcțiile politice din tot felul de motive — recunoașterea publică, „facerea de bine”, profitul personal —, ei nu pot atinge nici unul din aceste lucruri dacă nu reușesc să câștige în alegeri. Rezultă de aici că factorii determinanți esențiali ai interesului propriu al unui înalt funcționar ales sînt prerogativele pe care le implică funcția respectivă, regulile de selecție în acea funcție (de exemplu, definirea „victoriei” și a procedurilor de nominalizare ale partidelor) și rolul partidelor în înlesnirea alegerii și realegerii candidaților la care se adaugă desigur și preferințele alegătorilor. Așadar structura generală a sistemului electoral al statului este în mod clar o componentă critică în elaborarea instituțiilor federale.

În acest sens ne-ar fi de folos un exemplu concret și ar putea fi extrem de revelatoare în acest context experiența Statelor Unite în timpul a ceea ce a constituit, desigur în mod contestabil, cel mai mare eșec al federalismului, Războiul de Secesiune. După cum subliniază Eric McKittrick¹⁰, teoretic Confederația și Uniunea funcționau conform unor sisteme constituționale identice, iar, cel puțin la începutul războiului, Nordul și Sudul nu difereau radical în ce privește bunăstarea economică generală¹¹. Totuși, Abraham Lincoln a avut de departe mai mult succes în coordonarea eforturilor Uniunii decît a avut omologul său confederat, Jefferson Davis, în reorganizarea Sudului. Lincoln a reușit, de pildă, să își asigure controlul național al gărzilor statelor, pe cînd Davis s-a lovit de refuzul guvernatorilor de stat de a coopera chiar și în momentele cruciale, în care Sudul părea să dețină superioritatea. Date fiind similaritățile inițiale dintre situațiile economice și structurile politice constituționale, istoricii încearcă de obicei să explice diferențele de rezultat făcînd trimitere la caracteristicile personale ale celor doi lideri.

McKittrick însă ia în considerare o explicație diferită, și anume, existența în Nord a unui sistem competițional de partide și a unui necompetițional în Sud. În urma secesiunii, Nordul a păstrat nu numai Partidul Republican, ci și aripa nordică a Partidului Democrat. În schimb în Sud competiția dintre partide înainte de război se reducea la o singură chestiune: dacă secesiunea era sau nu susținută. Deși imediat după secesiune republicanii dețineau toate pozițiile de guvernator din Nord, ei le-au pierdut în timpul războiului, după cum nu au reușit să dețină nici controlul asupra

tuturor corpurilor legislative ale statelor. De-a lungul războiului, candidații republicani s-au bizuit pentru supraviețuirea lor politică pe spiritul de conducere națională al lui Lincoln, așa după cum acesta, nesigur de victoria împotriva lui George McClellan în alegerile prezidențiale din 1864, nu a pierdut din vedere necesitatea de a-și păstra sprijinul organizațiilor Partidului Republican, atât la nivel local cât și la cel al statelor. Situația lui Davis și a guvernatorilor statelor Confederației era radical diferită. Cu un Partid Republican discreditat, guvernatorii Sudului aveau de înfruntat puține provocări imediate la adresa statutului lor politic și aveau de aceea puțin de câștigat din coordonarea cu Davis.

Experiența lui Lincoln s-a repetat în toate alegerile prezidențiale americane ulterioare. Nici un candidat la președinția americană nu poate spera să câștige în alegeri fără sprijinul activ al componentelor locale și statale ale partidului său, după cum nici o oficialitate locală sau statală nu se încumetă să candideze la o funcție avînd în capul listei electorale a partidului său un candidat prezidențial slab. Totuși, după cum am remarcat deja, s-ar putea susține că tradițiile și instituțiile americane sînt unice și prezintă prin aceasta o relevanță limitată; ar fi de aceea util să comparăm Statele Unite cu alte federații, de pildă, Germania și Canada. Cea dintîi este o federație integrată și evident stabilă; cea de a doua, este neintegrată și mai puțin stabilă, cel puțin cîta vreme chestiunea statutului Québec-ului rămîne nesoluționată.

În mod evident, atât Canada cât și Germania sînt sisteme parlamentare, în timp ce Statele Unite au un regim prezidențial. Totuși, există cel puțin un fapt care sugerează că Statele Unite sînt o federație mai integrată decît Canada, și că Germania, în pofida structurii sale preponderent parlamentare, se aseamănă mai mult Statelor Unite decît Canadei. În timp ce, înainte de a câștiga în alegerile prezidențiale americane, aproximativ jumătate din cei ce au deținut o funcție în urma alegerilor au fost guvernatori de state, nici un prim-ministru canadian nu a deținut anterior conducerea într-un guvern provincial. Astfel, în timp ce Joseph Schlesinger notează despre politica americană că „cei mai riguroși și ambițioși oameni din diferitele state sînt inexorabil atrași în arena politică națională, fie în Senat, fie undeva în complexul funcțiilor din jurul președinției”, Roger Gibbins notează că în Canada „deplasarea din funcțiile provinciale în cele naționale este nesemnificativă”¹². Germania se aseamănă Statelor Unite în cea ce privește parcursul carierelor figurilor din politica națională. De exemplu, Kurt-Georg Kiesinger și Helmut Kohl au fost miniștri-președinți ai landurilor înainte de a fi numiți cancelari; Willy Brandt a fost primar al Berlinului; iar Helmut Schmidt și-a început cariera în politica locală hamburgheză.

Faptul că federația SUA și cea a Germaniei sînt, cel puțin în ce privește sistemele de partid, mai integrate decît este Canada, reiese și din alte observații:

- În Canada, spre deosebire de Statele Unite sau Germania, pentru funcțiile din provincii se întrec unele cu altele o mulțime de partide regionale sau de-a dreptul provinciale și, de asemeni, ele se întrec cu conservatorii și liberalii (care

se află în competiție națională). Landurile germane, asemeni statelor americane, se află sub controlul unuia dintre partidele naționale majore.

• În Statele Unite selecția delegaților pentru convențiile naționale ale partidelor democrat și republican se află sub controlul organizațiilor de partid ale statelor care la rândul lor sînt în mare parte creația organizațiilor de partid locale. În mod similar, convențiile naționale ale partidelor din Germania sînt controlate de organizațiile landurilor. În Canada însă convențiile naționale sînt controlate de organizațiile de partid naționale care chiar și la nivelul provinciilor sînt în general distincte față de organizațiile cu aceeași siglă de partid care servesc candidaturilor politicienilor provinciali.

Sistemele partidelor din Germania și SUA sînt amîndouă în consonanță cu o caracterizare a federalismului în care unitățile federale sînt parte integrantă a guvernului național, pe cînd sistemul partidelor canadiene este mai apropiat de caracterizarea $n + 1$ participanți a relațiilor federale. Într-adevăr, politicienii din provinciile canadiene sînt de obicei aleși pe baza unor platforme politice explicit proiectate în opoziție față de guvernul național, care este adeseori identificat cu o forță ostilă ce trebuie controlată și înfrînată¹³. Disputele politice dintre diferitele nivele de guvernare sînt soluționate — dacă sînt soluționate — printr-un proces de negociere adeseori litigios și prelungit, iar acordurile sînt respectate doar pînă la apariția unei noi ocazii de renegociere. Aceasta nu înseamnă nicidecum că regionalismul este străin de mințile alegătorilor din Statele Unite sau Germania sau că guvernatorii statelor sau șefii landurilor nu poartă din cînd în cînd campanii împotriva politicii federale. Destul de des totuși competiția este pur partizană — un guvernator democrat care se opune unui președinte republican sau un membru al Partidului Social-Democrat German care se opune politicilor diferitelor coaliții aflate la guvernare în Bonn. În Canada se poate foarte bine să se afle în competiție politicieni cu aceeași siglă de partid.

Structurile instituționale

De ce unele federații (precum Statele Unite și Germania) sînt integrate, iar altele (precum Canada) nu? Nu putem oferi un răspuns definitiv acestei întrebări bazîndu-ne doar pe trei exemple, însă aceasta nu ne împiedică totuși să facem speculații. În primul rînd, comparînd Statele Unite cu Canada, constatăm că — exceptînd alegerile speciale pentru ocuparea unor funcții vacante — alegerile naționale, regionale și cele locale au loc simultan în SUA, în timp ce în Canada ele sînt de obicei decalate, șansa politicienilor regionali sau locali de a fi aleși în „trena” candidaților naționali fiind astfel neglijabilă. În al doilea rînd, pe cînd în Statele Unite peste 600 000 de funcții sînt atribuite în urma rezultatelor alegerilor, în Canada au loc alegeri doar pentru parlamentul național, parlamentele provinciilor, primării, consiliile municipale și cele școlare¹⁴. La

intrarea în cabina de vot, un alegător american se confruntă cu un spectru foarte larg de candidați despre care știe prea puține în afară de apartenența lor la un partid sau altul; un alegător canadian este pus în fața unui meniu mult simplificat. Probabilitatea ca siglele partidelor naționale să fie relevante în orientarea opțiunii alegătorilor în alegerile regionale și locale este mult mai mare în Statele Unite decât în Canada. Politicienii americani, locali și regionali, sînt așadar mult mai motivați decât omologii lor canadieni să își coordoneze acțiunile electorale și să cultive relevanța siglei partidului prin dezvoltarea unui sistem de partid integrat.

O altă diferență crucială este că Senatul Statelor Unite, dar nu și cel canadian, este un corp legislativ semnificativ care reprezintă statele în mod explicit. O diferență mai subtilă privește prerogativele președintelui american în opoziție cu cele ale primului ministru canadian. Și anume, cu toate că structura alegerilor din America încurajează un sistem de partid integrat a cărui ignorare de către un candidat la o funcție națională, regională sau locală ar fi stupidă, această structură nu oferă suficientă motivație unui președinte sau guvernator să apeleze la partidul său în actul guvernării propriu-zise. Această motivație este furnizată mai degrabă de lipsa constituțională de putere a președinției și a majorității funcțiilor de guvernator.

Deși Statele Unite sînt probabil exemplul cel mai des citat de regim prezidențial puternic, prerogativele oficiale ale funcției sînt puține: un președinte nu poate semna tratate sau stabili întîlniri la nivel înalt fără aprobarea Senatului; nu are nici un rol în amendarea Constituției; deși este comandant suprem, nu poate declara război; nu deține nici o autoritate specială în cazurile de necesitate; nu are o sursă independentă de venit; nu deține nici o autoritate asupra conducerilor locale sau ale statelor; nu ocupă nici o poziție oficială în nici un partid politic; și nu deține nici o putere executivă în afara celei conferite de legislativ. În aproape toate privințele deci, un președinte american deține mult mai puțină putere oficială decât un prim-ministru dintr-un regim parlamentar care este în fruntea coaliției aflate la conducere sau a partidului majoritar, are un control considerabil asupra elaborării zilnice a legilor și a coordonării guvernului național. Care este așadar sursa puterii președintelui SUA și în ce fel influențează ea caracterul integrat și funcționarea statului federal?

Autoritatea politică a președintelui SUA decurge din echilibrul complex al caracteristicilor instituțiilor statului. Președintele este singura figură politică aleasă la scară națională. Aceasta, în combinație cu trăsăturile deja menționate ale alegerilor americane, transformă această funcție într-o forță politică integratoare potențial foarte puternică. Să ne gîndim ce s-ar întîmpla însă dacă președenția ar fi înzestrată și cu o autoritate oficială la fel de mare ca cea deținută de președintele Federației Ruse¹⁵. În acest caz, probabil puțini președinți ar putea rezista ispitei de a guverna prin exercitarea directă a prerogativelor — adică emițînd decrete, amenințîndu-i pe liderii politici regionali cu demiterea și împărțînd fondurile publice în mod strategic între prieteni și potrivnici. Lipsit de aceste putere, președintele SUA trebuie să guverneze

altfel — exercitîndu-și spiritul de coordonare. Cu toate că sensul acestei sintagme este vag, ea implică, în formularea lui Theodore Roosevelt, folosirea dibace „a celui mai grozav punct de observație”.

Principiile reușitei

Reușita federalismului american are așadar două surse interdependente: structura sistemului electoral și lipsa constituțională de putere a președinției. Structura sistemului electoral face din partidele politice elementul crucial de integrare a statului în timp ce slăbiciunea constituțională a președintelui și descentralizarea puterii executive îl obligă pe președinte (și pe fiecare guvernator de stat) să guverneze prin spirit de coordonare și să folosească la maximum posibil potențialul integrator al partidului său.

O implicație importantă a acestei argumentări este aceea că nici o prevedere constituțională nu poate fi luată în considerare ruptă de celelalte. Măsura în care o federație este sau nu integrată depinde de modurile în care interacționează un spectru larg de prevederi constituționale printre care se numără structura alegerilor regionale și federale precum și reprezentarea în adunarea legislativă națională, puterea executivă a guvernului federal în raport cu cea a guvernelor regionale precum și puterea legislativă a președintelui. Concentrarea asupra acelor prevederi constituționale care sînt în mod tradițional și explicit etichetate ca „federale” doar întîmplător poate avea drept rezultat o federație integrată și este mult mai probabil să conducă la rezultate nedorite.

După cum se presupune, această argumentare se bazează în mare parte pe viziunea prezentată aici asupra sistemului politic american. Totuși, un sprijin în plus îl poate constitui exemplul a ceea ce este, contestabil desigur, un federalism la fel de reușit — Germania. După cum am menționat, la o primă vedere Germania pare mai apropiată de Canada decît de Statele Unite în ce privește structurile instituționale. Germania este mai degrabă un regim parlamentar decît unul prezidențial; alegerile la nivelul landurilor nu au loc neapărat la aceeași dată cu cele naționale; mult mai multe funcții sînt ocupate prin desemnare decît prin alegeri; iar prerogativele deținute de camera legislativă superioară a Germaniei, Bundesrat-ul, nu se compară cu cele ale Senatului Statelor Unite. Există însă factori compensatori care micșorează diferența dintre cele două sisteme. În primul rînd, jumătatea Bundestag-ului care este ocupată prin reprezentarea pe bază de liste de partid este aleasă prin utilizarea listelor regionale (ale landurilor). Astfel landurile au o reprezentare explicită în ambele camere legislative și, respectiv, în orice guvernare. În al doilea rînd, aceste liste, spre deosebire de numirile partidelor naționale din Canada, se află sub controlul acelorasi partide regionale care numesc candidații în funcție de landuri. În acest fel, partidele care dețin controlul în guvernul național sînt în mod necesar entități descentralizate. În al treilea rînd, cu toate că sistemul german este unul parlamentar, prin prerogativele

constituționale conferite landurilor în administrarea legilor și politicilor naționale guvernele landurilor au un cuvânt decisiv și direct în ramura executivă a guvernării naționale, puterea executivă a statului fiind astfel descentralizată. Aceasta îl situează pe cancelarul german mult mai aproape de președintele american decât de primul-ministru canadian: asigurarea aplicării eficiente a legilor și programelor federale necesită spirit de coordonare, în general exprimat mai degrabă printr-un sistem de partid descentralizat, dar integrat, decât prin exercitarea directă a prerogativelor constituționale. Această comparație dezvăluie faptul că, deși nu există nici un tip de structuri instituționale care să garanteze dezvoltarea unei federații integrate, principiile esențiale care stau la baza diferitelor structuri instituționale sînt acelea care încurajează o relație de simbioză între toate nivelele elitelor politice și puterilor din stat, și că aceste principii sînt peste tot aceleași.

Un caz experimental: Rusia

Se ridică întrebarea dacă există probabilitatea ca un alt important experiment de structurare federală — în speță, Federația Rusă — să copieze experiențele germane și americane, dacă dimpotrivă ea și-a găsit propria cale în direcția unor relații federale stabile sau dacă este condamnată să îngroașe rîndurile federațiilor eșuate. Dacă ne concentrăm asupra celor două seturi de prevederi constituționale menționate mai sus — acelea care favorizează dezvoltarea unor partide integrate și acelea care impun descentralizarea puterii executive a statului — Rusia se apropie de îndeplinirea cerințelor pe care le presupune o federație integrată doar în ceea ce privește al doilea set. Însă dacă argumentele noastre de dinainte sînt corecte, speranțele pentru o federație cu adevărat integrată sînt reduse.¹⁶ În momentul de față, zestra instituțională a Rusiei în ce privește alegerile parlamentare nu este nicidecum favorabilă dezvoltării unor partide integrate, iar structurile sale executive, oricît de adecvate ar fi menținerii relațiilor federale în ramura executivă, nu fac decât să exagereze defectele structurii parlamentare. Deși aparent modelat după sistemul german, sistemul electoral folosit pentru alegerea camerei legislative inferioare a Rusiei, Duma, nu reușește să încurajeze partidele politice fundamentate regional care sînt înglobate într-o organizație națională. În ambele sisteme jumătate din deputați sînt aleși în circumscripțiile electorale monomembre, iar jumătate sînt aleși pe baza reprezentării proporționale; însă asemănarea se sfîrșește aici. Organizațiile de partid din fiecare land își propun propriile liste, iar numărul celor aleși de pe fiecare listă este determinat de procentajul de voturi întrunit de partid la nivel național și la nivelul landului respectiv. Prin contrast, în Rusia fiecare partid are o listă „federală” (citește: moscovită) care deține prioritatea; cea de a doua listă capătă relevanță doar dacă partidul se califică pentru mai mult de 12 locuri. Pe lîngă lista federală, un partid poate propune o singură listă națională, iar aceasta nu are vreo legătură anume cu regiunile propriu-zise. Pînă acum partidele au alcătuit ambele liste la Moscova într-o manieră complet centralizată.

În plus, spre deosebire de sistemul german (în care atribuirea locurilor în reprezentarea proporțională este adaptată pentru asigurarea unei proporționalități complete în tot Bundestag-ul), sistemul rus separă în totalitate soarta candidaților de pe lista partidului de cea a candidaților care se află în competiție în districtele monomembre și nu așteaptă din parte politicienilor din organizațiile naționale să asigure altceva decât un vot național. Mai mult, 225 de locuri din Dumă fiind ocupate prin reprezentare proporțională dintr-o circumscripție electorală unică ce cuprinde nouă fuse orare, mobilizarea alegătorilor din toate cele 89 de regiuni ale Rusiei este mult mai costisitoare decât apelarea prin mass-media națională, concentrată în Moscova, tocmai la această singură circumscripție electorală deșirată pe o fișie atât de îngustă. Cu un electorat care nu este individualizat regional și cu improbabilitatea ca voturile vreunei regiuni anume (cu posibila excepție a regiunilor Moscovei și St. Petersburg-ului) să fie hotărâtoare în atingerea pragului de reprezentare în parlament, elitele partidelor moscovite au prea puțină nevoie să ofere politicienilor populari regional un loc suficient de important pe listele electorale naționale pentru a-i face pe aceștia parte integrantă a unei campanii naționale.

Circumscripțiile electorale monomembre contribuie prea puțin la încurajarea dezvoltării regionale a partidelor. Funcțiile accesibile prin alegeri fiind puține, alegerile pentru Dumă din circumscripțiile monomembre se concentrează mai degrabă asupra personalităților decât asupra siglei de partid. Într-adevăr, majoritatea candidaților intră în competiție ca „independenți” reflectând sentimentele antimoscovite ale multora dintre alegători și trădînd caracterul litigios al relațiilor federale. Candidații care nu se bucură de o largă recunoaștere personală și-ar putea atrage un oarecare sprijin printr-o siglă de partid, însă desfășurarea unei campanii în favoarea unui partid nu este în interesul lor deoarece într-o atmosferă de negocieri litigioase partidele naționale au puține de oferit candidaților locali.

S-ar putea susține că partidele cu baza în Moscova își vor construi în cele din urmă baze regionale de sprijin pe măsură ce instituțiile politice regionale se vor dezvolta și maturiza. Totuși, după cîte reiese din campania prezidențială din 1996, aceste impulsuri vor fi, cel mai probabil, întrecute în greutate de pornirea de a folosi aparatul administrativ de stat în conducerea campaniilor naționale. Cu un executiv național care își poate aroga multe din prerogativele bugetare ale legislativului și care își poate exercita direct puterea asupra administrațiilor regionale, cu o Comisie Electorală Centrală aflată la Moscova și împuternicită să reglementeze desfășurarea tuturor alegerilor și cu oficialități executive regionale ce nu par a se deosebi prea mult de boierimea feudală, există stimuli irezistibili de corupere a procesului electoral de către o structură executivă coercitivă.

Este de presupus că, dacă posibilitatea de susținere a procesului democratic nu ar da motive de îngrijorare sau dacă dezvoltarea treptată a unui sistem integrat de partide ar fi certă, s-ar putea găsi anumite merite structurii executive din Rusia. O

relație simbiotică există într-adevăr între executivile regionale și cel național. Însă deși guvernatorii regionali sînt aleși în mod direct, prerogativele constituționale ale președintelui îi face pe guvernatori și pe președinții republicilor dependenți de guvernarea națională în aspectele care facilitează o constrîngere a nivelului regional (de exemplu, accesul la avuția federală, reducerile de taxe, un loc la masa negocierilor comerciale internaționale, tolerarea corupției locale). În același timp, guvernatorii aleși prin vot popular care nu pot fi demși de puterea executivă federală creează centre alternative de putere și popularitate personală. În cazul izolării lor, ei pot, la rîndul lor, îndepărta orice perspective de sprijin electoral în cadrul regiunilor lor. Deoarece sistemul electoral este corupt cu ușurință, iar eforturile de eliminare a fraudelor electorale sînt axate asupra manevrelor birocratice, astfel posibilitatea lor de a avea un impact general fiind redusă, candidații la funcții în executivul național depind în mod necesar de sprijinul guvernatorilor în orice campanie electorală. Ba mai mult, asemeni sistemului german, această relație simbiotică este încurajată de descentralizarea puterii executive, fapt ce cultivă mai degrabă recurgerea la exercitarea spiritului de coordonare prezidențială decît la exploatarea directă a prerogativelor mandatate constituțional. În parlamentul național simbioza mai este încurajată și de conflictul „firesc” dintre Camera inferioară, populară, și Camera superioară care este controlată în mare parte de guvernanții regionali. Triumful corespunzător de putere al Dumei, Consiliului Federal și președinției deschide calea unui sistem echilibrat de putere federală care, pentru a evita împotmolirea, poate încuraja elitele politice din toate ramurile guvernării (și în felul acesta, atît nivelul național cît și cel regional) să recurgă la partide ca la cel mai important mecanism de coordonare.

Totuși, este mai probabil ca deficiențele structurii instituționale a Rusiei să obstrucționeze realizarea unei federații integrate. Prima deficiență este că, pe lîngă defectele remarcate anterior în sistemul electoral național, președintele deține nu numai puternice prerogative executive, dar și prerogative legislative și judecătorești (formulate în Articolele 85 și 90 ale Constituției Federației Ruse). Astfel, cu toate că președintele poate fi încurajat să guverneze printr-un spirit de coordonare care să respecte guvernele regionale, este probabil ca relația sa cu celelalte puteri să se bazeze pur și simplu pe puterea constituțională a funcției sale, ceea ce nu poate decît să împiedice dezvoltarea unui sistem integrat de partide. Cea de a doua deficiență este că alegerile executive și legislative din Rusia, chiar și pentru funcțiile exclusiv regionale, nu au loc simultan. Prin aceasta Rusia încurajează campanii guberniale cu caracter exclusiv personal sau campanii în care, asemeni celor canadiene, chestiunea cea mai pregnantă este opoziția față de guvernul național. A treia deficiență este că relația simbiotică dintre executivul național și cele regionale, în combinație cu caracterul personalizat al alegerilor guberniale, tinde să încurajeze o formă de „dominație a șefului” în cadrul căreia corpurile legislative regionale rămîn aservite guvernatorilor

regionali. Sub acest aspect, sistemul politic rus începe să semene mai mult cu o variantă a mai vechii forme de centralism democratic a Uniunii Sovietice decât cu o variantă nouă de federalism democratic.

Desigur, există posibilitatea ca Rusia să își modifice sistemul constituțional și pe cel electoral. Și rămîne oricum posibilitatea ca argumentele prezentate în momentul de față să fie incomplete. Dar dacă ele sînt complete și dacă nu vor avea loc modificări instituționale majore, putem prezice, fără teama de a greși, că relațiile federale ruse nu vor semăna celor din Statele Unite sau Germania. Mai degrabă, presupunînd că Federația în sine va supraviețui într-o formă democratică oarecare, sînt posibile două scenarii: federalismul rus fie va ajunge să semene sistemului canadian, fie se va apropia de configurația întrucîtva monolitică, pseudofederală a Mexicului. □

NOTE

1. Elaborarea acestui studiu a fost posibilă printr-o bursă acordată de Consiliul Național pentru Studii Sovietice și Est-Europene a Institutului Tehnologic din California. Autorii țin să mulțumească lui Mihail Filippov pentru numeroasele și utilele sale sugestii.

2. Citat de Vincent Ostrom, **The Meaning of American Federalism** (San Francisco: Institute for Contemporary Studies Press, 1991), 96.

3. Două excepții notabile la această generalizare sînt eseul lui William H. Riker, **Federalism** (Boston: Little, Brown, 1964) și studiul cu caracter general al lui William M. Chandler privind partidele în statele federale, *Federalism and Political Parties*, în ediția lui Herman Bakvis și William M. Chandler, **Federalism and the Role of the State** (Toronto: University of Toronto Press, 1987), 149-170.

4. Pentru falile etnice, religioase și lingvistice vezi Donald Horowitz, **Ethnic Groups in Conflict** (Berkeley: University of California Press, 1985). Pentru politicile protecționiste vezi James M. Buchanan, *Federalism as an Ideal Political Order and an Objective for Constitutional Reform*, **Publius** 25 (Iarna 1995): 19-28.

5. Woodrow Wilson, **Congressional Government** (1885; reeditare, New York: Meridian Books, 1956), 171.

6. Pentru adoptarea implicită și uneori explicită a acestei viziuni în contextul ofertelor de consiliere a Rusiei în privința liniei politice vezi Christine Wallich (editor), **Rusia and the Challenges of Fiscal Federalism** (Washington, D.C.: World Bank, 1994).

7. Vezi, de exemplu Michael Taylor, **Anarchy and Cooperation** (New York: Wiley, 1976); James W. Friedman, **Oligopoly and the Theory of Games** (Amsterdam: North-Holland, 1977); sau pentru formularea matematică precisă a acestei probleme, orice text asupra teoriei jocului.

8. Jacob E. Cooke (editor), **The Federalist** (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1961). nr. 9, 55.

9. **Federalist** 9, 55.

10. Eric L. McKittrick, *Party Politics and the Union and Confederate War Efforts*, în William N. Chambers și Walter D. Burnham (editori), **The American Party System** (New York: Oxford University Press, 1967), 35-68. McKittrick face cunoscut că sursele argumentării sale pot fi găsite în David M. Potter, *Jefferson Davis and the Political Factors in Confederate Defeat*, în David Donald (editor) **Why the North Won the Civil War** (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1960).

11. Richard A. Easterlin, *Interregional Differences in Per Capita Income, Population, and Total Income, 1840-1950*, în **National Bureau of Economic Research, Trends in the American Economy in the Nineteenth Century** (Princeton: Princeton University Press, 1960), 24:73-140.

12. Joseph A. Schlesinger, **Ambition and Politics: Political Careers in the United States** (Chicago: Rand McNally, 1966), 200-201; Roger Gibbins, **Regionalism: Territorial Politics in Canada and the United States** (Toronto: Butterworth, 1982), 141.

13. Robert S. Erickson și Mikhail G. Fillipov, **Ideological Balancing in Elections: The Case of Canada** (studiu prezentat la cea de a nouăzeci și doua întrunire anuală a Asociației Americane de Științe Politice de la San Francisco, 29 august — 1 septembrie 1996).

14. Gibbins, **Regionalism**.

15. Pe lângă că este desemnat drept „garantul Constituției Rusiei”, președintele Federației Ruse dispune de autoritatea constituțională de a suspenda acțiunile administrative ale guvernelor regionale pe care le socotește neconstituționale (Articolul 85.2) și de a emite decrete cu putere de lege în măsura în care ele nu intră în contradicție cu vreo lege federală existentă (Articolul 90). În plus, Constituția Federației Ruse proclamă, într-un limbaj ce amintește de mai vechiul concept leninist de centralism democratic, că „organele executive federale și cele ale puterii executive a membrilor Federației Ruse formează un unic sistem de putere executivă (Articolul 77.2).

16. Pentru elaborarea argumentelor oferite în această secțiune vezi Peter C. Ordeshook, *Russia's Party System: Is Russian Federalism Viable?* **Post-Soviet Affairs** 12 (July-September 1996): 195-217; și Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova, **Federalism and Parties: Will Russia Be Mexico or Germany?** (studiu prezentat la cea de a nouăzeci și doua întrunire anuală a Asociației Americane de Științe Politice, de la San Francisco, 29 august — 1 septembrie 1996).

Traducere de Doina Baci

*

Peter C. ORDESHOOK este profesor de științe politice la Institutul Tehnologic din California și are numeroase contribuții în domeniile teoriei politice, relațiilor internaționale și politicii ruse. **Olga SHVETSOVA** este profesor asistent în științe politice la Universitatea Washington din St. Louis. Absolventă a Universității de Stat din Moscova, ea și-a luat doctoratul la Institutul Tehnologic din California.

Peter C. ORDESHOOK & Olga SHVETSOVA, *Federalism and Constitutional Design*, publicat în **Journal of Democracy** (January 1997) și preluat cu permisiunea revistei, editată de Johns Hopkins University Press, Maryland.

Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene

PIERRE KENDE

Națiunile mai mici sau mai mari din Europa Centrală și de Est, numită și Europa „de Mijloc”, au fost condamnate de situația și destinul lor, încă de la începuturile epocii moderne democratice — cu alte cuvinte din secolul al XIX-lea — să aibă de ales între două posibilități la fel de problematice, care, în același timp, sînt și greu de urmat: 1) integrarea într-un cadru statal mai mare, imperial, sau 2) făurirea întîrziată a națiunii, în condițiile rivalității cu celelalte popoare vecine sau chiar cu cele de pe pămîntul țării națiunii respective.

Prima cale, cea a integrării, a avut adepți renumiți, precum prințul polonez Czatorsky, cel care și-a asumat răspunderea conducerii diplomației țariste, sau istoricul Frantisek Palacký, marele luminător al națiunii cehe, sau de partea maghiară Széchenyi, Deák și Andrassy tatăl (ca să nu-i amintim decît pe cei mai însemnați). În secolul dintre Congresul de la Viena și primul război mondial, popoarele Europei de Mijloc li se „oferea” ca și cadru imperial, în primul rînd sistemul de stat dunărean habsburgic (am pus cuvîntul *oferea*, între ghilimele, cu toate că Palacký socotea acest cadru istoric dat, drept un cadou din partea grijii cerești); mai spre nord, popoarele baltice și polonezii trebuiau să se învoiască cu puterea rusă, în timp ce spre sud-est, în regiunea balcanică, restrîngerea gradată a imperiului otoman a transformat formațiunile statale de aici în teren de luptă al celorlalte mari puteri europene.

Cea de-a doua cale, calea statalității independente, clădită pe suveranitatea națională, se prezenta ca o posibilitate mult mai atrăgătoare și din multe puncte de vedere mai modernă, într-o perioadă al cărei profil fusese format de Revoluția Franceză și de romantism. Secolul care a urmat Congresului de la Viena, după cum a arătat și István Bibó în mai multe lucrări ale sale, a subminat treptat principiul, pînă atunci valabil, al legitimității dinastic-feudale, conducînd apoi aproape în mod automat la o apreciere crescîndă a valorilor democrației și a ideii

de stat național. Bineînțeles că ar fi exagerat să etichetăm Europa secolului al XIX-lea drept o perioadă a „autoguvernării naționale”. Ideea în sine apăruse însă, chiar cu forță revoluționară, la mijlocul secolului (în Polonia încă și mai devreme), și toate națiunile Europei de Mijloc care se respectau — mai bine zis intelectualitatea națiunilor — au început să promoveze această idee, transformînd-o apoi în program politic și de emancipare națională. Anul 1848 a reprezentat un moment însemnat al acestui proces de fermentare a ideilor spiritual-politice. El a fost totodată și momentul confruntării cu adversitățile pe care înfăptuirea programului statului național le ascundea de la început în această regiune de mijloc a Europei, atît de multă vreme divizată și atît de eterogenă din punct de vedere etnic.

Înainte de a continua firul ideii, trebuie să ne referim în cîteva cuvinte și la problema termenului de „națiune” — numai în aparență ușor de definit — în această regiune de mijloc a Europei. Dat fiind că între „națiune” și politic există o relație strînsă, nu numai din punct de vedere faptic, ci inevitabil și din punct de vedere logic, (pentru că „națiunea” există doar atunci și doar în măsura în care — și îl citez iarăși pe Bibó¹ — ea se evidențiază într-o oarecare *finalitate politică colectivă*), nu este îndeajuns pentru a identifica un popor ca „națiune” să ne limităm doar la anumite particularități culturale sau la deosebirile lingvistice existente. Națiunile cunoscute din istoria Europei, la fel ca și de pe alte continente, nu s-au născut din „monolingvism” (acest lucru este mai degrabă efect, decît cauză), ci dintr-o anumită voință politică sau dintr-un pact unificator. În Europa evului mediu, această voință era în general de natură dinastică sau feudală, însă în epoca modernă din care facem și noi parte, acest „pact”, pentru a fi valabil, trebuie să îmbrace un caracter din ce în ce mai „democratic” (în sensul reprezentativității extinse la toate grupurile poporului respectiv). Bineînțeles, niciodată, nici un act întemeietor nu este „curat”; chiar și cele două acte, considerate a fi modelele precursorare făuririi națiunilor moderne (1776, 1789) au precedente istorice semnificative.

Revenind la Europa de Mijloc, trebuie să spunem că, precedente dinastice sau feudale fără echivoc au existat doar în cazul polonez și maghiar, eventual și în cel sîrb și bulgar. Existența tuturor celorlalte națiuni trebuia fie inventată, fie fundamentată în numele unei continuități istorice întrerupte. Acest lucru a fost îngreunat nu numai de discontinuitate (în cele mai multe cazuri, de mai multe secole), ci și de nesiguranța referirilor teritoriale, mai precis de o circumstanță extrem de supărătoare, anume că, pe teritoriile considerate „proprii”, între timp se instalaseră alte popoare (un exemplu bun este Kosovo), respectiv că acolo se instaurase o altă statalitate. De pildă, pentru fundamentarea națiunii cehe, trebuia ignorat faptul că teritoriul coroanei cehe — teritoriu de altfel existent ca atare în mod incontestabil de veacuri — era considerat încă din secolul al 13-lea și de către germanii care trăiau acolo ca patrie, chiar mai mult decît atît: îl considerau ca fiindu-le propriu împreună cu *statul* respectiv, pornind de la faptul la fel de

indiscutabil că regatul ceho-morav, timp de mai multe secole, a făcut parte din Sfântul Imperiu Romano-German, și a fost chiar centrul lui de guvernare, iar mai târziu a devenit un ținut înfloritor și respectat al unei formațiuni statale al cărei liant era o dinastie cu sediul la Viena. Formula maghiară se aseamăna cu cea ceho-moravă, întrucât și în acest caz continuitatea statală era legată de rolul de guvernământ al unei case domnitoare care nici pe departe nu se putea numi „națională” și era centrată pe existența unui imperiu, (deci era din multe puncte de vedere fictivă), însă era cu totul alta din unghiul de vedere al *teritoriului*: aici obiectul rivalității nu era apartenența națională a coroanei, ci a ținuturilor subordonate ei administrativ și istoric, în primul rând a Croației și Ardealului, dar într-o oarecare măsură și a regiunilor sudice, de graniță — locuite în mare parte de sârbi. Acest conflict fusese iscat de aceeași revoluție spirituală, care, după munca de pregătire a epocii Reformei, vorba poetului, a „deșteptat” în 1848 societatea nobilo-burghezo-intelectuală maghiară. Tragedia s-a produs datorită faptului că „deșteptarea națională” a avut loc nu numai în societatea maghiară, și că statalitatea bazată pe principiile Sfântului Ștefan („hungarus”) a fost expropriată din punct de vedere național maghiar, în primul rând prin limba vorbită, înstrăinându-i pe locuitorii vorbitori de alte limbi ai teritoriului coroanei, trezindu-i în fond la faptul că, la urma urmei, ei aparțin unei „alte națiuni”. Națiuni care trăiau una lângă cealaltă de secole începuseră să se considere una pe cealaltă străine sau chiar inamice, iar în teritoriile cu populație mixtă apăruse competiția nașterilor, posesiunilor și a altor lucruri exprimabile numeric, în vederea deciderii majorității „naționale” în teritoriul respectiv.

Această poveste este destul de cunoscută pentru a-i mai trece aici în revistă detaliile și consecințele politice, geografice și demografice. Cert este că ideea „statului național” a devenit de-a lungul secolului nostru (și) în regiunea Europei de Mijloc un principiu dominant, pe deasupra chiar în varianta care pune accentul pe unicitatea etnică, considerând-o ca scop politic în sine. Prima fază însemnată a acestei restructurări politice, numită făurirea statului național, s-a încheiat în 1918, dar că lucrurile nu au ajuns nici pe departe la punctul de echilibru în acel moment de acalmie al istoriei epocii moderne a fost demonstrat mai întâi de evenimentele petrecute între 1938 și 1941, iar apoi, cu jumătate de secol mai târziu, de cele de după 1989, în ambele cazuri având o putere revelatoare. „Statul național pur” nu s-a născut cu nici una dintre aceste ocazii: motivele sînt arhicunoscute, și tocmai de aceea nici nu are rost să zăbovim asupra lor. În schimb s-a creat o situație caracterizată prin incapacitatea de a dialoga și neîncrederea reciprocă a părților. La sfîrșitul anilor nouăzeci, în „Europa de Mijloc”, încă neconsolidată complet din punct de vedere teritorial, conviețuiesc circa 20 de state (18, dacă nu socotim Muntenegru și republica nerecunoscută a sîrbilor bosniaci, respectiv 15, dacă nu considerăm Belarusul, Ucraina și Moldova parte a „Europei de Mijloc”), însă aceste 20 de țări nu constituie un sistem de state și aproape nu

sînt legate nici prin relații ce ar putea fi numite federale. Într-o perioadă, caracterizată printr-o globalizare economică, ce cuprinde de altfel și regiunea respectivă, majoritatea acestor 20 de state (poate doar cu excepția Poloniei, Ungariei și României) se consideră, și dorește să fie considerată, în stadiul de „făurire a națiunii” — în consecință, din afară, regiunea întruchipează cîte o dată o *desuetudine* comică, alteori însă una tragică...

Pînă aici am analizat două căi posibile de dezvoltare a națiunilor mici, deși titlul prezentării mele se referă la *trei* posibilități. Care ar fi deci a treia cale? Cred că nu produc nici o surpriză numind, pe lîngă cele două căi deja străbătute de-a lungul istoriei, și o a treia posibilitate: federalizarea.

Ideea federalizării este prezentă în gîndirea politică central și est-europeană încă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Ea s-a manifestat în planuri precum Federația Statelor Dunărene, propusă de Kossuth, sau — către sfîrșitul secolului — sub forma programului transformării pe baze federative a monarhiei austro-ungare, în favoarea căruia militau mai multe personalități. Așa cum arătăm cu lux de amănunte cu o altă ocazie², aceste planuri grandioase nu au avut șanse reale de izbîndă nici măcar o dată în cei o sută de ani de dinainte de 1945, și cu atît mai puțin după 1945, avînd în vedere că următoarele patru-cinci decenii a avut loc integrarea silită în structura de putere cu centrul la Moscova. De-a lungul acestui secol, în regiunea noastră, au apărut de fapt numai două federații, create, mai mult sau mai puțin, din voință proprie: Cehoslovacia și Iugoslavia. Astăzi nici una dintre ele nu mai există.

Permiteți-mi să pun în lumină obstacolele care stau în calea federalizării tocmai prin exemplul destrămării statalității cehoslovace și iugoslave. Acest lucru ne va aduce totodată mai aproape și de înțelegerea cauzei imposibilității de a crea din voință proprie, în locul statalității habsburgice în curs de dezmembrare, un fel de federație dunăreană.

Atît Cehoslovacia, cît și Iugoslavia, au reușit să dăinuie pînă ce forța politică unificatoare a statului respectiv a putut conta întru totul pe o apreciere pozitivă din partea puterilor externe competente în problemele regiunii, fiind deci, (și) din acest motiv, destul de redutabilă ca să contracareze năzuințele și factorii centrifugali aflați de partea opusă. În schimb, în momentul în care voința unificatoare internă slăbise, iar în același timp mediul puterilor politice externe se divizase, respectiv devenise indiferent față de conservarea cadrului statal existent, nimic nu se mai putea opune cu succes procesului de destrămare început pe baza diferențelor „naționale”. Mai exact: menținerea cadrului statal existent ar fi fost posibilă numai dacă locul „forței unificatoare” de pînă atunci ar fi fost luat de un *contract* federal minuțios elaborat și aprobat de majoritatea părților implicate. În cazul Cehoslovaciei, ar fi existat o posibilitate în acest sens, dar n-a existat voința necesară. În ceea ce privește Iugoslavia, a existat o tendință de acest gen, dar din partea sîrbilor s-a impus voința care, pînă la urmă, a exclus

pentru celelalte părți posibilitatea recompunerii contractului cu drepturi egale. Pe deasupra, în acest ultim caz n-a fost destul de clar *cine* anume ar trebui să semneze contractul: republicile fostei federații sau reprezentanții ad-hoc ai etniilor? După cum știm, partea sîrbă promova principiul etnic, în cazurile în care se afla în minoritate, și cel al cadrului administrativ existent, în cazurile în care acesta se afla în mîinile sale.

În paranteză fie spus, problema grupurilor etnice și a teritoriilor ce trebuiau împărțite a dat multă bătaie de cap și celor care militau pentru transformarea Imperiului Habsburgic. Generalizînd chestiunea, am putea afirma că piedica cea mai mare în calea punerii în practică a „autoguvernării naționale” a fost reprezentată, totdeauna și peste tot, dar mai ales în regiunile cu populație mixtă, tocmai de această problemă.

Întorcîndu-ne la posibilitatea teoretică și dificultățile practice ale federalizării, aș formula o primă concluzie spunînd că, în scopul creării unui cadru statal federativ, este nevoie de o *forță unificatoare* (nu neapărat una democratică) sau de o *capacitate de angajare contractuală* (și bineînțeles, dispoziție): conform normelor europene actuale, această a doua premisă poate fi numai una de sorginte „democratică”.

Să vedem acum ce fel de condiții trebuie îndeplinite, respectiv să existe, pentru ca să putem vorbi de dispoziția de a semna un contract, și care totodată să asigure și temeiul real al acestei dispoziții? Este lesne de înțeles că o parte a condițiilor este de natură „psihologică”, o altă parte de natură economică, și o a treia parte de natură politică.

Cel mai simplu se poate formula condiția „psihologică”, dar știm în același timp că ea este și cea mai dificil de realizat. Condiția este ca fiecare din „popoarele” (oricare ar fi sensul acestui cuvînt) ce pot fi luate în calcul la crearea federației să dorească să trăiască împreună cu toate celelalte popoare, într-un singur stat, adică în cadrul unui sistem comun de instituții. Întrebarea cea mare este dacă din partea popoarelor Europei de Mijloc sau a unui grup mai larg al acestor popoare a existat vreodată o asemenea dispoziție. Cert este însă că de la 1989 încoace am asistat mai degrabă la prezența dorinței opuse — a separării naționale —, ea fiind contracarată doar de aspirațiile împărtășite de aproape fiecare națiune est-europeană, de a adera la Uniunea Europeană. În percepția populației regiunii însă, Uniunea Europeană nu înseamnă vecinul, ci occidentul mai depărtat.

În ceea ce privește condițiile economice, multă vreme a persistat concepția eronată conform căreia federalizarea este posibilă și realizabilă doar între state aflate la același nivel. Practica din sînul Comunității Europene a contrazis această părere. Drept este însă că, în orice sistem federativ, economia sănătoasă, competitivitatea și încrederea în cuvîntul dat sînt indispensabile, respectiv că în lipsa acestora, nici o țară nu va fi un partener dorit în nici o alianță. O altă sursă de conflict poate fi orice problemă de partaj, de la comisioanele vamale comune la

recunoașterea reciprocă a drepturilor la asigurările de sănătate. Problemele distribuției veniturilor a jucat un rol însemnat chiar și în destrămarea federației iugoslave.

Referitor la condițiile politice, trebuie să deosebim mai multe categorii. Prima este cea teritorială: așa cum accentua și Bibó³, iar apoi a demonstrat atât de tragic conflictul sârbo-croat și ulterior războiul din Bosnia, nu se poate adera la un sistem federativ fără consensul privitor la granițele sale interne. O altă categorie a condițiilor politice este cea legată de caracterul și calitatea instituțiilor: armonizarea sistemelor juridice, precum și colaborarea politică presupun de la bun început o compatibilitate importantă a acestora. Următoarea condiție, stabilitatea politică. Așa cum consemnam într-o scriere anterioară⁴, pot intra într-o federație doar acele state care dispun deja în momentul pornirii pe această cale de o structură politică eficientă și acceptată ca legitimă la nivelul populației. Într-adevăr, aceasta este marea problemă: la șase-opt ani după răsturnarea comunismului, câte dintre țările est-europene pot afirma că îndeplinesc satisfăcător și această condiție?

Prima concluzie a investigației noastre referitoare la posibilele căi de urmat pentru micile națiuni est-europene a fost că, de la începutul epocii moderne până în trecutul apropiat, ele puteau, de fapt, să aleagă între două posibilități: acceptarea unui anumit cadru imperial, sau făurirea (întârziată) a națiunii, care inevitabil a dus la rivalitatea cu popoarele conlocuitoare și vecine. Calea federalizării — teoretic, a treia posibilitate — a putut fi aleasă doar în cazuri excepționale, dovedindu-se chiar și atunci imposibil de urmat pe termen lung.

După 1989, situația s-a schimbat într-o oarecare măsură, pentru că forțele de constrângere externe imperiale au încetat definitiv să mai existe, dându-se astfel un nou imbold statalității organizate pe fondul separării naționale. În același timp și-a făcut apariția la orizont Uniunea Europeană, ca o forță structurantă și federalizatoare, care, punând între paranteze cadrul geografic dat (și animozitățile moștenite împreună cu acesta), mină statele regiunii spre un anume tip de sistem federativ. Bineînțeles, acest lucru se va înfăptui doar dacă statele respective nu se vor avînta, din cauza aprecierii greșite a resurselor și intereselor proprii, într-un izolaționism lipsit de rațiune.

În mod evident, integrarea în Europa federativă constituie actualmente interesul primordial al Europei noastre de Mijloc. În mintea multora această integrare se înfățișează doar sub forma unei probleme de ordin tehnic. Dimpotrivă, procesul necesită cel puțin tot atîta pregătire psihologică, cît politică. Primul pas în acest sens ar fi: să învățăm să trăim, în comunitatea noastră mai restrînsă, alături de cei de altă religie, altă limbă, altă rasă sau de cei care își duc viața conform unor principii diferite de ale noastre. Cînd vom fi trecut de această fază, ne va fi mai ușor să ne ridicăm și la înălțimea relațiilor ce depășesc granițele actuale. □

NOTE:

1. „... aproape indubitabil, națiunea este o *comunitate socială*, mai precis o comunitate cu dimensiuni ce le depășesc pe cele ale comunităților elementare, esențiale, și care dispune de *intenție politică*...” (Bibó: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*, în: **Válogatott tanulmányok**, 4, Budapesta, 1990, p. 344.)

2. Péter Kende: *Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek?*, publicat inițial în: **Kell-e nekünk Közép-Európa?** (ediție specială a revistei *Századvég*, Budapesta, 1990), republicat în volumul autorului, intitulat: **Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?** (Osiris, Budapesta, 1994)

3. De pildă: „Federalizarea nu este un panaceu, așa cum nu este un panaceu căsnicia legată în ultima scenă a piesei sau ultimul capitol al romanului: nu înlătură problemele, dimpotrivă creează o multitudine de probleme noi, deci nu se poate participa la ea cu jumătate de voință sau cu probleme nerezolvate (...) Succesul federațiilor poate fi asigurat doar de garanția libertății, a autoguvernării și a liberei voințe, de precizarea țărilor comune, concordanța lor *reală* cu tendința transformării națiunilor sau cu cea a unificării supranaționale, și de delimitarea clară a cadrului național.” (Bibó, op. cit., partea a II-a, paragraful 6.)

4. Pierre Kende: *La fédération danubienne, idée d'avenir?* în **Commentaire**, numéro 54, été 1991 (Paris). În limba maghiară se poate găsi cu titlul *Ausztria-Magyarország megint aktuális volna?* în volumul amintit la nota nr. 2.

Traducere de Tibor Szász

*

Pierre KENDE, fost director de cercetare al CNSR Paris, autor a numeroase studii dedicate istoriei contemporane, societății și problemelor politice ale Europei Centrale și de Est. Membru al Academiei Ungare de Științe, este totodată președintele Institutului 1956 din Budapesta.

Pierre Kende, *A kelet-európai kism nemzetek három lehetséges útja*, publicat cu permisiunea autorului

Belgia după a patra reformă de stat: federalism complet sau confederalism în constituire?¹

FRANK DELMARTINO

1. Introducere

De peste un sfert de secol are loc în Belgia un proces de transformare politică. Deocamdată rezultatul său constă în aplicarea treptată a Acordului de la Saint Michaels (Sint Michielsakkord), încheiat în septembrie 1992. Conform definiției Articolului 1 al noii Constituții, prin acest acord Belgia devine un stat federal. Dintr-un stat unitar descentralizat, țara a devenit, în decursul unei singure generații politice, unul federal în toată puterea cuvântului. Obiectivul studiului de față este să stabilească ce modificări anume au avut deja loc în structurile statale sau urmează să intre în vigoare după alegerile legislative din 21 mai 1995. Conferă ele statului belgian calificativul de „federal”? De asemeni, vom încerca să evaluăm cauzele precise ale acestui proces transformator, precum și să vedem dacă nu cumva el se află într-o stare de stagnare — temporară sau definitivă — după aproape legendarul Acord de la Saint Michaels.

2. Cauzele procesului de federalizare a Belgiei

Pot fi menționate în această privință două elemente:

- caracterul fundamental pluralist al societății belgiene;
- caracterul crescând european al scenei politice belgiene.

Intenționăm să abordăm acest subiect mai întâi din punctul de vedere al evoluției interne a Belgiei. Caracterului crescând european al politicii sale îi va fi consacrată partea finală a acestui studiu.

Privită din perspectivă istorică, societatea belgiană vedește trei clivaje importante: unul ideologic (sau religios), un clivaj socio-economic și unul în

sfera politicii lingvistice. Teoriile clasice ale „faliilor politice” susțin că acuitatea, precum și măsura interrelaționării lor determină atât caracterul cât și structurile de guvernare ale unei țări.² Statele Unite constituie exemplul clasic de societate pluralistă întrucât aici cele trei falii clasice se întretaie mai mult sau mai puțin, moderându-se astfel reciproc. Pe de altă parte, Belgia este fără excepție socotită o societate pluralistă pe baza faptului că aici aceste clivaje se suprapun întrucîtva, devenind în consecință adevărate criterii în luarea deciziilor politice. În plus, în deceniile trecute intensitatea interrelaționării lor a suferit schimbări semnificative. Acești doi factori stau la baza evoluției procesului de transformare politică rapidă ce a avut loc în ultimele decenii.

3. Germenii procesului de federalizare

Deși societatea belgiană poate fi socotită drept una pluralistă încă de la geneza ei din 1830, originile schimbării sînt destul de recente. Din cele șase revizuiuri pe care le-a cunoscut Constituția Belgiei, patru au avut loc în ultimii 25 de ani. Cadrul teoretic prezentat mai devreme poate explica foarte bine de ce aceste modificări s-au succedat cu o asemenea repeziciune.

În momentul nașterii Belgiei politica lingvistică nu pare să fi constituit un criteriu de decizie politică: cu toate că dintru început flamanzii au format o majoritate lingvistică, elitele au ajuns la un consens potrivit căruia franceza urma să fie limba comună de guvernare atât la sud cât și la nord de „granița lingvistică”.³ La temelia acestei poziții privilegiate a limbii franceze se afla pe de o parte dominația socio-economică a sudului francfon, iar pe de altă parte acordul elitei financiare „flamandă”, care găsea că este mai comod să se folosească franceza decît numeroasele variante de olandeză vorbite de flamanzii de rînd.

În organizarea de stat a Belgiei a avut mai multă greutate aspectul ideologic, fapt ce a dus la marginalizarea problemei lingvistice.⁴ În realitate, era în chestiune legitimitatea Bisericii Catolice, în contextul în care 95% din belgieni erau botezați catolici. Disputa a fost declanșată de delimitarea prerogativelor în sfera cărora avea sau nu un cuvînt de spus autoritatea catolică. Cei favorabili Bisericii s-au constituit în Mișcarea Catolică (iar mai tîrziu, Partidul Catolic). Cei cu o viziune minimalistă cu privire la dreptul la decizie al autorităților bisericești au format Partidul Liberal (din care s-a desprins mai tîrziu, ca urmare a industrializării, Partidul Socialist).⁵ Pentru a rezuma: aproape în întreg secolul al XIX-lea, peisajul politic belgian a reflectat o societate în care antiteza ideologică a prevalat asupra chestiunilor politice de natură socio-economică și lingvistică.

Pretențiile Mișcării Flamande — care la început nu a coincis cu elita flamandă, ci cu clasa de mijloc și cu țărănimea locală, aparținînd astfel sferei catolice — aveau să cîștige relevanță abia spre sfîrșitul secolului trecut. O relativă revigorare a economiei flamande, în mod tradițional rămasă în urmă, precum și

introducerea în 1893 a dreptului la vot universal, plural, acesta însuși în urma mișcărilor tot mai ample ale clasei muncitoare, au constituit principalele cauze ale acestei evoluții. Statutul de limbă oficială al francezei a luat sfârșit în Belgia odată cu Legea Tratatului Echitabil din 18 aprilie 1898.

Revendicările flamanzilor, culminând cu cea a unei Flandre unilingve, aveau să fie treptat satisfăcute după primul război mondial, în ciuda unei minorități de flamanzi care nu era defavorabilă „Flamenpolitik”-ului practicat de regimul ocupaționist german. Juridic, această cerere a fost satisfăcută deja (sau ar trebui oare să spunem „abia”?) în anii '30: legile din 1932 și 1935 cu privire la limbile oficiale au condus la aplicarea strictă a principiului teritorialității: „limba vorbită pe plan local va fi limba folosită în administrație, educație și în aparatul juridic”.⁶ Totuși, aplicarea acestei legi a lăsat adeseori de dorit. În plus, granița lingvistică fusese stabilită printr-o așa-numită „numărătoare lingvistică”: în funcție de numărul locuitorilor francofoni sau flamandofoni, municipalitatea respectivă intra în regim lingvistic francez sau flamand. Ca urmare, flamanzii se temeau să nu piardă „teritorii” însemnate din aria metropolitană a Brussel-ului. Valonii au acceptat acest principiu deoarece priveau cu teamă posibila pierdere a unor funcții administrative și politice importante într-un regim în totalitate bilingv. Temerile lor își aveau originea în poziția lor de minoritate numerică și — la vremea respectivă — slaba cunoaștere a limbii flamande.⁷

O parte tot mai însemnată a opiniei publice valone, călcând pe urmele socialistului valon Jules Destrée, mai exact a scrisorii sale din 1912 către regele Albert, cerea deja federalizarea Belgiei. În anii șaizeci, economia valonă se confrunta cu probleme structurale grave, în timp ce economia flamandă, care fusese întotdeauna întrucâtva rămasă în urmă, părea de data aceasta să fie mai în măsură să facă față provocărilor celei de-a „treia revoluții industriale”. În această perioadă, valonii au cerut constituirea unei puteri autonome abilitate să ia decizii în domeniul economic: aceasta a fost mai apoi baza formării Regiunilor, care aveau să se contureze începând cu 1974. Au luat naștere trei Regiuni: Flamandă, Valonă și Regiunea Brussel (cea din urmă abia în 1988).

Datorită puternicei lor poziții economice și avînd avantajul superiorității lor numerice, flamanzii au insistat în favoarea autonomiei culturale și a desființării așa-numitei „numărătoare lingvistice”. Aceste revendicări le-au fost satisfăcute prin adoptarea Legii din 1962-63 cu privire la limba oficială și prin introducerea conceptului de Comunitate (Culturală) odată cu amendarea din 1970 a Constituției. Au fost realizate juridic și practic Regiunile omogene lingvistic cu excepția așa-numitelor comunități privilegiate lingvistic și a celor nouăsprezece municipalități cunoscute mai tîrziu sub numele de Regiunea Capitalei Brussel. În acestea se aplica și se aplică și în prezent sistemul bilingv. Înainte de crearea acestor trei Regiuni, Belgia avea deja trei Comunități (Culturale): Flamandă, Franceză, și Germană.

Prerogativele acestor trei Regiuni și trei Comunități au fost extinse în mod repetat.⁸ În esență, criteriul de formare a Comunităților a fost unul cultural, de unde și puțința acestora de a decide autonom asupra limbii folosite, a artelor frumoase, a patrimoniului cultural, a structurării mass-mediei, a sistemului biblioteconomic, a liniei politice în domeniul sportului și recreației, a administrării mediului și monumentelor, și a educației (considerată pe termen lung). Mai târziu Comunitățile au fost investite de asemeni cu toate prerogativele în domeniul educației (cu câteva excepții neesențiale) și cu așa-numitele prerogative privitoare la persoană (asistența medicală).

Din 1980 încoace, fiecare Comunitate dispune de un Consiliu (constituit prin fuzionarea propriului guvern autonom cu propriul parlament autonom). Consiliul fiecărei Comunități poate emite decrete, care sînt acte legislative aflate pe picior de egalitate cu legile federale.

De-a lungul anilor, Regiunile și-au sporit considerabil pachetul de prerogative: ele dețin toate prerogativele economice, cu excepția celor necesare protejării uniunii monetare și economice a țării, a politicii agricole și horticole, a politicii mediului înconjurător, a regimului apelor, planificării urbane și rurale, a lucrărilor publice și circulației rutiere (cu câteva excepții).

Asemeni Comunităților, Regiunile au și ele guverne și parlamente autonome. Regiunea Flamandă și cea Valonă emit decrete, pe cînd Regiunea Capitalei Brussel emite ordonanțe, însă diferențele între acestea sînt minime.

Întrucît granițele Regiunii Flamande coincid mai mult sau mai puțin cu cele ale Comunității Flamande (cu excepția locuitorilor flamandofoni din Brussel), guvernării flamanzi au decis să fuzioneze instituțiile regionale cu cele comunitare. Ca urmare, partea flamandă are un singur guvern flamand (în loc de unul regional și de unul comunitar) și un singur Consiliu Flamand. Se face totuși o distincție între actele legislative care intră în categoria autorității Regiunii Flamande sau a Comunității Flamande deoarece granițele lor teritoriale nu coincid totuși complet, după cum am menționat deja. Deși deține puteri regionale, Flandra se recomandă lumii exterioare sub numele de Comunitatea Flamandă.

O reajustare similară urmează să fie realizată de partea francofonă din cauză că locuitorii flamandofoni ai Brussel-ului (doar 15% din populația orașului, adică 150.000 de locuitori) se consideră flamanzi locuitori ai Brussel-ului, iar nu flamandofoni care locuiesc în Brussel. Pe de altă parte, locuitorii francofoni ai Brussel-ului sînt mult mai bine reprezentați numeric: din totalul de 4 000 000 de belgieni francofoni, în jur de 750 000 trăiesc în Brussel. În plus, ei nu împărtășesc aceeași cultură politică: locuitorii francofoni din Brussel nu au același trecut industrial pe care îl au omologii lor valoni. Ei dețin, în schimb, o anumită cultură liberal-burgheză (acest termen nu trebuie înțeles într-un sens neapărat peiorativ). Astfel Partidul Liberal francofon este în mod tradițional cel mai puternic partid

(francofon) din Brussel, în vreme ce social-democrații întotdeauna au succese deosebite în Valonia.

Pe scurt: în timp ce conceptul de „flamanzi care locuiesc în Brussel” este acceptabil și chiar mai ușor de susținut decât cel de „rezidenți flamandofoni ai Brussel-ului”, acela de „valoni brusselezi” este o contradicție în termeni. Evoluția actuală, deși parțial generată de problemele financiare acute ale Comunității Franceze, pare de fapt să aibă loc în direcția demontării treptate a acestei Comunități în favoarea Regiunilor Valonă și Brussel. În consecință, formarea unui guvern supracomunitar pare destul de improbabilă⁹ (deși aceasta face parte din programul electoral al partidului PRLF-FDF liberal, care activează cu succes la Brussel).

Formarea Regiunilor și a Comunităților, după cum am arătat pe scurt mai devreme, a fost rezultatul unei schimbări dramatice a societății. Cele trei falii tradiționale sînt acum dispuse diferit și înregistrează o acuitate diferită față de perioada precedentă. Totuși, structurile de decizie politică continuă să existe în aceeași formă în care au fost create în perioada de tensiuni politice de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al douăzecilea. Situația aceasta pare să fie unică.¹⁰

În realitate, pivoții de inspirație ideologică (creștin-democrat, social-democrat, și, într-o mai mică măsură, liberal) care au apărut din nevoia de a servi mai bine omul de rînd și interesele muncitorilor, rămîn în picioare în ciuda curentului secularizant evident și în ciuda adîncirii faliilor lingvistico-politice și socio-economice. Sociologul Luc Huyse (din Leuven) subliniază în mod just că totuși ele îndeplinesc acum doar o „funcție ceremonială”, și nu întotdeauna au așadar un impact electoral asupra alegătorilor¹¹ (cu alte cuvinte, cei care urmează o școală catolică nu votează neapărat cu un partid creștin-democrat).

Același autor susține discreditarea clasicei scheme tripartite „ideologic — socio-economic — lingvistic” în istoria politică recentă a Belgiei și adoptarea în locul ei a unei falii globale comune: flamanzii și valonii nu sînt separați numai printr-o diferență lingvistică, ci și, susține el, de o viziune socio-economică diferită. Cu toate că aspectul ideologic a pierdut din importanță, flamanzii au ajuns treptat să se simtă mai confortabil în sfera creștin-democrată, iar valonii în cea socialistă.¹² Desigur, acest fapt este legat de istoria industrială timpurie a Valoniei și de trecutul cu precădere rural al Flandrei.

Prăpastia comună s-a adîncit destul pentru a diviza, începînd cu 1968, partidele politice unitare în variante flamando- și francofone (chiar și în cadrul alegerilor federale). În consecință, funcționarii politici sînt acum răspunzători doar în fața electoratului francfon sau a celui flamandofon. Numai în circumscripția electorală Brussel (și a comunităților privilegiate lingvistic) electoratul are posibilitatea de a vota fie pentru un partid francfon, fie pentru unul flamandofon. (Să adăugăm aici pentru a fi compleți: în cazul unei municipalități mixte franco-germanofone există de asemenea posibilitatea de a opta în alegeri pentru o listă germanofonă sau una francfonă).

Pentru a rezuma: odată cu dezvoltarea treptată a structurii statale federale, bazată (1) pe de o parte pe Regiunile determinate teritorial, ce dețin în primul rând prerogative regionale de natură economică, și (2) pe de altă parte, pe Comunitățile cu bază personală (criteriul lingvistic) și care dețin în principal prerogative culturale, pivoții de sorginte ideologică (plus „deciziile împăciuitoare”), împreună cu o economie tranzacționară colectiv, neo-corporatistă, încă mai joacă un rol important în sistemul politic belgian.¹³ Deși studiul de față își propune să analizeze doar sistemul politic federal al Belgiei, trebuie luați în considerare pivoții ideologici și interesele de grup pentru a înțelege *tout court* procesul de decizie politică în Belgia.

Structura statului belgian

Nivelul	Executivul	Legislativul
Nivelul federal	Guvern federal	Camera Reprezentanților Senatul
Nivelul comunitar	Guvernul flamand	Consiliul Flamand Regiunile Flandrei și a Capitalei Brussel
	Guvernul Comunității Franceze	Consiliul Comunității Franceze și al Regiunii Capitalei Brussel
	Guvernul Comunității Germanofone	Consiliul Comunității Germanofone
Nivelul regional	Guvernul Flamand	Consiliul Flamand
	Guvernul Regiunii Valone	Consiliul Regional Valon
	Guvernul Regiunii Capitalei Brussel	Consiliul Regiunii Capitalei Brussel

4. Belgia după Acordul de la Saint Michaels (1992-1993)

Acordul de la Saint Michaels este un acord comun important semnat în septembrie 1992 de primul ministru federal și de președinții partidelor de guvernământ (CUP — PSC: creștin-democrați, SP — PS: social-democrați) și ai unui număr de partide din opoziție (VU: naționaliști flamanzi moderați,

AGALEV—ECOLO: ecologiști). A fost nevoie de sprijinul acestor partide din opoziție pentru a întruni o majoritate parlamentară de două treimi, necesară amendării Constituției. Acordul de la Saint Michaels se integrează în același timp în cultura politică tradițională a Belgiei: partidele politice și, în special președinții lor, au jucat un rol considerabil în timpul negocierilor și căutărilor de compensații. Vom pune întâi în discuție pe scurt cele mai importante schimbări înainte de a le da o explicație critică.

Extinderea prerogativelor¹⁴

Acordul de la Saint Michaels a constituit punctul de pornire a celei de-a patra revizuiți constituționale din istoria politică a Belgiei. În timp ce amendamentele din 1970, 1980 și 1988-89 au avut ca scop constituirea Comunităților și Regiunilor, acestor structuri nou-formate atribuindu-li-se în consecință prerogative în mod progresiv, accentul ultimei reforme statale nu a fost pus atât pe extinderea prerogativelor (unităților) subnaționale, cât pe schimbările instituționale la nivel deopotrivă federal și subnațional. Ținta a constituit-o o mai bună adaptare a Belgiei la logica federală.

Totuși, au fost introduse o sumă de modificări în distribuirea prerogativelor, pe care le vom discuta mai întâi pe scurt:

— Probabil cea mai izbitoare modificare introdusă de Acordul de la Saint Michaels privește atribuirea Regiunilor și Comunităților a autorității de a încheia tratate în măsura în care aceste tratate au în vedere chestiuni ținând de autoritatea lor exclusivă sau comună.¹⁵ În cazul prerogativelor subnaționale exclusive, tratatele internaționale sînt încheiate de unitățile subnaționale înseși. Guvernul federal poate totuși interveni pentru a asigura coerența politicii externe belgiene. Pentru a anticipa astfel de intervenții, poate fi întrunită o conferință interministerială pentru politică externă pentru a se ajunge la o soluție negociată. Încheierea unui tratat poate fi împiedicată de către guvernul federal doar într-un număr limitat de situații: (1) țara-partener cu care urmează a fi încheiat tratatul nu este recunoscută de Belgia, (2) Belgia nu întreține relații diplomatice cu aceasta, (3) un act sau o hotărîre de stat stabilește că relațiile dintre Belgia și partenerul respectiv sînt suspendate, rupte sau că probabil vor avea de suferit în urma respectivului tratat, (4) tratatul nu este în acord cu obligațiile asumate de Belgia pe plan internațional sau supranațional. În cazul prerogativelor comune nivelurilor federal și subnațional, tratatul este semnat de rege, însă cu acordul unităților subnaționale. Aceasta necesită aprobarea atât a Parlamentului federal cât și a Consiliilor subnaționale.

Extinderea prerogativelor, discutată mai sus, reflectă efortul unităților subnaționale de a se face mai bine cunoscute pe plan internațional. Continuă încă să apară probleme din cauza multor organizații internaționale care recunosc doar

statele (federale), nu și unitățile subnaționale. Uniunea Europeană a rezolvat în parte aceste probleme admitând cu drept de vot în Consiliu reprezentanți ai guvernelor subnaționale, ca în cazul landurilor germane, de exemplu (vezi mai jos). Este important de asemeni dreptul de substituție pe care îl poate invoca guvernul federal dacă un stat subnațional se opune prevederilor tratatului care îi afectează propriile prerogative, iar nu și pe cele federale (Judecata Curții Europene de Justiție).

— Decurgînd din aceasta, atașații de comerț exterior au fost regionalizați, cu toate că guvernul federal își menține serviciul belgian de comerț exterior.

— Mediu: Regiunile au obținut puterea completă în ce privește mediul, cu excepția standardizării produselor.¹⁶

— Agricultură: este regionalizată, totuși piața, prețul, producția, precum și politica sanitară rămîn la latitudinea nivelului federal în baza principiului uniunii monetare și economice.¹⁷

5. Schimbări instituționale după Acordul de la Saint Michaels

Reforma sistemului bicameral și alegerea directă a Consiliilor subnaționale¹⁸

Evoluția nivelului federal a făcut superfluă existența unui sistem bicameral în care ambele camere au surse cvasi-identice de autoritate. Acest sistem a luat naștere odată cu declararea independenței Belgiei la 1830. Obiectivul său era să facă posibilă aprobarea de către Senatul „aristocratic-intelectual” a proiectelor sau a propunerilor de legi inițiate de mai „impulsiva” Cameră a Reprezentanților. Condițiile stipulate pentru Senat cu privire la dreptul de vot activ și pasiv erau în realitate mult mai stricte decît pentru Camera Reprezentanților: o limită mai ridicată de vîrstă și obligativitatea unor taxe mai ridicate. Cînd această din urmă condiție a fost eliminată, forma în care exista atunci sistemul bicameral a fost imediat pusă la îndoială. Ba mai mult, în momentul în care Belgia a început o evoluție relativ rapidă spre o formă de stat federal, mulți au susținut ideea creării unui Senat după modelul Bundesrat-ului german, care ar fi urmat să reprezinte nivelele subnaționale în cadrul politicii federale. Pînă atunci cei mai mulți dintre senatori fuseseră aleși direct, numiți de consiliile provinciale, sau cooptați de una sau alta din aceste două categorii.¹⁹ Această inovație „à la Bundesrat” a fost realizată de Acordul de la Saint Michaels, deși imperfect, în opinia unora.

Un al doilea neajuns al sistemului federal belgian era alegerea indirectă a parlamentelor subnaționale. Membrii Parlamentului Flamand aleși direct deveneau automat și membri ai Consiliului regional Valon și ai Consiliului Comunității Franceze (totuși Consiliul Regiunii Brussel și Consiliul Comunității Germane erau alese direct). Acordul de la Saint Michaels își propunea să pună capăt acestui indezirabil „dublu mandat”. Însă fără o reducere a numărului de senatori și de membri ai Camerei Reprezentanților, eliminarea dublului mandat ar fi condus la

o inflație însemnată a numărului de parlamentari. Se impune de aceea o analiză în profunzime a sistemului bicameral federal. Au fost introduse următoarele schimbări:

— Camera Reprezentanților este formată acum doar din 150 de membri, în loc de 212. Membrii săi sînt aleși în circumscripțiile electorale alocate înaintea alegerilor pentru Senat. Camera Reprezentanților devine camera politică preponderentă întrucît ea deține „puterea guvernării de a face și desface”: ea singură poate vota moțiuni de încredere sau de neîncredere, aproba bugetul, stabili contingentul armatei și acorda naturalizarea.

— Numărul senatorilor este redus la un total de 71, dintre care 40 de senatori aleși direct: 25 din circumscripțiile electorale flamande, iar 15 din circumscripția valonă și cea bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde. Acestor 40 de senatori aleși direct li se adaugă 21 de senatori numiți de Consiliul Comunității ca senatori ai Comunității. Consiliul Flamand și Consiliul Comunității Franceze numesc fiecare cîte 10, iar Consiliul Comunității Germane unul. Așadar „dublul mandat” continuă să existe în cazul senatorilor Comunității. Sînt cooptați în plus alți 10 senatori, desemnați pe grupe lingvistice (6 flamandofoni și 4 francofoni) de către senatorii aleși direct împreună cu senatorii Comunității.

Senatul deține exclusiv prerogativele medierii și oferirii de consultanță motivată în conflictele de interes dintre Consilii. (El funcționează aici ca o Cameră de reconciliere a unităților subnaționale). El rămîne pe picior de egalitate cu Camera Reprezentanților în ce privește votarea întregii legislații referitoare atît la federație în ansamblu, cît și la unitățile subnaționale constituente: Constituția, monarhia, legile necesitînd o majoritate specială, legile obișnuite precum și cele cu majoritate specială care completează Constituția, legile Consiliului de Stat, legile privind organizarea Curților de justiție și tribunalelor, legile prin care în locul guvernului unei Comunități sau Regiuni guvernul federal îndeplinește o obligație internațională și ratificarea tratatelor internaționale.

Pentru restul actelor legislative puterea ultimă de decizie este păstrată de Camera Reprezentanților, însă Senatul poate totuși recurge la așa-numitul său „drept de invocare”: el poate pune pe masa de lucru și amenda acte legislative propuse de Cameră, dacă cel puțin 15 senatori cer acest lucru în termen de 5 zile. De asemenea, atunci cînd Senatul își exercită această inițiativă, el poate, cu respectarea aceleiași condiții, să amendeze pentru a doua oară o propunere proprie deja amendată de Cameră. În ambele cazuri, puterea de decizie finală rămîne de fapt în mîinile Camerei: aprobarea sa oficială este necesară transformării proiectelor sau propunerilor în legi.

Conflictele de autoritate dintre Cameră și Senat trebuie rezolvate de o comisie de deliberare în care ambele Camere sînt reprezentate în mod egal și care aplanează disputa fie printr-o majoritate de două treimi, fie printr-o majoritate dublă a senatorilor și membrilor Camerei. Această comisie hotărăște de asemenea data pînă la care Camerele trebuie să se pronunțe.

O altă inovație în cadrul Parlamentului federal privește introducerea așa-numitului „parlament mandatat” și „guvern mandatat”. Ambele principii au fost create pentru a întări stabilitatea guvernului în exercițiu și pentru a produce o poziție parlamentară mai independentă față de acesta.²⁰ Întrucât rămâne posibilă dizolvarea Parlamentului de către rege înainte de încheierea mandatului acestuia, nu a fost încă realizat un parlament cu mandat complet (în adevăratul sens al cuvîntului) — spre deosebire de parlamentele subnaționale. Parlamentul poate fi dizolvat într-un număr limitat de cazuri:

— dacă Camera Reprezentanților votează o moțiune de neîncredere, însă nu reușește să numească un succesor pentru primul ministru.

— dacă Parlamentul respinge moțiunea de încredere fără să reușească să numească un nou prim-ministru în termen de trei zile.

— după ce, cu acordul parlamentului, guvernul federal își prezintă demisia.

Teoretic regele are posibilitatea, deși nu și obligația, să propună dizolvarea dacă este întrunită una din aceste condiții. Ceea ce este important este faptul că acum, deși numai din punct de vedere teoretic, este necesară aprobarea parlamentului înainte de a se face pasul spre dizolvare. Dacă Parlamentul adoptă o atitudine pur negativă față de guvernul federal (respingînd moțiunea de încredere sau votînd o moțiune de neîncredere, fără să ofere o alternativă), el își atrage propria dizolvare legală. Această procedură lasă parlamentului doar posibilitatea unor inițiative constructive. Stabilitatea guvernului federal este consolidată întrucît el poate fi obligat să demisioneze doar după ce Camera a reușit să desemneze un succesor pentru primul ministru, guvernul nefiind pus astfel în situația de a demisiona în urma unui vot pur negativ, nedublat de o alternativă concretă. O ultimă măsură are în vedere incompatibilitatea dintre funcția de ministru și cea de parlamentar. Această măsură are și ea ca scop conferirea unei poziții mai independente guvernului și parlamentului unul față de celălalt. În momentul în care ocupă o funcție ministerială, membrii Senatului sau ai Camerei Reprezentanților li se cere să demisioneze din parlament. Locul lor este luat pe această perioadă de un succesor indicat pe buletinul de vot al partidului. Ca urmare a „autonomiei constitutive” pe care o posedă parlamentele subnaționale, ele decid prin decret dacă aprobă sau nu o astfel de prevedere. Deocamdată este pe de-a-ntregul posibil pentru un membru al Comunității sau Regiunii să fie membru al guvernului respectiv. Mai mult, membrii guvernelor subnaționale sînt numiți conform procedurii actuale de către și dintr-un consiliu în care ei sînt aleși.

Finanțarea unităților subnaționale: extinderea limitată a autonomiei fiscale²¹

Sistemul fiscal belgian combină o „autonomie solicitantă” limitată cu o largă „autonomie de consum”. Din 1970 sistemul a fost ajustat în repetate rînduri în favoarea unităților subnaționale și a sporirii prerogativelor lor. Înainte de 1980

finanțarea avea loc prin așa-numitul „sistem de înzestrare”, unităților subnaționale fiindu-le alocată din bugetul de stat o sumă fixată prin lege. În realitate însă, unitățile subnaționale își prezentau adeseori *post factum* nota de plată guvernului federal, care la rîndu-i le acuza că sînt „federaliști de consum”. În plus, flamanzii se plîngeau de caracterul netransparent al sistemului de înzestrare. Ei se simțeau dezavantajați financiar în comparație cu colegii lor francofoni din cauza neaplicării sistemului descentralizat în cadrul căruia ar fi beneficiat de fonduri regiunea din care acestea au fost percepute. Începînd cu 1980 așa-zisul sistem de „returnare a surplusului” a luat treptat locul sistemului de înzestrare: Regiunilor li se înapoia o parte din impozitele federale care erau colectate din teritoriul lor (mai exact, o mare parte din impozitele pe persoană). Autonomia solicitată a Regiunilor a fost limitată la perceperea impozitelor pe proprietate, avere sau succesiune, jocuri de noroc, jocuri mecanice și magazinele de băuturi alcoolice. Sistemul de înzestrare rămîne încă în vigoare pentru Comunități, deși fără o formulă unificată de distribuție.

Cu toate că începînd cu 1980 autonomia de consum a unităților subnaționale a cunoscut o creștere constantă, autoritatea Regiunilor și mai ales cea a Comunităților de a percepe impozite a rămas limitată. Pot fi găsite trei cauze pentru aceasta:

— potrivit Art. 170 al Constituției, prerogativele fiscale au un caracter concurent, prioritatea fiind acordată federației: unitățile subnaționale pot percepe impozite doar în domeniile care nu sînt impozitate deja de federație;

— autonomia fiscală rămîne limitată pentru ca, în acord cu principiul uniunii monetare și economice, să nu se producă o scindare a economiei naționale;

— în privința Comunităților poate fi menționat un obstacol suplimentar: este imposibilă impozitarea justă a membrilor Comunității Flamande în Brussel-ul bilingv în comparație atît cu membrii propriei Comunități din afara Brussel-ului, dar și cu membrii altor Comunități din Brussel, deoarece flamanzii nu pot fi delimitați de aceștia după un criteriu judicios.

Acutele probleme financiare ale Comunității Franceze care — spre deosebire de perechea ei flamandă — nu se poate bizui pe bugetul Regiunii Valone (datorită nefuzionării Comunității cu Regiunea de partea franceză) au condus de fapt la revizuirea legii finanțării din 1989. De aceea, este răspîndită convingerea că majoritatea specială națională (majoritatea în fiecare grup lingvistic și două treimi din totalul voturilor exprimate) necesară acestei revizuii a făcut posibilă realizarea Acordului de la Saint Michaels. Datorită extremei sale complexități, soluția avansată pentru problema menționată mai devreme nu poate fi tratată în detaliu aici. Totuși, după cum am arătat mai sus, acest mecanism constituie baza unei potențiale demontări treptate a Comunității Franceze în favoarea Regiunii Valonă și a Regiunii Capitalei Brussel.

Acordul de la Saint Michaels a consolidat și mai mult autonomia fiscală a Regiunilor asigurându-le un procentaj din impozitele percepute pe mediu de către guvernul federal și dându-le dreptul de a impune impozite televiziunii naționale și pe dreptul de audiere și vizionare transferat inițial, prin Acordul de la Saint Michaels, Comunităților.

Mai mult, proporția din quantumul taxelor personale care este acordată Regiunilor și Comunităților este reglată în funcție de creșterea reală a produsului intern brut. În sfârșit, Regiunile au obținut mijloace financiare suplimentare care le dau posibilitatea să-și exercite prerogativele suplimentare ce le-au fost delegate prin Acordul de la Saint Michaels.

Plasate într-o perspectivă mai largă, se pare că cheltuielile unităților subnaționale reprezintă 45% din totalul cheltuielilor publice sau de stat, fără a include aici impozitele pe profit. (Oricine e familiarizat cu problema deficitului belgian știe că acesta se ridică anual la câteva miliarde de franci belgieni).

Aceasta este o medie destul de ridicată în comparație cu alte cifre internaționale.²²

Aceste resurse alocate unităților subnaționale pot fi foarte bine cheltuite autonom, însă dreptul de a obține independent aceste fonduri, luând în considerare obiecțiile pomenite mai sus, rămâne restrâns. Numai retribuțiile constituie aproximativ 80% din bugetul regiunii sau comunității.

În cele din urmă este necesar să subliniem că se construiește între Comunități și Regiuni un mecanism de solidaritate. Regiunile cu o sumă pe cap de locuitor rezultată în urma impozitării mai mică decât media națională primesc o contribuție suplimentară.

De la 9 la 10: scindarea provinciei Brabant²³

Ultima schimbare pe care o vom discuta aici ține de scindarea provinciei bilingve a Brabantului într-o componentă flamandă și una valonă. De fapt, provinciile sînt rămășițele unei Belgii unitare descentralizate: ele au devenit nivelul intermediar al guvernării în timp ce Regiunile și Comunitățile s-au integrat în peisajul instituțional belgian.²⁴ Totuși, provinciile încă mai păstrează o sumă de funcții semnificative, cum ar fi controlul administrativ al municipalităților, dezvoltarea cooperării intermunicipale (așa-zisele intercomune) și așa mai departe. Implementarea acestor prerogative a devenit tot mai dificilă în Brabant deoarece teritoriul său includea părți din trei Regiuni (Flandra, Valonia, Regiunea Capitalei Brussel) și două Comunități (flamandă și franceză).

Au fost căutate soluții specifice pentru Brussel. Pînă la scindarea provinciei Brabant, Brussel-ul se bucura de statutul de capitală de provincie, pe lîngă faptul de a fi capitala (inter)națională și o Regiune în sine. Datorită scindării Brabantului în Brabantul flamand (cu capitala la Leuven) și Brabantul valon (cu capitala la Vauvre), Brussel-ul avea nevoie de un nou statut întrucît metropola nu mai era

inclusă în interiorul acestor noi granițe provinciale. În cele din urmă a fost aleasă următoarea soluție: pe baza unui acord de cooperare între guvernul federal, Comunități și Regiuni, prerogativele provinciale au fost transferate instituțiilor deja existente ale Comunității și Regiunii (Regiunea Capitalei Brussel).

Unii flamanzi au avut obiecții împotriva faptului că, deși provincia bilingvă a Brabantului a fost divizată, circumscripția electorală bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde a rămas unitară. Tentaculele acestei circumscripții electorale se întind adânc în *hinterland* (Halle-Vilvoorde). Nici această controversă, nici problema „supravegherii lingvistice” a Brusselului sau a comunităților privilegiate lingvistic nu vor fi tratate aici în continuare.

6. O investigație critică a sistemului politic belgian după Acordul de la Saint Michaels: federalism sau confederalism în constituire?

Înainte de a evalua dacă sistemul politic belgian este unul federal, este necesară o definire funcțională a implicațiilor pe care le are federalismul. O definiție uniformă este practic imposibilă, căci nu este qare fiecare federalism, într-o anumită măsură, o construcție *sui generis*? Totuși federalismul poate fi definit din două perspective: politico-filozofică și politico-instituțională (juridică). Cu alte cuvinte: prima definiție delimitează federalismul în calitatea sa de atitudine filozofică fundamentală, în timp ce cea de a doua oferă principiile instituționale pentru punerea în practică a federalimului. Sau: o federație nu este nimic altceva decât realizarea instituțională a federalismului.

Ca și concept filozofic, federalismul reconciliază o sumă de principii aparent conflictuale (sau incompatibile): unitate și diversitate, autonomie și participare. Preston King descrie federația ca pe o „organizare instituțională care și-a luat drept etalon statul suveran” caracterizată prin implicarea constituțional garantată a nivelelor regionale (autonomie, diversitate) în deciziile de nivel central (unitate, participare).²⁵ Definiția lui King rămîne totuși destul de generală. Pornind de la binecunoscutele scrieri ale lui K. C. Wheare, Rusen Ergec a construit o definiție mai detaliată a ceea ce federalismul implică sau ar putea implica la modul ideal:

„Federalismul este o tehnică (1) de distribuire a prerogativelor — în interiorul unui și aceluiași stat — între puterea centrală și unitățile subnaționale din cadrul celui stat. Obiectivul este acela de a oferi unităților subnaționale o largă autonomie prin încredințarea de puteri de stat pe care acestea să le exercite liber și independent față de orice legătură ierarhică față de centru. Această autonomie se materializează în (2) dreptul acordat unităților subnaționale de a se autoguverna și în (3) implicarea unităților subnaționale în deciziile federale care le afectează interesele. În sfârșit (4) o Înalță Curte de Justiție supraveghează respectarea regulilor care distribuie aceste puteri între statele naționale și subnaționale, după cum sînt trasate în Constituție și în legile care o completează.”²⁶

Politologul canadian Ronald Watts adaugă la acestea o sumă de condiții auxiliare: o federație este democratică deoarece reprezentanții nivelelor de decizie atât federale cât și subnaționale sînt (5) răspunzători în mod direct față de subordonații lor. Maniera în care sînt distribuite prerogativele trebuie să fie definită cu precizie în (6) Constituție care la rîndu-i indică (7) în ce fel unitățile subnaționale sînt implicate în (propria) ei amendare. Pe lîngă Înalta Curte de Justiție, menționată de Ergec, Points subliniază că se impune ca (8) instituțiile să direcționeze procedural necesarele deliberări interguvernamentale.²⁷ Din această perspectivă poate fi acordat un rol important unui parlament federal bicameral. Împreună cu André Alen am dori să adăugăm alte două trăsături: (9) numărul unităților subnaționale care fac parte din federație și (10) direcția în care evoluează procesul de federalizare.²⁸ Personal, noi credem că, pe lîngă caracteristicile menționate mai sus, probleme fundamentale care trebuie luate în considerare în evaluarea unei federații sînt (11) pe de o parte, rolul partidelor politice și al sistemului electoral și (12) pe de altă parte, gradul de loialitate federală. Dacă ne referim la evoluția federalismului belgian în special, nu putem nicidecum ignora situarea sa în contextul Uniunii Europene care se consolidează pe zi ce trece.

În consecință, vom evalua sistemul federal belgian întîi în lumina caracteristicilor de mai sus ținînd însă cont de faptul că Belgia este și o federație *sui generis* cu trăsături rezultate din cultura sa politică unică, după cum am arătat în primul paragraf. Vom aborda apoi pe scurt rolul Uniunii Europene în realizarea federalismului belgian.

(1) Natura și distribuția puterilor în federația belgiană²⁹

— Federalismului belgian îi este tipică proporția redusă de prerogative aflate în conflict.³⁰ În schimb, reformele statale succesive au încercat să construiască un sistem de autorități exclusive. Liesbet Hooghe adaugă la aceasta faptul că obiectivul de bază l-a constituit o regionalizare verticală: puterea legislativă precum și cea executivă în probleme specifice au fost încredințate aceluiași guvern.³¹ În cele din urmă, aceasta a condus la crearea unor „compartimente ermetice” ori dezvoltarea unui așa-zis federalism jurisdicțional. În această privință, Belgia diferă esențial de Germania. Guvernul federal german are adeseori dreptul de a hotărî cadrul legal (contribuția landurilor este însă asigurată prin funcționarea Bundesrat-ului), în timp ce elaborarea în detaliu și în mod special executarea sa sînt lăsate în seama landurilor.

— Drept consecință logică a celor de mai sus, actele legislative ale regiunilor subnaționale (decrete, sau în cazul Regiunii Brussel, ordonanțe) nu sînt subordonate dreptului național. Un astfel de principiu poate fi susținut numai ca parte a unui sistem cu puține autorități aflate în conflict deoarece regula «Bundesrecht bricht Landesrecht» a unui model federalist funcțional devine în acest caz inaplicabilă.

— În fine, trebuie subliniat că Belgia, spre deosebire de majoritatea statelor federale, a cedat guvernului federal prerogativele reziduale. În opinia juristului André Alen, acest fapt nu constituie o surpriză, deoarece federalismul belgian are un caracter centrifugal: nu unitățile subnaționale au dat naștere federației, ci o elită națională de oameni politici francofoni și flamandofoni au decis să demonteze statul unitar centralizat: astfel, reziduul a fost atribuit guvernului federal (central). Totuși, drept consecință a adaptării Constituției la Acordul de la Saint Michaels, a fost introdus un articol care face posibil transferul prerogativelor reziduale către unitățile subnaționale atîta timp cît o secțiune a legii — aprobată de o majoritate specială —, indică ce anume puteri reziduale revin exclusiv guvernului federal. Acest mecanism care, — în opinia primului ministru federal Dehaene, implică o extindere a puterilor aflate în conflict și prin aceasta o ‘ierarhie’ *de facto* —, este necesară pentru a preveni o demontare forțată a pachetului de prerogative federale. Pentru a rezuma: federația belgiană este caracterizată prin numărul ridicat de prerogative atribuite exclusiv unităților subnaționale care urmează a fi exercitate atît la nivel executiv, cît și legislativ. Totuși, cogovernarea consfințită juridic rămîne într-o anumită măsură o ficțiune: au fost elaborate modalitățile de cooperare (vezi mai jos, 8). O «Curte Supremă»²⁶ poate denunța contradicția dintre o lege, un decret, o ordonanță și cadrul juridic al cogovernării sau anumite secțiuni ale Constituției (vezi mai jos, 4). Însă mai important, deși deocamdată nelegiferat, este rolul convergent al elitelor politice, conducătoare atît la nivel federal cît și regional: dublul mandat (vezi mai sus) precum și rolul deocamdată constrîngător al partidelor politice sînt dezastruoase la acest nivel (vezi mai jos, 11).

(2) *Autonomia constitutivă a unităților subnaționale*³²

Ne-am referit în cîteva rînduri la autonomia constitutivă a unităților subnaționale: printr-o «majoritate specială» (2/3), unitățile subnaționale pot decide în mod liber modalitatea prin care sînt aleși membrii Consiliilor și felul în care funcționează în relație cu guvernul respectiv. Fuziunea de partea flamandă a Regiunii cu Comunitatea este totodată un exemplu clasic de oportunitate valorificată de ambele unități subnaționale, deși această oportunitate a fost creată de legislativul federal.

Totuși autonomia constitutivă a unităților subnaționale prezintă o serie de neajunsuri grave. Pe de o parte, legislativul federal a hotărît compoziția guvernelor subnaționale (proporționalitate impusă) nu o singură dată, fapt în contradicție evidentă cu logica federală. Pe de altă parte, din cauza dublului mandat, unitățile subnaționale nu aveau o legitimitate democratică directă. Între timp a fost acordată atenția necesară acestor probleme. Rămîne de văzut dacă un guvern subnațional, cu o culoare politică net diferită de cea a guvernului național, este acceptabil cu

atît mai mult cu cît conducerea de partid este deocamdată aceeași pentru toate guvernele (federal și subnaționale). În fine, trebuie remarcat în acest context că unitățile subnaționale nu au pînă în momentul de față autoritatea de a-și elabora propria Constituție limitată. Privite dintr-o perspectivă comparativă, unităților subnaționale le lipsește o autonomie constitutivă suficientă.

(3) Participarea unităților subnaționale la luarea de decizii de nivel federal

Modificarea sistemului bicameral cauzată de Acordul de la Saint Michaels a fost discutată pe larg mai devreme. Concret, ea are ca obiect crearea unui așa-zis sistem bicameral care să funcționeze în calitate de forum legislativ federal al unităților subnaționale. Specialiștii în drept constituțional și politologii nu au căzut întotdeauna de acord în evaluările pe care le-au făcut componenței Senatului și prerogativelor care i-au fost încredințate în cadrul sistemului bicameral reînnoit. Acum, mai mult ca oricînd, „pomul se cunoaște după roadele sale”. Impactul pe care îl are Senatul în noua sa formă va fi cunoscut abia după ce toți senatorii își vor fi preluat noul rol și se vor fi familiarizat cu noile reguli procedurale.

Deocamdată, profesorul André Alen este convins că Senatul nu va exprima interesele comunităților subnaționale la fel de bine ca înainte de aplicarea Acordului de la Saint Michaels deoarece are în componența sa doar 21 de senatori comunitari din totalul de 71. Înainte de acest acord, ficțiunea unei implicări indirecte a Comunităților și Regiunilor în politica federală putea fi întreținută datorită dublului mandat.³³ În plus există îndoieli cu privire la măsura în care senatorii vor renunța la dreptul lor de invocare (vezi mai sus): recursul la acest drept poate îngădui unui proiect (în cadrul autorității ambelor Camere) să penduleze fără rost între Cameră și Senat, cel puțin în măsura în care Comisia de Consultanță nu va reuși să ajungă la un compromis satisfăcător. În felul acesta, deși nu a fost creat ca o Cameră de reflecție politică, Senatul poate face zile negre guvernului federal.

Au fost limitate problemele în care Senatul ar fi putut juca un rol unic, funcționînd, de pildă, ca o Cameră de reconciliere care să se pronunțe, prin acordarea de consultanță motivată părților, asupra conflictelor de interese dintre diferitele unități subnaționale.

În fine trebuie remarcat că, dacă Senatul nu oferă decît o expresie incompletă a Belgiei federaliste, aportul unităților subnaționale la amendamentele constituționale este insuficient asigurat deoarece ele trebuie aprobate de Senat, iar nu de parlamentele subnaționale. Și totuși, un singur argument poate combate criticile. El va fi abordat puțin mai tîrziu (vezi mai jos, 11).

(4) Curtea de Arbitraj: de facto, o Curte Constituțională³⁴

De la fondarea Curții de Arbitraj în 1984, Belgia posedă o Curte de Justiție care poate abroga acte legislative (legi, decrete, ordonanțe) dacă se constată că

ele sînt în contradicție cu cadrul legal al cogovernării sau cu legile adoptate cu „majoritate specială” prin care sînt stabilite modalitățile de funcționare a cogovernării, sau cu anumite secțiuni din Constituție (principiul nediscriminării, libertatea educației). Această din urmă posibilitate nu face Curtea de Justiție accesibilă oricui care „demonstrează un interes”. Mai mult, judecătorilor le este atribuită o largă autoritate de evaluare care face de fapt posibilă analiza altor secțiuni din Constituție. Conceptul de „uniune monetară și economică”, inclus în Constituția belgiană în timpul reformei de stat din 1988-1989, ilustrează influența acestei Curți. Ea și-a avut originea într-o ordonanță juridică pronunțată de această curte anterior.

(5) Legitimitatea democratică directă a corpurilor legislative de nivel federal și subnațional

Legitimitatea democratică directă va intra complet în vigoare abia după alegerile directe ale tuturor Consiliilor subnaționale (pînă în momentul de față ea s-a aplicat doar în cazul Regiunii Brussel și al Consiliului Comunității Germanofone). Necesitatea reprezentării democratice este atît de evidentă încît este adeseori ignorată în stipularea condițiilor pe care trebuie să le îndeplinească o federație. Din cauza sistemului său unipartit, fosta Uniune Sovietică nu putea fi nicidecum socotită o federație, deși Constituția sa descria sistemul de stat drept unul federal. Caracterul plural al unei societăți federale implică reprezentarea politică a unităților subnaționale.

Existența dublului mandat era într-o anumită măsură o distorsionare a regulii legitimității democratice directe a corpurilor legislative de nivel subnațional. În această privință critica noastră nu se îndreaptă atît asupra aspectului democratic, cît asupra aplicării sale indirecte.

(6) Structura federală a statului trebuie să fie prevăzută de Constituție (7) care poate fi modificată doar cu intervenția unităților subnaționale

Prima condiție a fost îndeplinită: Constituția belgiană face analiza structurii statului. Prerogativele unităților subnaționale se regăsesc parțial aici, iar parțial în legile aprobate prin majoritate specială. Totuși, am prezentat deja intervenția indirectă a unităților subnaționale în procedurile de amendare a Constituției prin aprobarea necesară dată de Senat (în care se află senatorii Comunităților) prevederilor constituționale sau legale care afectează direct prerogativele și funcționarea unităților subnaționale. Faptul că legile federale care atacă distribuirea prerogativelor între diferitele unități subnaționale și între federație și unitățile subnaționale trebuie și ele aprobate de o majoritate specială (înțelegînd prin aceasta „de majoritatea voturilor fiecărui grup lingvistic din fiecare Cameră, cu condiția ca majoritatea membrilor fiecărui grup lingvistic să fie prezentă și în măsura în care totalul voturilor pozitive în ambele grupuri se ridică la două treimi din

voturile exprimate”), asigură un echilibru între cele două mari Comunități culturale, deoarece separarea dintre un grup francofon și unul flamandofon este menținută în parlamentul nou ales.

Este necesar să facem aici o observație. Tratatelor importante, precum cel de la Maastricht, trebuie să fie validate direct de parlamentele subnaționale, deoarece aceste tratate influențează exercitarea prerogativelor subnaționale. Amendarea Constituției naționale, care afectează distribuția prerogativelor încă și mai direct, este aprobată doar de către unitățile subnaționale prin senatorii Comunităților.

(8) Necesitatea adecvării procedurilor de fluidizare a consultărilor interguvernamentale

Consultarea dintre subcomunitățile unei federații poate fi fluidizată în nenumărate feluri. În federații precum Statele Unite, în care puterea executivă și cea legislativă funcționează destul de independent, contactul dintre comunități (state) are loc în mare măsură prin intermediul Parlamentului (Congresului). În federațiile parlamentare precum Germania, Canada și Belgia de pildă, un reprezentant politic de aceeași culoare politică ca și a unuia, unora, sau tuturor oficialităților guvernamentale, trece prin grele încercări pentru a adopta o atitudine politică independentă. În aceste cazuri este necesară o anumită disciplină de partid pentru a asigura funcționarea guvernului, deși crearea unui guvern mandatat și a unui parlament mandatat în Belgia (vezi mai sus) face teoretic posibilă adoptarea unor atitudini divergente.³⁵ Trebuie totuși să adăugăm: căderea guvernului belgian este (sau va fi) foarte rar inspirată de respingerea unei moțiuni de încredere sau de adoptarea unei moțiuni de neîncredere. Mult mai des, ea este rezultatul unui dezacord politic fundamental din sînul coaliției guvernamentale (uneori la îndemnul președinților de partid). Parlamentul va trebui să se împace cu acest fapt pe viitor; totuși, mulțumită rolului proeminent al partidelor politice în sistemul belgian și a prevalenței disciplinei de partid, faptul ridică puține probleme.

Importanța președinților de partid a ieșit clar în evidență în realizarea celor câteva revizuii constituționale (printre altele și în faza de consultări care a precedat Acordul de la Saint Michaels). Acesta este unul din motivele pentru care „federalismul executiv” (formula îi aparține eminentului politolog canadian Donald Smiley) se află în Belgia abia la începuturi.³⁶ Semnarea acordurilor de cooperare dintre Comunități, Regiuni și guvernul federal este stimulată (făcută chiar obligatorie de către legiuitorul special). Comitetul consultativ, alcătuit pe baza dublei parități — cîți reprezentanți flamanzi, tot pe atîția francezi, cîți reprezentanți ai guvernelor subnaționale, tot pe atîția miniștri federali — a jucat un rol important în prevenirea conflictelor de interese sau de autoritate prin discutarea diferendelor cu privire la mijloacele financiare ale unităților subnaționale. Acordul de la Saint Michaels a transferat o parte din aceste prerogative Senatului.

Ba mai mult, activează și o serie de Convenții Interministeriale, (precum Afacerile Externe), care încearcă să orienteze consultările dintre Comunități, Regiuni și guvernul federal în privința anumitor subiecte mai delicate. Întrunirile sistematice dintre primii miniștrii ALL, de nivel federal precum și subnațional, au avut rareori loc pînă în momentul de față, cel puțin în opinia presei politice.

(9) Caracterul bipolar al modelului federal belgian³⁷

Deși Belgia are în componență trei Comunități și trei Regiuni, federalismul său are un caracter esențial bipolar. Această bipolaritate, care pivotează în principal în jurul antagonismului dintre flamanzi și valoni (francofoni), adeseori face din negocieri un joc cu rezultat zero. Această structură bipolară are repercusiuni și asupra componenței și funcționării celor mai importante instituții pe plan legislativ, executiv și judecătoresc: cu excepția primului ministru, guvernul federal cuprinde un număr egal de miniștri flamanzi și francofoni. Comitetele consultative, menționate mai sus, sînt alcătuite și ele paritar, întocmai precum Curtea de Arbitraj și alte înalte organe juridice. Am prezentat deja legile federale care necesită majoritatea specială sau „procedura semnalului de alarmă” (o procedură care poate suspenda discriminarea unui anumit grup lingvistic printr-un proiect propus, pînă cînd Cabinetul, și el constituit paritar, ajunge la un consens ce trebuie prezentat Camerei spre aprobare).³⁸ În realitate, ambele proceduri ridică un zid împotriva proporției inegale a membrilor flamanzi față de cei francezi în parlamentul federal și în Consiliul Capitalei Brussel în subiectele delicate de interes comun. Tocmai aceste ultime măsuri ce asigură bipolaritatea (cu o majoritate flamandă) a țării nu constituie o condiție suficientă pentru o eventuală secesiune viitoare. Totuși, un mare număr de unități subnaționale din cadrul unei federații (Friedrich fixează cifra la cel puțin 10) pot facilita găsirea unui compromis acceptabil.

(10) Evoluția centrifugală a federalismului belgian³⁹

Inițial, federalizarea Belgiei a avut intenția să dezamorseze potențialul exploziv al dinamitei comunitare, prezent în anumite chestiuni reglementate la nivel național (opțiunile socio-economice, problemele culturale). Sociologii Billiet și Matthijs cred că federalizarea a fost singura oportunitate a Flandrei de a profita de pe urma majorității sale numerice, care era neutralizată la nivel federal de mecanismele de echilibrare menționate mai devreme.⁴⁰ Acest efect de tip Baron von Münchhausen poate explica parțial de ce anumiți politicieni flamanzi de frunte năzuiesc spre o și mai mare federalizare a structurii statale și nu se mai feresc de cuvîntul „confederalism”, deși un rol dominant aici îl joacă nu numai avantajul economic, ci și cel socio-economic.

Acest fapt ar putea fi contrazis de observația că principalele grupuri de tensiune (organizațiile angajaților și ale patronilor) sînt încă active mai ales la

nivelul politicii federale și că guvernul federal deține în mare măsură controlul în problemele ce privesc securitatea socială. Deși incertitudinile modelului consultativ neo-corporatist necesită un larg sprijin politic, pare să existe totuși un consens mai larg de partea flamandă privind federalizarea parțială a sistemului de asigurări sociale (sănătate și ocrotirea copilului) la timpul potrivit.

(11) Rolul partidelor politice și al sistemului electoral⁴¹

Am prezentat între cauzele procesului de federalizare și divizarea, începând cu 1969, a partidelor politice pe criterii lingvistice. În opinia noastră, aceasta este o situație unică, de negăsit în nici una din federațiile clasice, cel puțin nu într-o formă atât de pronunțată. În măsura în care există partide regionale și în alte părți ale lumii, ele au adesea un caracter clar regionalist (ca să nu spunem separatist) —, ne vin acum în minte Partidul Reformei și mai ales Blocul Québec din constelația politică canadiană.

Politicienii Flandrei sînt răspunzători doar în fața electoratului flamandofon aproape omogen, iar politicienii valoni francofoni doar în fața unui electorat francofon. Cu alte cuvinte, deoarece nici un partid de importanță majoră nu este prezent de ambele părți ale graniței lingvistice, se întreprinde orice pentru a satisface electoratul propriei comunități, fără nici o considerație cu privire la problemele celeilalte comunități.

Pînă acum această divizare nu a constituit o dificultate insurmontabilă întrucît aceeași conducere de partid numea funcționarii politici importanți atît la nivel federal, cît și subnațional. Mai mult, dublul mandat garanta că fiecare parlamentar ales direct devenea automat membru al Comunității Flamande sau Francofone și/sau al Consiliului Regional. Desființarea dublului mandat va aduce cu sine schimbări importante: membrii consiliilor se vor simți încă și mai puternic legați de interesele subnaționale. Rămîne de văzut dacă membrii Parlamentului federal vor împărtăși această afinitate, întrucît electoratul care i-a ales nu diferă cu adevărat de electoratul subnațional. Dispariția dublului mandat poate foarte bine să crească legitimitatea democratică, dar ea ar putea totodată adăuga un pericol comunitar comparabil celui nuclear și care ar putea fi neutralizat doar printr-o mai mare cooperare politică între partidele ideologice însuflețite, dincolo de granița lingvistică, de aceleași idei. Dispariția dublului mandat sporește de asemeni perspectivele pentru o componentă politică distinctă a guvernului și a Consiliilor. Pînă acum ea a avut loc doar ocazional și a stînjnit probabil înțelegerea dintre politicienii aceluiași partid politic activ atît la nivel federal cît și subnațional.

În concluzie: privită dintr-un punct de vedere democratic federal, imposibilitatea de a vota în alegerile federale pentru un candidat din cealaltă Comunitate lingvistică constituie un deficit democratic cel puțin la fel de mare precum dublul mandat abandonat pe drept prin Acordul de la Saint Michaels. Urmărind acest raționament

pe tot parcursul evaluării instituțiilor politice, ajungem la concluzia că reprezentarea unităților subnaționale în Senat nu ridică nici o problemă deoarece în general toate instituțiile politice belgiene sînt conduse paritar. Fiecare parlamentar federal, cu excepția celor aleși în circumscripția electorală bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde, este numit pe o listă a unui partid politic unilingv cu un electorat aproape omogen.

În timp ce Belgia s-ar putea confrunta cu probleme în această chestiune, avem convingerea că sistemul electoral proporțional pune la dispoziție cea mai bună metodă de orientare a voturilor politice luînd în considerare caracterul plural al societății belgiene. Totuși, el conține de asemeni pericolul provocării unei fragmentări exagerate a partidelor. Un argument suplimentar în recomandarea acestui sistem este bipolaritatea sistemului belgian, care în cazul aplicării unui sistem al majorității ar putea conduce cu ușurință la un guvern valon orientat spre stînga și la unul flamand orientat spre dreapta. Totuși, în opinia noastră, sistemul reprezentării proporționale nu ar trebui etichetat drept o condiție necesară în reușita unei federații. Federațiile cu o cultură politică eterogenă ar fi în mod just sfătuite să ofere reprezentarea a cît se poate de multe subgrupuri diferite. Federațiile cu o cultură politică mai mult sau mai puțin omogenă (Australia de exemplu) nu necesită neapărat un sistem de reprezentare proporțională.

(12) Loialitatea federală

Profesorul A. Mast susținea odată că federațiile sînt viabile doar atîta timp cît elementele care le țin laolaltă se întrepătrund mai puternic decît cele care le separă.⁴² Principiul loialității este mai degrabă un termen politic decît un concept juridic. Nu dorim să abordăm întrebarea dacă majoritatea belgienilor se simt pregătiți pentru o separare. În orice caz, cercetarea sociologică nu a dat deocamdată acestei întrebări un răspuns afirmativ clar.⁴³ Totuși, trebuie spus că granițele a ceea ce este politic acceptabil se schimbă cu încetul. Deși federalismul a constituit un subiect tabu pînă în anii '60, cererile protagoniștilor federaliști ai acelor timpuri au fost în mare parte realizate pînă acum. La rîndul său, primul ministru flamand nu mai evită cuvîntul „confederalism”, în timp ce aripa flamandă radicală a împins termenul „separatism” în afara sferei tabu.⁴⁴ Din punct de vedere politic național, pare să fie problematic faptul că partidele politice alese în acel timp pe baza unei platforme federale și-au deplasat cererile, cel puțin în privința acestei probleme, înspre dreapta radicală.

7. Procesul de federalizare din perspectivă europeană⁴⁵

În încheierea acestui studiu se cuvine — mai concis decît subiectul ar cere-o cu adevărat — să ne întrebăm dacă luxul federalizării pe care și l-au permis unitățile subnaționale belgiene, ar fi fost posibil în cadrul tradiționalei „Europe a statelor”.

Pentru a dezvolta o politică europeană integrată, Uniunea Europeană a atacat tradiționalul „domain réservé” al guvernelor naționale. Crearea treptată a pieței

interne și propunerea uniunii monetare și economice a estompat granițele statale și a lăsat mai mult spațiu regiunilor pentru a se face cunoscute. Politica agricolă este și ea aproape complet reglementată la nivel european, iar dezvoltarea fondurilor structurale nu țintește la sprijinirea atât a statelor membre, cât a regiunilor din interiorul granițelor statale.

Este posibil ca o Uniune pe cale de consolidare să ducă la dezvoltarea unei politici externe comune și la o extindere a cooperării în sfera politică și juridică, care să depășească autoritățile pur interguvernamentale. Incertitudinea actuală privind cursul Conferinței Interguvernamentale din 1996 nu ne îngăduie să vedem acest fapt mai mult decât ca pe o ipoteză. Gînditorii pesimiști nu exclud nici măcar posibilitatea ca decizia de adoptare a unei monede comune să fie amînată nedefinit. Totuși, chiar și fără o monedă comună, politica monetară federală este într-o însemnată măsură armonizată cu cea a Germaniei, iar politica economică este orientată înspre realizarea unor criterii convergente în viitorul apropiat, în conformitate cu Tratatul de la Maastricht.

Același tratat a netezit calea spre participarea la întrunirile Consiliului a reprezentanților unităților subnaționale ale federațiilor. Tratatul merge mai departe și le acordă drepturi de vot — spre deosebire de regula obișnuită din cadrul organizațiilor interguvernamentale tradiționale. În mod firesc, ca urmare a statutului unităților subnaționale belgiene, reprezentarea lor în Consiliu a fost reglată conform definițiilor din acordul de la Saint Michaels. În problemele în care sînt implicate Regiunea Brussel precum și Comunitatea Flamandă și Regiunea Valonă, dreptul de vot este dat unuia dintre reprezentanții fiecăreia dintre unitățile subnaționale, în baza unei reguli de rotație la fiecare șase luni. Același lucru este valabil în problemele Comunităților (cu excepția Comunității Germane). Deoarece Europa nu permite ca voturi diferite să fie date de reprezentanți diferiți ai uneia și aceleiași delegații, este necesară stabilirea unei atitudini comune prin consultări între Comunități și Regiuni. În această privință, Europa are mai mult un efect unificator decât separator. Unitățile subnaționale au încheiat cu federația un acord de cooperare asupra modului în care vor fi angajate deliberările.

Includerea în Tratatul de la Maastricht a principiului subsidiarității este un factor suplimentar de favorizare a regiunilor belgiene cu toate că Regiunilor nu li s-a garantat accesul direct la Curtea de Justiție în cazul violării acestui principiu. Mulțumită unui acord între unitățile subnaționale și federale, ele pot totuși obține — chiar dacă indirect — accesul la Curtea de Justiție.

Tratatul de la Maastricht a creat de asemenea un Comitet al Regiunilor, cu autoritate consultativă. Belgia este reprezentată de 15 membri printre care se numără și somități politice ale Regiunilor. Aceasta duce la o situație întrucîtva ambiguă: aceiași miniștri regionali se află în Consiliu (corp executiv și legislativ) ca și în Comitetul Regiunilor (consultativ, prelegislativ). Privită dintr-un punct de

vedere regional, poziția în Consiliu este mai importantă, nu numai din cauza unei mai mari relevanțe a acestei instituții în procesul de decizie a Comunității, ci și din cauză că recunoașterea unei regiuni în rândul statelor îi dă un prestigiu mai mare decât recunoașterea unei regiuni în rândul altor regiuni (adeseori mai puțin autonome). Într-adevăr, conceptul de regiune încă se mai referă la foarte multe lucruri diferite.

Deoarece Tratatul de la Maastricht include un paragraf privind cultura și educația, iar unitățile subnaționale belgiene dețin aceste prerogative, poziția lor pare să fie garantată în fundarea unei politici culturale și educaționale „embrionare”.

8. Concluzie

„Regionalizarea buletinului meteorologic de azi nu îmbunătățește neapărat vremea de mâine” spune J. Geysels, membru al Parlamentului Flamand.

Încrezătorului ministru-președinte flamand Luc Van den Brande i-a scăpat odată remarca — în timpul unui interviu acordat ziarului francofon „La Libre Belgique” — că două dintre nivelele esențiale ale politicii europene în 1999 vor fi Regiunile și Uniunea Europeană. El consideră că Belgia va supraviețui numai sub forma unei structuri confederale intermediare între unitățile subnaționale (care vor fi devenit pînă atunci state cvasi-suverane) și nivelul politic european.

Daniel J. Elazar descrie confederalismul astfel:

„Într-o confederație, unitățile constitutive formează o uniune, însă își păstrează majoritatea prerogativelor constitutive și de suveranitate. Ele stabilesc și mențin controlul asupra guvernului general care trebuie să activeze prin intermediul lor pentru a ajunge la cetățeni. Secesiunea unităților individuale este posibilă printr-un acord constituțional anterior, fără consens general.”⁴⁶

Reamintindu-ne remarca cu privire la maniera de organizare a partidelor politice, avem posibilitatea să detectăm anumite elemente confederaliste în sistemul de stat belgian actual. Într-o anumită măsură guvernul federal nu mai este deținut de mandatarii politici aleși federal, ci de reprezentanți direct răspunzători în fața electoratului unităților subnaționale. În această privință, supravegherea activității guvernului federal are loc prin intermediul unităților subnaționale. Cursul evoluției de la alegerile din 21 mai trebuie privit cu ochi de Argus, deoarece cele mai importante inovații introduse de Acordul de la Saint Michaels (în primul și în primul rînd alegerea directă a Consiliilor subnaționale va deveni efectivă după acestea). Aceasta va putea în continuare stimula puncte de vedere politice mai autonome. Factori suplimentari în favoarea unei mai mari autonomii sînt dezvoltarea centrifugală a federalismului belgian și bipolaritatea sistemului. Mai mult, diviziunea jurisdicțională a prerogativelor nu este în mod deosebit favorabilă stabilirii consultărilor intercomunitare și federal/subnaționale. Există totuși în opinia noastră cîteva elemente care obstrucționează evoluția pe mai departe a Belgiei către confederalism. Ne-am referit pe de o parte la orientarea deocamdată preponderent națională a partenerilor

sociali în cadrul economiei tranzacționare colectiv, neocorporatiste. Pe de altă parte, există implantați instituțional amortizori ai șocurilor: de la paritatea în Consiliul federal de miniștri (și guvernul Regiunii Capitalei Brussel) și pînă la tehnica mai devreme menționată a „legilor cu majoritate specială” și procedura semnalului de alarmă. De aceea, amendamentele constituționale importante necesită acordul ambelor comunități lingvistice. Respectînd prevederile instituționale — și refuzînd astfel folosirea așa-numitei „bombe atomice instituționale” implică străduința pentru un consens național.⁴⁷ O retragere unilaterală — adică exact ceea ce surprinde definiția lui Elazar — este imposibilă din punct de vedere legal.

Profesorul W. Dewachter din Leuven găsește în sprijinul acestei poziții și configurația aparte a Brusselului (în care interesele ambelor comunități sînt strîns legate), precum și deficitul bugetar considerabil al Belgiei ca factori de limitare a unei secesiuni imediate.⁴⁸

În fine, este greu de determinat influența modelului european de decizie asupra edificiului belgian. În mod indirect, Europa oferă perspective pentru o mai mare autonomie regională prin intervenția în structuri ale puterii care în mod tradițional se afirmă la nivelul național: economia, politica, armonizarea fiscală și monetară, iar pe viitor probabil o politică comună în domeniile afacerilor externe, apărării, imigrației și în domeniul social. În plus, Europa deschide noi perspective oferind unităților subnaționale accesul direct la cea mai importantă instituție europeană de decizie, Consiliul European. Însă aici, pozițiile trebuie exprimate pe o singură voce.

Vă trebui să urmărim și să vedem ce conținut anume este atribuit conceptului subsidiarității: dacă unitățile subnaționale belgiene obțin accesul la Curtea Europeană de Justiție pentru a căpăta prerogative suplimentare în baza acestui principiu, aceasta ar putea avea drept rezultat demontarea în continuare a pachetului de prerogative federale. Deocamdată nu există motive de îngrijorare în această privință.

Chiar dacă mai multe din aceste proiecte europene nu vor fi realizate imediat, influența comunității internaționale asupra modelului belgian rămîne incontestabilă. Caracterul centrifugal implică faptul că — spre deosebire de federațiile clasice — centrului nu i se acordă prerogativele asupra cărora unitățile subnaționale nu au ajuns încă la un consens privind regionalizarea sau asupra cărora au căzut de acord să nu le regionalizeze (încă). Această concluzie negativă — care nu a fost încă regionalizat sau care nu poate (încă) fi regionalizat — rămîne federală pînă una alta. Sperăm în secret ca acele sarcini care nu pot fi preluate de nivelul federal și fără îndoială nici de cel subnațional, (cum ar fi apărarea), să fie lăsate cu timpul în seama nivelului european.

Astfel, viitorul nu pare să aparțină confederalismului, ci mai degrabă separatismului. Evident, rămîne întrebarea dacă faliile sociale discutate pe larg în primul paragraf, vor face posibil un divorț pașnic, prin consens. Totuși nu este necesar să se ajungă atît de departe pe termen scurt. Cele mai importante partide

politice anunță faptul că o „rupere” comunitară este necesară pentru a lăsa timp consecințelor recente reforme de stat să se impună. Problema continuării procesului de federalizare se va pune fără îndoială pe termen mediu și lung. Ne putem oare bizui pe cultura belgiană a compromisurilor pentru a garanta că următorul pas spre mai multă autonomie va fi făcut din nou într-o manieră pașnică? □

Traducere de Doina Baci

NOTE

1. Acest text a fost realizat cu strânsă colaborare a domnului Wilfried Swenden, asistent în științe politice la Institutul pentru Politica Europeană și la Departamentul de Științe Politice, K. U. Leuven.
2. R. A. Dahl (ed.) **Political Opposition in Western Democracies**, Yale University, New Haven/London 1966, începînd cu pagina 376; în chestiunea Belgiei: L. Huyse, **Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek**, Antwerpen 1970.
3. T. Luyckx, M. Platel, **Politieke geschiedenis van België**, (vol 1+2), Antwerpen 1985.
4. L. Wils, **Politieke Geschiedenis van België**, Leuven 1993.
5. K. Deschouwer, **Organiseren of bewegen? De evolutie van de Belgische partijstructuren sinds 1960**, Brussels 1993.
6. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în A. Alen (e. a.), **Federalisme, staatkundig, politiek en economisch, Antwerpen-Apeldoorn**, fără data apariției, p. 135-185.
7. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în A. Alen (e. a.), loc. cit.
8. A. Alen, **Algemene Beginselen en Grondslagen van het Belgische Publick Recht, Boek 1: de instellingen**, Brussels 1993.
9. J. Clement/H. D'hondt/J. van Crombrugge/C. Vanderveeren, **Het Sint-Michielsakkord en zijn achtergronden**, Antwerpen-Apeldoorn 1993.
10. L. Huyse, **De Gewapende Vrede**, Leuven 1987a.
11. L. Huyse, **De verzuiling voorbij**, Leuven 1987b.
12. L. Huyse, 1987, loc. cit.
13. W. Dewachter, **Besluitvorming in Politiek België**, Leuven 1995.
14. Vezi în acest sens: A. Alen, R. Ergec, **Federal Belgium after the fourth State Reform**, Ministry of Foreign Affairs, external Trade and Cooperation, Bruxelles, martie 1994; A. Alen (ed.) / L. P. Suetens (ed.), **Het federale België na de vierde staatshervorming**, Brugge 1993; E. Cerexhe, **Le nouvel état belge**, Bruxelles 1993; J. Clement (e. a.), loc. cit.
15. G. Craenen, *België en het buitenland. De nieuwe regeling van de buitenlandse betrekkingen*, apărut în A. Alen (ed.) / L. P. Suetens (ed.), loc. cit.
16. J. Clement (e. a.), loc. cit.
17. Schimbări limitate care nu sînt luate aici în discuție în detaliu: o continuare a regionalizării în privința administrațiilor subordonate și a companiilor interurbane, politica comercială și a exporturilor, construcția de șosele și căi navigabile, transportul din categoria taxi, angajarea muncitorilor străini.
18. A. Alen/R. Ergec, loc. cit.
19. Fără a include aici reprezentanții Familiei Regale în Senat.
20. J. Clement (e. a.), loc. cit.

21. A. Alen, *Syllabus Staatsrecht*, Antwerpen, 1993; J. Clement (e. a.), loc. cit. ; F. Delmartino, *Regionalisation in Belgium, Evaluation of an ongoing institutional crisis*, apărut în *European Journal of Political Research*, vol. 16, 1988, p. 381-394; W. Demeester, *Het Centenblaadje*, Ministerie van de Vlaamse Geemenschap, Brussels 1994; L. Hooghe, *Belgium from regionalism to federalism*, apărut în: *Regional Politics and Policy*, vol. 3, no. 1, 1993, p. 44-69.
22. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, în A. Alen (e. a.), loc. cit.
23. J. Clement (e. a.), loc. cit.
24. F. Delmartino, *Belgium: in search of the meso-level*, apărut în: L. J. Sharpe (ed.), *The rise of Meso-Government in Europe*, London 1993.
25. Menționat de: F. Delmartino, K. Deschouwer, *Grondslagen van het Federalisme*, publicat în: A. Alen (e. a.), loc. cit.
26. R. Ergec, *Institutionele Analyse van het Federalisme*, apărut în: A. Alen (e. a.), loc. cit.
27. R. L. Watts, *Divergence and convergence: Canadian and US Federalism*, apărut în: H. N. Scheiber (ed.), *Perspectives in Federalism: papers from the Berkeley Seminar in Federalism*, California, Institute of Governmental Studies of California, Berkeley 1987.
28. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în: A. Alen (e. a.), loc. cit. , p. 135-189; A. Alen/R. Ergec, loc. cit.
29. A. Alen, loc. cit.
30. O serie de autorități se află în conflict sub toate aspectele: prerogativele impozitării, prerogative concurențiale limitate, prerogative paralele.
31. L. Hooghe, loc. cit.
32. J. Clement (e. a.), loc. cit. ; K. Rimanque, *De instellingen van Vlaanderen, de Franse Gemeenschap en het Waalse Gewest*, apărut în: A. Alen (ed.)/L. P. Suetens (ed.), loc. cit.
33. A. Alen, *Het federale België na de vierde staatshervorming. General Observation*, apărut în: A. Alen (ed.)/P. Suetens (ed.), loc. cit.
34. A. Alen, loc. cit.
35. R. L. Watts, *Executive Federalism. A comparative analysis, Research Paper 26*, Institute of Intergovernmental Relations, Queen's University, Kingston, Ontario 1989.
36. D. V. Smiley, *Canada in Question: federalism in the eighties*, fără locul publicării, 1980.
37. A. Alen, *België: een tweeledig en centrifugaal federalisme*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Bruxelles 1990.
38. Acesta poate fi fie cel federal, fie cel bruxellez, deși cel din urmă nu este numit niciodată „Cabinet”.
39. A. Alen, *België: een tweeledig en centrifugaal federalisme*, loc. cit.
40. J. Billiet, K. Matthijs, apărut în: A. Alen, J. Billiet (e. a.), *Vlaanderen op een kruispunt*, Lanno-Universitaire Pers Leuven 1990.
41. Vezi în continuare: W. Dewachter, *Besluitvorming in Politiek België*, Leuven 1995; W. Dewachter, *De dualistische identiteit van Belgische maatschappij*, Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen, Amsterdam 1992.
42. Citat de A. Alen, *België quo vadis?*, apărut în *Federalism, Magazine of the Studiecentrum voor Federalisme*, no. 3, 1991, p. 155-182
43. Vezi, de exemplu, J. Kerhofs (ed.)/K. Dobbelaere(ed.)/L. Voyer (ed.), *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in the jaren negentig*. Koning Boudewijnstichting/Lannoo 1992.
44. Vezi, de exemplu, H. Hendrick, *Le credo confédéraliste de Luc Van Den Brande: défense et illustration du confédéralisme*, apărut în *La Libre Belgique*, 11 ianuarie 1993, p1, 4.

45. Vezi în continuare: S. De Rynck/R. Maes, **Belgiums. Regions, communities and subregional authorities in the European Integration Process**, (studiu elaborat pentru Nuffield College, Oxford University, fără data apariției); S. De Rynck/L. Wouters, **Subnational Autonomy in the European Integration Process. The Belgian case**, studiu elaborat la cererea Nuffield College, Oxford University/Leuven, 1aprilie 1994.

46. D. J. Elazar, *Comparative Federalism. A view on the discipline*, apărut în **Political Studies**, 1994.

47. Vezi de asemeni L. Hooghe, loc. cit.

48. W. Dewachter, loc. cit.

*

Frank DELMARTINO este doctor în științe politice și istorie, și profesor la Universitatea din Anvers. Este totodată președintele Centrului de Cercetare a Federalismului (Brussels), conducind în această calitate cercetările privind noile curente federaliste ce se manifestă pe plan global, dar în special cele din Europa. Deține și funcția de director al Institutului pentru Politică Europeană din Leuven.

Frank Delmartino, *Belgium after the Fourth State Reform: Completed Federalism or Confederalism in the Making?*, publicat în volumul **Regions — Factors of Integration or Disintegration in Europe?**, Ed. Nomos, Baden-Baden, 1996, și preluat cu permisiunea editurii.

De la „monocultură” la interculturalitate

FORUMUL INTERCULTURAL TRANSILVANIA

TÎRGU-MUREȘ, 6-7 DECEMBRIE 1996

INTERCULTURALITATEA ÎN CONTEXT REGIONAL

În zilele de 6-7 decembrie 1996, în seria deja tradițională a forumurilor organizate de Centrul Intercultural al Ligii PRO EUROPA, s-a desfășurat la Tîrgu-Mureș Forumul Intercultural Transilvania în cadrul căruia, de-a lungul celor trei sesiuni, au fost dezbătute temele: *Interculturalitatea ca reinterpretare a relației majoritate-minoritate*, *De la „monocultură” la interculturalitate* și *Interculturalitatea în context regional*.

Au participat între alții: Hannelore BAIER, Alexandru CISTELECAN, HORVÁTH Andor, Victor NEUMANN, Ovidiu PECICAN, PILLICH László, Călin RUS, Pompiliu TEODOR, Corina TURC, iar din partea organizatorilor Smaranda ENACHE, HALLER István, Mircea SUHĂREANU, SZOKOLY Elek.

Publicăm în acest număr selecțiuni din cea de-a doua parte a dezbaterii, care a debutat cu un referat dedicat multiculturalității din Banat, susținut de Victor NEUMANN.

Victor NEUMANN: Dacă abordăm interculturalitatea din perspectivă regională, în ce mă privește, îmi propun să mă limitez la o singură regiune. Prefer să mă folosesc de exemplul oferit de regiunea Banatului, o provincie istorică tratată de istoriografia română, ca de altfel și de istoriografia maghiară, austriacă și cea turcă, doar marginal, și astfel, fiind la margine de state și de imperii, ea este o regiune de care s-au ocupat mai mult localnicii. Totuși, aș dori să menționez faptul că în evaluările unor politologi și ale unor istorici ai ideilor, provincia este citată ca exemplu pentru toată Europa Centrală și de Est, mai cu seamă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. Unul dintre cei care se referă la Banat ca la un exemplu de interculturalitate, de înțelegere reciprocă între mai multe culturi, de transfer de idei și elemente de civilizație între culturi, în sensul a ceea ce Brodel numește reciprocitatea serviciilor, este

politologul Bibó István care este totodată unul dintre analiștii genezei și istoriei ideilor în Europa Centrală și de Est. El face una din primele evaluări critice care depășește elementele subiective, *parti-pris*-urile naționale, reușind să așeze fenomenul central-est-european, respectiv geneza statelor, pe temelii raționale. El are o metodologie în care se recunosc și elemente de sorginte marxistă, iar unele dintre acestea sînt în dezacord, să zicem, cu punctele noastre de vedere de astăzi, ale unora dintre istorici și specialiști în științe sociale. Dar în ansamblu, evaluările sale sînt extrem de bine venite și demne de luat în considerare și astăzi, la cîteva decenii după elaborarea lucrării sale fundamentale, *Mizeria micilor state est-europene*. Îl citez pe acest autor întrucît scrierile sale consolidează perspectiva pe care o avem asupra regiunii Banatului, și anume aceea care consideră forma plurală de existență drept un model pentru sfîrșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. În această perioadă lucrurile au depins aici de o anumită stabilitate demografică, de existența, alături de populația majoritară românească, și a unei puternice comunități germane, maghiare, sîrbe, a unei mici comunități bulgare, sîrbe, precum și a unei comunități a romilor (care astăzi este în plin proces de structurare), și a unei mici comunități a böhmlilor care a fost un factor coagulant în sudul Banatului și despre care se știe foarte puțin. În istoriografia română, Banatul a fost abordat ca un apendice al istoriei Transilvaniei, lucru greșit din mai multe puncte de vedere. În primul rînd, succesiunea dominațiilor imperiale este diferită în această regiune marginală. În vreme ce Transilvania este, între 1541 și 1699, principat autonom, ca să dau un exemplu notoriu, Banatul este parte integrantă a Pașalîcului de Buda, alături de Ungaria, și se numește Sangiacul de Timișoara, avînd în frunte un Becler-bei. Odată cu acest fenomen de secol XVI-XVII se distrug clasele, categoriile existente pînă atunci în vechiul regat ungar din care făcuse parte Banatul, respectiv dispare nobilimea. Așa se face că în secolul al XVIII-lea, odată cu colonizările habsburgice, este posibilă pornirea unei dezvoltări economice și de jos în sus, nu numai de sus în jos. Așa este posibil să apară o burghezie în Banat, singura regiune de altfel din actuala configurație a României unde apare o burghezie și unde ea se dezvoltă din punct de vedere economic, unde apare și muncitorimea încă din secolul al XVIII-lea și unde din punctul de vedere al evoluției sociale întîlnim categorii diferite, stări conflictuale diferite și posibilități de dezvoltare diferite. Am făcut această paranteză pentru a sublinia încă o dată existența unor diferențe fundamentale între o regiune și alta. Dependența de Viena este directă pentru un timp, *Landes Administration*-ul de la Timișoara este coordonat de Viena pînă la 1779, iar mai apoi Banatul este încorporat în Ungaria și are o conducere directă de la Buda. Implicațiile în Revoluția de la 1848 sînt total diferite în Banat în comparație cu Transilvania. În vreme ce în Transilvania nu este vorba de o revoluție propriu-zisă, în Banat chiar are loc o revoluție — afirmație ce constituie

desigur o răsturnare în interpretarea vehiculată de obicei despre anul 1848. Dau ca exemplu cazul lui Eftimie Murgu, înscris în formula revoluției ungare, singura care se opunea imperiului la vremea aceea. Adevărata problemă a revoluției de la 1848 o reprezenta răsturnarea administrației imperiale, iar nu bătălia între națiunile existente în interiorul imperiului — lucru care nu a fost remarcat de nici un istoric român pînă la ora actuală și nici de alți istorici care s-au ocupat de fenomenul transilvan. În schimb, în Transilvania lupta a fost interetnică, interconfesională, îndepărtîndu-se astfel de ideea de libertate și de răsturnare a imperiului — dovadă că s-a cerut aici ca imperiul să intervină pentru a rezolva problemele — pe cînd Murgu luptase pentru răsturnarea imperiului însuși, fapt pentru care administrația austriacă l-a și întemnițat pentru un timp. Acesta a fost și marele dezacord dintre Avram Iancu și Eftimie Murgu în 1848. Nu neapărat lucrurile acestea am dorit să vi le comunic în ceea ce privește interculturalul, dar ele sînt absolut necesare pentru reconstituirea unui fundal care să ne ajute să înțelegem prin ce este diferită această provincie față de celelalte, de ce în Transilvania au existat conflicte interconfesionale și interetnice și au izbucnit la răstimpuri crize de conștiință și chiar conflicte armate, iar în Banat nu au existat aceste aspecte, diferența între cele două regiuni fiind așadar una fundamentală.

Se cuvine însă să abordăm problema și dintr-o perspectivă teoretică. În comparație cu alte ținuturi ale Europei, Banatul se caracterizează prin echilibrul dintre diverse influențe religioase, tradiții și obiceiuri, dintre mai multe moduri de viață: interferența bisericilor ortodoxă și catolică, precum și a lumii germano-austriece cu aceea româno-sîrbă, convergențele româno-maghiare și româno-sîrbe, coabitarea evreilor germani vorbitori ai limbii idiș cu evreii spanioli vorbitori ai limbii ladino — o situație singulară, nemaiîntîlnită în Europa Centrală și de Est —, interferențele slovaco-germane și bulgaro-germane, toate acestea reprezintă exemple strălucite, ce vin să susțină un alt mod de înțelegere a trecutului, dar și a prezentului. Văzută din această perspectivă, însăși istoria României dezvăluie o dimensiune central-europeană pe de-o parte și una sud-est europeană pe de altă parte. Asemenea aspecte, ce presupun un alt tip de evaluare, au fost trecute prea mult timp cu vederea de istoricii din România, dar și de filologi, sociologi, jurnaliști, ei dînd o importanță exagerată evenimentialului sau factologicului. O altă cauză a acestei interpretări univoce a fost orientarea de idei căreia ei i s-au înregimentat voluntar sau involuntar. De aici și controversele pe teme ce invită la o pluralitate și o complementaritate a interpretărilor. Pornind de la rezultatele cercetărilor fundamentale pe care le-am făcut și pe care le-am reunit într-un studiu, încerc aici să atrag atenția asupra faptului că geografia istorică nu poate fi ignorată deoarece ea este aceea care conturează semnele interioare și exterioare ale civilizațiilor. Circumstanțele istorice și sociale ale epocilor ce au generat multiple culturi interferente se datorează tocmai unei poziții geografice care în

locul constrîngerilor spațiale a încurajat deschiderile, deci circulația ideilor și persoanelor, a produselor culturale și de civilizație. Regiunea Banatului indică mai multe interferențe decît oricare altă regiune din Europa Centrală sau de Sud-Est; acesta este, de altfel, motivul pentru care István Bibó apelează fără încetare la această regiune ca la un exemplu. Banatul demonstrează posibilitatea coexistenței mai multor limbi și a mai multor culturi. Aș face o paranteză să vă spun că în Banat, cu osebire în comunitățile mixte, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea țărănul român folosea fără să aibă nici o educație patru limbi: româna, sîrbo-croata, germana — dialectul șvăbesc — și maghiara, chiar dacă o făcea la un nivel mai scăzut, doar în ariile impuse de necesitățile vieții cotidiene. Prin urmare, fenomenul definit astăzi prin termenul de interculturalitate nu numai că nu a provocat neînțelegeri, dar s-a dovedit capabil să stimuleze formarea unei comunități umane în care interesele în ordinea civilizației s-au situat deasupra apartenențelor etnice. Viața *individului* ajunge să dobîndească aici o oarecare importanță, ceea ce constituie o diferență majoră față de alte regiuni. Pasta colectivă nu a fost depășită nici măcar în Transilvania. Dacă ar fi să comparăm mentalitatea care există în Transilvania cu aceea din anumite orașe din Banat, am constata că în acestea din urmă individul deține un rol mai important; desigur, el nu se situează totuși la nivelul la care ar trebui pentru a deveni cetățean european. Cîndva, pînă la cel de al doilea război mondial, individul se afla într-o asemenea poziție, deci viața sa dobîndise o oarecare importanță în acest spațiu, primînd în fața ideologiilor abstracte. Conform acestei scheme teoretice, creația culturală este inspirată de realitatea socială și nu invers; pe de altă parte, conform cercetării pe care am făcut-o eu pe teren, valorile colective tradiționale s-au conservat, dar altfel decît le imaginăm și le discutăm noi astăzi, și anume, s-au conservat prin acceptarea și melanjarea contribuției multiplelor identități: gospodăria țărănească a românului este profund influențată de gospodăria țărănească a șvabului, iar răchia pe care o pregătește țărănul român o bea și țărănul șvab. Începînd din secolul al XVIII-lea, fenomenul este semnalat de Griselin, de Ehrler, și este mai apoi evidențiat în toată perioada interbelică prin cercetări etnografice. În ceea ce privește, de pildă, pregătirea vinului, este vizibil un transfer dinspre gospodăria șvăbească spre gospodăria românească, în preparatul slăninii și a afumăturilor există un transfer reciproc dinspre români spre sîrbi și de asemenea o influență a civilizației materiale germane. Eu nu fac o obișnuită și tranșantă distincție dintre cultură și civilizație, socotesc că există o proximitate a lor, și mai ales pun problema civilizației materiale ca pe a uneia reflexului culturii, așez unele elemente de cultură pînă la nivelul la care devin stare de civilizație sau reflex civilizatoriu. Dacă m-a interesat cum și cu ce rezultate s-au exercitat influențe asupra civilizației Banatului, a fost pentru că am urmărit să relievez mentalitatea care a rezultat din aceste interferențe, pe care o descoperisem ca

fiind una a toleranței, a acceptării a tot ceea ce a simbolizat o permanență pentru o perioadă de aproape trei secole. Au existat, desigur, și imixtiuni de natură politică. În secolul al XIX-lea, de pildă, decizia politică încearcă să maghiarizeze întreaga regiune — cea mai mare parte a populației își însușește limba maghiară, o parte din populația șvăbească își schimbă numele în nume maghiare, o parte din școlile șvăbești se transformă în școli cu limbă de predare maghiară. Însă țin să notez aici că, în conformitate cu legile imperiale, continuă să funcționeze, ba chiar sînt înființate noi școli șvăbești, chiar și liceul Lenau este înființat pe acest fond după 1870 la Timișoara. Așadar continuă să existe posibilități; a existat, bunăoară, posibilitatea pentru reprezentanții romi de a participa la viața politică a imperiului și respectiv a Ungariei în a doua jumătate a secolului trecut, desigur, cu condiția însușirii perfecte a limbii maghiare. Cazul Mocioneștilor este strălucit: într-o limbă maghiară plastică și stăpînind toată terminologia, Alexandru Mocioni prezintă drepturile românilor în parlamentul de la Budapesta la sfîrșitul secolului trecut; fiind și un jurist eminent, el a putut să pledeze întotdeauna în cunoștință de cauză, întotdeauna cu o suită de argumente foarte serioase, și, în consecință, ele au fost luate în discuție și adeseori acceptate de politicienii maghiari. Unul dintre oamenii care au provocat scandal atunci și mai tîrziu și care este reevaluat greșit la ora actuală, provine din Banat și este un poliglot: un fel de A. C. Cuza al Banatului, el este adus în discuție uneori ca reprezentant al interculturalității, ceea ce este o eroare. E vorba de A.C. Popovici, insul care răspîndește teorii rasiste. În *Die Vereinigten Staaten von Gross Österreich* (Statele Unite ale Austriei Mari), el face demonstrația a unui antisemitism virulent, comparabil celui din Franța sfîrșitului de secol XIX și celui din Austria, respectiv Viena; el nu poate face așadar parte din această galerie interculturală a Banatului. În schimb există, alături de Mocioni, și alte personalități românești a căror poziție este una de convergență cu toate comunitățile din zonă. Am amintit numele lui Popovici pentru că este foarte des citat în întîlniri, simpozioane, în presă, fără să i se cunoască opera. În perioada interbelică, ca o continuare a sistemului politic deja existent, se face o mișcare în sens invers: după integrarea Banatului în România, are loc o românizare, în pofida existenței plurale a zonei. Bineînțeles că a existat tot timpul o rezistență: în vreme ce înainte de 1918 germanii se declară maghiari într-o proporție foarte mare, după 1918 ei revin la germanitatea lor. Unul dintre exemplele notorii de plurilingvism și interculturalitate în Banat, și un dătător de ton pentru toată comunitatea șvabilor din Arad, este Reiter Robert, care scrie în limba maghiară pînă în 1918, și care, sub numele Franz Liebhard, devine liderul spiritual al literaturii de limbă germană din Banat după 1918 și pînă aproape de anii '70 cînd a plecat dintre noi. În ceea ce privește aspectul multicultural, lucrurile pot fi exemplificate la infinit; am făcut aceste paranteze pentru a arăta că asemenea exemple sînt funcționale chiar dacă imperiile sau statele naționale

nu o recunosc și nu sînt bucuroase de existența acestor comunități plurale, neîncurajînd așadar această dimensiune plurală. Însă dacă nici măcar nu poți fi reprezentat prin intermediul unei comunități, situația este cu adevărat gravă. Dacă ne referim la Europa Central-Estică, problema individului nu a fost nicăieri pusă cu mai multă stăruință decît în această regiune. De ce s-a ridicat problema în mod special aici? Cauza ar putea fi mixtura populațiilor, care a fost și este semnificativă în această regiune: dacă ne gîndim la sutele de mii de familii care s-au combinat, care sînt romîno-sîrbe, maghiaro-germane sau maghiaro-romîne sau evreo-maghiaro-germane sau evreo-romîne, ș.a.m.d. Combinațiile dintre bulgari și romîni, dintre bulgari și slovaci sau dintre slovaci și maghiari, pe graniță la Nădlac, sînt din nou semnificative. Și-atunci, în anumite momente istorice, problema individului s-a ridicat mai mult decît problema comunităților sau a colectivităților. Ea nu este încă o problemă dezbătută suficient la nivel de țară, de aceea vă provoc și pe Dvs. cu această idee: dincolo de aspectul comunitar care ne interesează mai mult sau mai puțin în ideea de păstrare a unor tradiții, a unor religii, a unei limbi, ceea ce este desigur extrem de important, dincolo de acest aspect însă, se ridică acela al individului, al cetățeanului, al lui *citizen*, al lui *Bürgerliche Gesellschaft*, concept pe care aș vrea să-l subliniez aici și care a fost mult dezbătut de filosofi contemporani, printre care de Jürgen Habermas, care i-a dedicat o carte întreagă. Nu putem să facem abstracție de ceea ce se întîmplă în lume dacă vrem să înțelegem ce este un concept și modul în care el este vehiculat la ora actuală. Trebuie subliniat că lumea filosofică și universitatea au influențat foarte mult dezbaterile acestor concepte, a acestor termeni, contribuind astfel la stabilirea unor limbaje comune, care sînt acceptate de o parte și de alta a Europei și care sînt esențiale în depășirea clișeele mentale fabricate în interiorul diverselor state sau comunități închise. Deci, prin forța împrejurărilor, culturile din regiunile de margine ale unei țări sînt plurale. Ele nu se pot regăsi plenar într-o singură limbă. Așa se face că sud-vestul României de astăzi nu poate fi catalogat doar prin rezultatele culturii de limbă română. Un anume gen de plurilingvism a marcat profund regiunea, locuitorii fiind moștenitorii unei civilizații plurale și a conceptului, tot voluntar sau involuntar, de convergență. Am la îndemîină exemplele faimoșilor cărturari din secolul al XIX-lea care au vorbit și germana și maghiara — de la Constantin Diaconovici Loga și Paul Iorgovici care vorbeau și franceza, la Damaschin Toma Bojincă și Eftimie Murgu care scria în germană, ba chiar și preotul Nicolae Stoica care scria în germană, Vasile Maniu care scria în maghiară și în română. Decurge de aici că există valori ale culturii germane și ale culturii maghiare care trebuie cunoscute. Trebuie să spun că creatorii de limbă maghiară, germană și sîrbă au fost cel puțin la fel de numeroși în această regiune ca cei romîni, iar contribuțiile lor sînt imposibil de ignorat. Această regiune nu poate fi judecată doar prin prisma a ceea ce s-a

produs în limba română. O perspectivă completă, netrunchiată, este necesară pentru o cunoaștere adecvată și reală, pentru explicarea istoriei sau a naturii ideilor politice existente în această regiune. De asemenea nu sînt lipsite de interes produsele culturale din secolul nostru mai cu seamă în limbile slovacă și bulgară, sau, în ce privește cultura bulgară, chiar și cele din secolul trecut. O parte dintre oamenii de știință și dintre scriitorii care au profesat în aceste limbi s-au ridicat la nivelul exigențelor cercurilor academice și științifice ale Europei Centrale și de Vest. Unii au devenit membri ai Academiei Ungare, alții ai Academiei Austriece, mărturie stînd scrierile semnate de nume prestigioase, atît pe plan local cît și central-european. Aș enumera doar cîteva din aceste nume: Johann Nepomuk Preyer, care se înscrie și în curentul de idei romantic și parțial pozitivist venit dinspre Germania la mijlocul secolului trecut, istoricul Leonard Böhm, Szentkláray Jenő — unul dintre istoricii pozitiviști maghiari remarcabili prin contribuția căruia se poate reconstitui o mare parte din istoria secolului al XVIII-lea din Banat, Milleker Bodog care are o operă foarte bogată ca istoric dar și ca literat, Borowszky Samu care lucrează în numele și prin intermediul Academiei Ungare și ale cărei contribuții nu pot fi ignorate. Toate aceste nume sînt edificatoare, lor li se pot adăuga zeci, poate chiar sute de nume și pentru secolul XIX și pentru secolul XX, multe dintre ele poate chiar mai valoroase decît cele citate aici. În același sens importantă este și varianta producției artistice, arhitecturale și muzicale a cărei identitate este imposibil de definit dintr-o perspectivă așa-zis etno-culturală. Interculturalitatea Banatului sugerează înțelegerea caracterului plural al evoluției sale istorice, aspect care n-ar mai trebui ignorat nici de sociologi, nici de istorici, nici de literați; tocmai de aceea este de așteptat ca ea să stîrnească și nedumeriri, rezerve sau chiar să provoace spiritele mai puțin familiarizate cu atari reconstituiri. Lucrurile vor trebui regîndite din perspectiva unei Europe a regiunilor care se intersectează din punct de vedere cultural, și atunci vom vedea că predarea unei istorii interculturale poate fi de real folos în dobîndirea reperelor privind alteritățile, repere pe care regimurile totalitare — fie fasciste, fie comuniste — au căutat să le nege și chiar să le șteargă din memoria colectivă, de unde au decurs și formele de izolare cărora a trebuit să le facă față România. Aplicarea pluralismului intercultural întîmpină încă mari dificultăți și din păcate aspectul este vizibil nu numai în cazul reprezentanților puterii, ci și a multora din opoziție. Toate acestea reprezintă un motiv în plus pentru ca interculturalitatea Banatului să devină cunoscută ca model de toleranță, ca model de accesibilitate intercomunitară sau interculturală, și ca punct de legătură interregională și interstatală — un argument suficient de puternic, cred, pentru ca să putem promova la nivel de școală generală, de liceu sau de universitate o disciplină cu numele de interculturalitate.

Elek SZOKOLY: Ați afirmat în valoroasa Dvs. expunere că în Banat au existat patru comunități la fel de puternice. Erau ele la fel de numeroase sau aveau aceeași

forță culturală, și datorită acestui echilibru de forțe a devenit posibil acest model specific de interculturalitate? Respectiv, pornind de la raportul cantitativ dintre comunități, s-a realizat această interculturalitate datorită unui echilibru cantitativ sau/și al unui calitativ?

Victor NEUMANN: În accepțiunea mea diferența dintre cultură și civilizație este mult mai mică decât aceea care se face de obicei. În numeroasele dezbateri existente în istoria culturii românești în legătură cu conceptul de cultură și cu cel de civilizație, foarte des cele două concepte s-au văzut ca opuse. În Banat apropierea dintre cultură și civilizație a fost mult mai mare decât în alte regiuni; dar acest fapt nu a devenit model. S-a realizat o emancipare și de jos în sus și de sus în jos. A interesat mai mult emanciparea individului, formarea unui anumit bagaj cultural mediu, de aceea a și luat naștere o anumită clasă de mijloc, capabilă să lucreze în diversele uzine începând cu secolul al XVIII-lea, în sticlării, în toate manufacturile pe care le înființează imperiul începând cu 1750 și pînă la începutul secolului nostru. Această apropiere a reușit să creeze și posibilitatea interculturalității. Interculturalitatea înțeală însă sub aspectul civilizatoriu mai mult decât sub cel spiritual la care apelăm, îmi pare, mult prea des, uitînd că valoarea culturii începe din momentul în care ea se reflectă în civilizația materială. Acumulările culturale sînt zadarnice dacă ele nu reușesc să transforme modul de viață, modul de gîndire, modul de organizare social-politică, ș.a.m.d.

Am făcut deja referiri la situația demografică a regiunii în diverse momente istorice. Întotdeauna majoritară a fost populația română în Banat. Germanii au fost întotdeauna pe locul doi din punct de vedere numeric, pînă după al doilea război mondial. Dar în această regiune nu acesta este factorul revelator — numărul oamenilor. Dacă e să analizăm situația de astăzi, lucrurile sînt mult diferite, iar colonizările succesive din perioada lui Ceaușescu au distrus în mare măsură configurația demografică multiculturală, plurală, pe care o avusese regiunea pînă înainte de război, în anii '60. Plecarea a două comunități importante — germană și evreiască — sigur că a avut un efect cvasiidentific în Banat ca și în Transilvania. Lucrul nu l-am semnalat numai eu, mă bucur că și rectorul Universității din Cluj a făcut-o în cartea sa *Filosofia unificării europene*, deci și el a observat acest aspect din punct de vedere demografic. Regimul totalitar este vinovat de această modificare la scară națională.

Pompiliu TEODOR: Cronologic vorbind, de cînd putem vorbi de existența unei interculturalități conștientizate în Banat, avînd în vedere că au fost grupuri diferite sub raport etnic, confesional, etc.? De vreme ce noi, la începutul secolului XX, sîntem confrunțați doar cu efectele, de cînd anume putem vorbi de interculturalitate, avînd în vedere separațiile existente în secolele XVIII-XIX între grupurile de colonizare și cele autohtone? Aceasta este o importantă problemă istorică.

Victor NEUMANN: Momentul este generat de politica imperială, de politica despotismului practicat de Maria Tereza, dar în speță de Iosif al II-lea, și ecoul acestui *Aufklärung* al mercantilismului austriac promovat de Iosif al II-lea face ca fiecare din comunitățile existente în regiune să învețe nu numai limba proprie, ci și limbile celorlalte. Existau trei limbi de comunicație acceptate în imperiu: limba germană, maghiară și sîrbă, sau în anumite momente latină, germană și sîrbă. Sîrba pentru că Biserica ortodoxă era condusă de la Karlowitz, ierarhia fiind în mîna sîrbilor ortodocși pe tot perimetrul imperiului între 1791 și 1849. Așadar acest fenomen de multilingvism apare la sfîrșit de secol XVIII. Pot să vă dau un exemplu concret dacă doriți: Constantin Diaconovici Loga trebuia să devină la începutul secolului al XIX-lea, în jurul anului 1820, inspector al învățămîntului din regimentul grăniceresc de la Caransebeș. Conform documentelor existente, limbile pe care trebuia să le cunoască sînt patru la număr, deci a trebuit să fie testat din toate pentru a fi acceptat. El face dovada *magna cum laudae* că este un bun cunoscător al acestor limbi: el poate să coordoneze atît învățămîntul românesc cît și școlile de limbă germană, sîrbă sau maghiară din zonă.

Hannelore BAIER: Ați constatat în Banat vreo diferență de individualizare între comunitățile multietnice și comunitățile monoetnice?

Victor NEUMANN: Un exemplu poate fi comunitatea böhmlor din sudul Banatului, una dintre comunitățile extrem de interesante, care nu s-a lăsat influențată din afară. Situată în interiorul munților Banatului, în imediata apropiere a munților Semenic, în cîteva localități, două sînt mai importante — Gărîna și Prebunov — această comunitate a trăit pînă la 1990 în forme cvasi închise. Am făcut o verificare la fața locului, m-am dus în cimitire, m-am dus în biserici ca să văd care este forma de viață și durata vieții membrilor acestei comunități. În jur de 40-45 de ani maxim. De ce? Fiindcă se căsătoreau numai între ei, ceea ce nu le permite o evoluție mai lungă. Este o comunitate în mare parte monolingvă, în care se vorbea un dialect german, nici măcar nu e vorba de cel șvăbesc — sînt o comunitate distinctă de cea șvăbească — și care vorbeau foarte slab limba română. Acești bohmi nu mai formează o comunitate în Banat, deci au plecat după '90. Sînt doar cîteva rămășițe și au conservat modul de viață medieval din zona Boemiei care nu mai e înlînit în secolul XX. Adoptînd o formă izolată de viață, ei au păstrat tot habitatul medieval.

Asta se întîmplă în cazul comunităților monoculturale. Totuși, acestea sînt situații destul de rare, pentru că în Banat în general a existat în foarte multe locuri o realitate plurală: comune, sate cu sîrbi, români, biserică românească, biserică sîrbească, sau în altele biserică catolică-germană și ortodoxă românească sau greco-catolică. În cazul unor orașe, cum este Lugojul, apare o multiculturalitate de-a dreptul fascinantă: orașul are un cartier german, în interior cu străzi

ungurești, evreiești, iar de partea cealaltă a Timișului, cartierul românesc. Desigur, trebuie să adăugăm aici toate confesiunile aferente acestor comunități.

István HALLER: În acest Banat foarte idealizat zugrăvit, cum a putut apărea un conflict atât de marcant între comunitățile sîrbe și croate după 1990 și cum a putut apărea aceea luptă pentru carașoveni?

Victor NEUMANN: În primul rînd, eu nu am încercat să vă prezint un Banat idealizat; dacă am prezentat forme idealizate este o întîmplare istorică, a existat în anumite perioade o formă, să zicem, ideală. Eu nu am pus semnul egalității între trecut și prezent. Am menționat de mai multe ori că totalitarismul fascist și comunist au răsturnat foarte multe elemente. S-a încercat pur și simplu o românizare forțată, aducîndu-se populație din Moldova în Banat, care nu cunoaște absolut nimic în legătură cu tradiția multiculturală și multilingvistică a Banatului, nu are nici reperele de civilizație și tradiții locale. Ar fi util, de aceea, să se prezinte și explice în școli multiculturalitatea care a existat odată aici, fiindcă tinerii vor fi moștenitorii unui patrimoniu comun, ai unui patrimoniu plural. Dacă au existat norme sau aspecte ideale ele țin de acum de anumiți timpi istorici, ele nu mai pot fi astăzi prezentate ca reale; dimpotrivă, astăzi e posibil să existe forme de conflict. În ceea ce privește cazul comunității sîrbilor, probabil că anumite influențe dinspre ex-Iugoslavia, dinspre fenomenul de intoleranță existent acolo, au putut să fie transferate în anumite localități bănățene, dar numai izolat, întrucît nu este ceva care să caracterizeze regiunea. Repet, nu ne mai aflăm nicidecum într-o fază de idealitate, ci într-o situație în care doar 20% din populația întregului Banat, însumînd și o bogată zonă a județului Arad, formează toate grupurile minoritate existente. Restul de 80% este populație românească, nevorbitoare decît într-o proporție foarte mică a altor limbi. Răsturnarea aceasta în raportul numeric al populației se datorează în primul rînd politiciii învățămîntului cultural și mișcării demografice făcute de regimul lui Ceaușescu. Lucrul acesta trebuie reținut, nu putem vorbi astăzi de o stare ideală a multiculturalității, ci de o situație pe care v-o prezint aici cu toată responsabilitatea și cu toate datele disponibile.

Alexandru CISTELECAN: Am înțeles pe parcurs că ar exista o diferență între Ardeal și Banat, întrucît Banatul ar fi o provincie liberală, individualistă, în vreme ce Ardealul ar fi una mai gregară și prin urmare ar rezulta de aici calități și disconforturi diferite față de unii în raport cu ceilalți. Trebuie să vă spun că pentru mine Banatul, — nu-l cunosc foarte bine în complexitatea lui, totuși din punct de vedere literar, eu am perceput Banatul dintr-o perspectivă literară exclusiv românească, o limitare împotriva căreia Dl. Neumann a pledat încontinuu —, a fost atît în trecut cît și în prezent, și a rămas o provincie foarte ținătoare, în care se îmbină răsădul cu

valorile localiste cu un europenism de reală tradiție. Totuși, spiritul literar din Banat este un spirit provincial, mult mai pregnant provincial decât cel din Tirgu-Mureș, Miercurea-Ciuc, unde ne-am aștepta să găsim valori locale mult mai vehemente. Nu e o jignire, ci e o identitate a Banatului, pentru mine foarte ciudată: trădează această mixtură valorile trecute, dar și valorile actuale, chiar dacă e vorba de, să zicem, valori literare indubitabile; pe de o parte, întâlnim aici o componentă care vine dintr-o tradiție europeană emancipată, pe de altă parte cultivarea unui localism care duce la exaltare provincială. În ce îi privește pe ardeleni, eu cred că ei au o experiență a interculturalității nu numai lungă, nu numai complexă, ci și ambivalentă: pe de o parte negativă, manifestă în crize intense, care au dus pînă la cele mai puțin imaginabile violențe, pe de altă parte pozitivă, prezentă permanent în surdina, în viața cotidiană. O comunitate în care există mai multe componente își are simbolurile ei: simboluri la care participă întreaga comunitate sau simboluri la care participă doar anumite segmente ale ei. Între aceste simboluri, unul care integrează întreaga comunitate, și celelalte care exaltă grupul, diferența, se desfășoară întreaga dialectică a interculturalității. Există însă nivele ale simbolisticii în care mixtura de parțialitate și de totalitate, deci de integrare și de diferență e reprezentată prin componente diferite. Cred, de aceea, că există o tendință spre culturi paralele: coexistăm cu mare tandrețe într-o profundă indiferență unii față de ceilalți. Desigur, acest paralelism se realizează mai greu în anumite sectoare ale vieții și ale culturii, cum ar fi, de exemplu, arhitectura, care este simbolul unei arte a dialogului. Paralelismul nu este întotdeauna de condamnat după părerea mea, pentru că el introduce concurența, este așadar stimulat în măsura în care nu e un paralelism care se închide asupra-și, care duce la cultura de ghettou; dacă se ajunge totuși la aceasta, forța lui culturală nu mai creează comunitate, ci grupuscul, și-atunci avem martie '90 — sau performanța negativă. În ce privește performanța pozitivă, ea se manifestă și diacronic, nu numai sincron. În ce măsură un folclorist de astăzi ar mai putea discerne care sînt componentele pur românești, pur ungurești și pur țigănești ale doinelor sau cîntecelor de joc? De-a lungul secolelor, țiganii au fost mari transmițători ai folclorului și nu cred că muzica de nunți, de pildă, care a constituit în principal baza muzicii folclorice, a putut rămîne în independența componentelor ei. Există sau nu o șansă ca între aceste culturi angajate în interculturalitate să se producă interferențe? Convingerea mea este că se poate ajunge la o cultură de sinteză a diferențelor. Iată, noi românii am dus de la Unire o politică de omogenizare, am înțeles unirea drept unificare. Se poate sau nu ajunge la topirea acestor diferențe în ceva omogen? Dacă pînă și elementul românesc și-a păstrat anumite diferențe regionale, înseamnă că rezistența la omogenizare are și ea o legitate proprie, care nu poate fi modificată chiar așa de ușor.

Călin RUS: Pe mine m-ar interesa mai mult să transferăm discuția din domeniul trecutului în domeniul prezentului și poate chiar al soluțiilor pentru viitor. Legat de

Timișoara și de Banat, cred că unul dintre exemplele care ar putea fi luate din acest model, idealizat sau nu, ar fi acela al existenței unei conștiințe a identității regionale, a faptului că un timișorean, indiferent de etnia din care provine este timișorean și se identifică cu comunitatea orașului său prin câteva simboluri, cum spunea dl. Cistelean, mai vechi sau mai noi. Socotesc însă că pentru a se ajunge la o interculturalitate eficientă în Transilvania, trebuie schimbate mentalitățile și că această schimbare a mentalităților poartă să vină foarte bine de la nivelul intermediar, al intelectualilor. Însă un lucru esențial, după părerea mea, este construirea la nivel local a unei identități comunitare care să țină seama de diversitatea etnică, confesională, lingvistică a zonei respective și în același timp construirea unei conștiințe civice, democratice care să permită susținerea în timp a acestei identități comunitare și desfășurarea unei vieți sociale normale, și evident, să favorizeze perspectiva interculturală pe plan local. Părerea mea este că soluția ar putea veni din direcția descentralizării, a democratizării la nivel local și a construirii unei conștiințe civice la nivelul cel mai de jos al comunității.

Mihály SPIELMANN: În legătură cu interculturalitatea și regionalismul trebuie subliniat că acest regionalism este ceva absolut normal, fiindcă totuși, dacă ne gândim la români, care sînt în jur de 18 milioane de oameni, este imposibil ca toți acești 18 milioane de oameni să fie la fel. Regiunea este unul dintre acele lucruri elementare care diferențiază oamenii. Românii din Tîrgu-Mureș au moștenit de la maghiari rivalitatea față de Cluj — a existat întotdeauna o rivalitate între Tîrgu-Mureș și Cluj, care este o moștenire, o identificare. Dar să vă amintesc și un aspect pozitiv al acestei „contaminări”: teatrul maghiar din Transilvania este absolut diferit de cel din Ungaria, o influență covârșitoare a fost exercitată asupra artei teatrale de aici de către teatrele din București. Dacă un teatru maghiar din România ajunge să aibă reprezentații în Ungaria, criticii remarcă imediat influența școlii teatrale românești, care poate că este involuntară din partea actorilor, dar nu este important dacă este sau nu involuntară. În timp de cîțiva ani s-a format aici o simbioză, o interculturalitate în teatru care, de obicei, este legat prin excelență de mijlocirea limbii. Cu toate acestea, s-a format acest stil specific transilvan care are foarte multe influențe românești, influențe maghiare și o simbioză care este ceva absolut diferit de teatrul românesc bucureștean sau teatrul unguresc budapestan, deci ceva absolut diferit de cele două arhetipuri ale teatrului tîrgumureșean.

Andor HORVÁTH: Aș dori să fac un scurt comentariu la cele spuse de dl. Neumann. În primul rînd, doresc să-l felicit pentru discursul său, care reprezintă pentru mine un exemplu foarte frumos de radicalism local și de europenism. Cred că acest lucru trebuie subliniat pentru că de multe ori cele două categorii ni se par opuse. Pe de altă parte, tocmai prin acest radicalism al gândirii și al formu-

lării, discursul sau expunerea stîrnește întrebări, comentarii, ne obligă la reflecții. Cred că nu este întîmplător, de exemplu, că cea mai recentă fază a istoriei României și-a avut punctul de pornire la Timișoara. Sînt cu totul împotriva unei mistici a revoluției, care să absolutizeze importanța orașului, a comunității, a pastorului de acolo, dar la fel de bine sînt și împotriva ignorării unor fapte, unor realități în cadrul cărora eu includ în primul rînd locul ca atare, orașul, regiunea. Au fost bineînțelese mai mulți actori, dar a fost o regiune și un oraș și cred că așa este firesc să rămînă în istoria acestei țări. Cele spuse de mine vin deci ca o continuare, într-un fel, a ideii expuse aici, pentru că în viziunea mea lucrurile se leagă. În al doilea rînd, expunerea invită la paralelism, analogii sau oricum, studierea unor fenomene similare, și/sau diferite, pentru că ascultîndu-l pe dl. Neumann mi-am pus întrebarea: în ce măsură, de exemplu, zona Maramureșului seamănă cu Banatul și în ce măsură diferă? Dacă transferăm datele amintite aici despre Banat asupra Maramureșului, vom vedea că o parte din ele coincid. Care sînt datele absente din imagine care nu dau în Maramureș aceeași configurație ca a Banatului? Nu spun asta în defavoarea Maramureșului, ci ca o posibilă investigație în acest sens. Și aș continua aceste întrebări, căci ele se pot pune în ce privește comparația Brașov/Sibiu, și poate sînt altele. Ca o ipoteză improvizată, aș aminti ce spunea dl. Neumann la început și cred că este esențial: această marginalitate a regiunii, situarea ei la intersecția dintre mai multe imperii, i-a imprimat o dinamică specifică, și bineînțeles, prin acest dinamism, i-a imprimat o altă factură a identităților comunitare și a strategiilor istorice. Cred că pînă la urmă, aici ar trebui să se ajungă din punct de vedere istoric, și poate că această ipoteză ar avea într-adevăr o importanță pentru conturarea unor imagini de viitor, întrucît ea presupune alte strategii istorice, care au în centru nu conflictul cu celelalte comunități, ci elementul de supraviețuire comunitară, tehnici de colaborare, de apropiere, de coexistență, care au permis funcționarea unui alt model de asimilare a modelelor culturale de care dispunea fiecare comunitate în parte. Cred că pînă la urmă Banatul reprezintă un model de comunicare între comunități, națiuni, etnii, culturi, iar gradul înalt în care el poate fi perceput astăzi ca model se află în legătură directă cu faptul că lumea contemporană preferă asemenea modele de comunicare, de deschidere a comunităților, nu numai pe plan teoretic, principial, dar și practic, adică avînd un set de tehnici, de reflexe prin care această comunicare să fie și continuă și reciprocă și productivă, mai ales așa cum spunea dl. Neumann, pe cele două planuri absolut corelate și interdependente ale culturii și civilizației.

Pompiliu TEODOR: Cred că ideea organizatorilor este una fertilă pentru că privind lucrurile într-o perspectivă istoriografică, vorba dlui Spielmann, istoria regională se oferă pentru întreaga Europa ca o problemă-cheie în înțelegerea ansamblului; nu putem face o sinteză reală oprindu-ne la vîrfuri, trebuie să vedem care au fost structurile de civilizație, și într-adevăr Banatul reprezintă o entitate care

are un anume trecut istoric: Banatul este o regiune și de colonizare și totodată Banatul este zonal, dacă ne gândim foarte bine la elementele sale etnice, sociale, ș.a.m.d. Cu asta desigur că trebuie să ne interogăm care a fost elementul civilizator care a dat toată civilizația despre care ne vorbea, pe bună dreptate, colegul nostru. Cred că elementul unificator a fost impactul științelor camerale, *Kameralwissenschaft*, care au operat pe un teren, la un moment dat, aproape viran după retragerea turcilor, și atunci elementul de colonizare a devenit acolo un element de restructurare. Din acest punct de vedere principatul Transilvaniei, voievodatul, a fost altceva și poate succesul reformismului austriac acolo se datorează absenței unei structuri nobiliare exclusive. Transilvania este, citez cu aproximație pe unul dintre literații interbelici: „țara mișcărilor colective în veșnică mobilizare”. Asta a fost și regimul de stări, care este un regim care procedează unitar, s-a votat pe stări, or din acest punct de vedere, nu putem să facem comparații între ceea ce este în Transilvania sau ceea ce a fost un reformism stopat în Oltenia. Ar fi important să existe o anumită interculturalitate, dar să existe în același timp o prezervare a propriilor valori culturale; elementul complementar care ar trebui să intervină ar fi introducerea între aceste linii paralele a unui element care să le fie comun și care să le potențeze deopotrivă printr-o viziune largă, europeană, democratică, în care cultura românească să rămână cultură românească la nivelul accepțiunilor de astăzi, cea maghiară și cea germană la fel, sau tot ceea ce reprezintă romii, sîrbii, etc în spațiul nostru. Acestea sînt probleme de care trebuie să se țină seama și reiau în acest sens o idee pe care am expus-o mai devreme: nu putem să negăm specificul și specificitatea unei culturi care coboară adînc în trecut și repet, ceea ce s-a făcut în 1500 de ani în materie de Europa națiunilor, nu poate fi un creuzet în care să se topească națiunile. Îmi imaginez noua Europă, dacă ea se va realiza cîndva, în termenii pe care îi dorim, ca pe o casă cu ușile care să se deschidă în amîndouă părțile, dar în care camerele totuși să rămînă mobilate pe gustul propriu și au intimitatea lor. Altminteri nu văd lucrurile; cine își imaginează că vom vorbi un soi de esperanto se înșală amarnic, limba este cea mai rezistentă dintre toate.

Elek SZOKOLY: Mi-aș permite o întrebare adresată dlui Cistelecă, dat fiind faptul că a pomenit de acest specific regional românesc care în ciuda tuturor tăvălugurilor nu a reușit să fie distrus, care s-a păstrat în continuare ca specific regional. Am constatat acest caracter specific chiar la comunitatea romilor cu ocazia unei dezbateri care a avut loc acum cîțiva ani la Tîrgu-Mureș, manifestat printr-un profund patriotism local al romilor din zonă și un evident conflict față de cei de dincolo de Carpați. Mă întreb, oare acest specific nu se datorează tocmai și interculturalității tradiționale din regiune?

Alexandru CISTELECAN: Da, e evident, eu nu am insistat asupra acestui lucru, sigur că s-au exercitat anumite influențe, s-a realizat această pastă temperamentală care motivează într-un fel fudulia ardeleană în raport cu valahii.

Oricine din Ardeal e arogant față de valahi, nu știu dacă pe merit. Noi am creat împreună o civilizație, această civilizație a dus la contaminări și în tipologia umană, deși eu nu cred că s-au șters diferențele dintre un ungur, un neamț, român, dar totuși putem vorbi de un ardelean generic în raport cu valahul sau cu moldoveanul. Aș zice că partea românească la diferența Ardealului față de principate este tocmai Biserica Unită, care a fost contribuția românească la specificitatea provinciei, dar celelalte elemente vin desigur din aceste contaminări.

Smaranda ENACHE : Aș vrea să comentez că, ascultându-l pe dl. Neumann, am simțit și mai pregnant identitatea mea regională. În timp ce povestea, în mod cu totul irațional și illogic, de câte ori spunea ceva foarte pozitiv despre Banat simțeam că am un răspuns la aceasta și mă simțeam vizată. E foarte interesantă această polemică foarte elegantă, dar trebuie să vă spun, nu pentru a reface onoarea Transilvaniei ca o regiune multiculturală sau de interferență, că clasa de mijloc din care făcea parte bunica mea, studiind la Blaj cele patru clase de gimnaziu, era o clasă cu totul interculturală, iar orașul în care mi-am făcut liceul, Reghinul, avea o școală în care eram împreună copii români, maghiari și germani, iar peste drum de școală era sinagoga. Deci, era un fel de interculturalitate pe care fără îndoială că industrializarea forțată și toate celelalte lucruri pe care le-ați amintit au făcut-o să dispară. Totuși, în ce măsură este asigurată identitatea transilvană românească, în ce măsură anumite tendințe arhitectonice, de la stilul brîncovenesc la orice alt stil, modifică tradițiile românilor ardeleni, indiferent că sînt greco-catolici, protestanți, majoritar ortodocși? Ridic această întrebare pentru că identitățile nu se pot anula numai într-un mod foarte direct; identitățile regionale pot dispărea într-un mod mult mai subtil. Cred că populația românească a Transilvaniei s-a dublat în ultimii 50 de ani. Mă întreb, așadar, dacă există o identitate, dacă ea e valoroasă, dacă trebuie păstrată și dacă da, există între intelectualii români din Transilvania o grijă pentru aceasta?

Alexandru CISTELECAN : Vedeți, o mătușă din Ardeal dă bine în genealogia oricărui român. Indiferent cît de balcanic ar fi, ca spirit vorbesc, un scriitor român dacă va descoperi că o strămătușă este ardeleană, faptul este menționat în biografia lui pentru că o rădăcină ardeleană e prestigioasă. Nu dă valoare, dă un prestigiu, dă o aură de gravitate, de seriozitate, de tenacitate. Nu există nimic care să asigure această diferență, dimpotrivă, din momentul în care ar fi trebuit să se manifeste mai bine, din acel moment s-a atentat la ea. Odată ce au plecat nemții, ne-am trezit cu această specificitate foarte serios afectată, iar dovada că în Transilvania există o conștiință a interculturalității destul de activă, este faptul că toată lumea regretă plecarea nemților, nu e numai o nostalgie a intelectualilor. De îndată ce lipsește un element din acest ansamblu intercultural, devine evident că de fapt el era necesar,

avea un rost al lui acolo. Cred totuși că vom recupera diferențele identitare dacă nostalgiile noastre după acel model vor fi acute și dacă într-adevăr vom dori să instituim o tradiție a acestui spirit. Și mai cred că acum, cel puțin printre scriitorii români, se manifestă un fel de recuperare a ardelenității. Există chiar un fel de aroganță a localismului, dar evident, este un localism care nu are complexe în fața ultimului curent artistic de la New York, sau de la Paris și pe care scriitorii vor să-l impună nu doar din rațiuni decorative, care să marcheze diferența dintre un subtip de cultură care este în simbioză cu un tip dominant (pentru că totuși românitatea este dominantă față de ardelenitate). De aceea spuneam că unirea s-a făcut pe principiul subordonării, nu pe principiul armoniei, lucru evident și în felul în care a fost proiectată administrația statului; e șocant ce barieră pot fi munții dintre noi și Moldova față de felul în care munții dintre noi și București nu constituie o barieră. În măsura în care nostalgia e activă, ea devine o forță, și atunci da, vom recupera această diferență. Există desigur și tentația să scăpăm de orice diferență, care e mai comodă.

Mihály SPIELMANN: Dl. Horváth a dat o posibilă explicație pentru faptul că Maramureșul a avut o altă configurație decât Banatul. Eu cred că aici trebuie totuși să reintroducem un termen care este astăzi surghiunit pentru că aparține discursului marxist: termenul economic, problema pieței. Banatul a fost o piață, cea mai sudică, a monarhiei, unde a existat o viață economică cât se poate de variată, foarte interesantă, cu foarte multe componente etnice, economice: era o piață ideală. Șesul Banatului este o lesniciune mult mai mare decât închiderea în munți a Maramureșului. Maramureșul ca atare era o regiune închisă, sau altfel spus, o regiune unde trăiau mai mult oameni săraci. Dacă vă uitați, de exemplu, la starea evreilor din Maramureș și la starea evreilor din Banat, veți vedea o mare deosebire în avere, în cultură. Este vorba despre unul și același popor, și în Banat sînt tot evrei așchenazini ca și în Maramureș, dar este o diferență enormă între cele două populații, pentru că există două piețe diferite: una era piață locală, Maramureșul era o țară săracă, în care Tisa era de fapt singura cale pe care sarea putea ajunge la șes. În schimb, Banatul a avut exact aceeași soartă ca și Germania, în sensul că în Germania, toată industria fiind pustiită după cel de-al doilea război mondial, s-a construit o industrie nouă și, într-un fel, adevăratul victorios al celui de-al doilea război mondial în Europa este Germania. Banatul, care a fost ocupat de turci, a fost devastat și s-a putut construi o societate nouă. Acesta este succesul Banatului și acesta este și succesul interculturalității Banatului.

Victor NEUMANN: Eu cred că una din soluții, asupra căreia am zăbovit, dar văd că nu zăbovește nimeni altcineva, nu se referă la înțelegerea particularităților de limbă sau la problema conservării unor valori, cât la ideea de ridicare pînă la nivelul de cetățean (*citizen*). Eu insist asupra acestei idei pentru că este

deja verificată în diverse capitale ale lumii și pentru că ea este o problemă fundamentală nu numai pentru noi, ci și pentru Serbia, Bulgaria, Ungaria și pentru unele state central-europene: problema lui *Bürgerliche Gesellschaft*, problema societății civile, care nu a fost revigorată la noi prin nici un fel de mișcare politică sau socială, așa cum a fost de pildă la Budapesta, odată cu anul 1956. Un asemenea fenomen, generat de o mișcare culturală și o mișcare filosofică existente acolo, nu a existat în toate statele central-europene. A mai existat la Varșovia, odată cu Leszek Kolakowski, a mai existat la Praga, odată cu mișcarea lui Vaclav Havel, dar nu a existat și în celelalte state central est-europene. Problema individului nu s-a ridicat niciodată aici, de aceea avem astăzi temeri foarte mari în ceea ce privește securitatea individului: noi nu avem o justiție care să ne apere, nu avem posibilitatea de a fi în siguranță în raporturile interumane și în toate deplasările noastre, de a ști că există un legislativ care îți ia apărarea, ție ca individ, te reprezintă în fața legii, a instanței. Acestea sînt chestiuni esențiale: fără emanciparea individului și fără crearea unui sistem legislativ corespunzător nu poate exista societatea civilă. Aici intervine conceptul acesta de individualism și de societate civilă.

Andor HORVÁTH: Aș face o remarcă în legătură cu felul în care a fost văzut regionalismul în România în perioada interbelică, deci imediat după unire. Am citit cîteva publicații apărute în acea perioadă, am răsfoit cîteva cărți ale autorilor de atunci, și m-a izbit faptul că foarte mulți publiciști, istorici, oameni politici vorbeau atunci de diferențele care trebuie să fie șterse între regiuni, tocmai pentru că aceste regiuni ale României, Moldova, Transilvania, Basarabia erau privite ca purtătoare ale unor influențe nedorite din punctul de vedere al unei identități românești unitare. Eu cred că acest aspect a fost mult supralicitat — se vorbea în termeni destul de duri de o oarecare molipsire a românilor din Ardeal de gîndirea austro-ungară; iar din partea ardelenilor români nu am văzut nici un fel de luare de poziție față de aceste tendințe de unificare ideologică, intelectuală, spirituală. Foarte mult se vorbește de nevoia realizării unei națiuni române unitare pe plan spiritual, din care să dispară aceste diferențe care, repet, erau percepute și prezentate drept handicapuri culturale, ba chiar și spirituale, morale, politice. Pe de altă parte, bineînțeles, viața spirituală românească este dominată în toată perioada interbelică de impunerea unei ideologii identitare care să conveargă într-o viziune unitară a națiunii și culturii române. Această unitate este numită în fel și chip: specific național, cultură română sau identitate națională, etc. Eu cred că ceea ce se produce astăzi și este firesc să se producă, este că după ce aceste ideologii au fost construite și s-au răspîndit, au găsit ecoul necesar în conștiința națională, apare o regîndire a acestei identități, a românității, inclusiv în aceste posibile variante regionale, care bineînțeles, eu cred că este libertatea intelectualității române să o constituie în felul în care crede că ea sau ele pot fi

funcționale în condițiile de astăzi. Am reținut ideea dlui profesor Teodor și cred că este una dintre cele mai importante ale acestui colocviu: lumea de astăzi are două tendințe foarte puternice: pe de o parte, de realizare a unor uniuni supra-statale sau globale după anumite criterii și considerente și aceasta este tendința în care dorim să ne înscriem și noi, iar pe de altă parte, tendința de resurecție a particularismelor, cele culturale nefiind decât o altă formă de afirmarea a identităților comunitare. Trebuie subliniat faptul că cele două tendințe nu numai că nu se exclud, ci sînt complementare, se presupun reciproc. În acest sens, eu cred că noi trebuie să regîndim chiar și modelele culturale curente în spațiul nostru, pentru că, sigur, orice cultură trăiește prin construcție, prin opere noi; în același timp însă ea trăiește prin regîndirea continuă a tuturor acumulărilor sale anterioare, a felului în care acceptă, refuză sau amendează teoriile, modelele anterioare sau a felului în care propune strategii de depășire a acestora. Eu aș dori să avansez în încheiere o convingere de-a mea: lumea postmodernă în care trăim este condusă de principii care nu anulează principiile fundamentale ale lumii moderne, ci, dimpotrivă, le completează și le îmbogățește prin conținuturi noi, absente în cultura modernă. Mă refer aici la idei care, după mine, sînt foarte sesizabile în spațiul culturilor occidentale, și atunci cînd vorbim de așezarea noastră în timp, și mai ales în timpul care ne așteaptă, este foarte bine să le avem în vedere: ideea solidarității care este alta decât ideea, să zicem, a fraternității așa cum fusese formulată anterior, ideea egalității șanselor, care este alta decât ideea egalității formulată anterior, și ideea respectării și încurajării diferențelor care este iarăși alta decât ideea rezumativă a dreptății, așa cum fusese formulată anterior. □

Prejudecata etnică și specificul național

ANDREI ROTH

„De ce este bolnav copilul tău, babă Ioană? L-a deocheat un străin, cumătră Stanco! Ai făcut rău că l-ai arătat străinului, babă Ioană!” Citatul provine din lucrarea *Naționalismul* a lui C. Rădulescu-Motru¹ și ilustrează cum nu se poate mai bine structura și funcția prejudecății etnice.

Prejudecata este o judecată eronată, falsă. *Pre-judecată*: una anterioară observației, experienței, cântăririi corecte a faptelor, prelucrării raționale corecte, conform regulilor logicii, a datelor de care dispune mintea cunoscătoare. Omul a cărui conștiință este încărcată cu prejudecăți privește lumea doar în oglinda propriilor idei greșite și este dispus să recepteze și să aprecieze fapte doar în această oglindă. El se referă deseori la fapte, spre a se justifica, dar este vorba la el doar de fapte selectate și alăturate în chip tendențios, răstălmăcite în sensul concluziei prestabilite. Este dispus să recepteze doar asemenea fapte, sau doar asemenea aspecte, părți ale faptelor, care se potrivesc imaginii așteptate, dorite, dinainte acceptate de el. În acest fel, orice nouă experiență nu face decât să-i întărească prejudecata. Astfel, în exemplul cuprins în citatul de mai sus din C. Rădulescu-Motru se includ două fapte sigure: copilul în cauză e realmente bolnav și el a fost văzut de un străin; numai legătura dintre aceste două fapte este una presupusă, fantezistă: de bună seamă, străinul l-a deocheat pe copil. Prejudecata funcționează ca un mecanism de auto-justificare, ce intră în acțiune ori de câte ori — folosind expresia lui Leon Festinger — omul ajunge în situația unei disonanțe cognitive. Dacă în capul omului se înfruntă două conținuturi de conștiință (gânduri, atitudini, păreri) incompatibile, se produce o stare de tensiune; această stare este neplăcută, omul este deci motivat să încerce a o înlătura. În acest scop, el caută elementele care susțin, întăresc conținuturile de conștiință preferate sau, pur și simplu, obișnuite; astfel, el *se convinge* că ideea, părerea, atitudinea pe care a adoptat-o dinainte este cea justă, este singura corectă.

Selectarea arbitrară a faptelor, stabilirea arbitrară a unor legături între faptele selectate și generalizarea ilicită — extinderea asupra unui grup mare de oameni a unor constatări referitoare la cazuri singulare — constituie principalele procedee, greșite din unghiul de vedere al logicii, prin care se elaborează și se susțin prejudecățile. Așa se face că dialogul cu un om condus de prejudecăți este extrem de dificil, dacă nu de-a dreptul imposibil: deoarece nu se construiește cu argumente raționale, prejudecata nici nu ascultă de glasul rațiunii. „Je ne connais l'art de convaincre celui qui ne veut pas être attentif” — spune o vorbă franțuzească. Nu poate fi convins cel care nu vrea să se supună argumentelor.

În conștiința comună, obișnuința acționează deseori drept criteriu al normalității. Comportamentele, atitudinile uzuale în mediul social dat sînt în chip spontan considerate a fi normale, iar cele deviante sau anomice în acel mediu ca fiind abateri de la normalitate. În consecință, conștiința comună este înclinată să considere comportamentele și atitudinile corespunzătoare altor sisteme de valori, caracteristice altor comunități, ca fiind ne-normale, de valoare inferioară, condamnable. Conștiința comună judecă „grupo-centric” sau etno-centric, ea nu este dispusă să accepte relativitatea tuturor așezărilor omenești. Ca tentativă de abordare științifică a societății, sociologia este prin excelență relativistă. Mattei Dogan și Dominique Pelassy² subliniază că doar compararea diferitelor societăți, luarea în considerare a multiplicității situațiilor permite sociologiei să evite capcana etnocentrismului și să constate, în același timp, originalitatea contextelor naționale și legile tendențiale cu semnificație universală.

Prejudecata acționează în multe domenii ale vieții publice și particulare, avînd, în unele, caracter inofensiv, în altele, un grad înalt de periculozitate socială. Mie, personal, nu-mi place spanacul, fiindcă e verde; nici nu doresc să mă conving, prin gustare, de calitățile acestui aliment; mă privește, nu-i fac nimănui vreun rău cu aceasta. Alta este situația în privința prejudecății privitoare la inferioritatea femeii față de bărbat: aceasta are consecințe nefaste, atît în viața particulară, în relațiile familiale, cît și pe planul vieții publice, în activitatea profesională și în comportamentul civic. Se știe bine: în secolul nostru, femeile s-au afirmat cu succes într-o seamă de ramuri profesionale din care înainte erau excluse; ideea egalității lor civice s-a afirmat de asemenea ca un component *sine qua non* al democratismului orînduirii statale. Argumentele milenare privitoare la incapacitatea femeii de a fi, ca ființă umană, egală ca valoare cu bărbatul, s-au dovedit a fi simple prejudecăți.

Rădăcinile prejudecății etnice se află în copilăria îndepărtată a omenirii. Etnologii, antropologii contemporani sînt cvasi-unanimi în afirmația că toate prejudecățile etnice se trag într-un fel din etnocentrismul strămoșesc, primitiv. Astfel, Claude Lévy-Strauss arată că noțiunea de *umanitate* s-a conturat tîrziu. Originar, umanitatea s-a terminat la granița tribului, a grupului lingvistic sau a

așezării, multe populații primitive denumindu-se pe sine cu un cuvânt care avea semnificația de „om”. În alte cazuri, membrii unui trib se numesc pe sine „cei buni”, „cei excelenți”, chiar „cei perfecți”, ceea ce înseamnă implicit că alte triburi, grupuri umane nu sînt purtătoare ale calităților umane pozitive, ci sînt constituite din „cei răi”, chiar din cei „odioși”, uneori din „maimuțe” sau „păduchi”. Mai mult, în unele cazuri li se refuză străinilor însăși existența reală, ei fiind considerați — denumiți — „umbre” sau „apariții”³. Într-un cuvînt: forma originară, cea mai veche a etnocentrismului a concentrat notele umanității doar asupra propriei etnii. Aceasta este și părerea lui Konrad Lorenz, după care canibalul își consumă hrana fără scrupule, deoarece pe cei aparținînd altui trib nu-i consideră „oameni”, noțiunea aceasta fiind, pentru el, rezervată exclusiv pentru denotarea membrilor propriei etnii⁴. Lorenz denumeste „Scheinartenbildung” — constituire aparentă, părelnică a unei specii — procesul prin care unele etnii percep propria distincție culturală în cadrul umanității ca pe o particularitate *biologică*.

„Concepția pre-științifică despre om poate fi designată în chipul cel mai adecvat ca etnocentrism”, scrie antropologul francez Leroi-Gourhan. După el, esența etnocentrismului constă în postularea etniei ca un fel de ființă ideală, care întruhidează toate calitățile bune și frumoase, așezînd totodată în afara lumii familiare populațiile străine, care încarnează, în înfățișarea și în moravurile lor, urîtenia și răutatea⁵. În mentalitatea arhaică, conștiința identității individului este proiectată asupra conștiinței identității etniei, a comunității, individul se identifică deplin cu aceea comunitate în care s-a născut și de care aparține. Individul își poate realiza identitatea numai prin apartenența sa la comunitate, poate trăi ca ființă umană doar ca membru al comunității date. Se înțelege de la sine că o asemenea mentalitate admite perceperea străinului doar ca membru al comunității străine. Mentalitatea aceasta este *etnocentrică*, întrucît consideră acceptabile doar modelul comportamental și lumea valorică a propriului grup, iar comportamentele și valorile „altora” le consideră din capul locului inacceptabile.

De aici urmează că normele propriului grup sînt considerate a fi etalonul oricărui comportament, criterii ale „normalității” comportamentale. Astfel, ceea ce fac „alii” apare ca abatere de la normalitate, ca devianță condamnată. Aici se află rădăcinile intoleranței față de alteritate. „... în numele a ce este condamnată alteritatea? În numele uneia dintre cele mai gregare, mai obscure, mai nedrepte și mai incoerente prejudecăți”; „o comunitate se proclamă pe sine etalon al frumosului, binelui și adevărului”, scrie Albert Memmi⁶.

Desigur, etnocentrismul originar nu este unul premeditat, ci spontan: „un grup social — ca și un individ, de altfel — manifestă involuntar (neprogramatic) tendința de a se proiecta, în percepția de altul, drept normă sau etalon, de a se considera într-un sens «măsură a lucrurilor». [...] Simpla constituire a unui grup are ca efecte imediate: 1. diferențierea sa de alte grupuri și 2. creditul de pozitivita-

te acordat grupului propriu, tendința de favorizare a acestuia. Constatarea diferenței se proiectează în judecată de valoare. Dar o cultură nu e »bună« sau »rea«, ea e pur și simplu diferită de altele” — scrie Ion Radu⁷. Ultima propoziție din acest citat este esențială: mentalitatea etnocentrică primară poate fi considerată oarecum „naturală”, dar judecata de valoare construită pe baza ei este falsă. Această falsă judecată este susținută, apărută, colportată *ne-spontan* de ideologia etnocentristă a naționalismului. Iar această ideologie este în principiu și în ansamblu incompatibilă cu punctul de vedere științific în disciplinele socio-umane: „datorită relativismului cultural care a pătruns în ultima vreme în științele sociale și umaniste, afirmația că anumite culturi ar putea fi superioare altora e considerată eronată”, scriu Juan Antonio Perez și Francisco Dasi⁸.

Această ideologie, „specificismul și etnicismul ireductibil și intolerant”, este „de origine romantic-naționalistă, orientată spre exacerbară valorilor etnice, de orice categorie și pe toate planurile. Respectiv, proclamarea superiorității lor indiscutabile și în toate domeniile. În același timp, respingerea și combaterea altor valori etnice. Ceea ce duce la convingerea superiorității absolute a valorilor etnice, când acestea intră, în mod inevitabil, în conflict ori concurență, directă sau indirectă, cu alte valori etnice. Raportul de forță se transformă într-un raport valoric de superioritate și inferioritate, în cazul când, pe teritoriul Statului-Națiune, valorile etnice majoritare sînt superioare cantitativ valorilor etnice minoritare. De unde, o cauză continuă de exclusivisme, antagonisme și conflicte. Deoarece orice valoare proclamată nu numai ca dominantă, dar și absolută, devine întotdeauna dogmatică, intolerantă și restrictivă” — scrie, cu dreptate, Adrian Marino⁹. Etnocentrismul este, prin natura sa, ușor de conectat la sistemele politice represive; asupra acestei chestiuni voi reveni.

Mentalitatea etnocentrică așează manifestările propriei comunități în vârful scăării valorilor: „noi” sîntem mai buni, mai frumoși, mai curajoși, mai deștepți; tot ceea ce facem „noi” — sau ceea ce am făcut în trecut — este corect și ireproșabil; cei ce au procedat greșit, incorect, nedrept, irațional au fost întotdeauna alții. Această părere constituie fundamentul moral (iluzoriu) al acelei trăsături a etnocentrismului, după care temelia oricărui act moral poate fi doar slujirea propriei comunități. Pentru imaginea etnocentrică despre lume, notează Csepeli, nu există altă realitate socială decît cea formată din propriul grup și „alții”; importante sînt doar treburile propriului grup; bine este ceea ce e folositor propriului grup, iar rău, ceea ce dăunează acestuia; tot ceea ce este bine poate fi dedus cauzal din acțiunea propriului grup și invers: răul este întotdeauna cauzat de „alții”. Primul comandament etic prescrie deci iubirea și slujirea propriei comunități. Raportarea negativă la „alții” nu este dictată de reavoință, ci de iubirea necondiționată a propriei comunități¹⁰. Etnocentrismul, arată și Manfred Marckfka, înseamnă prioritatea necondiționată acordată, în toate împrejurările,

propriului grup în raporturile acestuia cu vreun altul. În aparență, nu ar fi nimic de reproșat unei asemenea atitudini. Numai că aceasta înseamnă totodată că „alții” vor fi apreciați și judecați în mod negativ și tratați ca atare¹¹. Simplu spus, aceasta înseamnă că într-o relație concretă dintre A și B, a favoriza pe A este în mod implicit și inevitabil egal cu a-l defavoriza pe B.

Cînd vorbim despre faptul că în viziunea etnocentrică primul comandament etic este slujirea propriei comunități, bineînțeles nu formulăm o obiecție împotriva răspunderii asumate de individ față de comunitatea din care face parte. Slujirea propriei comunități este în sine un comandament etic, un element de la sine înțeles al conștiinței normale a identității etnice. Viziunea etnocentrică deformează însă acest comandament, întrucît o așează deasupra oricărei alte cerințe morale. Cu alte cuvinte, interesul comunității justifică și comportamentele sau acțiunile imorale: e voie, e chiar obligatoriu să minți, să comiți falsuri, să uciți chiar; se poate și chiar trebuie falsificată istoria, se poate și chiar trebuie mistificate realitățile prezente dacă așa o cer interesele — reale sau aparente — ale comunității. Aceasta este pseudo-moralitatea, pe care o impune etnocentrismul, a principiului „scopul scuză mijloacele”. Pe deasupra, un asemenea mod de slujire a comunității poate fi eficient doar pe termen scurt, iar pe termen lung se dovedește întotdeauna mai curînd dăunător, decît folositor comunității date.

Sub aspect logic, etnocentrismul păcătuiește și prin subordonarea totală a indivizilor față de imaginea pe care și-o construiește despre grupul sau comunitatea de care individul aparține, prin proiectarea imaginii negative a grupului asupra tuturor indivizilor acestuia, eludînd luarea în considerare a însușirilor personale, diferențiale ale oamenilor ca indivizi. Eroarea logică cunoscută sub denumirea *argumentum ad hominem* ia aici forma unui *argumentum ad tribum*: din moment ce aparține tribului disprețuit, grupului desconsiderat și urît, individul — orice ar face, oricîte calități personale ar avea — nu poate fi decît rău, josnic, periculos.

În cercetările sale de psihologie socială, orientate psihanalitic, Erich Fromm designează etnocentrismul prin expresia „narcisism grupal”¹². Narcisismul, cum se știe, este aberația psihică a omului care se admiră pe sine, îndrăgostit de propria sa imagine. După Fromm, „narcisismul grupal” avantajează coeziunea și solidaritatea intra-grupală, dar constituie totodată și unul din izvoarele principale ale agresivității umane. Individul, pînă nu i se întunecă de tot mintea, poate avea măcar îndoieli cu privire la propria imagine narcisiacă; membrul comunității, stăpînit de etnocentrism, nu are asemenea îndoieli, căci viziunea sa este întărită de aceea a majorității grupului sau etniei. Iar două „narcisiacă grupale” adverse se potentează reciproc.

Se vede din toate acestea: autorii diferiți, care se apropie de pe poziții teoretice diferite de problema prezentată, judecă etnocentrismul în chip identic. Se cuvine însă subliniat că în toate cazurile, prin etnocentrism se înțelege conștiința aberant-

deformată a unei etnii. Etnocentrismul nu este identic cu conștiința firească, sănătoasă a identității etnice, ci varianta împovărată de prejudecăți a acesteia.

Etnocentrismul arhaic consideră că presupusele trăsături negative ale comunităților străine provin din natura acestora; consideră de asemenea că „normalitatea” propriei comunități ține de natura lucrurilor, de natura însăși. Orice etnocentrism ulterior presupune că deosebirile dintre etnii țin de natura lor, mai precis: presupune că pretinsa superioritate a propriei etnii ține de natura lucrurilor, de natura însăși. Variantele moderne ale etnocentrismului își forjează pseudoargumentele privitoare la deosebirile biologice dintre etnii, precum și la inegalitatea valorică a etniilor, pornind de la această falsă premisă. Chiar și atunci când împinge pe primul plan factori de ordin psihic (nu biologic), etnocentrismul are în vedere, în ultimă analiză, trăsături ereditare, reproduse invariabil în șirul generațiilor, deci biologic fundamentate.

Etnocentrismul modern se înrădăcește însă nu numai în mentalitatea străveche, primitivă, ci și în cea puerilă, care o reproduce în chip specific pe cea dinții. Jean Piaget a scos în evidență acest aspect: la început, copilul e egocentric, „prima sa presupunere este că atitudinile provenite din mediul său nemijlocit sînt singurele posibile; acest egocentrism ce se manifestă deopotrivă sub aspect intelectual și emoțional nu este conștient, el urmează în chip spontan din puținătatea relațiilor sociale ale copilului. Odată cu lărgirea ulterioară a experienței de viață, cu lărgirea orizontului său social, egocentrismul inițial al copilului va trăi mai departe în variate forme ale sociocentrismului”. Din judecata conform căreia atitudinile obișnuite în mediul meu sînt cele normale, firești, corecte, se formează ulterior convingerea că atitudinile uzuale în grupul nostru — la început grupul mai mic, apoi unul mai mare — sînt singurele corecte; „de aici provin tensiunile și perturbațiile ulterioare”¹³. Voi adăuga: tensiunile survin dacă grupurile mai mari nu contracarează, ci cultivă egocentrismul grupal, adică etnocentrismul. Alternativa sănătoasă, după Piaget și colaboratorii săi, constă în „tranziția de la egocentrism la reciprocitate”, înțelegerea faptului că celelalte comunități dispun și ele de valori proprii, nici una nefiind privilegiată de la natură. Manipularea etnocentrică împiedică însă răspîndirea în masă a alternativei democratice.

Voi mai adăuga că Piaget nu folosește, în lucrarea citată, noțiunea de etnocentrism, ci vorbește de formarea noțiunii de patrie, a convingerii patriotice. Mai precis — fără a formula în mod explicit aceasta — Piaget vorbește despre varianta naționalistă a patriotismului, care ridică pe primul plan raportarea negativă față de alte țări și popoare. Piaget nu distinge patriotismul firesc și justificat de cel împovărat de prejudecăți; să nu uităm însă că el nu este nici sociolog, nici politolog, cu atît mai puțin om politic.

Mulți alți autori, care condamnă etnocentrismul, procedează în chip asemănător. Și după W. G. Sumner, „invidia etnocentrică strămoșească, vanitatea,

cruzimea și ambiția sînt cele mai puternice elemente ale patriotismului. Asemenea simțăminte pot fi cu ușurință provocate la mase. Cu siguranță, ele se vor bucura de popularitate. Cercetarea atentă scoate însă totdeauna la iveală că nu se întemeiază pe fapte. Niciodată nu se poate dovedi că noi sîntem cu toții buni, iar ceilalți cu toții răi¹⁴. Substituind, în acest citat, noțiunea de patriotism cu cel de naționalism, putem accepta, fără rezerve, ideea. Cunoscutul psiholog american Gordon W. Allport are și el în vedere patriotismul de factură naționalistă, care induce ură față de alte țări și națiuni, cînd notează că „cei mai mari patrioți autoproclamați” se recrutează din rîndul persoanelor în mod extrem orbite de prejudecata etnocentristă¹⁵.

Xenofobie și dominare/supunere. Etnocentrismul arhaic sau pueril-primitiv potențează oroarea (teama, neîncrederea, ura) față de „altul”, în combinație cu alte elemente de conștiință, respectiv cu alte mecanisme de falsă conștiință.

Voi menționa în acest loc concepția lui Th. W. Adorno despre caracterul autoritar, pe care-l consideră caracteristic pentru fascism, dar nu produs de acest regim politic. De ce se lasă majoritatea unei societăți indusă în eroare de către propaganda fascistă, se întreabă Adorno, și răspunde: deoarece fascismul satisface cerințele ascunse ale structurii caracteriale ale acestei majorități, aducînd la suprafață și utilizînd în propriile sale scopuri potențialul antidemocratic existent în mase¹⁶.

Există, după Adorno, un sindrom al trăsăturilor de caracter, care predispune la receptivitate față de mentalitatea fascistă. Persoana „potențial fascistă” este orientată antidemocratic, se simte în largul său într-un sistem autoritar sau dictatorial. Caracterul autoritar izvorăște, după Adorno, din structura instinctuală sado-masochistă, dar se realizează în proporții de masă doar în asemenea împrejurări, în care reușita adaptării sociale pretinde ca individul să-și găsească plăcerea în ascultare și supunere. Este de subliniat nota ambivalentă a caracterului autoritar în viziunea lui Adorno: „În psihodinamica caracterului autoritar, agresivitatea inițială se resoarbe parțial și se transformă în masochism, parțial se păstrează ca sadism, îndreptat spre cei cu care persoana nu se identifică, înspre grupul celor străini. [...] Ambivalența este cuprinzătoare: devine evidentă, înainte de toate, în încrederea oarbă față de putere, precum și în disponibilitatea de agresare a celor ce se arată slabi, a celor designați socialmente ca victime”¹⁷. Victimele predilecte ale regimurilor fasciste, cu deosebire ale fascismului german, erau evreii; ura față de evrei reprezintă deci, în concepția lui Adorno, manifestarea agresivă a caracterului autoritar.

Voi adăuga la acestea doar atît: ceea ce se referea la fascism, în acest context, este totodată valabil pentru toate înfățișările totalitarismului. Deși originar s-a afirmat sub lozincă internaționalismului, regimul comunist a încercat și el — odată consolidat sistemul său de putere — să se justifice în fața maselor prin cultivarea ideologiei și mentalității naționaliste. S-a ajuns la constituirea unui național-comunism, a unui regim hibrid de totalitarism de stînga și de dreapta totodată, deosebit de asupritor al

propriului popor și deosebit de virulent în manifestările sale naționaliste. Regimul lui Nicolae Ceaușescu a constituit un exemplu extrem al acestei variante a totalitarismului.

Fără a porni de pe poziții psihanalitice, o seamă de alți psihologi și social-psihologi au observat legătura dintre etnocentrism și orientarea politico-ideologică de extremă dreapta. Astfel, H. J. Eysenck constată convergența dintre convingerea în superioritatea propriei națiuni și desconsiderarea altor etnii, pe de-o parte și atitudinile conservatoare, conformiste, agresiv-sadice pe de altă parte¹⁸. Această convergență este desigur valabilă și pentru totalitarismul comunist, care a cultivat la rîndu-i conformismul și supunerea, împreună cu atitudinea agresivă față de cei de altă etnie.

O altă analiză demnă de a fi menționată aici pornește de asemenea de la constatarea conexiunii dintre atitudini și sisteme de vederi. Milton Rokeach și Frank Restle disting sisteme de gândire „deschise” și „închise”. Sistemul de gândire „închis” este înclinat spre prejudecăți și favorizează adaptarea necritică la puterea dată, acceptarea subordonării. Prin caracterul „deschis” al sistemului de gândire autorii înțeleg capacitatea persoanei de a recepta și a aprecia critic informația venită din lumea exterioară, de a o folosi ca punct de plecare al acțiunii sale autonome. Numai pe temeiul unui sistem deschis se poate deci raporta persoana în chip activ la mediul său social, poate ea acționa în mod adecvat în raport cu mediul dat. Sistemul închis acceptă necritic informația; cu cît mai închis este un sistem, cu atît mai mult depinde acceptarea unei păreri, atitudini de elemente neesențiale în raport cu logica lucrurilor, de semnale lăuntrice sau de semnale arbitrar emise de puterea dată. Sistemul deschis judecă în conformitate cu logica lucrurilor, rezistă la influențele externe sau interne străine de esență problemei în cauză. Sistemul „închis” cultivă prejudecata, în opoziție cu cel „deschis”, care o exclude, căci își elaborează judecățile pe temeiul faptelor, luîndu-le pe acestea ca temei al acțiunii. Primul se lasă cu plăcere la voia puterii, nu de dragul superiorității argumentelor acesteia, ci deoarece aceasta îl poate pedepsi sau recompensa. Cu cît mai neîngrădită este puterea, cu atît mai intens cultivă ea sistemul „închis” de gândire la supușii săi. „Prin identificarea exagerată cu puterea nelimitată, precum și prin dezarmarea în fața întăririlor arbitrar ce vin din partea puterii, persoana se protejează de fapt împotriva însingurării, izolării, urii față de sine și față de oameni”; în același timp însă această identificare „poate fi instrumentul adecvat al autojustificării pentru carierismul egoist, precum și pentru condamnarea morală a celorlalți”¹⁹. Condamnarea morală a „altora” include însă — nu ura față de oameni în general, ci — ura față de oamenii aparținători altor grupuri, altor comunități.

Rămîne o chestiune deschisă, la care nu voi încerca să răspund: în ce măsură este satisfăcătoare interpretarea psihanalitică a etnocentrismului. După Adorno, deoarece prejudecățile nu sînt întemeiate prin experiență, ele pot fi explicate doar prin impulsurile provenite din abisurile conștiinței²⁰. După Henri Tajfel însă prejudecățile nu sînt produse instinctuale, ci conștiente, deci pot fi înlăturate,

dacă sînt combătute în condiții sociale adecvate²¹. După Rokeach și Restle, modelul uman al gîndirii închise este cel mai bine descris de către behaviorism și psihianaliză — behaviorismul concentrîndu-se asupra impulsurilor externe, psihianaliza asupra celor interne — iar modelul gîndirii deschise este cel mai bine sesizat de psihologia gestaltistă (a configurației), deoarece aceasta din urmă pornește de la presupunerea că omul este o ființă rațională, care acționează prin aprecierea situației date, a cerințelor cuprinse în notele structurale ale acesteia. În realitate însă, omul nu este o ființă nici în totalitate irațională, nici în întregime rațională, el acționează sub puterea unor impulsuri interne și externe, de aceea doar împreună, cele trei orientări surprind complexitatea realității umane. Nu este nici primul, nici singurul caz în domeniul științelor socio-umane, cînd sincretismul pare a fi soluția optimă. Oricum, în problema pe care o cercetăm, cele trei orientări se confirmă reciproc prin concluzia comună la care ajung.

Chiar dacă explicația oferită de Adorno cu privire la „caracterul autoritar” nu este unanim acceptată, cel puțin în ce privește motivația de psihologie abisală, se poate afirma cu siguranță existența legăturii reale dintre mentalitatea încărcată de prejudecata etnică și acceptarea sistemului totalitar. Regimul fascist, întemeiat pe „Führerprinzip” se folosește în chip firesc de naționalismul extremist, ca de instrumentul cel mai eficace pentru manipularea maselor: el prezintă dictatura ca pe singurul remediu în fața amenințării pe care o reprezintă „străinii” dinăuntru și din afară. Toate mișcările și regimurile politice de extremă dreaptă au împletit antidemocratismul cu naționalismul. Dar și regimurile comuniste din Estul Europei, constituindu-se în dictaturi unipersonale, au recurs la naționalism, dovedindu-se totodată a fi nu mai puțin antidemocratice. Acceptarea puterii nelimitate a secretarului general, a conducătorului unipersonal se leagă de mentalitatea că etnocentrismul este „firesc”, este chiar singura atitudine socială posibilă. Subordonarea totală și umilă față de șeful atotputernic merge mîna în mîna cu credința în superioritatea proprie față de „alții”, față de „străinii” dinăuntru și din afară. Nu este deloc întîmplător că cei mai lipsiți de scrupule elogiatori ai persoanei atotputernicului secretar general au fost totodată și cei mai extremiști propagatori ai naționalismului în România.

Legătura dintre supunere și xenofobie are aspecte psihologice și sociologice conexate. Omul slab, neștiutor, fără succes în viață, incapabil de a se realiza prin creație valorică autentică, este înclinat să împărtășească prejudecăți etnice, căci își atenuează sau își compensează propriul sentiment de inferioritate, considerînd pe „alții” ca fiind în *bloc* inferiori. Straturile sociale dezavantajate sînt de regulă receptive la manipularea naționalistă. După psihologul social Elliot Aronson, dacă cineva se situează pe treapta de jos a ierarhiei sociale, ușor i se poate trezi dorința să existe o minoritate și mai năpăstuită, față de care se poate simți și el în superioritate. Mai multe cercetări au arătat că disponibilitatea unor persoane față de prejudecata etnică este bine presemnalată de statutul său social scăzut sau

în scădere²². De asemenea, sînt foarte receptive la manipularea naționalistă straturile ale căror ambiții de ascensiune sînt în neconcordanță cu posibilitățile lor reale; aceasta se referă deseori la diferite grupuri ale micii burghezii, care, în societatea capitalistă, au jucat un rol important în mișcările și în regimurile fasciste. Sub comunism, asemenea rol au jucat unele straturi deznăscute în urma transformărilor sociale structurale efectuate arbitrar de către regim.

Nu se poate îndeajuns sublinia că xenofobia, ura, neîncrederea față de „alții” reprezintă doar o fațetă a ideologiei și mentalității etnocentrice, naționaliste. Cine nu-și poate forma decît o imagine distorsionată despre „altul”, își va construi și despre sine o imagine deformată. De esența etnocentrismului ține ideea și sentimentul excelenței, superiorității necondiționate și indiscutabile a propriei națiuni. „Antisemitismul — scrie Sartre — oferă nu numai plăcerea urii; dacă îl tratez pe evreu ca pe o ființă josnică și pernicioasă, presupun totodată că eu însumi, nefiind evreu, aparțin de o elită. Iar această elită [...] seamănă din toate punctele de vedere cu o aristocrație determinată prin naștere. Nu trebuie să fac nimic pentru a-mi dobîndi superioritatea și orice a-și face, nu pot s-o pierd. Ea îmi este dată odată pentru totdeauna, ca un obiect”²³. Ideea lui Sartre este pertinentă, bineînțeles, cu privire la orice fel de etnocentrism, cu privire la toate naționalismele.

Cel ce este convins că apartenența sa la propria etnie îi asigură o superioritate înăscută, indiscutabilă și pe care nu o poate pierde, trebuie să presupună de asemenea că același lucru este valabil pentru fiecare membru al aceleiași etnii. Considerînd toți indivizii etniei ca purtători ai valorilor esențiale ale acelei etnii, el va renunța la recunoașterea prezenței, în cadrul fiecărei etnii, a întregii game a calităților și defectelor omenești, va presupune că fără excepție, toți membrii propriei etnii sînt buni, frumoși, drepti, eroici etc., iar tot ce e rău, urît, indezirabil în viața reală a etniei provine de la „alții”; om de nimic nu poate fi decît un *străin de neam*.

În orice societate structurată în grupuri distincte, conștiința identității omului include conștiința apartenenței sale la un grup sau la mai multe grupuri determinate. Într-o umanitate împărțită în grupuri etnice diferite, conștiința identității individuale implică conștiința apartenenței de o anumită etnie. Oricine trebuie să aparțină undeva; cine nu-și conștientizează apartenența, se va simți în mod inevitabil străin în această lume. Fără a-ți cunoaște și a-ți recunoaște rădăcinile, nu poți fi tu însuși. Conștiința deznăscutării este o conștiință amară. Unul din sensurile noțiunii de alienare — sensul mai frecvent utilizat, dar mai superficial — este cel care designează faptul și conștiința deznăscutării, însingurării, izolării omului. Sensul mai adînc al alienării trimite la îndepărtarea omului de umanitatea sa, la deformarea morală implicată de dezumanizare. Prejudicata etnică induce o asemenea îndepărtare de la umanitate. Conștientizarea apartenenței omului la etnia sa, asumarea solidarității cu aceasta din urmă constituie antidotul față de alienare în primul sens. Dar identificarea totală, necondiționată, necritică, *impersonală* cu propria etnie, deci etnocentrismul, provoacă

înstrăinarea în cel de-al doilea sens, înstrăinarea omului de valorile umanismului și — prin aceasta — de propria sa esență umană.

Etnocentrismul și psihicul național. Mentalitatea etnocentristă atribuie, de regulă, etniei ce constituie ținta prejudecăților, proprietăți negative, trăsături de caracter condamnabile, comportamente repugnante, un mod de gândire aberant.

Este indiscutabil că toate popoarele, națiunile, naționalitățile au anumite particularități psihice, care își află expresia atât în comportamentul cotidian al membrilor comunității respective, cât și în cultura acesteia. Există o enormă literatură a „specificului național”; în puține domenii ale științelor socio-umane dispunem însă de atât de puține cunoștințe întemeiate pe constatări faptice controlate și unanim acceptate, ca în această privință. Constatările privitoare la particularitățile unor etnii sînt în cele mai multe cazuri pur descriptive și foarte contradictorii, întemeindu-se mai mult pe impresii incontroleabile; prejudecățile țin locul, de prea multe ori, judecăților de constatare corect fundamentate faptic și rațional. Ceea ce se poate afirma cu destulă siguranță în acest domeniu are sens negativ: se vede bine cum nu trebuie să ne apropiem de această temă, dacă vrem să ne menținem în limitele raționalității științifice. Voi încerca, în cele ce urmează, să-mi formulez pe scurt opiniile privitoare la aceasta.

Orice etnie își formează o imagine despre propriile sale particularități. Purtătorii de cuvînt ai naționalismului, publiciști, filosofi, literați, istorici contribuie cu mult zel la desenarea și colorarea în cît mai stridente culori a acestei imagini. Însă o cerință elementară a științificității reclamă neacceptarea ca monetă curentă a imaginii despre sine a oricărei etnii, după cum nici părerea despre sine a oricărei persoane nu poate fi considerată din capul locului ca expresie a unei judecăți obiective, cu atât mai mult dacă autocaracterizarea conține doar elemente laudative.

Același lucru se referă la imaginea pe care o etnie — și cu atât mai mult ideologii naționaliști ai acesteia — o construiesc și o colportează despre alte etnii, mai ales despre cea sau cele desconsiderate, temute, urîte. Este de importanță vitală, consideră G. W. Allport, să nu confundăm caracterul național real cu imaginea prin care unele popoare descriu, reciproc, caracterul național al celuilalt²⁴. Se înțelege de la sine că autoaprecierea unei etnii este deopotrivă slujită de imaginea propriilor — reale sau presupuse — particularități pozitive, cât și de imaginea depreciativă, bogată în particularități negative, a etniei „adverse”. Imaginea prea frumoasă despre noi înșine și cea prea urîtă despre „alții” constituie două aspecte complementare, inseparabile ale aceleași mentalități sau ideologii.

Fie-mi permis să notez aici: principalul indiciu al lipsei de prejudecăți, al efortului de obiectivitate, al lucidității și al moralității persoanei care se pronunță public în aceste probleme este capacitatea sa de a sesiza critic și a recunoaște aspectele nefavorabile ale particularităților propriei comunități, erorile sau neîmplinirile istorice ale acesteia. Este ușor să obții popularitate prin concesii

făcute stereotipiilor etnocentriste. Solidaritatea cu propria etnie, îngemănată cu conștiința răspunderii față de aceasta, impune reacția lucidă la fapte, chiar dacă acestea nu sînt de laudă. Luciditatea manifestată în recunoașterea aspectelor neluminoase — pe care naționalismul a etichetat-o întotdeauna ca trădare — constituie premisa indispensabilă a oricărui efort de optimizare a realităților.

Voi aminti aici o pildă ilustră, cea a lui Thomas Mann. Se știe că acest mare scriitor german s-a opus categoric sistemului hitlerist; a combătut etnocentrismul german, s-a opus tendințelor naționaliste de falsificare prin idealizare a istoriei politice și culturale a Germaniei. Iată o manifestare a acestei poziții. Într-o scrisoare adresată lui Carlo Sforza, datată 13 august 1941, scrie astfel: „... nimeni nu poate spune cît de departe trebuie să ne adîncim în istoria germană, pentru a nu mai descoperi acel spirit, a cărui ultimă înjosire amenință astăzi cu barbarizarea și asuprirea întregii lumi. Cel puțin pînă la Evul de Mijloc; căci [...] chiar la Luther apar trăsături naziste. Și ce grozăvii se găsesc la Fichte! Ce lucruri amenințătoare în muzica lui Wagner și cu atît mai mult în scrierile acestuia! Ce amestec de lumini și umbre la Schopenhauer și Nietzsche!”²⁵. (Trimiterea la Luther privește, probabil, manifestările antisemite ale marelui reformator). Cine înțelege din acest citat că Thomas Mann se pronunță împotriva propriei sale națiuni, nu înțelege nimic. De fapt, critica sa țintește nu demolarea, ci apărarea adevăratelor valori ale culturii, ale națiunii germane.

Revenind acum la relația dintre specificul național și imaginea acestuia în conștiința comună sau/și în ideologie: pentru abordarea cu pretenții științifice, sociologică și social-psihologică, este de importanță capitală distincția dintre realitate și imagine. Imaginea despre orice lucru — o părere, o concepție, o atitudine — poate fi luată obiect al cercetării și — în consecință — tratată ca un *fapt*. Dar este vorba atunci de un *altfel de fapt* decît obiectul însuși, la care se referă imaginea. Dacă un sociolog englez întreprinde o cercetare printre compatrioții săi și constată că optzeci la sută dintre aceștia consideră că francezii sînt nesuferiți și contactul cu aceștia este indezirabil, atunci — dacă cercetarea s-a făcut corect, în mod profesionist — rezultatul va consemna un fapt, anume faptul că majoritatea menționată a populației engleze este de părere că francezii se caracterizează prin trăsături negative. Din aceasta nu urmează însă nici o judecată validă despre particularitățile obiectului însuși, ale poporului francez. Cunoașterea obiectivă a specificului național francez ar putea fi obținută, în principiu, doar printr-o cercetare efectuată nemijlocit asupra obiectului însuși, nu asupra unei imagini a acestuia. Același lucru este valabil — chiar în crescută măsură — pentru designarea specificului național propriu al unei etnii.

Cercetarea imaginii despre sine și despre alții a diferitelor etnii — imagologia — are o bogată literatură științifică, ce se înscrie cu deosebire în sfera — și se efectuează cu mijloacele — psihologiei sociale. Nu există însă, după știința mea,

o literatură științifică propriu zisă, întemeiată pe cercetări empirice, pe constatări faptime obiective, controlabile și unanim acceptabile, privitoare la surprinderea nemijlocită a particularităților naționale ale oricărei comunități etnice. Și nu există așa ceva, deoarece — cel puțin după cunoștința mea — știința nu a aflat încă mijloacele adecvate pentru a întreprinde asemenea cercetări care să conducă la concluzii valide. Literatura totuși existentă în acest domeniu — extrem de bogată de altfel — este de factură filosofic-speculativă, eseistic-literară sau jurnalistică. Ea conține deseori observații profunde și spirituale, întemeiate pe intuiții și impresii. Conținând o mare doză de subiectivitate, ele sînt în principiu incontrollable cu mijloacele științei. Disputa în jurul lor — adesea pasionată, chiar acerbă — este de aceea în principiu indecidabilă, ca orice discuție pur ideologică; părerile unor autori diferiți sînt adesea ireconciliabile, iar opțiunile se fac, în ultimă analiză, mai mult după criterii sentimentale decît raționale.

Afirmația de mai înainte se cere precizată și completată. *Tentative* de abordare științifică a „psihologiei popoarelor” s-au făcut, multe, însă fără rezultat apreciabil. În secolul trecut, s-a manifestat încercarea, inspirată de viziunea romantică despre lume, de constituire a „psihologiei popoarelor” sau *etnopsihologie* ca disciplină aparte a psihologiei, în speță a psihologiei sociale. Această disciplină însă, din secolul trecut și pînă astăzi, „pendulează încă între eseul literar-filosofic și ceea ce numim știință” (I. Radu)²⁶. Etnopsihologia a fost inițiată în deceniul al șaptelea al secolului trecut de către Lazarus și Steinthal, continuată și dezvoltată cu multă acribie de Wilhelm Wundt. S-au scris multe volume sub această specie, care însă nu au depășit, metodologic vorbind, nivelul acumulării de observații, constatări și aprecieri aflate la nivelul simțului comun. Lucrări de acest fel au continuat să mai apară în prima jumătate a secolului nostru, însă în a doua jumătate a secolului al XX-lea această cale a fost în general abandonată. „Din punct de vedere științific, etnopsihologia este o curiozitate și (...) este depășită din punct de vedere teoretic și metodologic” (Liviu Antonesei)²⁷. Cred că se poate risca totodată afirmația că în țările dezvoltate, la popoarele care au trecut de faza căutării propriei identități, a scăzut — dacă nu a și dispărut total — motivația ideologică a unor astfel de întreprinderi, aceea de a-și „înnobilă” propria imagine și de a deprecia imaginea „celorlalți”.

La începutul perioadei de după cel de-al doilea război mondial, reprezentanții antropologiei culturale americane, în speță Abram Kardiner și Ralph Linton au propus o nouă cale pentru surprinderea particularităților psihice ale unei comunități etnice, anume cercetarea și zugrăvirea profilului „personalității de bază” sau a „personalității modale” a comunității respective. Noțiunea de „mod” este una statistică: spre deosebire de *media* statistică a unei oarecare trăsături a unei populații, *modul* indică zona de frecvență maximă a trăsăturii respective în cadrul populației date. „Personalitatea modală este tipul cel mai obișnuit sau cel mai frecvent din cadrul unui grup, ceea ce nu este același lucru cu «personalitatea

medie, și nici nu trebuie neapărat să caracterizeze pe majoritatea indivizilor” (Ake Daun)²⁸. Constituind un pas înainte în raport cu metodele anterioare, mai mult impresioniste ale etnopsihologiei, nici teoria și metodologia „personalității modale” n-a dus însă, după știința mea, la rezultate notabile, valide, în conturarea științifică a profilului spiritual al unor mari unități de populație.

Condiția prealabilă a abordării obiective a specificului național este recunoașterea caracterului statistic al acestei noțiuni, care nu poate fi aproximată pornindu-se de la indivizi izolați, de la cazuri-exemple particulare, ci doar dinspre marile colectivități. Enunțul că englezul este înalt și slab, fumează pipă și reacționează cu sînge rece la neprevăzut nu înseamnă — scrie István Bibó — că toți englezii sînt astfel, nici măcar că majoritatea englezilor se definesc prin aceste trăsături, ci doar că printre englezi, aceste trăsături sînt mai frecvente decît la alte popoare²⁹. Așa este. Ake Daun, cercetătorul suedez mai înainte amintit, subliniază că astfel de constatări au sens doar prin comparații statistice cu alte popoare. O anumită trăsătură, regăsită într-un procent relativ mic la o populație dată, poate fi reținută ca fiind semnificativă pentru aceea populație, dacă la alte populații aceeași trăsătură apare reprezentată prin valori și mai mici. Așa este: un procent de 15% de indivizi caracterizați printr-o anumită trăsătură (indiferent de ce natură) poate fi semnificativ în comparație cu un procent de 7,5% de indivizi purtători ai aceleiași note dintr-o altă populație. Dar un asemenea procent nu permite, nicidecum, caracterizarea globală a populației respective ca fiind purtătoare prin excelență a notei în discuție. În Statele Unite, procentul multimilionarilor (în dolari) este cu siguranță mai mare decît în marea majoritate a restului țărilor de pe glob; mai mare este și procentul gangsterilor; un important procent al populației americane trăiește în limitele pauperității (relative); se poate oare conchide din acestea că „americanul” este multimilionar? Sau gangster? Sau pauper?

Trebuie adăugat: în exemplul de mai sus, Bibó folosește în mod intenționat un enunț de la nivelul conștiinței comune. Aceasta din urmă consideră că englezul este deșirat, fumează pipă și este calm în situații dificile. Abordarea științifică nu poate accepta aprioric această caracterizare, ci trebuie să cerceteze, mai întîi, dacă trăsăturile menționate sînt sau nu prezente la populația cercetată, în al doilea rînd — dacă da — cu ce frecvență sînt ele prezente la membrii acelei comunități naționale. Pînă nu avem dovada empirică, furnizată de cercetări controlabile, nu este deloc sigur că printre englezi se află mai mulți bărbați înalți și slabi, decît printre francezi, că mai mulți englezi, decît olandezi, fumează pipă și că mai mulți englezi, decît suedezi, se caracterizează prin sînge rece, sau chiar că cele trei note s-ar prezenta împreună mai frecvent la englezi decît la orice altă etnie. Eventualele observații, impresii personale, chiar dacă sînt pertinente în privința cazurilor concrete la care se referă, nu dovedesc, la modul propriu, nimic despre etnia în ansamblu. Cu adevărat doveditoare ar putea fi doar o cercetare efectuată asupra unui eșantion

suficient de mare, din toate punctele de vedere reprezentativ pentru etnia în cauză. Cercetarea ar trebui să ofere determinații calitative și cantitative în același timp, adică ar trebui să constate prezența unor trăsături și frecvența lor, măsura concretă a acestei prezențe. Cunoștința de factură statistică este principalul antidot al aprecierilor impresioniste, al afirmațiilor care exagerează sau diminuează arbitrar faptele, al extrapolărilor și al generalizărilor neîntemeiate. Dintr-un fapt sau din câteva cazuri observate, etnocentrismul conchide însă că cei mai mulți membri ai comunității vizate se comportă ca individul observat sau poartă notele de caracter la unii indivizi constatate; pasul următor al construcției etnocentriste este afirmația, prezentată ca sigură, că toți indivizii acelei comunități se comportă și se caracterizează astfel. Eroarea logică a generalizării neîntemeiate, ilicite, este cu deosebire pernicioasă când se exercită în probleme vizînd relațiile interetnice.

Mai departe: prejudecata etnică nu deduce — realele sau presupusele — particularități ale unei comunități din istoria socială a acesteia, ci le consideră ca fiind anistorice, veșnice. Spusesem mai sus că, în ultimă analiză, etnocentrismul modern presupune întotdeauna un substrat ereditar, neschimbător al specificului unei comunități; trăsăturile psihice și spirituale ale etniei sînt deduse și ele din aceasta. Într-o asemenea viziune, etnia „bună” își conservă în orice împrejurare calitățile nobile, pe cînd cea „rea” nu poate scăpa, orice ar face, de însușirile sale deplorabile.

Dacă dorim acum să cercetăm mai îndeaproape problema specificului etnic, consider că este *consult* să-i distingem cel puțin trei componente principale. Vom avea de-a face, mai întîi, cu chestiunea capacităților, inteligenței, creativității unei etnii; în al doilea rînd cu problematica însușirilor sale morale; în al treilea rînd cu alte trăsături ale etniei date, cu notele sale diferențiale manifestate în comportamentul cotidian și în conștiința comună, precum și în creația sa culturală.

În ceea ce privește capacitățile, inteligența, creativitatea, se poate afirma cu siguranță, pe temeiul cunoștințelor oferite de cercetările psihologice moderne, că nu există, în această privință, deosebiri de principiu între etnii. Nu există etnii în ansamblu mai inteligente, mai creative decît altele, nu există etnii în bloc mai deprivate, în privința capacităților sau dispozițiilor ereditare, decît altele. Toate formele și expresiile graduale ale capacităților, inteligenței și creativității se pot identifica, cu o frecvență statistică *similară*, la toate comunitățile, la toate grupurile sociale mari. Nu există în nici o societate grupuri mari, nu există popoare sau națiuni mai bine sau mai prost dotate, în medie statistică, decît altele, din unghiul de vedere al capacităților cognitive, mai bogate sau mai sărace în talente decît altele. Aceste însușiri sau calități prezintă, la toate grupurile sociale mari, la toate etniile, distribuția aproximativ corespunzătoare cunoscutei curbe a lui Gauss. Voi aduce în sprijinul acestei afirmații concluziile unor oameni de știință care s-au aplecat asupra problemei. Voi menționa totodată că reapar periodic, în biologie și în

psihologie și unele opinii contrare, fără ca acestea din urmă să fi putut produce, pînă astăzi, probe convingătoare, acceptate de comunitatea științifică internațională.

Trebuie însă numădecît adăugat că cercetări mai recente permit o anumită nuanțare și precizare a constatării de mai înainte. Psihologia modernă distinge, cum se știe, dispozițiile înnăscute de capacitățile reale ale persoanei; capacitățile se clădesc pe dispozițiile înnăscute, determinate, în preponderență, genetic, dar prezența acestora din urmă nu duce de la sine la formarea capacităților. Constituirea capacităților este un proces complex, în care factori de ordin micro- și macrostructural — de la mediul familial nemijlocit pînă la șansele de școlarizare și de acces la diferite profesii sau de mobilitate ascensională — intervin în chip hotărîtor, cu efecte inhibante sau stimulative. Enunțul de mai sus trebuie deci precizat în felul următor: dispozițiile înnăscute ale etniilor, ale tuturor grupurilor sociale mari, în general, sînt aceleași, deosebiriile dintre condițiile lor de existență pot determina însă diferențe în frecvența statistică a înfățișărilor graduale ale variatelor lor aptitudini sau capacități. „Nu avem nici un motiv să credem că fondul genetic al unei anumite rase sau națiuni predispune întrucîtva la distincție științifică, dar climatul spiritual și fizic joacă cu siguranță un rol în această privință” — scrie Hans Selye³⁰. Ceea ce afirmă cunoscutul cercetător despre excelența științifică se referă deopotrivă la creativitatea din orice domeniu.

Faptul că desfășurarea aptitudinilor depinde în bună parte de împrejurările sociale contribuie de asemenea la mecanismul de autojustificare a gîndirii guvernate de prejudecăți. Asuprirea împiedică realizarea, prin creație valorică majoră, a etniei subordonate, iar asupritorul poate folosi situația de el însuși provocată, ca argument: creația etniei desconsiderate este inferioară, *deci* ea însăși este de valoare inferioară, *deci* pretențiile sale de emancipare sînt nejustificate.

Deoarece afirmarea aptitudinilor, realizarea lor prin creații, valorificarea lor social-umană trece prin influența favorizantă sau defavorizantă a unor complexe condiționări sociale, se înțelege că înfăptuirile culturale ale diferitelor etnii nu sînt egale, popoarele și națiunile nu au contribuit în egală măsură la patrimoniul cultural, universal al omenirii, la dezvoltarea civilizației. Asemenea deosebiri se datoresc parcursului lor istoric diferit; a le folosi drept argumente pentru a susține diferența valorică dintre etnii înseamnă a transforma ilicit efectul istoric în cauză. În fapt, la toate etniile se regăsește întreaga scară a tutor capacităților omenești; diferențele graduale ale dispozițiilor înnăscute sînt mult mai mari în cadrul unei etnii date, decît deosebiriile, socialmente condiționate, dintre etnii. Voi cita aici formulaea concludivă a psihosociologului Otto Klineberg: „... în toate grupurile rasiale există indivizi care sînt dotați, alții care nu sînt, și alții care se situează la un nivel intermediar. Însă, în limita posibilităților noastre de apreciere, *gama capacităților înnăscute și frecvențele diverselor grade de aptitudini ereditare sînt aproximativ aceleași în toate grupurile rasiale*”³¹ (subl. n.). Autorul adaugă într-o notă că enunțul său nu se referă de fapt la grupurile rasiale, ci la cele etnice (idem); așa și este corect.

Despre problematica trăsăturilor morale ale unei etnii trebuie să spunem în principiu aceleași lucruri ca și despre aptitudini. Bunătatea și răutatea, omenia și neomenia se regăsesc în comportamentele unor persoane aparținătoare de toate etniile. Nu există etnii formate numai din indivizi buni sau numai din indivizi răi. Trebuie însă luat în considerare că sistemul de valori morale ale unor etnii diferite — mai ales dacă este vorba de comunități aflate pe trepte diferite ale dezvoltării istorice, trăitoare în cadrul unor modele sociale de tipuri diferite — nu este identic. Poligamia, se știe, nu este admisă în cadrul civilizației europene, dar nu cade sub interdicție morală la popoarele de religie mahomedană. În judecarea morală a unor etnii trebuie deci pornit de la sistemul valoric al etniei respective, în coordonatele acesteia se pot constata variantele și gradele comportamentelor morale și imorale individuale. Fiecare etnie are oamenii săi de bine și criminalii săi. Indivizi mincinoși, hoți, ucigași se află printre membri tuturor etniilor. Statistica mondială a comportamentelor deviante arată, desigur, anumite deosebiri între etnii, dar, de regulă, acestea se pot explica prin condiționări sociale determinabile; aceleași statistici indică anumite schimbări periodice în cadrul câte unei etnii, (ca, de pildă, creșterea fenomenului criminalității în România după schimbarea de regim din 1989), iar acestea din urmă nu se pot nici decum explica prin particularități etnice constante, ci dimpotrivă, dovedesc cu toată claritatea determinația socială a unor asemenea fenomene.

În sfârșit: ca și în cazul aptitudinilor, și în privința trăsăturilor morale deosebirile intraetnice sînt considerabil mai mari, mai semnificative decît cele interetnice. În cadrul fiecărei etnii se pot observa toate gradele comportamentului etic, de la manifestările antisociale, contrare comandamentelor morale, pînă la formele supreme, implicînd jertfa se sine, ale atitudinilor etice.

Prin urmare, adevăratul specific al unei etnii nu trebuie căutat nici în niște capacități sau aptitudini determinate genetic, nici într-o moralitate înnăscută, care ar depăși pe sau ar fi întrecută de cea a altor etnii. Sediul principal al particularităților trebuie căutat, după părerea mea, în cel de-al treilea domeniu indicat în cele de mai sus.

Individul uman este caracterizat, alături de capacitățile și de caracterul său, de o serie de particularități considerate de psihologie ca făcînd parte din notele sale de personalitate: viața sa emoțională, temperamentul său, extroversinea sau introversivitatea sa etc. Un corespondent colectiv al ansamblului acestor note oferă, după părerea mea, adevăratele particularități etnice. Dar nu poate fi vorba de simpla transpunere a unor categorii de psihologie individuală la domeniul psihologiei popoarelor sau națiunilor. Pentru ca notele particularităților etnice să poată fi surprinse în mod concret, pentru ca să se poată formula în privința lor enunțuri serioase, confruntabile cu faptele, controlabile, exprimabile statistic, noțiunile care descriu particularitățile naționale ar trebui operaționalizate, deci desfăcute în asemenea elemente care să poată fi surprinse în mod nemijlocit în realitatea socială. Acest lucru însă nu s-a

realizat pînă acum, după știința mea, de către nimeni; mai mult: nici nu s-au făcut încercări serioase în această privință.

Existența unui temperament meridional, mai vioi și mai impulsiv decît cel nordic, este un fapt cunoscut la nivelul conștiinței comune; tradiționalul sînge rece englezesc, temeînicia și hărnicia germană de asemenea. Se înțelege însă de la sine că nu toți italienii sînt impulsivi, nu toți englezii sînt calmi și nici nu toți germanii sînt harnici și temeînici. Nici măcar în privința acestor note nu este vorba de prezența lor — cu atît mai puțin de prezența lor în măsură egală — în comporamentul fiecărui membru al etniilor respective; mai mult: chiar în aceste privințe fiecare etnie, prezintă toate gradele comportamentelor umane. Aceste — și altele asemenea — diferențe nu sînt valorice, ele indică deosebiri, dar nu implică superioritate sau inferioritate. În plus, și deosebirile de acest fel sînt, foarte probabil, rezultatul unor circumstanțe istorice, nu caracterizează în mod definitiv un popor, o comunitate etnică. Astfel, în secolul nostru o seamă de popoare au adoptat cu succes modul de viață industrial-urban al societății moderne, inclusiv mentalitățile specifice acestui mod de viață, care au caracterizat înainte doar cîteva națiuni ale Occidentului european și ale continentului nord-american.

În cele mai multe cazuri, nici nu pot fi corect apreciate *în sine*: una și aceeași particularitate se poate manifesta în activități creatoare sau distructive de valori. Acel „Grundlichkeit”, temeînicia germană este virtute, cînd se manifestă în munca de toate zilele; ea s-a exprimat însă și în organizarea și executarea genocidului, sub regimul nazist. Punctualitatea funcționarească și disciplina civică — de asemenea cunoscute particularități germane — sînt indiscutabile virtuți într-un regim democratic, devin însă periculoase într-unul totalitar, cum a dovedit-o același exemplu al hitlerismului. Pot menționa și un exemplu contrar: delăsarea și coruptibilitatea funcționarului public nu este, cu siguranță, o virtute în condiții normale, însă în condițiile trecutului regim totalitar din România a contribuit la neexecutarea sau la atenuarea unor măsuri represive, inumane. Puterea împrejurărilor poate schimba semnificația valorică a unor comportamente.

Controverse românești, ieri și azi. Cum bine se știe, în cultura românească s-a scris mult despre spiritualitatea specifică a națiunii. Mulți autori de mare notorietate au întreprins încercări de surprindere a trăsăturilor definitorii ale psihologiei poporului român, dînd naștere la nesfîrșite șiruri de comentarii, unele laudative, altele contestatate, după cum orientarea principală a încercărilor înseși era proponderent jubilantă, de consemnare a unor virtuți de excepție, sau critică, de constatare a unor scăderi. În rîndurile care urmează voi trece în revistă unele din luările de poziție semnificative din ambele categorii, fără însă de a mă pronunța asupra obiectului însuși al discuției: nu discut *cum este* poporul român, ci *cum se scrie* despre el. Am adoptat din principiu punctul de vedere al neutralității axiologice în această controversă, deoarece socotesc că întrebarea, care dintre cele două orientări

este cea corectă, este indecidabilă. Teoretic și metodologic vorbind, atât abordarea „pozitivă” cât și cea „negativă” sînt greșite: nici un popor, nici o comunitate etnică, nici un grup mare de oameni nu pot fi corect caracterizate prin abordări marcate de un *parti pris* generalizator, fie în sens pozitiv, fie în cel negativ. Însă faptul că judecățile prea generale sînt întotdeauna greșite, nefondabile științific ca atare, nu înseamnă că unele și altele dintre constatări nu pot surprinde — în măsuri diferite, de la caz la caz — aspecte reale, elemente de adevăr.

Poate surprinde, totodată, că s-a scris relativ puțin, la noi, pe bază de cercetare empirică, despre atitudinile sociale față de alte etnii, despre imaginea altor etnii în conștiința socială românească și despre imaginea de sine a poporului român. Pot menționa totuși o remarcabilă lucrare din perioada de dinainte de 1944, scrisă de Anatolie Chircev, intitulată *Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la Români*³², lucrare deloc speculativă, ci întemeiată pe o largă cercetare proprie a autorului, care face constatări concrete, cuantificate și se ferește de generalizări neîntemeiate. Se înțelege că totalitarismul comunist nu a îngăduit desfășurarea unor asemenea investigații; s-au făcut însă puține, mult prea puține de astfel de încercări — în raport cu importanța, chiar gravitatea socială a chestiunii — în perioada post-totalitară pe care o străbatem. Pot aminti totuși doi autori care au relatat rezultate serioase ale unor cercetări despre reprezentarea socială a relațiilor interetnice, despre propria imagine și despre imaginea „altora” la români: Ioan Mihăilescu³³ și Septimiu Chelcea³⁴. Aceste rezultate sînt și ele — ca orice, în sfera științei — discutabile. O discuție serioasă se poate întemeia însă doar pe alte cercetări, care să le confirme sau să le infirme pe cele precedente, să indice evoluția în timp a atitudinilor respective, și nu numai la nivel societal general, ci la diferite straturi, cât mai precis circumscrise, ale populației. Ambele cercetări menționate lasă să se întrevadă, în feluri și măsuri diferite, rezultatele educației și propagandei suferite de populație sub semnul retoricii naționaliste. Astfel, la Chelcea, calitățile psihomorale pozitive, autoatribuite de subiecți, sînt mai numeroase și mai puternice decît trăsăturile cu conotație negativă: autoimaginea este mai curînd autolaudativă³⁵. Dă de gîndit, cred, una din concluziile lui Ioan Mihăilescu, după care, în opinia majorității subiecților investigați de dînsul, „situația critică a țării din punct de vedere economic și social este datorată, în principal, acțiunii unor forțe ostile, perfide, care vor răul românilor”; aceste forțe sînt presupuse a fi, bineînțeles, străine de neam, ele au a juca rolul „victimelor culpabile”, a „țapului ispășitor”; „acest mecanism este însă un mijloc de ocultare a realității, un diagnostic social greșit care împiedică găsirea unor soluții obiective și eficiente”³⁶. Voi mai aminti, în această ordine de idei, un șir de sondaje de opinie realizate între 1994—1996 de către IMAS cu privire la *Relațiile interetnice în România*, în care, pe lîngă multe altele, sînt prezentate și unele date cu privire la imaginea reciprocă a românilor și maghiarilor. Cum era de așteptat, în cazul mai

multor perechi de trăsături antinomice (de exemplu: blînd—violent, sever—îngăduitor etc.), caracterizările reciproce sînt mai curînd nefavorabile. Ceea ce este însă mai cu seamă remarcabil: atît românii, cît și maghiarii au o imagine mai categoric negativă despre romi, decît unii despre alții³⁷.

Acestea zise, să ne întoarcem la caracterizările de factură eseistică ale specificului național, atît de frecvente și de importante în cultura românească. „Sub diferite denumiri — constată Dimitrie Gusti — unii cred că pot înfățișa caracterul unui popor în cîteva trăsături generale, fără un studiu prealabil și fără stăruințe speciale. Urmărind în pripă istoria unui neam și cîteva din manifestările lui actuale, sau mult mai simplu, conducîndu-se după cîteva impresii generale și, implicit, superficiale, acești autori se cred îndreptățiți să-și spună cuvîntul și să atribuie de la ei o psihologie specifică fiecărei națiuni, exprimată în cîteva afirmații vagi și cu neputință de controlat. Am putea numi felul acesta de a proceda, metodă deductivă sau, poate mult mai bine, impresionism și diletantism științific, cu toate că îl întîlnim și la autori care altfel se bucură de o faimă științifică pe deplin meritată”³⁸. Gusti nu oferă nici un exemplu din literatura românească a problemei, indică în schimb o seamă de lucrări de psihologie a unor popoare europene, în vogă în vremea sa.

În vecinătatea lucrării lui Gusti, din care am citat rîndurile de mai sus se află scrierea lui Nicolae Iorga intitulată *Originea, firea și destinul neamului românesc*³⁹, din care, despre *firea* neamului aflăm doar că Românul e *mai bun, mai nobil, mai...* decît toți vecinii săi și — în general — decît *orice* alt neam de pe fața pămîntului. La asemenea calități, la asemenea supremație morală și intelectuală, se cuvine, desigur, și un *destin* de excepție; istoria oferă pilde glorioase, dar destinul strălucit urmează a fi realizat abia în viitor. Această viziune — și multe altele ca aceasta — pune între paranteze prezentul, cu dificultățile, contradicțiile și mizeriile ei, pentru abordarea cărora nu are nici un instrument elaborat.

Nu intru în discuța numeroaselor caracterizări filosofico-literare, de felul celor legate de numele patinat al unor Blaga sau Noica, a particularităților spritualității românești. Aceste caracterizări s-au dovedit extrem de atractive și persuasive, datorită, în primul rînd, calităților stilistice, virtuților estetice ale textelor ce le cuprind. Ele se prezintă drept construcții mentale impunătoare, perfect coerente, dar refractare la proba confruntării cu empiria științifică. Totodată, ele se înscriu în seria construcțiilor autoimaginii pozitive, de factură etnocentrică, în care nu pătrunde nici o umbră a raționalității (auto)critice.

Cultura română a produs însă și o seamă de luări de poziție ce poartă vizibil marca efortului de depășire a viziunii etnocentriste, în construirea unei imagini a particularităților poporului român. Iar dacă, adesea, în aceste construcții, accentul cade pe elemente cu conotație negativă, mai mult pe defecte decît pe calități, imboldul lăuntric al autorilor nu este, cu siguranță, mai puțin patriotic decît la autorii imaginilor laudative: nu dorința de „denigrare” a propriului popor,

ci aceea de a-l sluji prin rostirea publică a adevărului, în vederea schimbării în bine, îi animă. Producțiile acesti orientări poartă și ele, însă, pecetea neîmplinilor metodologice la care am făcut referire mai sus și asupra cărora voi reveni.

Cred că, în această ordine de idei, trebuie amintit înainte de oricine Ion Luca Caragiale. Nu voi lua în discuție, firește, opera sa literară, de atâtea ori vehement contestată și atacată și ea, pentru imaginea deloc măgulitoare a nărvurilor publice dominante în societatea românească a vremii pe care, cu atîta forță de penetrație, o înfățișează. În scrierile sale publicistice, Caragiale își formulează adeseori convingerile profund democratice, anti-etnocentriste, înfierînd xenofobia ca pe o manifestare primitivă, dăunătoare însuși poporului care o cultivă sau o tolerează. Moftangiul, scrie el, „urăște cu furie tot ce nu e român, tot ce nu e național”; „ceea ce îl înspăimîntă este o cucerire a Rromâniei pe terenul economic de către infamii de străini, ajutați de copiii vitregi ai țărișoarei lui”; „inimicul comun este străinul! jos Străinismul! sus Rromânismul!!! Oricine gîndește altfel... e un trădător!”⁴⁰. Binecunoscuta caracterizare caragialescă a „românilor verzi” poate fi considerată a constitui portretul perfect, premonitoriu, al tuturor extremiștilor naționaliști din secolul nostru, pînă în ziua de astăzi. Totodată, Caragiale formulează, cu deplină luciditate, ideea fundamentală anti-etnocentristă, democratică, valabilă în toate timpurile: „La noi nu e nici mai multă, nici mai puțină stricăciune decît în alte părți ale lumii, și nici nu s-ar putea altfel. Calitățile și defectele omenești sînt pretutindeni aceleași; oamenii sînt peste tot oameni. [...] Nici un neam de oameni nu-i mai bun sau mai rău, nici unul mai inteligent ori mai prost; unul e mai așa, altul, mai alminterea; dar, la urma urmelor, toți sînt la fel. Zi-le oameni și dă-le pace!”⁴¹.

Avem a ne ocupa aici, mai îndeaproape, de lucrările a doi oameni de știință, care au făcut, ambii, deosebite eforturi de obiectivitate în vederea înfățișării, cu riscul accentuării unor aspecte nefavorabile, a psihologiei poporului român.

Primul este Dumitru Drăghicescu, cu a sa cunoscută carte⁴² scrisă la începutul acestui secol (publicată prima dată în 1907), în mod firesc nu prea agreată de ideologia etnocentristă și deci republicată abia peste aproape nouăzeci de ani, în 1996. În *Introducerea* lucrării sale, Drăghicescu își mărturisește intenția de a-și păstra „nepărtinirea desăvîrșită”: „nu ne vom sfii a pune în toată lumina trebuincioasă relele însușiri și apucături ce se găsesc în caracterul național”, fără desigur a renunța să „învederăm bunele însușiri, tăriile intelectuale și morale, însușirile sufletești de care dispunem...”⁴³. Numai că, în ansamblul textului, tratarea defectelor ocupă un spațiu mai mare decît prezentarea calităților; intenția vădită a autorului nu este de a-și flata poporul, ci de a-l trezi din letargie, de a-i cultiva însușirile de care are nevoie spre a se integra în lumea modernă. Drăghicescu e conștient de faptul că „rănilor sufletești” ale poporului român se datoresc „împrejurărilor nefericite ale istoriei noastre naționale”⁴⁴, totuși, în viziunea lui, este vorba de reacții neadecvate ale

propriului popor la împrejurările istorice nefericite, și nu de deficiențe *induse* de străini, cum încearcă a prezenta lucrurile, în curată tradiție etnocentristă, prefăcătorul volumului⁴⁵.

Metodologic, studiul lui D. Drăghicescu se înscrie perfect în orientarea etnopsihologiei de la sfârșitul secolului trecut și de la începutul secolului nostru. În *Introducere*, autorul își prezintă sursele și mijloacele de investigație: este vorba, în terminologia actuală, de analiza secundară a unor izvoare din cele mai diverse, istorice, literare, documentare, „scrierile oamenilor competenți”, „observările și notele [...] pe care le-au scris despre noi vizitatorii străini”⁴⁶ ș.a.m.d.; bineînțeles însă nu și investigații directe, sociologice sau/și psihosociologice asupra vreunei populații reprezentative. Și încă un aspect fundamental: „studiul psihologiei poporului român însemnează aproape exclusiv studiul psihologiei țaranului român”, subliniază autorul⁴⁷, făcând totuși dese referiri la „viciile” clasei dominante, ale aristocrației românești. Această orientare a sa este perfect îndreptățită, dacă ne gândim la faptul că, la vremea când el și-a elaborat lucrarea, cam nouăzeci la sută din populația țării era formată din țărani. Prin întreaga sa structură și concepție, opera lui Drăghicescu pendulează însă între istorism și anistorism: prezintă niște trăsături psiho-sociale ancorate în istoria socială și explicabile prin particularitățile acestei istorii, dar le înfățișează ca trăsături generale, perene, ale *românului în general*, scoțându-le astfel de sub incidența istoriei, hipertrofiindu-le. La urma urmei, Drăghicescu păcătuiește și el printr-o prea amplă, neîntemeiată generalizare. Tocmai această generalizare a oferit — și oferă și astăzi — suprafață de atac adversarilor săi ideologici. Sentințe de felul: „sforțările incoerente, încordările scurte și întrerupte la ficare moment, viața și acțiunea de azi pe mâine”; „dezordinea activității românilor, lipsa de metodă, graba pusă în orice acțiune și cu deosebire lipsa de prevedere, cu năzuința de a ascunde, de a înșela și de a minți” — asemenea sentințe nu sînt greu de confirmat prin date ale empiriei simțului comun, prin elemente anecdotice ale experienței vieții cotidiene, dar pot fi tot atât de ușor — și cu îndreptățită indignare! — infirmate prin *alte* date ale aceleași empirii a simțului comun, prin referiri la *alte* fapte de experiență cotidiană, prin amintirea unor acțiuni și înfăptuiri durabile și valoroase ale acestui popor.

Preocuparea pentru particularitățile etnopsihologice ale poporului român a fost constant prezentă în creația științifică și publicistică a lui C. Rădulescu-Motru. Voi avea în vedere, în cele ce urmează, trei lucrări esențiale în domeniu: *Naționalismul* (1907), *Psihologia poporului român* (1938) și *Etnicul românesc* (1942). Prima și ultima, reunite, au fost republicate în 1996, la această ediție voi face referiri.

C. Rădulescu-Motru continuă tradiția critică a lui D. Drăghicescu. El se distanțează, voit și conștient, de corul „lingușitorilor” poporului român și dă glas convingerii că doar rostirea adevărului, chiar nemăgulitor, slujește cu adevărat interesele națiunii. Respinge cu indignare ideea curentă la vremea sa, ca și astăzi — a etnocentrismului, că tot ce este condamnat la români provine de la „străini”:

„pentru a cădea în nenorocire, nu este nevoie de dușmani bine pregătiți și învoiați între dînșii, ci sînt îndeajuns faptele noastre, noi ne sîntem nouă cei mai mari dușmani! [...] paraziții răsar din mijlocul neașilor români, bunii noștri frați”⁴⁸. Diagnoza sa despre spiritualitatea românească este foarte asemănătoare cu aceea formulată de D. Drăghicescu și ea merită un citat mai lung. Constatînd cu amărăciune rămînerea în urmă a României, sub aspectele esențiale ale gradului de civilizație, față de Occident, el scrie: „Pentru a ajunge în situația în care am ajuns, nu era dar nevoie de mîna străinilor dușmani: am fi ajuns noi aci unde sîntem, și chiar dacă întreagă suprafața Țării Românești ar fi fost locuită totdeauna de neași Români! Căci dușmanii noștri nu sînt în afară de noi, ci sînt în noi înșine; și ei nu se numesc nici evrei, nici greci, nici bulgăroi cu ceafa groasă, nici nemți, ci se numesc: lenea, minciuna, lipsa de rezistență față de ispita viciului, orgoliul copilăresc, pe care nu-l știm distinge de mîndria cea nobilă, și multe asemeni slăbiciuni, despre cari vorbim adesea între noi, între patru ochi, dar pe cari le ascundem în public de teamă că ne va rîde lumea”⁴⁹. Enunțurile — multe de acest fel — ale lui Rădulescu-Motru sînt la fel de caustice ca cele ale lui Drăghicescu și — totodată — foarte asemănătoare cu acelea din unghiul de vedere al (ne)întemeierii metodologice: la baza lor se află doar aceeași empirie a simțului comun; ca judecăți generale, ele pot fi cu aceeași ușurință acceptate sau respinse, invocîndu-se fapte, întîmplări, exemple particulare, alese la întîmplare.

Ceea ce mi se pare a constitui un plus la C. Rădulescu-Motru este surprinderea împejurării că discursul laudativ, chiar înveșmîntat filosofic, istoric sau poetic, are, de fapt conținut și scop politic, făcînd parte din instrumentarul *politicianismului* atît de detestat de către autor. Politicianismul înseamnă demagogie, iar „prima grijă a demagogului este de a fi pe placul mulțimii [...] demagogii de toate nuanțele, după succesul avut în politică, au pus în circulație tot felul de epitete exagerate, asupra etnicului unui popor...”⁵⁰. (În paranteză fie spus: autorul nostru consideră ca pildă a demagogiei politicianiste pe N. Iorga, „care pentru a cuceri aplauzele mulțimei este în stare să facă toate lingușirile și să zică că neam mai nobil ca al nostru, al Românilor, nu mai există pe suprafața pămîntului; că virtuți mai dumnezeiești ca în sufletul nostru, traco-daco-roman, nu se mai găsesc nicăieri”⁵¹).

Neputînd depăși limitele metodologice, mai sus schițate, ale „psihologiei popoarelor” de factură romantică, raționamentul lui C. Rădulescu-Motru își vădește, la o lectură atentă, caracterul contradictoriu. Demersul său este, conform intenției explicit formulate de autor, unul științific. Metoda preferată — cea comparatistă; termenul de comparație — Occidentul industrial, cu grad înalt de civilizație. Comparația însăși se face însă speculativ, prin *interpretarea* unor fapte de la nivelul conștiinței comune. Mai mult: autorul nostru pendulează, în esență, între alternativele naționalismului „rău” și celui „bun”; dificultatea inerentă a unei astfel de delimitări am analizat-o într-un studiu aparte⁵². În chip vizibil, Rădulescu-Motru nu se poate rupe, în principiu, de unghiul de vedere

etnocentrist, de *orice* naționalism. Astfel ajunge el să facă repetate reverențe pînă și răsismului, național-socialismului lui Adolf Hitler. De aceea, nu poate depăși contradicția între două elemente substanțiale ale raționamentului său, între istorism și anistorism. Pe de-o parte, el consideră trăsăturile etnice (sufletești) ale poporului român — ca și pe cele ale altor popoare — ca fiind *ereditare*, încorporate în destinul istoric al neamului. „Mentalitatea tinereții noastre nu este un accident romantic, ci o fatalitate ereditară” — afirmă el textual⁵³; este vorba de mentalitatea naționalistă, antidemocratică, antioccidentală a unei (semnificative) părți a tineretului, mai ales studențesc, din deceniul al patrulea, mentalitate în a cărei inducere, chiar după spusele lui Rădulescu-Motru, o parte a corpului didactic purta serioase responsabilități. Dacă ar fi într-adevăr vorba de o *fatalitate ereditară*, orice efort de schimbare în bine ar fi zadarnic, din capul locului, inclusiv cel, foarte respectabil, al său. Pe de altă parte, ca și D. Drăghicescu, Rădulescu-Motru subliniază în repetate rînduri că defectele pe care le biciuiește au fost induse de vitregiile istoriei; el vorbește adesea despre influența instituțiilor sociale asupra trăsăturilor sufletești, ceea ce este, cu siguranță, mult mai plauzibil. Dar atunci nu mai este vorba, în sensul propriu, de trăsături etnice perene și nici de particularități exclusive ale psihologiei poporului român, ci de un joc al asemănărilor și deosebirilor cu și față de alte popoare, explicabile prin analogii și diferențe istorice.

Finalitatea tuturor demersurilor lui C. Rădulescu-Motru în problema etnicității și specificității românești este însă de mare actualitate și buna intenție a autorului este în afara oricărei îndoieli. Constatînd în repetare rînduri, cu îndreptățire, rămînerea în urmă istorică a României față de societățile industriale moderne, pentru el problema centrală a „destinului” țării este aceea a modernizării radicale, a alinierii la criteriile de civilizație și cultură ale Europei apusene: „problema cea mare a finalității spirituale românești, în forma ei cea mai restrînsă pentru moment: este sufletul poporului român în acord sau în desacord cu sufletul burghez? De soluțiunea pe care oamenii de știință vor da-o acestei probleme, depinde orientarea noastră politică și culturală în viitor”⁵⁴. „Sufletul burghez” despre care vorbește gînditorul român este *spiritul capitalismului* al lui Max Weber (pe care, de-altfel, C. Rădulescu-Motru nu-l pomeneste). Spiritul capitalismului nu are însă caracter etnic, el este, în esență, același în toate societățile moderne și poate fi implantat, în procesul modernizării, peste tot. Și el este legat de democrație, de ideea egalității tuturor cetățenilor în fața legii, indiferent de etnie. Înainte de a formula dramatica întrebare mai sus citată, Rădulescu-Motru subliniază o seamă de particularități ale spiritului burghez, respectul față de lege, descătușarea inițiativei private și acceptarea liberei concurențe, renunțarea la privilegii pe criterii etnice. Or, „libera concurență nu este cîtuși de puțin intrată în moravurile poporului nostru. Românul cere beneficii pe baza dovezilor că este Român. În nici o altă țară nu se repetă așa des

expresionile: fiu al poporului, fiu al țării... Sînt fiu al țării, deci trebuie să am o parte la beneficii”⁵⁵. Pretenția de privilegii pe bază etnică se află la temelia ideologiei *etnocratice*, a dorinței de supremație politică a etniei majoritare în stat. Iar etnocrația este incompatibilă cu democrația.

Marea întrebare, formulată de C. Rădulescu-Motru, este, cum bine se știe, de stringentă actualitate și astăzi, deoarece în cele aproape șase decenii de cînd a fost așternută pe hîrtie, problema modernizării radicale a societății românești nu a fost nicidecum rezolvată. Problema nu este însă una de ordin metafizic, ci practic-politic, acțional. Nici o ereditate fatală nu împiedică implementarea structurilor socio-economice și instituționale moderne în România. Împreună cu și pe temelia înnoirilor structurale și instituționale se poate schimba și mentalitatea poporului; prin *imobilism*, însă, cu siguranță nu.

Ultimul autor pe care doresc să-l includ în această discuție este Horia-Roman Patapievi. Considerat publicist de vîrf al perioadei post-totalitare, adulat de mulți ca tînăr geniu al literelor și cugetării românești din ultimii ani, vehement și chiar violent contestat și hulit de alții ca adversar și denigrator al propriului popor, Patapievi a scris pagini oricum de neocolit într-o astfel de discuție. Cartea sa *Politice* cuprinde o seamă de reflecții despre profilul spiritual al poporului român, asupra căroră mă voi opri, pe scurt, în rîndurile următoare.

Este ușor de constatat, din capul locului, că Patapievi continuă orientarea critică a predecesorilor săi mai sus cercetați. Nu intenționează să-și măgulească, prin laude, poporul, ci să-l trezească la conștiința propriilor scăderi. Tradiția discursului laudativ, „lingușitor” cum spunea C. Rădulescu-Motru, îi repugnă și ține să se distanțeze explicit de ea: „Noi ne-am împotmolit în această reflecțiune de sine însuși, care s-a dovedit total improductivă, fundatură cleioasă și nu cale de acces. [...] Mania specificului național a început la noi dintr-o conștiință vinovată, ‘lecuită’ apoi prin procedeul impropriu al fraudei pioase”, prin care „românii sînt senzaționali, iar străinii sînt lamentabili, și pentru care orice eșec românesc este tradus ca rezultat al unei conspirații mondiale reușite împotriva noastră”⁵⁶. Întocmai ca și C. Rădulescu-Motru, H.-R. Patapievi consideră că flatarea orgoliului național este contraproductivă, căci împiedică alinierea României la standardele modului de viață occidental: „Ca și în secolul al XIX-lea, salvarea României ține de adoptarea fără rezerve a capitalismului de tip liberal”, iar „ruminarea impotentă și resentimentară a temei specificului național genial ne invalidează, azi, politic. Patriotismul trece numai prin eficacitate și e direct împiedicat de rumegarea viforoasă a acelor cîteva teme fanteziste care dau trup reveriei specificului național”⁵⁷. În paginile cărții lui Patapievi aflăm în schimb — ca și la predecesorii săi mai înainte cercetați — o lungă listă de *defecte* ale poporului român, denunțate și înfierate cu asprime judecătorească: servilitatea, lașitatea, intoleranța, xenofobia, violența combinată cu lașitatea, agitația cuplată cu abulia și altele, nu

mai puțin nefaste. Intelectualul român este, după Patapievici, prin natura sa duplicitar: „e un excelent Mitică, un irecuzabil băiat bun”, care „nu cunoaște abisurile opțiunii: el vinează întotdeauna un scaun orientat de vînturile puterii, dar, ceea ce îl singularizează, el stă numai cu o fesă în el: cealaltă bucă plutește în barca opoziției umoristice, care constituie alibiul său esențial”⁵⁸. Aceste din urmă rînduri puteau fi scrise și de către C. Rădulescu-Motru, ele se potrivesc perfect portretului omului public *politicianist* din perioada interbelică.

Hotărîrea lui H.-R. Patapievici de a se distanța ferm de linia etnocentristă în prezentarea spiritualității românești nu poate fi decît salutată, din unghiul meu de vedere. Cred, de asemenea, că inclinația lui Patapievici de a critica ceea ce el consideră a fi defectele poporului din care însuși face parte — și de care nu se dezice nici o clipă, sub nici o formă — este mai curînd lăudabilă, decît blamabilă, căci izvorește, ca și la D. Drăghicescu și la C. Rădulescu-Motru, din intenția de a-și servi națiunea, de a o trezi, de a o ajuta să-și îmbunătățească prestația istorică. Apariția periodică, în cultura română, a unei personalități culturale astfel orientate nu poate fi considerată decît benefică, ca o contrapondere la fluviul producțiilor de tip etnocentrist, romantic-laudativ, „lingușitor”, cu adevărat contraproductiv sub specia intrării în modernitate.

Nu discut aici conținutul judecăților despre particularitățile, semnalate de Patapievici, ale poporului român. Consider că raționamentele sale, ca și cele ale predecesorilor săi, sînt amendabile sub aspect metodologic, iar o judecată greșit construită nu poate fi, în chip riguros, nici infirmată și nici confirmată. Ca și la autorii mai înainte cercetați, nu există în paginile lui Patapievici argumente susținătoare ale asprelor sale judecăți generalizatoare, altele decît cele ale trăirilor individuale nemijlocite, manifestări de viață recepționate, selectate și interpretate la nivelul empiriei simțului comun. Însă exemple individuale, anecdotice se pot invoca oricîte și pentru, și împotriva oricărei caracterizări, laudative și critice deopotrivă. Istoria, ca și prezentul oricărui popor conține și realizări și neîmpliniri, și fapte de laudă și acțiuni blamabile; printre fiii oricărui popor se află eroi autentici și personalități creative, ca și persoane de moralitate scăzută, indivizi antisociali ș. a. m. d. Nimic nu îndreptățește judecata generalizatoare, construită pe observații necesarmente întîmplătoare și parțiale. „...sîntem un popor cu substanță tarată” — scrie într-un loc Patapievici⁵⁹, urmîndu-l și în aceasta pe C. Rădulescu-Motru și afundîndu-se în aceeași contradicție fără ieșire ca și ilustrul său predecesor: dacă defectele naționale sînt ereditare, ancorate în programul genetic al națiunii, atunci, pe de-o parte, ele sînt scoase de sub incidența istoriei, iar pe de-altă parte orice efort, inclusiv cel al autorului, de a lumina, de a trezi, de a călăuzi prin critică spre modernitate acest popor sînt din capul locului sortite eșecului.

Interesant este că în unele momente ale discursului său, autorul se arată conștient de inconsistența metodologică a judecăților ilicit-generalizatoare: „nu există colectivități cu trăsături epistemologice de individ”, scrie el, spre exemplu, cu profundă dreptate⁶⁰. Într-adevăr: doar despre un individ se poate spune cu temei, după faptele sale, că e brav sau laș, despre o colectivitate — fără probele unei empirii științifice, probabil imposibil de realizat — însă nu. În răspunsul la criticile cu care a fost întâmpinat volumul său, Patapievici formulează o corectă obiecție la „esențialismul” uzat de adversarii săi etniciști, după care „indivizii reali sînt secundari în raport cu realitatea superioară a esenței lor colective (poporul), care e primară”, iar „deducerea individului din colectivitate este singura legitimă”, astfel, „vor fi români *adevărați* numai indivizii care pot fi reduși la norma dedusă din *definiția esențială*”, de pildă cei subsumabili caracteristicilor „ortodoxism, naționalism, tradiționalism”⁶¹. Așa este. Dar acest considerent este deopotrivă valabil pentru judecățile generalizator-laudative ale oponentilor săi etnocenștrști,naționalști, ca și pentru propriile sale judecăți generalizatoare cu semn contrar. Nici calitățile, dar nici defectele „românului” — sau ale membrului individual al oricărei națiuni — nu pot fi deduse dintr-o definiție „esențialistă”, preconcepută, a spiritualității colective a acelei națiuni. „...toate națiunile, luate în concert” au, spune chiar Patapievici, „un echipament complet de salvare”, dat de Dumnezeu⁶², ceea ce, în termeni prozaici, înseamnă că nici o națiune nu este în ansamblu nici mai bună, nici mai rea ca oricare alta, că în fiecare se regăsește întreaga gamă a virtuților și viciilor omenești.

Și iată un ultim aspect pe care doresc a-l introduce în discuție. În cadrul dezbaterilor din jurul cărții lui H.-R. Patapievici, Gabriel Liiceanu a formulat un considerent destinat a-l feri de critici pe autor: preopinienții „uită că există două moduri în care cuvîntul ajunge în lume: unul către o comunitate mică de specialiști și care împinge știința și cercetarea în lume puțin mai departe și altul care intră în lume pe calea sufletului, a artei, a impactului emoțional — și acesta este cazul lui Patapievici. La el teoria nu este o comunicare între două creiere, ci este o comunicare care ajunge la creier trecînd prin inima celui care îl citește”⁶³. Acest considerent scoate lucrarea în cauză de sub incidența criticii științifice, dar îi și barează receptarea aprobativă în universul științei. Și îl înscrie pe Patapievici în adînc înrădăcinata tradiție românească a eseului literar-filosofic ce se auto-delimitează de rigorile raționalității științifice, care apeleză în chip deliberat mai curînd la inima, decît la mintea cititorului. Centrarea excesivă a culturii române pe literatură, în dauna orientării spre știință, a constituit ea însăși, cum bine se știe, obiectul unor periodic reformulate critici, în detaliile cărora nu pot intra aici. Voi cita doar, din nou, din C. Rădulescu-Motru: „... frazele și utopiile sentimentale au stăpînit întreaga dezvoltare a culturii noastre din ultima jumătate a secolului”; „cultul frazei continuă a ne distra de la înțelegerea realității”⁶⁴.

Persuasiunea prin calitățile estetice ale frazei, mai mult decât prin puterea argumentelor raționale, a fost cultivată prioritar de către linia etnocentrist-naționalistă a culturii române, de care Patapievici se distanțează categoric și pe care o combate. Nu cred că preluarea armelor din arsenalul metodologic al adversarului îi poate sluji, cu eficiența dorită, cauza. De altfel, Patapievici se dezice, el însuși, într-un punct al discursului său, de principiul „estetica bună justifică etica proastă”⁶⁵. Că el slujește, cu ardoare și convingere, „etica bună”, mi se pare a fi în afara oricărei îndoieli. Ceea ce nu ne scutește de consemnarea contradicțiilor lăuntrice, a scăderilor metodologice ale acestui discurs.

Există oare vreun antidot la prejudecata etnică? O soluție facilă, rapidă, completă și ireversibilă este cu siguranță de negăsit.

Orice luare de atitudine bine intenționată împotriva prejudecăților etnice, orice afirmare a egalității în drepturi a tuturor etniilor, toate acțiunile menite a promova înțelegerea, încrederea și respectul între etnii sînt binevenite. Abordarea științifică a naturii și rolului social al prejudecăților, propagarea largă a rezultatelor științei în acest domeniu poate de asemenea contribui la răspîndirea luminilor unor judecăți raționale, obiective.

Însă nici luminarea, nici apelul, oricît de convingător, la moralitate, nici acestea două împreună nu sînt, după convingerea mea, suficiente. Principiul luminismului din secolul al XVIII-lea, după care rațiunea însoțită de superioritatea morală triumfă necesarmente, s-a dovedit de mult a fi fost o naivă iluzie. Buna intenție și talentul publicistului sînt necesare, dar nu suficiente pentru victoria cauzei drepte. Bătălia hotărîtoare trebuie purtată pe terenul practicii sociale.

„Pînă ce oamenii văd în conflictele dintre grupurile mari chestiuni personale, pînă sînt că inviolabilitatea lor personală și propria lor imagine este în joc, pînă atunci nu se poate ieși din cercul vicios în urma căruia pe temeiul contradicțiilor obiective de interese apar noi și noi contradicții de interese. Scurt-circuitarea este deci imposibilă. Ne rămîne o singură șansă: de a-i învăța pe oameni că nu cauze personale, ci aspecte obiective generează conflictele intergrupale. Un astfel de demers va fi însă încununat de succes numai dacă se va desfășura pe fundalul unor reforme sociale și se va sprijini pe o puternică legislație, capabile de a preveni discriminările față de minorități și alte grupuri” — scrie Henri Tajfel⁶⁶. Cred că el are în esență dreptate. Atît doar că oamenii nu pot fi „învățați” că pricinile conflictelor intergrupale au caracter obiectiv și nu „personal”, pînă nu se conturează posibilitatea soluționării reale a acestor conflicte, iar aceasta este în funcție de o solidă întemeiere juridică și de complexe transformări sociale. Ceea ce este demn de atenție în textul citat este recunoașterea faptului că soluția trebuie căutată pe terenul realităților sociale, că — altfel spus — problema nu este doar de ordin psihologic, ci și — cu prioritate — sociologic.

Pentru ca nici un grup social să nu fie interesat în menținerea sau resuscitarea prejudecăților etnice, este nevoie de o egalitate juridică reală. În condițiile unei vieți

publice cu adevărat democratice, scad șansele viabilității prejudecăților etnice. În absența regimului totalitar sau autoritar, baza socială a „caracterului autoritar” se îngustează, cel puțin. Dacă etniile se bucură de egalitate socială în cadrul unei țări, iar conflictele internaționale își găsesc o soluție democratică, ele nemaiputând fi utilizate în scopuri etnocentriste, atunci diversiunea însăși își pierde rațiunea de a fi. Totul depinde de reușita sau nereușita încercării de a construi și a consolida o societate care să nu mai aibă nevoie de etnocentrism ca diversiune.

Și totuși: combaterea, cu instrumentarul rațiunii, a prejudecăților etnice — chiar dacă în sine insuficientă — este o datorie a oricărui cărturar cinstit, a oricărui om cu judecata sănătoasă și simțul moral întreg. Chiar dacă nu asigură, în sine, soluția completă și definitivă, această luptă nu este niciodată lipsită de sens.

În lucrarea sa de mai multe ori citată în cele precedente, Adorno subliniază că lupta împotriva fascismului nu trebuie să folosească mijloacele contra-manipulării, ci să se ridice împotriva oricărei manipulări a oamenilor, cultivând conștiința lucidă care nu lasă șanse pentru nici un fel de manipulare⁶⁷. Adorno are desigur dreptate, nu numai cu privire la fascism, ci și la toate felurile de totalitarism. Am vorbit mai sus despre sistemul de gândire deschis, capabil de a surprinde faptele în mod critic, obiectiv, în conformitate cu esența lor; acest sistem de gândire este cel ce trebuie cultivat, el fiind polar opus celui cu care se construiesc și se utilizează prejudecățile. Am subliniat în mai multe rânduri — și revin în finalul acestei scrieri la această idee — că nu se poate combate pe temeuri morale și cu consecvența logică necesară etnocentrismul, decât dacă ne ridicăm nu numai împotriva prejudecăților „altora” față de „noi”, ci și împotriva celor ale „noastre” față de „alții”. □

NOTE:

1. C. Rădulescu-Motru: **Etnicul românesc. Naționalismul**, Editura Albatros, București, 1996, p. 169.
2. Mattei Dogan — Dominique Pelassy: **Cum să comparăm națiunile. Sociologia politică comparativă**, Editura Alternative, București, 1993.
3. Claude Lévy-Strauss: **Rasse und Geschichte**, Suhrkamp, 1972, p. 18—19.
4. Konrad Lorenz: **Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression**, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979, p. 86.
5. André Leroi-Gourhan: **Gestul și cuvîntul**, Vol. I, Editura Meridiane, București, 1983, pag. 37.
6. Albert Memmi: **Portrait d'un Juif. L'impasse**, Gallimard, Paris, 1962, p. 73.
7. Ion Radu ș.a.: **Psihologie socială**, Editura EXE SRL, Cluj-Napoca, 1994, p. 300—301.
8. Juan Antonio Perez — Francisco Dasi: **Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare**. În: Adrian Nicolau (coord.): **Psihologie socială. Aspecte contemporane**, Polirom, Iași, 1996, p. 75.
9. Adrian Marino: **Izolaționismul cultural**. În: **Sfera politică**, nr. 40, 1996, p. 53.
10. Csepeli György: **Bevezetés. În: Előitéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok**, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, p. 15—18.

11. Manfred Markefka, 1974, p. 7.
12. Erich Fromm: **The Anatomy of Human Destructiveness**, Fawcett Publications, Inc., Greenwich, Connecticut, 1973.
13. Jean Piaget — Anne-Marie Weil: *The Development in Children of the Idea of the Homeland and of Relations with Other Countries*. În: **International Social Sciences Bulletin**, nr. 3, 1951.
14. William G. Sumner: **Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége**, Gondolat, Budapest, 1978, p. 11.
15. Gordon W. Allport: **The Nature of Prejudice**, Addison—Wesley, 1977, p. 554.
16. Theodor W. Adorno: **Studien zum autoritären Character**, Suhrkamp Taschenbuch, 1973, p. 13.
17. idem, p. 323.
18. H. J. Eysenck: **Us et abus de la psychologie**, Delaceux et Niestlé Éditeurs, Neuchatel—Paris, 1956, p. 189—196.
19. Milton Rokeach—Frank Restle: *A Fundamental Distinction Between Open and Closed Systems*. În: **The Open and the Closed Mind**, Basic Books, New York, 1960.
20. Theodor W. Adorno, op. cit., p. 12.
21. Henri Tajfel: *The Roots of Prejudice: Cognitive Aspects*. În: Peter Watson (Ed.): **Psychology and Race**, Penguin Books, 1973.
22. Elliot Aronson: **The Social Animal**, Freeman and Company, 1976.
23. Jean-Paul Sartre: **Réflexions sur la question juive**, Gallimard, Paris, 1954, p. 30—31.
24. Gordon W. Allport: **The Nature of Prejudice**, Addison-Wesley, 1954.
25. Thomas Mann: **Scrisori**, Editura Univers, București, 1974, p. 204.
26. Ion Radu ș.a.: **Psihologie socială**, Editura EXE SRL, Cluj-Napoca, 1994, p. 295.
27. Liviu Antonesei: *H.-R. Patapievici, Politice*. În: **Sfera politicii**, 1996, nr. 40, p. 59.
28. Ake Daun: **Mentalitatea suedeză**, Humanitas, București, 1995, p. 32.
29. István Bibó: *A zsidókérdés Magyarországon*. În: **Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok**, Magyar Könyves Céh, London, 1960, p. 275.
30. Hans Selye: **De la vis la descoperire**, Editura medicală, București, 1968, p. 155.
31. Otto Klineberg: *Rasă și psihologie. Problema deosebirilor genetice*. În: **Rasismul în fața științei**, Editura politică, București, 1982, p. 226.
32. Anatolie Chirce: **Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la români**, Editura Institutului de psihologie al Universității, Cluj, Sibiu, 1941.
33. Ioan Mihăilescu: *Stereotipuri mentale și atitudinale în România post-totalitară*. În: **Sfera politicii**, nr. 7, iunie—iulie 1993.
34. Septimiu Chelcea: **Personalitate și societate în tranziție**, Societatea Știință & Tehnică SA, București, 1994.
35. idem, p. 249—253.
36. Ioan Mihăilescu, op. cit., p. 22.
37. **Relațiile interetnice în România, sondaje de opinie 1994—1996**, Institutul de Marketing și Sondaje — IMAS-SA, 1996, p. 24.
38. Dimitrie Gusti: *Știința națiunii*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 17—18.
39. Nicolae Iorga: *Originea, firea și destinul neamului românesc*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938.
40. Ion Luca Caragiale: **Despre lume, artă și neamul românesc**, Humanitas, București, 1994, p. 83.

41. idem, p. 133.
42. Dumitru Drăghicescu: **Din psihologia poporului român**, Editura Albatros, București, 1996.
43. idem, p. 23.
44. ibidem.
45. idem, p. XXII.
46. idem, p. 16—17.
47. idem, p. 19.
48. C. Rădulescu-Motru, op. cit. p. 167.
49. idem, p. 168—169.
50. idem, p. 120.
51. idem, p. 175.
52. Andrei Roth: *Un naționalism „bun” și unul „rău”? Delimitări terminologice și conceptuale*. În: **Polis**, nr. 2/1994.
53. C. Rădulescu-Motru, *Psihologia poporului român*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 168.
54. ibidem.
55. idem, p. 167.
56. Horia-Roman Patapievic: **Politice**, Humanitas, București, 1996, p. 277—278.
57. idem, p. 279.
58. idem, p. 43.
59. ibidem.
60. idem, p. 52.
61. Horia-Roman Patapievic: *Criticilor mei, III*. În: **22**, 21—18 august 1996, p. 11.
62. Horia-Roman Patapievic: **Politice**, p. 294.
63. Gabriel Liiceanu: *Contestarea lui Patapievic — un argument al vieții enorme care se află în el*. În: **22**, 29 mai — 4 iunie 1996, p. 12.
64. C. Rădulescu-Motru: **Etnicul românesc. Naționalismul**, p. 71.
65. Horia-Roman Patapievic: **Politice**, p. 43.
66. Henri Tajfel, op. cit.
67. Theodor W. Adorno, op. cit., p. 14.

*

Andrei ROTH (n. 1927), profesor universitar doctor la Universitatea Babeș—Bolyai, Catedra de Sociologie, Cluj. A publicat cărți de referință, din care amintim: *Axiologie și etică* (1968, Ed. Științifică), *Spre o sociologie a sociologiei* (Ed. Dacia, 1975), *Individ și societate* (Ed. Politică, 1986), *Studii weberiene* (Ed. Clusium, 1995 — în colab. cu Traian Rotaru și Rudolf Poledna).

Cazul Hădăreni

ISTVÁN HALLER

Satul Hădăreni este situat în județul Mureș, pe șoseaua internațională E60, la mijlocul distanței dintre Tîrgu-Mureș și Cluj. Din punct de vedere administrativ, aparține comunei Chețani. Populația de 863 suflete este alcătuită din 595 de români, 138 de maghiari și 130 de romi.

Evenimentele de la 20 septembrie 1993

Conform *anchetei efectuate de Inspectoratul de Poliție al Județului Mureș*, în seara zilei de 20 septembrie, orele 18, Gligor Chețan, în vîrstă de 54 ani, se întorcea acasă cu vaca. După ce a legat vaca de un stîlp, a luat apărarea unei fete, Liana Bucur (studentă la Cluj), agresată verbal de un grup de romi: frații Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș și cumnatul lor Mircea Zoltan. Intervenind și amenințîndu-i cu biciul, bătrînul Chețan a fost lovit pe față și pe corp. Fiul lui, Crăciun Chețan, în vîrstă de 25 de ani, care i-a luat apărarea, a fost înjunghiat pe loc cu un cuțit de Rupa Lupian Lăcătuș și a decedat în mașină în drum spre spital, din cauza hemoragiei interne. Cei trei romi s-au refugiat în cea mai apropiată casă care aparținea unui rom (Lucreția Moldovan). În cîteva minute (sătenii, așteptînd să se întoarcă cireada, erau adunați în zona centrală a satului), în jurul casei s-a adunat o mulțime de oameni (80-100 de persoane), dar din cauza amenințărilor celor aflați în casă nimeni nu a îndrăznit să intre. Șeful de post al Poliției din Chețani, Ioan Moga, ajuns la fața locului în 30 de minute, i-a somat pe cei trei, care însă au refuzat să părăsească refugiul. În jurul orei 19 mulțimea a dat foc casei, încercînd astfel să-i scoată pe romi. Primul ieșit, Pardalian Lăcătuș a fost încătușat de polițist, iar mulțimea a intervenit și l-a omorît în bătaie. La fel și fratele său, ieșit următorul, Rupa Lupian Lăcătuș, a fost ucis. Mircea Zoltan, neavînd curaj să părăsească casa, a ars în interior. Trupul lui carbonizat a fost găsit a doua zi dimineața. În jurul orelor 20, un grup de 20-40 de persoane a pornit spre alte case de

romi. Acest grup a incendiat încă 12 case și a distrus parțial 4 case. Incendiul a fost oprit de pompierii veniți din Tîrnăveni și Luduș în jurul orei 5 dimineața.

Organizațiile neguvernamentale care au anchetat cazul (*A.P.A.D.O.R.-C.H.*, *Liga Pro Europa*) pe baza declarațiilor făcute de martori (romi), au ajuns la concluzii diferite de cele ale Poliției. Romii consideră că incidentul nu a fost întâmplător. În data de 9 septembrie 1993, în urma unui conflict violent dintre două familii de romi din Hădăreni (soldat cu un mort), cel care a cercetat cazul la fața locului (după unii persoana era un polițist, după alți procuror) a sugerat ideea că există posibilitatea de „a-i pune la punct pe țigani”, conform „modelului Kogălniceanu și Bolintin”¹. În urma acestui „sfat”, sătenii au pregătit bîte și așteptau momentul să declanșeze un conflict care să motiveze expulzarea romilor din sat. Unii dintre romi au fost chiar avertizați (Lușcă Moldovan, Iulius Moldovan) de românii din sat (Gheorghe Pop, respectiv Vasile Bucur), spunîndu-le totodată că ei nu se află pe lista celor care vor fi incendiați. Iată faptele în varianta romilor: În data de 20 septembrie, în jurul orelor 18, Gligor Chețan se întorcea de la medicul veterinar, cu care se certase violent. Observînd un grup de romi, alcătuit din Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș, Mircea Zoltan, Lușcă Moldovan și Petru Lăcătuș, care discuta cu Liana Bucur (i-au oferit napolitane), a legat vaca de un stîlp, s-a îndreptat spre ei și l-a lovit pe Pardalian Lăcătuș cu biciul. El a ripostat, dar văzînd că o mulțime se îndreaptă spre grupul de romi cu bîte, a luat-o la fugă, împreună cu ceilalți. Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș, Mircea Zoltan au fugit spre casa Lucreției Moldovan, ceilalți doi în direcții diferite. Ajuns din urmă de români, Rupa Lupian Lăcătuș s-a întors cu un cuțit în mînă și l-a lovit pe cel mai apropiat de el: Crăciun Chețan, care a murit pe loc. Găsind un refugiu în casa Lucreției Moldovan, romii au refuzat să se predea, cerînd garanții că nu vor fi bătuți, ci predați organelor de poliție. Șeful de post al Poliției din Chețani, Ioan Moga, ajuns la fața locului în 30 de minute, i-a asigurat că nu vor păți nimic dacă se predau. Între timp mulțimea (formată din cca. 20-40 de persoane, în afara celor care erau doar spectatori) a incendiat casa. Primul ieșit, Pardalian Lăcătuș, după ce a fost încătușat, a fost dat pe mîna sătenilor furioși, care l-au linșat. Rupa Lupian Lăcătuș, încercînd să evadeze din casă, a fost prins și linșat de-asemenea. Nu a reușit să scape nici Mircea Zoltan, care a încercat să părăsească casa printr-o fereastră din spate; a fost prins, tăiat în bucăți cu lopeți și securi și aruncat înapoi în flăcări². După ce s-au asigurat că cei trei nu mai trăiesc, mulțimea adunată s-a răspîndit în sat în jurul orelor 20 și a incendiat din casele și grajdurile romilor — în total 14 case, alte patru fiind distruse parțial. Deși atît pompierii, cît și Poliția din Luduș și Tîrgu-Mureș au ajuns în scurt timp la fața locului (Poliția din Luduș și pompierii la ora 20), incendierea caselor nu a fost oprită, focul fiind stins doar spre dimineață.

Care dintre cele două variante este mai aproape de adevăr? Cine a fost în legitimă apărare, familia Chețan sau familia Lăcătuș? Aceste întrebări ar fi primit răspuns în urma deciziei unei instanțe judecătorești imparțiale. Un grup de săteni

din Chețani a hotărât însă să se substituie justiției. Au omorât trei persoane, dintre care cel puțin două prin linșaj, au distrus bunurile a 17 familii, pentru că erau romi, aplicând principiul vinovăției colective. Cum în preajma acestor evenimente România a devenit membră a Consiliului Europei, nu au lipsit acele declarații politice, care garantau rezolvarea acestui caz în termenul cel mai scurt posibil³. Totuși, din motive politice, ancheta penală s-a tergiversat timp de patru ani, reconstruirea caselor incendiate nu s-a încheiat nici după cinci ani, iar promisiunea Guvernului României de a despăgubi familiile afectate nu s-a onorat nici măcar în parte.

Raportul subcomisiei parlamentare

Imediat după evenimente, o subcomisie parlamentară, alcătuită din Gavril Dejeu (președinte), Eugen Nicolicea, Emil Roman, Dorel Coc, László Zsigmond⁴, a cercetat cazul la fața locului între 12–13 octombrie 1993, comunicând rezultatele printr-un raport oferit și presei.

În doar două zile, subcomisia a considerat că a reușit să clarifice „împrejurările și cauzele care au declanșat evenimentele din Hădăreni”. Deși stabilește că „incidentul de la Hădăreni nu este dominat în esență și nu are o cauzalitate interetnică”, raportul nu face altceva decât să încerce să învinuiască global populația romă a satului, afirmând că „la baza incidentului stau cauze imputabile unora dintre familiile de romi”, care⁵:

- periclitează stabilitatea raportului etnic printr-o natalitate prea ridicată („familiile de romi au între 5–10 copii”, afirmația fiind în același paragraf în care se menționează că în sat există 33 de familii de romi, 130 de suflete);
- nu sînt băștinași, au venit în sat din localitățile vecine după 1977;
- nu au pămînt, astfel „o parte din ei își rotunjesc mijloacele de subzistență din sustrageri”;
- „nivelul lor de cultură este foarte scăzut, mulți fiind analfabeți”;
- „sînt de religie ortodoxă, dar nu se încadrează în ritualurile și ceremoniile specifice ritualului ortodox”;
- „românii și maghiarii sînt încadrați în cinci asociații agricole; romii au rămas pe din afară”;
- „sfidează normele de ordine” prin „violente verbale, expresii indecente, limbaj trivial, atitudini care lezează bunul-simț”, recurgînd uneori și la „violente fizice, vătămări corporale”⁶.

Între măsurile urgente necesare pentru reglementarea situației din Hădăreni, subcomisia a propus între altele „refacerea grabnică a caselor și a locuințelor distruse; asigurarea temporară a condițiilor de locuit pentru familiile sinistrate” (punctul b.) și „ajutorarea familiilor afectate de evenimente, pentru a-și procura

bunuri imobile distruse sau degradate și a-și reface și alte componente ale gospodăriilor afectate de incendii”⁷⁷ (punctul c.).

„Măsurile pe termen mai îndepărtat”, propuse de subcomisie, și care se referă în exclusivitate la comunitatea romilor, sînt:

- „stimularea și determinarea familiilor de romi de a se integra în muncă productivă și creatoare”;
- „obligarea familiilor de romi de a-și trimite copiii la școală și urmărirea lor de către autorități, pentru integrarea treptată a romilor în viața de ansamblu a locuitorilor satului”;
- „stimularea mentalității de a trăi din cîștiguri cinstite, din muncă, și reprimarea, cu severitate, a tuturor fenomenelor de sustrageri, distrugerii etc.”;
- „reprimarea cu severitate a actelor și a comportamentului contravenind ordinii de drept și regulilor de conviețuire, cu deosebire a manifestărilor violente”.

Limbajul agresiv — ca de exemplu termenul de „reprimare cu severitate” — dar mai ales conținutul prin care se propune o „urmărire” în mod special a romilor, a contribuit la stigmatizarea comunității de romi. În loc să se impună respectarea legilor, „regulile de conviețuire”, stabilite de majoritari, au reprezentat baza unor măsuri luate de Poliția locală (a se vedea capitolele următoare).

Hotărîrea Guvernamentală nr. 636/93 — o obligație nerespectată

La data de 19 noiembrie 1993, Guvernul României a emis o hotărîre semnată de Primul ministru Nicolae Văcăroiu, care a prevăzut constituirea unui fond de 25 milioane lei „în vederea reconstrucției gospodăriilor distruse de incendiul din 20 septembrie 1993” (art. 1). „Din același fond, în mod excepțional, pe baza deciziei unei comisii constituite de reprezentanți ai Consiliului local și ai Consiliului județean, se poate acorda și sprijin financiar familiilor sinistrate pentru înlocuirea unor obiecte casnice de strictă necesitate distruse de incendiu.” (art. 2)

Această din urmă prevedere nu a fost aplicată niciodată. Deși familiile au rămas doar cu hainele care erau pe ele în momentul în care au părăsit satul, nu au primit nici un fel de ajutor din partea Guvernului. Nu s-a respectat nici propunerea subcomisiei parlamentare vizînd asigurarea temporară a condițiilor de locuit: după ce au petrecut cîteva zile sub cerul liber, familiile s-au retras în pivnițe sau la rude, locuind în condiții inimaginabile: de exemplu în pivnița familiei Ghioloanca Lăcătuș (care are aproximativ 20m², fără aerisire), în iarna anului '94-'95, dormeau 14 persoane. Iar ceea ce se credea a fi o rezolvare provizorie, se menține, pentru cinci familii, în continuare.

Guvernul a alocat banii pe baza Hotărîrii, și, concomitent, în noiembrie 1993 s-a format Comisia de reconstruire a caselor din Hădăreni (alcătuită din primarul Gheorghe Găbudean, viceprimarul Vasile Bucur⁸, consilierii județeni Ștefan Lazăr și Andrei Ungváry⁹), dar lucrările de reconstrucție nu au început.

Între timp, sub directa supraveghere a reprezentanților guvernului (Ioan Mureșan, inspector guvernamental și Ioan Racolța, prefectul județului Mureș), la 31 octombrie 1993 s-a format un „sfat al satului”, alcătuit din 25 de persoane auto-propuse¹⁰, eludându-se faptul că există în comună un consiliu local ales în mod liber și democratic. Acest „sfat” a avut un singur scop: expulzarea familiilor de romi din Hădăreni. Ca urmare, au dat dispoziții în acest scop Poliției, primarului, Prefecturii și Consiliului județean. Prefectul județului Mureș, Ioan Racolța acceptînd ca partener de discuții acest „sfat”, s-a subordonat directivelor fixate de acesta, și a trimis o adresă (nr. 2813 din 3 noiembrie 1993) Secretarului general al Guvernului în care l-a înștiințat în legătură cu măsurile ce vor fi luate împotriva romilor:

- șeful postului de poliție din Hădăreni urma să „verifice situația evidenței populației din localitate și să prezinte: domiciliul stabil, adresa flotant sau data cînd s-au mutat în localitate familiile de romi, cu sau fără forme legale”;

- „primarul comunei va prezenta un tabel cu familiile de romi, care au săvîrșit abateri față de normele sociale de bună conviețuire, au antecedente penale și nu sînt acceptați să mai locuiască în sat”;

- „să se facă demersurile pentru evacuarea pe baza documentelor legale, pentru obținerea sentințelor judecătorești în vederea reglementării situației și a îndepărtării din Hădăreni a acelor familii care nu se încadrează în viața social-economică a localității”¹¹;

- „Prefectura și Consiliul județean Mureș vor asigura asistența juridică în vederea întocmirii dosarelor ce vor fi înaintate la organele justiției”.

Inițial, „sfatul” a dorit să expulzeze 29 de familii de romi, lăsînd în sat doar 4 — soarta familiilor considerate „nebăștinașe”, a acelor care aveau un membru care a furat cîndva o găină, sau a celor care pur și simplu „nu sînt acceptați să locuiască în sat” nu este specificată în document. În cele din urmă, „sfatul” s-a lăsat convins să expulzeze „doar” patru familii din sat: Ghioloanca Lăcătuș, Petru Gruia Lăcătuș¹², Adrian Costică Moldovan și Cătălina Lăcătuș. În data de 11 noiembrie, prefectul a afirmat reprezentantului Ligii Pro Europa, că aceste patru familii trebuie „convinse” să părăsească satul „de bună voie”.

La începutul lunii decembrie, Federația Romilor a elaborat un proiect de reconstrucție a caselor, considerînd că lucrările necesită 32 milioane lei (25.000 \$). Federația a presupus, avînd precedente în alte localități unde s-au produs evenimente similare, că în cazul în care casele vor fi reconstruite din banii Guvernului, va exista posibilitatea unei presiuni morale asupra romilor de a renunța la rezolvarea juridică a cazului. Romii din sat au refuzat ajutorul oferit din partea Federației, optînd pentru varianta care li se părea mai sigură — cea garantată de Guvern.

Între timp, Comisia de reconstrucție a caselor a așteptat primăvara; abia în martie a început achiziționarea materialelor necesare. Toate întrebările păgubiților

îndreptate Consiliului județean pentru a afla cum se acordă prioritățile de reconstrucție au fost lăsate fără răspuns (pînă în momentul de față această problemă importantă a rămas neelucidată — Comisia nu a ținut cont nici de numărul minorilor din familiile afectate, nici de situația lor socială; primăria locală a decis conform propriilor interese). La mijlocul lunii mai erau cheltuite 11 milioane lei, din care s-au reconstruit două case. Deși în mod evident suma alocată de Guvern nu acoperea necesarul pentru 14 case, Consiliul Județean nu a cerut suplimentarea fondurilor¹³.

În următoarele două luni au fost cheltuite încă 11 milioane lei, din care s-a reconstruit încă o casă, și au început lucrările la a patra casă. S-a făcut și evaluarea necesităților, cerînd Guvernului o sumă de 52,9 milioane lei pentru cele 10 case nereconstruite¹⁴.

Suma solicitată, redusă la 35 milioane lei, s-a trimis Consiliului județean doar la începutul anului 1995. Din această sumă au fost reconstruite alte patru case.

În vederea reconstruirii celor șase case restante, experții au stabilit suma de 99,3 milioane lei. La începutul anului 1996, Guvernul, încălcîndu-și propria Hotărîre — pe considerentul că s-a dat uitării cazul Hădăreni — a refuzat alocarea sumei necesare. Însă văzînd că din nou cazul Hădăreni începe să revină în centrul atenției unor organizații, Guvernul și-a revizuit politica; nu a trimis bani, dar a cerut o nouă expertiză în legătură cu costurile de reconstrucție.

Astfel, în 1996, erau încă cinci familii ale căror locuințe nu fuseseră reconstruite. Iar casele „reconstruite” sînt adevărate monumente ale dezinteresului Comisiei pentru reconstrucția caselor din Hădăreni față de situația romilor: ele nu au fost tencuite, și zugrăvite (lucrări nespecificate de Hotărîrea guvernamentală); au rămas „goluri” de 25–30 cm între zid și tocul ferestrelor, între zid și ușă; la unele case nu s-a executat tavanul (de ex. la nr. 131), camerele fiind acoperite doar cu țigle etc.

Unele case au fost refăcute din banii proprietarilor — există însă familii care nu-și pot permite acest „lux”, după ce proprietățile lor au fost incendiate, și nici nu au primit pămînt în anul 1994, și-au pierdut slujbele, nemaifiind angajați ca zilieri de săteni.

În luna ianuarie 1997, după numirea noului prefect al județului Mureș, Dorin Florea, Liga Pro Europa i-a prezentat un dosar referitor la cazul Hădăreni. În urma acestei acțiuni, Guvernul format după alegerile din noiembrie 1996 a promis alocarea unui fond de 190 milioane lei pentru reconstruirea caselor. Romii din sat au cerut totodată și numirea unei noi comisii care să supravegheze lucrările, formată din Gheorghe Pantea, primarul comunei, Iulius Moldovan, reprezentantul romilor, Gheorghică Lascău, consilier local și un consilier județean din partea PNȚCD. După trei luni de așteptări zadarnice, s-au reevaluat costurile de reconstrucție, ele ajungînd la 360 milioane lei (incluzînd și sumele necesare pentru repararea deficiențelor de la reconstrucțiile anterioare). Toate evaluările și reevaluările au fost făcute fără rost —

Guvernul României a refuzat alocarea oricărei sume pentru refacerea locuințelor, afirmînd că această sarcină revine Consiliului Județean. Cum Consiliul Județean nu dispune de resursele materiale necesare, nu numai că reconstrucția caselor a rămas nesoluționată, dar nici măcar nu s-a clarificat cui îi revine această sarcină.

Imixtiunea politicului în cercetări

La nici o săptămînă după evenimente (la 24 septembrie 1993), comandantul Inspectoratului de Poliție al Județului Mureș, col. Constantin Palade, a afirmat că au fost audiați 54 de martori și că începe să se contureze în rezultatele cercetărilor grupul de oameni (47 de persoane) care au inițiat acțiunile violente, ca urmare considerînd că, în cîteva zile, prezumtivii vinovați vor putea fi arestați. Această declarație urma să fie una dintre ultimele pe care le-a făcut în această calitate, el fiind trecut în rezervă la scurt timp, unul dintre motive fiind nesoluționarea plîngerilor formulate de localnicii din Hădăreni înainte de evenimentele din septembrie 1993.

Cu ocazia mitingului organizat la Hădăreni la 5 octombrie 1993, președintele filialei Mureș a PUNR-ului, Ioan Judea (cunoscut și pentru implicarea sa în evenimentele din 19–20 martie 1990 din Tîrgu-Mureș) a lăudat fapta comisă de săteni, promițînd celor adunați că nu vor fi condamnați pentru ceea ce au făcut, autoritățile fiind alături de ei. S-a formulat și o scrisoare la acest miting, adresată președintelui țării, Ion Iliescu, Parlamentului și Guvernului, în care sătenii semnatari afirmă că nu mai doresc să trăiască laolaltă cu romii, care ar trebui „să plece de unde au venit”.

La început, dosarul 1/P/1993 al cazului Hădăreni s-a îngroșat rapid: pînă la mijlocul lunii noiembrie au fost audiate peste 50 de persoane.

În data de 29 noiembrie, observînd că lipsește voința procuraturii de a soluționa cazul, avocații Emil Cioloboc și Attila Bence au cerut printr-o adresă trimisă Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel, prim-procurorului Dan Petru „arestarea preventivă pentru săvîrșirea infracțiunilor de *omor deosebit de grav* prev. și ped. de art. 176 lit. a și b Cod penal, cît și pentru infracțiunea de *distru-gere*, faptă prev. și ped. de art. 217 al. 4 Cod penal” a unui număr de 15 persoane. „Considerăm că întreg materialul de urmărire penală aflat în dosarul cauzei Hădăreni, vă dă dreptul la această măsură. [...] Avînd în vedere pericolozitatea infracțiunilor săvîrșite de acești cîțiva din inițiatorii acțiunii Hădăreni, considerăm că tergiversarea arestării acestora și a cercetării lor pentru infracțiunile arătate mai sus, *este nejustificată*. În plus, o parte dintre inițiatorii acțiunii Hădăreni profită de funcțiile pe care le au (cazul viceprimarului) sau de poziția socială pe care o au în sat. [...] Noi considerăm, în calitate de apărători, și *susținem în mod cert și clar*, că în această cauză trebuie să primeze numai *legea* și nu *politicul*.” Adresa a rămas fără rezultat și fără răspuns scris, ca și cele care au urmat-o în 11 ianuarie 1994 și 28 aprilie 1994. Această ultimă adresă menționează și tergiversarea

de către Poliție a rezolvării cazului: „vă solicităm de a urgenta soluționarea celui de-al doilea dosar al cazului Hădăreni — de distrugere, art. 217 al. 4. C.p. — deoarece organele de poliție nici pînă în prezent nu au început cercetarea acestui caz”.

În primăvara anului 1994, prim-procurorul Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș era încă optimist; după prezentarea dificultăților (urmărirea penală „a fost mult îngreunată de atitudinea de solidaritate a localnicilor cu făptuitorii, atitudine concretizată în refuzul de a se prezenta pentru audiere sau refuzul de a da relații în legătură cu faptele pe care le-au perceput sau le-au cunoscut”¹⁵ — în contradicție cu observațiile Subcomisiei parlamentare privind împrejurările și cauzele care au declanșat evenimentele din localitatea Hădăreni, în a cărui Raport se specifică: „Comisia s-a bucurat de înțelegere din partea locuitorilor satului Hădăreni, care au cooperat la aflarea adevărului despre evenimentele petrecute”) — prim-procurorul afirmă: „cu toate dificultățile pe care le prezintă cauza aceasta va putea fi soluționată”¹⁶.

La 21 iulie 1994 a avut loc o „tentativă” de a lua cazul în serios: 8 persoane (7 din familia Bucur) au fost reținute. Conform primelor informații, ele au fost duse la Tîrgu-Mureș în arest preventiv. Forțele politice care promisese sătenilor că nu vor fi trași la răspundere pentru ceea ce au făcut, s-au mobilizat imediat. Cotidianul „Cuvîntul liber” (oficiosul PUNR-ului) din Tîrgu-Mureș, a comentat astfel evenimentele: „Sîntem informați că în dimineața zilei de joi, 21 iulie, un echipaj al Poliției, format din patru polițiști, a arestat șapte persoane din Hădăreni, printre care și un minor. [...] Se apreciază că arestările sînt în legătură cu tragicele evenimente din 20 septembrie 1993, declanșate în urma omorîrii unui tînar român de către romi. Deși locuitorii din Hădăreni sînt obișnuiți cu tot felul de anchete, această masivă și surprinzătoare arestare, în plină campanie de recoltare a grîului, a creat o stare de nemulțumire în masă a locuitorilor satului, pregătiți să-și pună la adăpost, în liniște, frumoasa recoltă.”¹⁷. Ca urmare a presiunii politice, în după-amiaza zilei de 21 iulie, cei opt au fost eliberați. În ziua următoare, prim-procurorul Dan Petru a afirmat că nu a fost vorba de arestare, fiind eliberate doar mandate de aducere pentru cei care au refuzat să dea declarație procuraturii. Întrebat cînd vor avea loc arestări, a răspuns: „după terminarea campaniei agricole”, preluînd ideea cotidianului citat, că în această perioadă criminalii nu pot fi privați de libertate! Cei arestați preventiv au confirmat, de altfel, că la eliberarea lor din Penitenciarul Tîrgu-Mureș s-a invocat motivul campaniei agricole.

Zvonurile legate de acest eveniment au fost variate. Unii dintre angajații procuraturii și avocatul Emil Cioloboc au confirmat existența mandatelor de arestare, dar, conform celor spuse de ei, s-a intervenit „de sus”.

Avocatul Emil Cioloboc, decepționat că într-un an de zile Parchetul de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș nu a fost în stare să soluționeze cazul, a trimis o Notă acestei instituții la 9 septembrie 1994, în care a afirmat că: „La început, s-a tergi-

versat în mod nejustificat felul cum au fost luate declarațiile, acestea fiind luate într-un timp de cercetare foarte îndelungat. [...] S-a ajuns astfel [datorită mobilizării Uniunii Romilor din Tîrgu-Mureș], să se ia de la aceștia [romii] cite 3 declarații de persoană, astfel încît orice declarație în plus devine superfluă, este un non-sens. S-a tergiversat în mod nejustificat de către Parchetul Curții de Apel luarea acestor declarații, însă aceasta a constituit o politică de amîinare și «uitare» a cazului Hădăreni. [...] Nici pînă în prezent, reprezentantul parchetului și conducerea Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel, nu au fost în stare, în «mod voit», să ia declarații complete românilor și ungarilor, participanți la evenimentele din Hădăreni. [...] S-a ajuns la o acțiune de arestare a 8 participanți români și maghiari la evenimentele din Hădăreni, cu concursul Poliției Tg. Mureș și cu avizul Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Mureș, pe baza probelor suficiente aflate la dosar, dar, datorită intervențiilor PUNR-ului, prin avocat deputat Ovidiu Iosif [...], s-a ajuns de urgență la Președenția Republicii, care, prin consilierii săi, l-a informat pe președintele României, și care l-a luat la rost pe procurorul general al României, care, la rîndul lui, a dispus punerea în libertate a prezumtivilor autori — 8 la număr — ai masacrului de la Hădăreni.” Concluzia avocatului: „jocurile politice sînt mult mai puternice decît legea penală, care ar trebui să fie egală pentru toți, astfel încît noi considerăm că fără ajutorul politic al formațiunilor de romi și cu presiuni la Președenția Republicii, cauza nu se va rezolva în vecii vecilor.”

La începutul lunii noiembrie 1994, cazul a fost mutat la Parchetul Militar din Tîrgu-Mureș, motivînd această schimbare cu posibilitatea implicării a doi subofițeri de poliție (Ioan Moga și Alexandru Șuscă) în evenimente (deja cu un an mai devreme ei se aflau pe lista vinovaților prezumtivi, întocmită de avocații Emil Cioloboc și Attila Bence). În paralel, martorii romi au fost influențați de săteni (conform declarației lui Iulius Moldovan) să-și modifice declarațiile în favoarea lor, dînd vina inițierii acțiunii pe cei doi polițiști.

În august 1995, dosarul a revenit la Parchetul de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș. Polițiștii nu au fost găsiți vinovați. Din acest moment a început o plimbare a dosarului pe ruta București—Tîrgu-Mureș. Audierile martorilor au fost reîncepute doar în iulie 1996.

Între timp, atît reprezentanții Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș, cît și cei ai Parchetului General din București au afirmat în discuții particulare cu reprezentanții unor organizații neguvernamentale (A.P.A.D.O.R.-C.H. și Liga Pro Europa), că acest caz, supus intervențiilor politice ale P.U.N.R.-ului, nu va fi soluționat pînă cînd acest partid se află la guvernare.

După schimbările politice din noiembrie 1996, cînd puterea a fost preluată de o coaliție democratică, formată din C.D.R., U.S.D., U.D.M.R., la data de 21 ianuarie 1997, au fost arestați trei inculpați: Pavel Bucur, Petru Bucur, Nicolae Gáll, pentru săvîrșirea infracțiunii de omor deosebit de grav, distrugere prin incendiere și ultraj

contra bunelor moravuri (Petru Bucur este acuzat și de influențarea martorilor). Imediat după această arestare, unele persoane implicate în urmărirea penală a cazului au recunoscut existența presiunilor politice: col. Ioan Pop, comandantul IJP Mureș (în declarațiile prezentate de ProTv, de cotidienele țirgu-mureșene „24 ore mureșene” și „Népújság”), procurorul Liviu Moica (ProTv), col. r. Constantin Palade, fost comandant al IJP Mureș (în „24 ore mureșene” — singura declarație care a numit forța politică care a exercitat presiunea: PUNR-ul).

Arestările au continuat după patru luni. La 6 mai 1997, sub aceleași acuzații, au mai fost reținuți Vasile Bucur Dorel și Severius Ioan Precup. Rechizitoriul întocmit (care conține o lungă „prefață”, în care comunitatea de romi este acuzată de un comportament agresiv, dând impresia că se judecă nu numai asupra persoanelor inculpate, ci — în mod colectiv — și asupra romilor din Hădăreni), îi mai adaugă la lista inculpaților, pentru săvârșirea infracțiunilor de distrugere prin incendiere și ultraj contra bunelor moravuri, pe Vasile Bucur (zis Tulai), Nicolae Bucur (zis Hașchia), Iuliu Bucur (zis Vlaicu Moraru), Vasile Budian, Simion Furdul și Olimpiu Vescan.

Intimidarea comunității de romi din Hădăreni

Romii din Hădăreni au trăit momente de mari speranțe și de mari deziluzii. Promisiunile Guvernului, interesul mare manifestat la început de organizații internaționale față de evenimente au fost urmate de o uitare aproape completă a cazului.

Lipsa sentimentului de solidaritate față de problema celor alungați din casele incendiate a putut fi observată și cu ocazia adunării civice din data de 22 octombrie 1993, organizată la Țirgu-Mureș, care ar fi marcat „începutul manifestărilor de protest nonviolent față de conflictele intra-comunitare care izbucnesc sistematic în diferite localități din țară”¹⁸. La acest eveniment au participat în jur de 30 de persoane, cu organizatori cu tot.

Autoritățile au făcut tot posibilul ca romii din Hădăreni să-și piardă speranța și curajul civic, să redevină robi ai fricii multiseculare, să se simtă neputincioși în fața unei puteri care face orice dorește cu ei. Reluând formularea prefectului județului Mureș, Ioan Racolța, din data de 11 noiembrie 1993, s-a încercat „convingerea” romilor să părăsească satul „de bună voie”.

Cazul Maria Moldovan (Muțica)

În data de 21 septembrie 1993, încercînd să se întoarcă cu o căruță în sat, Moldovan Maria (Hădăreni, nr 195/A, unul dintre martorii principali ai acuzării) și familia ei a fost atacată de un grup de oameni din Hădăreni și a fost amenințată cu moartea. Familia a încercat să se salveze fugind cu căruța, dar a fost urmărită și prinsă din urmă de două mașini ale Poliției din Luduș, în care se aflau și civili din Hădăreni. Moldovan Maria și fata ei gravidă, Violeta, au fost bătute în mod

bestial de ofițerul de poliție Nicu Florentin Drăghici și de Constantin Furdui. Medicul legist a constatat multiple leziuni traumatice¹⁹. Deși au existat martori oculari, Procuratura Militară a emis ordin de neîncepere a urmăririi penale, observînd neconcordanțe între declarațiile martorilor: în declarațiile luate cu o lună după evenimente (24 octombrie) s-au strecurat greșeli referitoare la data evenimentului: în cea a lui Maria Moldovan figurează data de 23 septembrie 1993 (inițial 22, corectat ulterior; declarația nu a fost scrisă de ea, ci doar semnată); în declarația martorei Mărioara Lăcătuș data de 21 octombrie (în mod evident este o scăpare a aceleiași persoane care a scris declarația). Deși data evenimentului (21 septembrie) reiese foarte clar din împrejurările descrise, totuși Procuratura Militară, folosindu-se din plin și de incapacitatea reclamantei de a se exprima cu o claritate corespunzătoare, a închis cazul, opunîndu-se astfel trimiterii locotenentului major de poliție în fața Tribunalului Militar.

Amenzi pentru perturbarea liniștii publice. Cazul Maria Moldovan.

Pe baza măsurilor propuse de Raportul subcomisiei parlamentare (punctul e.: „adoptarea de către organele de ordine a unor măsuri ferme și juste de menținere a ordinii și liniștii publice”), polițiștii postului înființat în Hădăreni imediat după evenimente au aplicat amenzi romilor, ori de cîte ori ei au avut ceva de comentat sau reclamat. Astfel și altercațiile verbale dintre romi și români au fost considerate ca perturbare a liniștii publice, pasibile de amendă — dar numai romii au primit astfel de amenzi²⁰.

Maria Moldovan (Hădăreni nr. 131, a nu se confunda cu cazul anterior) a fost amendată cu suma de 10.000 lei pe baza procesului verbal seria N nr. 619947, pentru că în data de 21 noiembrie „la ora 17.45 a perturbat liniștea locatarilor din sat Hădăreni strigînd că fiul ei a fost bătut”. Rar se întîmplă ca cineva să fie amendat pentru un strigăt de ajutor, mai ales dacă a fost rostit în plină zi, în afara „orelor de liniște”. Considerînd că dreptatea nu poate fi denaturată la infinit, Maria Moldovan a contestat amenda la Judecătoria Țîrgu-Mureș, unde s-a deschis dosarul nr. 17615/1993. În timp ce dosarul era pe rol (avînd termen de judecată la 26 august 1994), amenda a fost transformată în 33 de zile închisoare de aceeași judecătorie (sentința civilă nr. 3767 din 1 aprilie 1994 din dosarul nr. 1888/94), care a și emis în data de 9 mai mandatul de arestare nr. 551/94, pe baza căruia Maria Moldovan a fost închisă la Penitenciarul din Țîrgu-Mureș în data de 15 iunie. Maria Moldovan a afirmat că nu i s-a comunicat motivul real pentru care a fost dusă de mașina poliției la Țîrgu-Mureș — a fost indusă în eroare, polițistul spunîndu-i că este chemată pentru a da o declarație în legătură cu evenimentele din 20 septembrie. După ce a plătit amenda de 10.000 lei, și în urma insistențelor avocatului Emil Cioloboc și ale Ligii Pro Europa (cei din penitenciar au afirmat, că fiind vineri, orele 13, nu mai este nimeni care poate semna biletul de eliberare(!) —

semnat în cele din urmă de comandant, cu nr. 7696, dar în lipsa șefului biroului evidentă), Maria Moldovan a fost eliberată la data de 17 iunie.

Liga Pro Europa a adresat scrisori atât Judecătoriei din Tîrgu-Mureș, cât și Ministerului Justiției pentru a lămuri cui aparține vinovăția arestării unei persoane fără temei legal (pentru neplata unei amenzi atacate în justiție); prima instituție a evitat răspunsul, iar Direcția Judiciară și a Notariatelor din cadrul Ministerului Justiției a considerat că vina nu aparține Judecătoriei — lăsînd fără răspuns a doua posibilitate: cea a unui viciu în procedura judecătorească din România.

Conform sentinței civile nr. 9581 din 7 octombrie 1994, s-a respins plîngerea Mariei Moldovan, considerîndu-se că „faptul că fiul contravenientei într-adevăr ar fi fost tratat de către organele de poliție în mod necorespunzător, nu îndreptățește pe petiționară ca prin strigăte să tulbure liniștea locuitorilor din localitate”.

Amenințări cu repetarea incendiului

Văzînd că este la adăpostul politicianului, grupul de incitatori și-a reluat activitatea în cursul lunii decembrie 1993. La 14 decembrie, întîlnindu-se în Luduș, Florin Lăcătuș (fratele victimelor, în vîrstă de 17 ani) și Eugen Bucur (33 de ani) au sărit la bătaie. Întorcîndu-se acasă, bandajat pentru o arcadă ruptă, Eugen Bucur a incitat populația împotriva romilor. Ca urmare, la 14 și 15 decembrie s-au tras clopotele bisericii ortodoxe ca semn de începere a incendierii caselor. Poliția a intervenit în ambele cazuri, însă nu a aplicat nici o amendă. Toate familiile de romi au părăsit satul în ambele zile, dormind sub cerul liber. În preajma sărbătorilor de Crăciun au dormit îmbrăcați și încălțați, fiind pregătiți în orice moment să fugă la nevoie.

Biserica împotriva comunității de romi

Încă din primele momente, preotul ortodox al satului a luat o atitudine negativă împotriva romilor din sat: a refuzat înmormîntarea morților romi care erau ortodocși și i-a expulzat din biserică pe cei care doreau să participe la slujbă. Romii s-au adresat Mitropolitului din Alba Iulia pentru rezolvarea situației (scrisoare din data de 23 iunie 1994), dar nu au primit nici un răspuns.

Problema terenului agricol

Din primăvara anului 1994, romii care nu aveau teren agricol în proprietate privată, nu au primit suprafața de 50 de ari, care se acordă în acest caz unei familii pe baza Legii nr. 18/1991 (Legea fondului funciar). Consiliul local a refuzat categoric rezolvarea situației, fără să motiveze această atitudine. Doar în cursul lunii iulie, datorită intervenției Prefecturii²¹, s-a atribuit familiilor de romi jumătatea suprafeței prevăzute de lege, pe un teren nepotrivit agriculturii (tarlaua „Meriște”), care nu a fost lucrat în ultimele decenii²².

Cazul Octavian Roștaș

Lui Octavian Roștaș (Hădăreni nr. 78) i s-a suspendat timp de 30 zile contractul de muncă din partea societății Industria Sîrmei din Cîmpia Turzii (unde lucra ca portar) din data de 28 iulie 1994, această hotărîre fiindu-i comunicată prin adresa nr. 1973 din 4 august 1994. Conform dispoziției 802 din 1 august, suspendarea este cauzată de „încălcarea consemnului de pază în noaptea de 25/26 iulie 1994, permițînd accesul în societate a 3 persoane care nu sînt angajate la I.S.C.T., iar la scoaterea vagonului cu 2309 kg profile laminate nu a efectuat controlul”. Conform celor spuse de Octavian Roștaș, hoții au pătruns pe poarta nr. 12, timp în care el era în post la poarta nr. 13, iar pentru verificarea vagoanelor nu au existat condiții, toți portarii de la Industria Sîrmei fiind constrînși astfel să încalce consemnul, care prevedea ca obligație de serviciu controlul vagoanelor. Scrisorile adresate de Liga Pro Europa către Industria Sîrmei și către Poliția orașului Cîmpia Turzii au primit răspuns²³, dar nu și întrebările care se refereau la numărul porții pe care au pătruns hoții (confirmînd doar, că Octavian Roștaș era în post la poarta nr. 13).

Poliția nu a eliberat un nou aviz de portar, iar Octavian Roștaș a refuzat să se întoarcă la Industria Sîrmei ca muncitor necalificat, într-un colectiv ostil lui din cauza severității cu care controla personalul la poartă. Din cauza absențelor nemotivate, i s-a desfăcut contractul de muncă în data de 9 noiembrie 1994 în temeiul prevederilor art. 130 lit. i din Codul muncii.

Refuzul reconstruirii unor case

Declarațiile oficiale niciodată nu au răspuns precis la întrebarea dacă toate casele incendiate vor fi reconstruite sau nu²⁴.

Primul document care indică unele probleme în acest sens este informarea trimisă de Prefectura județului Mureș (nr. 1769) și a Consiliului județean Mureș (nr. 2810) din 30 iunie 1994, Departamentului pentru Administrație Publică Locală a Guvernului României: „una casă se află pe un teren de la fostul CAP, iar ulterior revendicat de un alt cetățean, în baza Legii nr. 18/1991, urmînd ca aceasta să fie reconstruită pe un alt amplasament”. Cum în localitatea Hădăreni nu există teren intravilan corespunzător, familia lui Lucaci Moldovan a fost îngrijorată, nu fără motiv, că va fi expulzată, iar casa va fi reconstruită în afara localității. Deși Legea fondului funciar este clară²⁵: nu se poate reda un teren pe care ulterior, cu toate formele legale, s-a construit o casă, atît Prefectura, cît și Consiliul județean au acceptat ideea de a reconstrui casa într-un alt loc. Nici o întrebare legată de acest amplasament nu a primit răspuns, ambele instituții refuzînd rezolvarea situației în conformitate cu legile statului²⁶. Casa, care la început avea doar acoperișul distrus de incendiu, s-a ruinat cu timpul. În patru ani zidurile s-au demolat, rămînînd doar un zid în înălțime de 40-50 de cm. Nici

pînă azi nu s-a clarificat ce se va întîmpla cu această casă. Lucaci Moldovan s-ar mulțumi și cu o casă asemănătoare cu a lui, într-o altă localitate.

Nota informativă privind situația reconstrucției²⁷, întocmită de primarul comunei Chețani, Gheorghe Găbudean, prezintă încă două cazuri: „Casa nr. 33, proprietar Lăcătuș Ferdinand, este învecinată cu părinții victimei Chețan Crăciunel, decedat în cursul evenimentelor din 1993 și care nu acceptă să fie vecin în continuare cu familii de țigani. Propun ca această casă să fie reconstruită pe grădina tatălui său Lăcătuș Petru din Hădăreni nr. 6.” (după propunere, cu scris de mîină, apare: „Părinții nu sînt de acord”); „Lăcătuș Cătălina, nr. 161 Hădăreni, decedată, a fost mama celor 2 criminali din timpul evenimentelor din septembrie 1993, care s-a stabilit actual în orașul Luduș. Propun ca această casă, dacă vor fi alocate sume de la Guvern, moștenitorii să-și construiască casă unde vor ei.” (sic!)

Prefectura județului Mureș, prin noul său prefect, numit în noiembrie 1995, Gavrilă Țîru (P.U.N.R.) a refuzat să ia măsurile necesare atît împotriva caracterului șovin al notei trimise de Gheroghe Găbudean, cît și pentru garantarea reconstrucției caselor pe amplasamentul inițial²⁸.

Cazul Sándor Csorkuly

Activitatea organizațiilor neguvernamentale, a liderilor romilor nu a fost bine văzută de oficialități. Astfel, persoanele care s-au deplasat la fața locului pentru anchetă au fost legitimate de organele de poliție, fără să li se acorde minimul de siguranță (au existat situații în care persoanele interesate de caz au suferit agresiuni, iar poliția, de față, nu a intervenit — cum s-a întîmplat în noiembrie 1994, cînd un grup de experți străini, însoțiți de Florina Zoltan, sora victimelor Lăcătuș și soția lui Mircea Zoltan, au dorit să viziteze satul). Uneori chiar s-a încercat să se blocheze vizita persoanelor „nedorite”, cerîndu-se un aviz favorabil în acest sens din partea Primăriei din Chețani.

Raportul Serviciului Român de Informații privind activitatea S.R.I. în perioada octombrie 1993 – septembrie 1994 aducea grave prejudicii la adresa unuia dintre liderii romilor, constituind o amenințare către toate persoanele implicate în cercetarea cazului Hădăreni. În acest raport se afirma:

„Csorkuly Sándor, liderul filialei din Tîrgu-Mureș a Uniunii Liber Democrate a Romilor din România a furnizat unor organisme internaționale date tendențioase despre conflictul de la Hădăreni, deturnîndu-l din sfera antisocialului și infracționalității de drept comun în domeniul confruntărilor interetnice.

Pentru internaționalizarea așa-zisei probleme a țăganilor din România, s-a deplasat în Ungaria și Germania, unde a contactat reprezentanți ai unor organisme internaționale.

Astfel de date a furnizat și unor delegații străine prezente în România pentru investigarea și mediatizarea cazului Hădăreni, precum și unor corespondenți de

presă din Anglia, Franța, Germania și SUA. Ulterior realizării acestor acțiuni, el a primit din străinătate un microbuz, o călătorie gratuită în Germania, diferite sume în valută și alte bunuri materiale.

Poziții asemănătoare au adoptat și alți romi — în scopul dobândirii unor avantaje materiale ori satisfacerii veleităților de lideri ai etniei la nivel național.”

După cum a declarat Sándor Csorkuly²⁹, acest fragment de raport se bazează în totalitate pe afirmații false: nici măcar denumirea organizației (Uniunea Romilor din Județul Mureș) a cărui reprezentant este (și membru în Consiliul Județean) nu se cunoaște corect de S.R.I.; microbuzul amintit se afla în proprietatea sa dinaintea evenimentelor din Hădăreni, iar în Germania a fost între 20 noiembrie – 5 decembrie 1992, și nu ulterior datei evenimentelor de la Hădăreni, 20 septembrie 1993. „Ca orice cetățean al țării, am dreptul să întretin relații cu organizații internaționale. [...] Documentele pe care le-am pus la dispoziția lor erau documente oficiale — legate de cazul Hădăreni — semnate de conducătorii unor instituții de stat. [...] Sînt îngrijorat pentru faptul că S.R.I.-ul face publice informații greșite fără o documentare serioasă și că această instituție lezează drepturile constituționale cu privire la dreptul la informații. [...] Consider că această parte a raportului are menirea de a intimida acele persoane și organizații care militează pentru respectarea drepturilor omului.”³⁰

Epilog

Cu fixarea primului termen de judecată (la 11 noiembrie 1997), organizațiile neguvernamentale implicate în soluționarea acestui caz, printre care și Liga Pro Europa³¹, și-au atins scopul. În sfîrșit, după mai bine de patru ani, o justiție imparțială poate să-și spună cuvîntul.

Prima fază a cazului Hădăreni, cea a luptelor „subterane” pentru înfăptuirea obligațiilor statului de drept, a luat sfîrșit. Cît de competentă va fi instanța în a afla adevărul după atîția ani în care s-a dezvoltat o întreagă mitologie în jurul cazului? Se va urmări găsirea unor țapi ispășitori pentru a arăta o vitrină lumii democratice care așteaptă soluționarea cazului sau adevărații vinovați vor răspunde pentru faptele lor? Sînt întrebări, cărora li se poate da răspunsul doar după sentința finală. □

NOTE

1. La Mihail Kogălniceanu (jud. Constanța) au fost incendiate 32 de case și distruse încă 4 în data de 9 octombrie 1990; în zona Bolintin (jud. Giurgiu) au avut loc evenimente asemănătoare la Bolintin Deal (6–7 aprilie 1991, 22 case incendiate, 2 distruse), Ogreneni (16–18 mai 1991, 21 case incendiate), Bolintin Vale (18 mai 1991, 13 case incendiate), Găiseni (5 iunie 1991, 3 case incendiate, 6 distruse). Înaintea evenimentelor din Hădăreni, în aproximativ 30 de localități din România au avut loc astfel de agresiuni colective împotriva comunităților de romi.

2. Familia lui Mîrcea Zoltan a încercat să lămurească condițiile în care el a decedat. După ce Laboratorul de Criminalistică din București a studiat osemintele, specialiștii nu a reușit să ajungă la altă concluzie decît că ele „sînt umane”.

3. Aceste declarații politice au fost imediat receptate și apreciate. La data de 4 noiembrie 1993, reprezentantul din Maryland al Congresului american, Hon. Steny H. Hoyer a spus următoarele: „Guvernul României a elaborat prompt raportul legat de acest caz, și a menționat că se vor lua măsuri pentru investigarea cazului și pentru trimiterea în judecată a persoanelor incriminate. Guvernul a oferit totodată suport financiar reconstruirii caselor distruse.” A remarcat însă ca factor negativ limbajul poziției oficiale care „dă impresia că însăși comunitatea de romi ar fi responsabilă de atacul îndreptat împotriva ei”. (*Congressional Record*, vol. 139. nr. 153.)

4. Cei cinci deputați erau membri ai Subcomisiei pentru drepturile omului, culte și problemele minorităților naționale a Camerei Deputaților, reprezentând următoarele formațiuni politice: P.N.Ț.—C.D. (Gavril Dejeu — actualmente ministru de interne), P.D.S.R. (Eugen Nicolicea), P.U.N.R. (Emil Roman), P.A.C. (Dorel Coc) și UDMR (László Zsigmond).

5. Ordinea aparține Raportului.

6. Poliția și Procuratura județului Mureș au respins plângerea sătenilor conform căreia din 17 cazuri reclamate, în care au fost implicați romi, s-au rezolvat doar 7. Deși s-au publicat în presă acele cazuri în care agresorii au fost romi, Poliția a refuzat comunicarea datelor referitoare la statistica delincvenței din satul Hădăreni pentru a avea o bază de comparație.

7. În documentele oficiale se evită formulările directe de genul „gospodării incendiate”, parcă ar fi intervenit un dezastru natural. Același lucru este sugerat și prin termenul de „sinistrați”.

8. Atât viceprimarul, cât și fratele și cei doi băieți ai lui Vasile Bucur figurează pe lista vinovaților prezumtivi întocmită de avocații Emil Cioloboc și Attila Bence pe baza materialului probator de urmărire penală. Lista a fost înaintată prim-procurorului Dan Petru în data de 29 noiembrie 1993, solicitând arestarea preventivă a celor în cauză.

9. Cererea reprezentantului romilor, Sándor Csorkuly, membru al Consiliul Județean Mureș, de a deveni membrul Comisiei a fost refuzată pe motivul că el nu este „specialist”.

10. Aproape o treime a „sfătului” figurează pe lista vinovaților prezumtivi (amintită în nota 8). Luînd în calcul că lista este alcătuită doar din 15 persoane, iar numărul celor care au participat la incendieri, conform martorilor oculari, este de cel puțin de trei ori mai mare, este posibil ca acest „sfăt” să fi fost alcătuit în mare majoritate de cei care au comis actele de violență împotriva romilor.

11. În urma Raportului subcomisiei parlamentare — în care se specifică: „nu se poate însuși ideea expulzării definitive dintr-o localitate, decît în condițiile legii” —, locuitorii din Hădăreni au fost ferm convinși, că există o cale legală de expulzare a romilor.

12. Casa familiei Petru Gruia Lăcătuș nu a fost incendiată; astfel teoria conform căreia incendiarea caselor s-a îndreptat nu împotriva comunității de romi, ci împotriva unor „delincvenți insuportabili”, ca dealtfel și expulzarea, nu este viabilă. În mod evident, nu au fost incendiate acele case care erau prea aproape de celelalte case (evitînd astfel propagarea incendiului), iar proiectul de expulzare a avut ca scop intimidarea martorilor din rîndul comunității de romi.

13. Conform scrisorii Consiliului Județean din 9 mai 1994, semnată de președintele Consiliului, Ioan Togănel și trimisă Ligii Pro Europa.

14. Conform **informării** trimise de Prefectura Județului Mureș (nr. 1769) și a Consiliului Județean Mureș (nr. 2810) din 30 iunie 1994, Departamentului pentru Administrație Publică Locală a Guvernului României.

15. **Scrisoarea** Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș nr. 456/VIII/1 din 9 mai 1994, semnată de prim-procurorul Dan Petru și trimisă Ligii Pro Europa.

16. idem.

17. **La Hădăreni stare de tensiune în urma unor arestări-surpriză**, în *Cuvîntul liber*, 22 iulie 1994, pg. 8. Articolul nu-l amintește pe al optulea arestat, Gáll Nicolae.

18. **Invitația** Federației Romilor din România la adunarea civică „Justiție nediscriminatorie și bună conviețuire în statul de drept al României”.

19. **Certificatul medico-legal** nr. 4489 din 24 septembrie 1993.
 20. **Proces verbal** seria N nr. 174236 din 9 octombrie 1993: Otilia Roștaș „în jurul orei 17.00 a adresat injurii și a adresat expresii jignitoare”, 7000 lei amendă; **proces verbal** seria V nr. 0174304 din 4 noiembrie 1993: „numitul Moldovan Costică [...] s-a certat cu numita Radu Virginia”, 3000 lei amendă; **proces verbal** seria N nr. 619948 din 27 noiembrie 1993: Costică Moldovan „în jurul orelor 17.10 a început să strige, să injure și să amenințe cu cuvinte vulgare și jignitoare în centrul satului Hădăreni”, 10.000 lei amendă; **proces verbal** seria N nr. 966936 din 29 noiembrie 1993: Mioara Lăcătuș „în jurul orelor 11.30 [...] a adresat în public cuvinte jignitoare la adresa cetățenilor”, 5000 lei amendă; toate cf. Legii 61/1991, art. 2, lit. a.
 21. Prin **scrisoarea** nr. 2552/F din 30 iunie 1994 a Comisiei Județene pentru aplicarea Legii nr. 18/1991 din cadrul Prefecturii.
 22. **Scrisoarea** nr. 370 din 5 iulie 1994, eliberată de Consiliul local al comunei Chețani consideră că „tarlaua «Meriște» a fost arabilă la data de 1.01.1991”.
 23. **Scrisoarea** nr. G. 177/48, S.C. Industria Sîrmei S.A. către LPE din 17 octombrie 1994, respectiv **scrisoarea** nr. 194.682, Poliția orașului Cîmpia Turzii către LPE din 3 noiembrie 1994.
 24. La această întrebare, adresată în scris de Liga Pro Europa, nu s-a primit răspuns (LPE către Consiliul județean Mureș, 26 aprilie 1994).
 25. „Terenurile din intravilan care au fost atribuite de cooperative potrivit legii cooperatoarelor sau de alte persoane îndreptățite, pentru construcția de locuință și anexe gospodărești, rămîn și se înscriu în proprietatea actualilor deținători” (**Legea** nr. 18/1991, art. 23). Familia lui Lucaci Moldovan locuia în afara localității Hădăreni pînă în anul 1982, și a fost obligată să se mute în sat, în vederea extinderii lucrărilor agricole pe terenul extravilan; a primit în schimbul propriului teren un loc pentru casă din proprietatea CAP-ului.
 26. Ațut Lucaci Moldovan, cît și Liga Pro Europa a trimis o serie de scrisori legate de acest caz (LPE către Prefectură, 22 noiembrie 1994; LPE către Consiliul județean, 22 noiembrie 1994; Lucaci Moldovan către Prefectură, 19 decembrie 1994; LPE către Prefectură, 21 decembrie 1994).
 27. Nedatăată, fără destinatar, trimisă Prefecturii în cursul lunii octombrie.
 28. **Scrisoarea** nr. 3141 din 8 decembrie 1995, Prefectura către LPE.
 29. **Scrisoare deschisă SRI-ului**, publicată în *24 ore mureșene* din 6 decembrie 1994, p. 1.
 30. Idem.
 31. Mai multe organizații neguvernamentale au anchetat cazul, între care APADOR-CH, Rromani CRISS, APADO, Institutul Intercultural Timișoara, Amnesty International, Helsinki Watch, European Roma Rights Center. Pentru majoritatea acestora, cît și pentru Ambasada Statelor Unite ale Americii din București, a unei părți din mass-media internă și internațională, Liga Pro Europa a reprezentat — și reprezintă încă — un punct de referință, de informare, asigurînd, de multe ori, rolul de „ghid” al celor care au efectuat anchete la fața locului. Cea mai importantă parte a activității Ligii Pro Europa s-a axat pe lobby-ul exercitat asupra autorităților abilitate de a soluționa toate aspectele cazului Hădăreni: cele juridice și cele legate de reconstrucția caselor. Au fost contactate personal, telefonic și prin corespondență instituții ca Președenția României, Guvernul României, Ministerul Justiției, Parchetul de pe lîngă Curtea Supremă de Justiție, Parchetul de pe lîngă Curtea de Apel Mureș, Parchetul de pe lîngă Tribunalul Mureș, Parchetul Militar Mureș, Inspectoratul General de Poliție, Inspectoratul Județean de Poliție, Prefectura Mureș, Consiliul Județean Mureș, Consiliul local al comunei Chețani.
- Liga PRO EUROPA a organizat, în colaborare cu Fundația Heinrich Böll, între 25-26 noiembrie 1994 unul dintre primele seminarii internaționale dedicat problematicii romilor și cazului Hădăreni: „Romii — necunoscuții de lîngă noi”. În cele două zile au fost dezbătute teme ca: dimensiunea etno-culturală, relația instituțiilor statului cu comunitatea romilor; administrarea justiției; educația, sănătatea și protecția socială a romilor; soluționarea conflictelor în societățile

multietnice; proiecte de prevenire și combatere a violenței, autoorganizarea comunităților de romi în Europa Centrală și de Est; experiențe naționale și internaționale. În anii următori, seminarii asemănătoare au fost inițiate și de alte organizații neguvernamentale, cu scopul de a oferi un spațiu cât mai larg dezbaterilor publice pe această temă.

Tabel cronologic

Anul	Ancheta penală	Reconstruirea caselor	Așteptări nesatisfăcute
1993	• anchetă efectuată de Inspectoratul Județean de Poliție • preluarea anchetei de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	apariția Hotărârii Guvernamentale nr. 636/93	• începerea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților
1994	• anchetă efectuată de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș • arestarea, pentru câteva ore, a opt inculpați • preluarea anchetei de Parchetul Militar Mureș	4 case	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1995	• anchetă efectuată de Parchetul Militar Mureș • preluarea anchetei de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	4 case	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1996	• anchetă efectuată de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	—	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1997	• arestarea preventivă a unor inculpați • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției	—	• terminarea reconstrucției caselor

*

István HALLER (n. 1962) a absolvit Facultatea de Geologie din Cluj. După 1990 a fost reporter și redactor la mai multe reviste (*Erdélyi Figyelő*, *Gazeta de Mureș* etc.). Din 1993 este referentul Biroului pentru Drepturile Omului din cadrul Ligii Pro Europa. A publicat studii și articole în reviste din România și Ungaria (22, *Beszélő*), multe dintre ele fiind axate pe cazurile de violență comise împotriva comunităților de romi.

Legea Învățământului Nr. 84. din 1995

(EXTRASE)

Articolul 8

(1) Învățământul de toate gradele se desfășoară în limba română. În fiecare localitate se organizează și funcționează clase cu limba de predare română.

(2) Dreptul persoanelor aparținând minorităților naționale de a învăța limba lor maternă și de a putea fi instruite în această limbă sînt garantate, în condițiile prezentei legi.

(3) Studiul și însușirea în școală a limbii române, ca limbă oficială de stat, sînt obligatorii pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate.

(4) Atît în învățământul de stat, cît și în cel particular, documentele școlare oficiale se întocmesc în limba română.

Articolul 9

(1) Planurile învățământului primar, gimnazial, liceal și profesional includ religia ca disciplină școlară. În învățământul primar religia este disciplină obligatorie, în învățământul gimnazial este opțională, iar în învățământul liceal și profesional, este facultativă. Elevul, cu acordul părintelui sau al tutorelui legal instituit, alege pentru studiu religia și confesiunea.

(2) Culte recunoscute oficial de stat pot solicita Ministerului Învățământului organizarea unui învățămînt specific, corespunzător necesităților de pregătire ale personalului de cult, numai pentru absolvenții învățământului gimnazial sau liceal, după caz. Ele răspund de elaborarea programelor de studii, care se aprobă de Secretariatul de Stat pentru Culte și de Ministerul Învățământului. [...]

Articolul 12

(2) Organizarea și conținutul învățămîntului nu pot fi structurate după criterii exclusiviste și discriminatorii de ordin ideologic, politic, religios sau etnic. Nu sînt considerate a fi structurate după criterii exclusiviste și discriminatorii unitățile și instituțiile de învățămînt create din nevoi de ordin religios sau lingvistic, în care predarea corespunde alegerii părinților sau tutorilor legali instituiți ai elevilor. [...]

Articolul 22

(1) Studiile gimnaziale se încheie cu susținerea unui examen de capacitate, structurat pe baza unei metodologii

elaborate de Ministerul Învățămîntului la următoarele discipline: Limba și literatura română, Matematică, Istoria românilor și Geografia României. Elevii aparținînd minorităților naționale care frecventează cursurile gimnaziale în limba maternă susțin și o probă la Limba și literatura maternă. [...]

Articolul 25

(4) Concursul de admitere în liceu constă din următoarele probe:

b) Limba și literatura maternă — scris, probă susținută de candidații care se înscriu la concursul de admitere pentru clase cu limbi de predare ale minorităților naționale.

Articolul 26

(1) Studiile liceale se încheie cu un examen de bacalaureat, diversificat în funcție de profilul liceului, de profilul clasei și de opțiunea elevului. Examenul de bacalaureat constă din susținerea următoarelor probe:

[...] b) Limba și literatura maternă — scris și oral, pentru elevii care au urmat studiile liceale într-o limbă a minorităților naționale. [...]

d) Istoria românilor — oral. [...]

Articolul 41

(2) Integrarea școlară a copiilor cu cerințe educative speciale se realizează prin unități de învățămînt special, în grupe și clase speciale din unități preșcolare și școlare obișnuite, sau în unități de învățămînt obișnuite, inclusiv în unități cu predare în limbile minorităților naționale. [...]

Articolul 104

Învățămîntul particular funcționează potrivit legii dacă:

a) este organizat și funcționează pe principiul non-profit;

b) este organizat și funcționează pe principii nediscriminatorii și respinge ideile, curente și atitudinile antidemocratice, xenofobe, șovine și rasiste;

c) respectă standardele naționale [...]

CAPITOLUL XII

Învățămîntul pentru persoanele aparținînd minorităților naționale

Articolul 118

Persoanele aparținînd minorităților naționale au dreptul să studieze și să se instruiască în limba maternă la toate nivelurile și formele de învățămînt, în condițiile prezentei legi.

Articolul 119

(1) În funcție de necesitățile locale, se pot organiza la cerere, în condițiile legii, grupe, clase, secții sau școli cu predarea în limbile minorităților naționale.

(2) Alineatul (1) al acestui articol se va aplica fără a se aduce atingere învățării limbii oficiale și predării în această limbă.

Articolul 120

(1) Limba și literatura română se predau în învățămîntul primar după programe de învățămînt și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățămîntul gimnazial și liceal, Limba și literatura română

se predau după programe de învățământ și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.

(2) În învățământul gimnazial și liceal, Istoria românilor și Geografia României se predau în limba română, după programe și manuale identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română. Examinarea la aceste discipline se face în limba română. În învățământul primar, aceste discipline se predau în limba maternă.

(3) În programele și manualele de Istorie universală și Istoria românilor se vor reflecta istoria și tradițiile minorităților naționale din România.

(4) În învățământul gimnazial se introduce, la cerere, ca disciplină de studiu, Istoria și tradițiile minorității naționale, cu predare în limba maternă. Programele analitice și manualele la această disciplină sînt aprobate de Ministerul Învățământului.

Articolul 121

Elevilor aparținînd minorităților naționale care frecventează unități de învățământ cu predarea în limba română li se asigură, la cerere și în condițiile legii, ca disciplină de studiu, limba și literatura maternă, precum și istoria și tradițiile minorității respective.

Articolul 122

(1) În învățământul de stat profesional, liceal — tehnic, economic, administrativ, agricol, silvic, agronomic — cît, și în învățământul postliceal, pregătirea de specialitate se face în limba română, asigurîndu-se, în funcție de posibilități,

însușirea terminologiei de specialitate și în limba maternă.

(2) În învățământul medical universitar de stat, în cadrul secțiilor existente, pregătirea de specialitate se poate face în continuare în limba maternă, cu obligația însușirii terminologiei de specialitate în limba română.

Articolul 123

În învățământul universitar de stat se pot organiza, la cerere și în condițiile prezentei legi, grupe și secții cu predarea în limba maternă pentru pregătirea personalului necesar în activitatea didactică și cultural-artistică.

Articolul 124

În învățământul de toate gradele, concursurile de admitere și examenele de absolvire se susțin în limba română. Concursurile de admitere și examenele de absolvire pot fi susținute în limba maternă la școlile, clasele și specializările la care predarea se face în limba maternă respectivă, în condițiile prezentei legi.

Articolul 125

Ministerul Învățământului asigură, în limba de predare, pregătirea și perfecționarea personalului didactic, precum și manuale școlare și alte materiale didactice.

Articolul 126

În conducerea unităților și instituțiilor de învățământ în care există grupe, clase sau secții cu predare în limbile minorităților naționale, se asigură o reprezentare proporțională a cadrelor

didactice din rîndul minorităților, cu respectarea competenței profesionale. [...]

Articolul 143

(2) În structura inspectoratelor școlare din județele cu învățămînt și în limbile minorităților naționale sînt cuprinși și inspectori școlari pentru acest învățămînt. [...]

Articolul 154

(5) Candidatul la concursul pentru ocuparea unui post didactic cu predare

în altă limbă decît aceea în care și-a făcut studiile superioare, susține, în fața unei comisii de specialitate, un test de cunoaștere a limbii în care urmează să facă predarea.[...]

Articolul 180

Asupra dreptului copilului minor de a urma școala în limba română sau în limba unei minorități naționale hotărâște părintele sau tutorele legal instituit. □

Publicată în Monitorul Oficial nr.167, din 31 iulie 1995

Ordonanța de urgență Nr. 36

PENTRU MODIFICAREA ȘI COMPLETAREA
LEGI ÎNVĂȚĂMÎNTULUI NR. 84/1995

În temeiul art. 114 alin. (4) din Constituția României,

Guvernul României emite următoarea ordonanță de urgență:

4. Articolul 8 va avea următorul cuprins:

„Art. 8. — (1) Învățământul de toate gradele se desfășoară în limba română. Acesta se desfășoară, în condițiile prezentei legi, și în limbile minorităților naționale, precum și în limbi de circulație internațională.

(2) În fiecare localitate se organizează și funcționează unități, clase sau formații de studiu cu limba de predare română, și, după caz, cu predarea în limbile minorităților naționale, ori se asigură școlarizarea în limba maternă în alte localități.

(3) Studiul în școală al limbii române, ca limbă oficială de stat, este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate. Planurile de învățământ trebuie să cuprindă numărul necesar de ore — și, totodată, se vor

asigura condițiile care să permită însușirea limbii oficiale de stat.

(4) Ațit în învățământul de stat, cât și în cel particular, documentele școlare, nominalizate prin ordinul ministrului învățământului, se întocmesc în limba română. Celelalte documente școlare pot fi redactate în limba de predare. Unitățile și instituțiile de învățământ pot efectua traduceri ale documentelor școlare proprii.”

5. Articolul 9 va avea următorul cuprins:

„Art. 9 — (1) Planurile învățământului primar, gimnazial, liceal și profesional includ religia ca disciplină școlară.

Elevul, cu acordul părintelui sau al tutorelui legal instituit, alege pentru studiu religia și confesiunea.

(2) Cultele recunoscute oficial de către stat pot solicita Ministerului Învățământului organizarea unui învățământ specific corespunzător necesităților de pregătire a personalului de cult, precum și înființarea și funcționarea unor structuri de învățământ laic, în sistemul

național de învățământ, sub coordonarea și controlul Ministerului Învățământului. Susținerea materială acestor structuri se asigură de către cultul respectiv și parțial de către stat, potrivit unor norme aprobate de Guvern. Cultele recunoscute oficial de către stat răspund de elaborarea planurilor de învățământ și a programelor analitice care se aprobă de Secretariatul de Stat pentru Culte și de Ministerul Învățământului.” [...]

8. Alineatul (1) al articolului 22 va avea următorul cuprins:

„Art. 22 — (1) Studiile gimnaziale se încheie cu susținerea unui examen național de capacitate, structurat pe baza unei metodologii elaborate de către Ministerul Învățământului, la Limba și literatura română, Matematică și la o probă de cultură generală, cuprinzând subiecte din discipline studiate. Elevii aparținând minorităților naționale, care frecventează cursurile gimnaziale în limba maternă, susțin o probă la limba și literatura maternă.” [...]

11. Alineatele (1) și [...] ale articolului 26 vor avea următoarul cuprins:

(1) Studiile liceale se încheie cu examen național de bacalaureat, diversificat în funcție de profilul liceului, de profilul clasei și de opțiunea elevului. Examenul național de bacalaureat constă în susținerea următoarelor probe:

[...] b) Limba și literatura maternă — scris și oral, pentru elevii care au urmat studiile liceale într-o limbă a minorităților naționale; [...]

d) Istoria românilor — oral. [...]

34. Articolul 118 va avea următorul cuprins:

„Art. 118 — Persoanele aparținând minorităților naționale au dreptul să studieze și să se instruiască în limba maternă, la toate tipurile, nivelurile și formele de învățământ, în condițiile prezentei legi.”

35. Alineatele (1) și (2) ale articolului 120 vor avea următorul cuprins:

„Art. 120 — (1) Disciplina Limba și literatura română se predă în învățământul primar și gimnazial după programe de învățământ și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățământul liceal, disciplina Limba și literatura română se predă după programe de învățământ și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.

(2) În învățământul primar, disciplinele Istoria românilor și Geografia României se predau în limba maternă, după programe și manuale identice cu cele pentru clasele cu predarea în limba română, cu obligația transcrierii și însușirii toponimiei și a numelor proprii românești în limba română.”

36. Articolul 122 va avea următorul cuprins:

„Art. 122 — În învățământul de stat profesional, liceal și postliceal de specialitate predarea se poate face în limba maternă, la cerere, în condițiile legii, cu obligația însușirii terminologiei de specialitate în limba română.”

37. Articolul 123 va avea următorul cuprins:

„Art. 123 — (1) În învățământul universitar de stat se pot organiza, în condițiile legii, la cerere, grupe, secții, colegii, facultăți și instituții de învățământ cu predarea în limba maternă. În acest caz, se va asigura însușirea terminologiei de specialitate în limba română.”

38. Articolul 124 va avea următorul cuprins:

„Art. 124 — În învățământul de toate gradele și nivelurile, probele de admitere

și probele examenelor de absolvire pot fi susținute în limba în care au fost studiate disciplinele respective, în condițiile legii.”

59. Articolul 180 va avea următorul cuprins:

„Art. 180 — Asupra dreptului copilului minor de a urma învățământul obligatoriu în limba română sau în limba unei minorități naționale hotărâște părintele sau tutorele legal instituit.” □

Publicată în Monitorul Oficial nr.152, din 14 iulie 1997

De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școală?

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Disputele furtunoase din Senatul României pe tema modificării Legii învățămîntului au adus această temă în centrul atenției. Poate nu există om în țara asta care să nu fi aflat cîte ceva despre problema cu maghiarii care, minune mare, nu vor să învețe românește. Dar cîți oare dintre oamenii aceștia au reușit să înțeleagă cît de cît ce anume se ascundea de fapt în spatele vorbelor? Bănuiesc că foarte puțini. În orice caz, dacă era să înțeleagă esența din discursurile elevate sau mai puțin elevate ale politicianilor sau din comentariile gazetarilor, atunci cu siguranță n-aveau cum. Fiindcă tocmai asta era cauza decepției mele urmărind faimosul meci în care domnul senator George Pruteanu a reușit în final să-și asigure victoria bine meritată după atît efort, înscriind golul decisiv în poarta copiilor maghiari: au fost invocate acolo fel și fel de teorii și principii, politice, juridice, organizatorice, patriotice etc., care mai de care mai sofisticate, dar despre copiii în cauză și necazurile lor nu s-a spus mai nimic, iar despre problemele profesionale și mai puțin. Rezultatul este că după atîta bătaie de cap, cei mai mulți participanți la dispută au rămas tot atît de neștiutori în problema despre care continuă să se pronunțe cu atîta siguranță de sine și cu atît zel, ca și înainte. De aceea cred că e cazul ca în cele ce urmează să facem o analiză succintă a situației, să vedem despre ce este vorba de fapt.

Titlul de mai sus l-am ales cu bună știință, dorind să-mi fac de la bun început cît se poate de clară părerea, potrivit căreia acești copii nu-și pot însuși limba română în școală, fiindcă, după cum vom vedea, n-au cum. În cele ce urmează mă voi limita numai la copiii maghiari, deși constatările mele sînt sau pot fi valabile și pentru celelalte minorități. Există totuși unii factori datorită cărora problema se prezintă într-o formă mult mai dramatică în cazul copiilor maghiari.

Din punct de vedere profesional, problema în discuție intră în tematica lingvisticii aplicate, mai concret în cercetarea bilingvismului, respectiv în domeniul didacticii. În loc să intrăm în detaliile teoretice ale bilingvismului, pentru noi va fi mai de folos

să vedem înainte de toate natura motivației pentru care un om poate deveni bilingv. Această motivație prezintă mari diferențe în funcție de condiția omului: problema însușirii unei limbi diferite de limba maternă se pune într-un fel în cazul unei persoane care are ca limbă maternă tocmai limba majorității din țara respectivă (declarată uneori, cum e și în cazul limbii române, drept limbă oficială), și cu totul altfel în cazul în care limba maternă a persoanei respective este o limbă minoritară. Pentru un majoritar, bilingvismul este totdeauna ceva voluntar, asumat benevol, în vederea lărgirii posibilităților sale de comunicare, fără care el se poate descurca totuși foarte bine în cele mai multe situații. Pentru un minoritar însă, bilingvismul nu este o problemă de opțiune: el este nevoit să devină bilingv, fiindcă altfel posibilitățile sale de afirmare se restrâng considerabil. Minoritarii sînt perfect conștienți de acest lucru, și ar dori ca copiii lor să-și însușească limba majorității cît mai bine. Aceasta este o atitudine generală la mai toate minoritățile etnice din lume, nu numai la cele din România. Spun asta pentru a risipi orice dubii în acest sens, și n-aș insista în accentuarea acestui fapt, dacă n-aș observa de multe ori (mai ales în materiale de presă) că persistă la noi o părere nu prea binevoitoare, și complet eronată, potrivit căreia mulți maghiari n-ar ști românește fiindcă din anumite motive *n-ar vrea ei* să învețe limba asta. O explicație pe cît de simplistă, pe atît de falsă. Problema maghiarilor nu e să-și însușească sau nu româna, fiindcă răspunsul lor la această întrebare este un „da” unanim și fără echivoc, care nici nu se discută. (Ar fi timpul să afle și să rețină odată toată lumea, că nimeni dintre maghiari, și dacă spun *nimeni*, asta înseamnă într-adevăr „nimeni”, adică nici măcar o singură persoană, n-a propus niciodată, subliniez: nici măcar o singură dată, ca copiii maghiari să nu mai învețe româna la școală. Pentru toate informațiile contrare, vehiculate adeseori în mass media pe un ton foarte revoltat, sînt răspunzători numai cei care le-au inventat).

Se impune aici și o altă clarificare de ordin terminologic, fiindcă de multe ori, în primul rînd în gîndirea unor politicieni (și ziariști), apare o confuzie care are repercusiuni directe asupra problemei noastre. Am avut ocazia nu o dată să aud argumentul că în România limba română nu trebuie să fie o limbă străină pentru nimeni, și prin urmare ar fi absurd să fie predată la școală așa cum se predă o limbă străină. Se vede care este confuzia: se pornește de la ideea că pentru o anumită persoană o anumită limbă nu poate fi decît *sau* limbă maternă, *sau* limbă străină, iar dacă nu e limbă străină, atunci trebuie să fie, prin definiție, limbă maternă. O fi așa pentru cei mai mulți români (din România), dar nu și pentru noi, maghiarii. Pentru noi româna nu este, într-adevăr, o limbă străină, în sensul dat acestui termen în sociolingvistică, dar, cum bine se știe, nici că ne-ar fi limbă maternă nu se poate spune. Pentru asemenea situații lingvistice folosesc termenul „limba a doua”. Deci: *prima limbă* este cea învățată prima, numită de obicei *limba maternă*, care te-a făcut om în sensul adevărat al cuvîntului, în care te descurci cel mai bine și cel mai comod, cu cel mai puțin efort, față de care ai un atașament emoțional firesc, cu care te

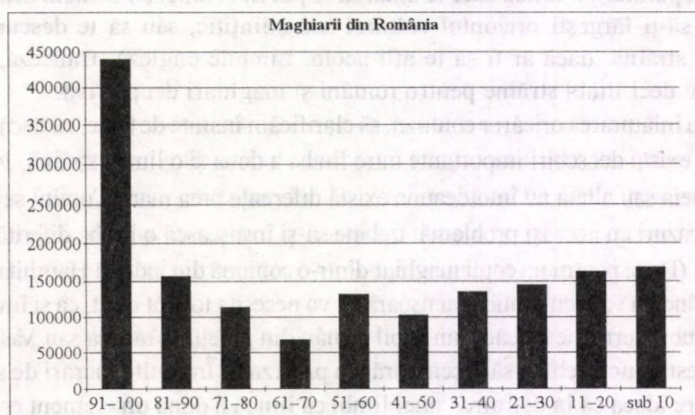
identifici în sensul că o consideri drept limba ta, și pe baza căreia îți poți însuși ulterior și alte limbi. *Limba a doua* este o limbă diferită de cea maternă, o limbă pe care o înveți de regulă mai târziu (după ce ți-ai format deprinderea vorbirii în limba maternă), dar care se deosebește de limbile străine prin rolul ei social, și anume prin faptul că după ce ți-ai însușit-o, o folosești nu numai în cazuri și cu scopuri mai mult excepționale, ci are o utilitate reală în viața ta de toate zilele, datorită faptului că în jurul tău trăiesc numeroși oameni, a căror limbă maternă este tocmai limba respectivă. În cazul maghiarilor din România, româna este deci limba a doua, așa cum și maghiara poate fi limba a doua pentru românii din zonele în care trăiesc și maghiari. În sfârșit, *limba străină* este o limbă însușită după limba maternă și, dacă e cazul, după limba a doua (sau paralel), o limbă care te ajută să te pui în contact cu oameni din alte părți ale lumii, să-ți lărgesci orizontul cultural sau științific, sau să te descurci numai într-o țară străină, dacă ar fi să te afli acolo. Limbile engleză, franceză, rusă sau swahili sînt deci limbi străine pentru români și maghiari deopotrivă.

Pentru înlăturarea oricăror confuzii, să clarificăm înainte de toate, că dacă *în funcția lor socială* există deosebiri importante între limba a doua și o limbă străină, *în procesul însușirii* uneia sau alteia nu întotdeauna există diferențe prea mari. Copilul se confruntă în ambele cazuri cu aceeași problemă: trebuie să-și însușească o limbă diferită de limba sa maternă. (Deci: pentru un copil maghiar dintr-o comună din județul Harghita învățarea limbii române nu va fi cu nimic mai ușoară, și va necesita tot atît efort, ca și învățarea, să zicem, a limbii germane de către un copil român din județul Vrancea sau Vaslui).

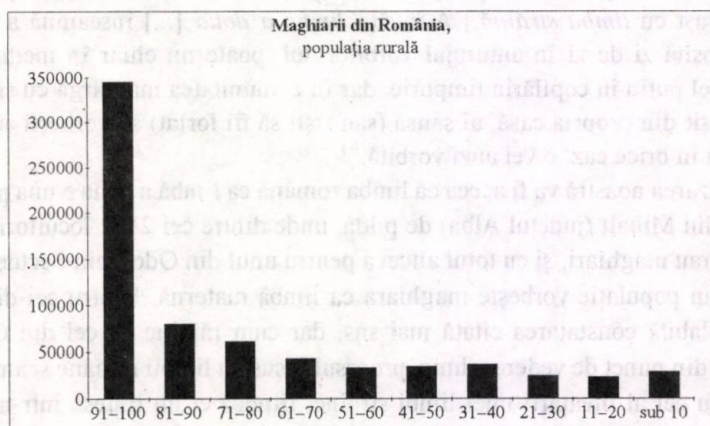
La acest punct trebuie să facem iarăși o precizare. În multe lucrări de sociolingvistică apare ideea că în definirea unei limbi ca limba a doua un element esențial, un criteriu chiar, este faptul că limba respectivă are o utilizare mai mult sau mai puțin răspîndită în mediul apropiat al persoanei care este sau urmează să devină bilingvă. Acest fapt îi înlesnește însușirea limbii a doua. Iată de pildă ce scrie Tove Skutnabb-Kangas, persoana poate cea mai competentă pe plan mondial în această problemă: „[În contrast cu *limba străină*,] A învăța *limba a doua* [...] înseamnă a învăța o limbă folosită zi de zi în anturajul vorbitorului, poate nu chiar în mediul foarte restrîns, cel puțin în copilăria timpurie, dar în comunitatea mai largă cu siguranță. Cum ai ieșit din propria casă, ai șansa (sau riști să fii forțat) să vorbești activ acea limbă, sau în orice caz, o vei auzi vorbită.”¹

Precizarea noastră va fi aceea că limba română ca limbă a doua e una pentru un maghiar din Mihalț (județul Alba) de pildă, unde dintre cei 2392 locuitori în 1992 numai 3 erau maghiari, și cu totul altceva pentru unul din Odorheiu Secuiesc, unde 97,79% din populație vorbește maghiara ca limbă maternă. Pentru cei dintîi este perfect valabilă constatarea citată mai sus, dar cum rămîne cu cei din Odorhei? Pentru ei, din punct de vedere tehnic, procesul însușirii limbii române seamănă mai degrabă cu cel al învățării unei limbi străine, fiindcă ei nu trăiesc într-un mediu lingvistic românesc, care să favorizeze învățarea spontană a limbii.

Procesul însușirii limbii române de către maghiari prezintă anumite trăsături specifice față de situația celorlalte minorități tocmai datorită ponderii relativ mari în rândul maghiarilor a acelor persoane, care trăiesc în zone sau localități cu o populație maghiară compactă. Potrivit datelor recensământului din anul 1992, numărul localităților în care proporția maghiarilor depășește 90% este de 484. (În 338 dintre acestea trăiesc mai puțin de 10 români.) În asemenea localități au fost înregistrați în total 440.257 de maghiari. Numărul total al maghiarilor din localitățile în care ponderea lor se situează între 80–100%, este de aproape 600.000 (597.021), reprezentând 37% din numărul total al maghiarilor din România. Iată reprezentarea grafică a repartizării maghiarilor pe categorii de localități:

În cazul populației maghiare din mediul rural preponderența persoanelor din sate în care maghiarii reprezintă 90–100% este și mai evidentă:

Din moment ce există atîția copii maghiari în România care în afara școlii n-au și alte prilejuri de a învăța limba română, aici e locul să includem în analiză și cadrul juridic în care se desfășoară predarea limbii române în școală pentru copiii minoritari, trecînd astfel la problema drepturilor lingvistice, respectiv la politica lingvistică.

Alineatul 3 al articolului 8 din *Legea învățămîntului* prevede următoarele:

„Studiul și însușirea în școală a limbii române, ca limbă oficială de stat, sînt obligatorii pentru toți cetățenii țării, indiferent de naționalitate.”²

Trebuie să încep cu mărturisirea faptului că pe mine, ca maghiar și ca lingvist, mă deranjează nu numai conținutul, ci și formularea. Eu pînă nu de mult am știut, că dacă se spune undeva „toți cetățenii țării”, atunci se înțelege de la sine că în asta sînt și eu inclus în mod firesc. Acum se pare că am greșit: ca să fie absolut siguri că nu voi interpreta legea într-un mod eronat, parlamentarii noștri țin să-mi atragă atenția, că nici eu nu fac excepție, introducînd în text și precizarea „indiferent de naționalitate”. Precizarea este nu numai inutilă, dar și greșită: fiind vorba de „însușirea în școală a limbii române”, e clar că această prevedere nu se referă deopotrivă la „toți cetățenii țării”, ci numai la minoritari: copiii români nu-și însușesc limba română în școală, ci ajung în mod spontan, aproape fără să observe, în posesia acelor cunoștințe de limbă, pentru care copiii minoritari, neavînd norocul de-a fi români, trebuie să muncească din greu. (Ca să fie și mai clar: toți cetățenii își însușesc limba maternă, iar cei care au o altă limbă maternă, decît cea română, își însușesc, *investind o muncă în plus*, și limba română. Numai minoritarii sînt deci aceia care ar trebui să-și însușască româna în școală.)

A doua observație se leagă de faptul că legea prevede însușirea limbii române drept una din *obligățiile* noastre, parcă n-am avea noi și fără asta toate motivele și interesele să cunoaștem cît mai bine această limbă. (E ca și cum s-ar dispune prin lege pentru toți cetățenii, „indiferent de naționalitate”, obligativitatea, să zicem, de-a avea grijă de banii cîștigați, și s-ar interzice risipirea lor prostească, adică niște lucruri, pe care orice om întreg la minte le face în mod normal, spre binele lui, fără să-l mai oblige cineva.) Nici nu-mi pot explica altfel apariția acestei formulări caraghioase din lege, decît printr-o lipsă totală de cunoaștere a stării de fapt: se vede clar că legiuitorii pornesc de la ideea că noi, de fapt, *n-am vrea* să învățăm limba română, că am avea ceva împotrivă, și prin urmare ar trebui să fim constrînși prin lege să facem asta.

Minoritarii sînt așadar obligați prin lege să-și însușască limba română. Ar și face asta cu siguranță, dacă ar avea și condițiile necesare. Dar, din păcate, nu le au. Dacă avem în vedere și acest fapt, articolul citat începe să sune cam amenințător. „Studiul” mai înțeleg. Dar „însușirea”...? Ce înseamnă, de fapt, însușirea? La ce nivel de cunoștințe se referă această prevedere? Care este norma la care trebuie raportată cunoștința de limbă a unui om, ca să poți zice că el și-a

însușit limba română? Va fi oare destul să se descurce bine, la nivelul necesităților sale, sau va trebui să vorbească „perfect”, fără nici o greșeală? Aceasta este o problemă teoretică destul de controversată chiar și în lingvistică. Se știe însă cu siguranță că nimeni în lume nu-și vorbește „perfect” nici măcar limba maternă, și că limba folosită de o persoană bilingvă este totdeauna puțin diferită de cea a unei persoane monolingve, chiar și în cazul limbii materne. Se știe de asemenea, că dacă vorbești o limbă ca limba a doua, aceasta va prezenta în mod inevitabil niște trăsături care o vor face mai mult sau mai puțin diferită de varianta aceleiași limbi folosită ca limbă maternă. (Mai plastic: varianta limbii maghiare folosită de un maghiar bilingv din România este puțin diferită de varianta vorbită de un maghiar monolingv din Ungaria, iar varianta limbii române vorbită de un maghiar va fi în mod inevitabil puțin diferită de cea vorbită de români, chiar dacă persoana respectivă știe foarte bine românește, și prin urmare diferența trece aproape neobservată.) Toate acestea sînt niște legități universale bine cunoscute de specialiști, niște lucruri firești, care nu depind de voința sau atitudinea oamenilor.

Dacă problema însușirii unei limbi a doua apare într-un context științific (și n-ar fi rău ca asta să se întîmple cît mai des), poți să fii de acord sau nu cu concluziile formulate. Dar atunci, cînd *însușirea* unei limbi diferite de cea maternă este prevăzută într-o lege ca o obligație, problema încetează să fie una teoretică, căpătînd o importanță practică. Fiindcă din asta urmează în mod firesc și posibilitatea ca cei care nu-și vor însuși limba română să poată fi oricînd sancționați. Dar mă-ntreb: cine și pe baza căror criterii va constata dacă eu știu sau nu românește? Cum vor fi depistați cei care nu știu? Vom avea oare o poliție lingvistică, trăgînd cu urechea la colțul străzii să asculte cine cum vorbește românește? (Parcă mă și văd arestat, fiindcă eu spun mereu *eu însumi*, și nu *eu însuși*, cum va crede polițistul lingvistic că ar fi corect.) Și ce se va întîmpla oare cu aceia care, oricît s-ar strădui și ar dori, nu vor reuși să-și însușească limba română, fiindcă, spre ghinionul lor, le lipsește aproape cu desăvîrșire talentul de-a învăța și o altă limbă pe lîngă cea maternă? Fiindcă există și asemenea oameni. Nu foarte mulți, e drept, dar există. (Legea este formulată în așa fel, ca și cum s-ar prevedea, de pildă, nu numai ca în toate școlile să se facă gimnastică, dar și ca toți elevii să sară în mod obligatoriu la doi metri înălțime.)

Sîntem așadar obligați prin lege să ne însușim limba română. Cum o vom face însă, rămîne o mare întrebare. Tocmai de aici începe încurcătura.

Sociolingvistica, mai ales cercetările din ultimele două decenii, ne furnizează niște rezultate solide, bazate pe nenumărate date și observații din cele mai diverse părți ale lumii, privind factorii care sînt decisivi pentru eficacitatea însușirii unei limbi ca limba a doua (adică pentru formarea unui bilingvism sănătos, în care limba a doua să completeze, și nu să înlocuiască sau să restrîngă competența în prima limbă). Constatările specialiștilor din alte țări sînt într-un acord deplin

cu experiențele noastre de toate zilele. În cele ce urmează, mă voi limita doar la câțiva dintre acești factori, la cei avînd o importanță decisivă.

Să pornim deci de la ideea că un copil maghiar trebuie să-și însușească limba română în școală, și să vedem, ce se va întîmpla cu el în situația actuală, creată în parte și de *Legea învățămîntului*. (În parte, zic, fiindcă în această privință legea nu face altceva decît să consfințească practica introdusă încă din mijlocul anilor '80, practică despre care toți părinții maghiari și toți profesorii de română care lucrează cu copii maghiari știu de mult foarte bine că este totalmente falimentară: o bună parte a tinerilor maghiari care au avut neșansa să prindă această perioadă vorbesc astăzi mult mai prost românește decît cei care au fost instruiți mai de mult, înainte ca predarea limbii române să fi fost revoluționată „urmînd indicațiile prețioase ... etc.”.) Aș zice să luăm ca bază situația în care copilul înscris în clasa a I-a nu știe decît ungurește. E drept, există mulți copii maghiari, care la vîrsta de 7 ani au deja anumite cunoștințe de limba română. E bine totuși să-i avem în vedere aici pe cei care nu știu, pentru două motive:

(1) După cum am arătat mai sus, din totalul populației de naționalitate maghiară din țară 27,1% (peste 440.000 de maghiari) trăiesc în localități în care proporția lor se situează între 91–100%. (Numărul total al românilor din aceste localități luate împreună abia depășește cifra de 9.400.) Nu se poate deci spune că asemenea cazuri ar fi excepționale, sau că ar fi vorba doar de un număr neglijabil de oameni. Sper să nu se mire nimeni, dacă voi spune că în asemenea localități copiii maghiari preșcolari nu au de unde să știe românește. Ei trăiesc într-un mediu în care se vorbește numai ungurește. Chiar dacă au vreun prieten român, ei vorbesc și cu el tot în ungurește, fiindcă, într-un asemenea mediu, de regulă copilul român va fi acela care învață în mod spontan și limba celor din jurul lui, care sînt incomparabil mai mulți. La grădiniță (dacă funcționează în localitatea respectivă) copiii maghiari mai învață cîte o vorbă românească, dar asta nu se transformă încă în competență lingvistică activă, în viața lor obișnuită nu le folosește la nimic, fiindcă printre ei româna nu devine un mijloc de înțelegere cu ceilalți. Prin urmare, chiar dacă ar cunoaște ei cîte ceva din limba română, învățarea propriu-zisă, sistematică a acestei limbi va începe abia în clasa I.³

(2) Sistemul de învățămînt, respectiv programele școlare trebuie să pornească oricum de la ideea că, în cazul maghiarilor cel puțin, copilul trebuie să-și însușească limba română *în școală* (așa cum scrie, de fapt, și în lege), și nu în altă parte. Chiar dacă majoritatea maghiarilor trăiește în localități cu o populație mixtă, sistemul de învățămînt nu se poate bizui pe existența unei cunoștințe spontane de limbă, cu atît mai mult, cu cît nivelul acesteia diferă de la copil la copil. Există copii maghiari chiar și în localitățile cu o populație română considerabilă, care la vîrsta începerii școlii știu cam puțin românește, pe cînd alții vorbesc deja destul de bine. Asta depinde de mai mulți factori (structura familiei, mediul apropiat, etc.).

Acest fapt este însă cu totul neglijat în *Legea învățămîntului*. De aici provine una dintre cele mai mari obstacole în fața însușirii cu adevărat a limbii române de către copiii maghiari, obstacol care face *practic imposibilă* însușirea limbii române în școală: în loc să învețe limba cu ajutorul unei metodologii asemănătoare predării limbilor străine, odată cu începerea ciclului gimnazial ei sînt puși în situația să „învețe” din niște manuale care nu sînt concepute pentru ei.

Iată ce dispune *Legea învățămîntului* în alin. 1 din art. 120: „Limba și literatura română se predau în învățămîntul primar după programe de învățămînt și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățămîntul gimnazial și liceal, Limba și literatura română se predau după programe de învățămînt și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.”⁴

Ce înseamnă asta de fapt? Înseamnă că din toată perioada școlarizării lor, *numai orele de română din primele patru clase sînt destinate într-adevăr învățării limbii*, iar odată cu terminarea clasei a IV-a pentru acești copii ia sfîrșit și perioada învățării sistematice a limbii române, pe baza unei metodologii (mai mult sau mai puțin) adecvate. Ceea ce urmează, poate fi numit orice, numai învățare de limbă nu.

Prima condiție esențială și decisivă pentru însușirea unei limbi în școală, adică *adaptarea materialului didactic la nivelul cunoștințelor copilului*, dispare deci cu desăvîrșire. Nici nu se poate altfel. Un copil român, atunci cînd se înscrie în clasa I, știe deja românește la nivelul unui copil de 7 ani. Dar nici cei patru ani din ciclul primar nu se pierd degeaba: în acest timp el își perfecționează cunoștințele de limbă, sub îndrumarea unei persoane calificate. Începînd clasa a V-a, pentru el nu se mai pune problema înțelegerii limbii. În ciclul gimnazial toată educația în materie de limbă este orientată spre îmbogățirea unui vocabular deja dezvoltat, spre pregătirea copilului pentru înțelegerea limbii culte, folosite de clasicii literaturii și de știință, respectiv spre conștientizarea regulilor gramaticale pe care el, de fapt, știe deja să le aplice în mod spontan.

Copilul maghiar, oricît s-ar strădui el, n-are cum să fie la acest nivel. El nu începe clasa I. cunoscînd româna. Chiar dacă ar învăța româna după cea mai modernă metodologie din lume (și noi, din păcate, sîntem cam departe de asta), tot n-ar reuși să-și însușească limba la nivelul cerut în clasa a V-a în cazul elevilor români. Nu pot să știu dacă cei care au votat această lege au văzut sau nu vreodată în viața lor un copil maghiar de clasa a IV-a, dacă au încercat să stea de vorbă cu el în românește, și dacă au avut vreodată în mînă un manual de română de clasa a V-a. Eu am văzut asemenea copii, am și stat de vorbă cu ei, și în ungurește, și în românește, mai mult, am avut și ocazia să văd manualul în cauză. De aceea îndrăznesc să afirm cu toată răspunderea că ceea ce se întîmplă cu acești bieți copii începînd cu clasa a V-a seamănă cu un adevărat coșmar: copiii sînt puși în fața unei probleme care îi depășește, încărcîndu-i cu o povară de nesuportat. Unii dintre ei, care sînt mai conștiincioși și mai ambițioși, ajung să producă adevărate simptome de nevroză din cauza asta, la

vîrsta fragedă. Știu de un copil care, disperat, își scoală părinții noaptea la ora două: „Tată, ce mă fac, nu știu româna, nu vrei să vii să mă ajuți să mai învăț ceva?” Mă întreb: ce concepție de învățămînt poate fi aceea, care să ducă un copil la disperare?⁵

Poate e mai bine să dau un exemplu concret. Fiind în vizită de familie, o nepoată de-a mea, în clasa a V-a (dintr-o comună bihoreană, în care majoritatea covârșitoare a populației este maghiară) vine la mine bucuroasă, că în sfîrșit se va găsi cineva care s-o ajute să înțeleagă ce scrie în manualul de română. Îmi pune în față lecția cu care tocmai se chinuia, s-o traducem. Ce să zic? M-am speriat, pur și simplu. Pe parcurs s-a dovedit că am avut toate motivele: am dat în text de două cuvinte cu care nici eu nu m-am putut descurca. Nefiind de găsit în dicționar, au rămas ambele așa, netraduse. Am făcut și eu cît am putut, am încercat să le deduc sensul din context, dar problema m-a depășit și pe mine. Erau două cuvinte de care, pesemne, n-am avut nevoie niciodată în viața mea (deși eu am avut destule ocazii să vorbesc românește, din moment ce am trăit timp de 18 ani în București), și presupun că nici de acum încolo nu voi avea nevoie vreodată. Mama fetei mi-a explicat, aproape plîngînd, că e disperată din cauza că fiica ei nu înțelege nimic la română, ce se va alege din ea, dacă nu va reuși să învețe românește, căci ea, mama, n-o poate ajuta, fiindcă nici ea nu înțelege tot ce scrie în manual. (Ceea ce iarăși nu e de mirare. Într-un articol publicat recent în ziarul *Romániai Magyar Szó* [20 ian. 1998], profesorul de română Balázs Lajos din Miercurea Ciuc afirmă că, după constatările lui, în manualul de clasa a V-a există în jur de 500 de cuvinte despre care înșiși autorii manualului presupun că nici copiii români nu le pot înțelege fără explicații speciale. O bună parte dintre acestea sînt cuvinte ieșite din uz, respectiv regionalisme. Așa cum precizează autorul, se poate întîmpla prea bine ca un copil maghiar foarte harnic, învățînd cuvintele din manualul de clasa a V-a, inclusiv cele care de mult nu mai fac parte din lexicul limbii române contemporane, să nu se poată înțelege cu un român, „ba chiar să se facă ridicol, folosind cuvinte din limba celor de mult dispăruți, ca de pildă: *pipie, herete, pîrpăli, ghiers, potricăli, cușniță, ogurliu, mangorit, palavatic* [...], *chelbos, sarică, firet* [...], *dimerlia, dugliš* ... ș.a.m.d., pînă la 500”. Trebuie să fac aici o destăinuire sinceră: eu dintre aceste cuvinte nu înțeleg nici unul. Și pentru ca ciuda acelora care s-ar simți lezați în demnitatea lor națională din cauza acestei lipse ale mele să fie și mai mare, iată că declar aici în scris, că — sîc, sîc! — nici nu mă ostenesc să le caut prin dicționare pentru a le învăța. Dacă le voi întîlni într-un text, *la nevoie deci*, voi consulta un dicționar, dar tot nu le voi învăța, fiindcă nu-mi încarc memoria cu niște cuvinte de care e foarte puțin probabil să am nevoie vreodată. Mai bine învăț în locul lor, ce înseamnă de pildă *întreprător* și *priză*, și zeci și sute de asemenea cuvinte și expresii, care-mi sînt într-adevăr necesare, dar pe care copiii maghiari n-au cum să și le însușească în școală, fiindcă programele școlare pornesc de la ideea că acestea sînt deja cunoscute.)

Cazul amintit mai sus nu este, desigur, unic sau ieșit din comun: există în țara asta mii și mii de familii maghiare, care se zbat neputincioase în fața acestei probleme, încercând să rezolve ceva ce nu poate fi rezolvat în condițiile actuale.

Am întrebat-o pe nepoată: dar profesoara de română nu v-a spus la școală ce înseamnă aceste cuvinte? Răspunsul ei ne duce la cealaltă componentă a problemei, la fel de gravă: „A încercat-o, dar n-a putut, fiindcă nu știe ungurește.” În opinia cercetătorilor, o altă condiție esențială pentru însușirea cu succes a unei limbi a doua este ca *persoana care predă această limbă să cunoască limba maternă a copilului*. Iată ce scrie de exemplu Tove Skutnabb-Kangas: „[...] un profesor bilingv (provenind în general din grupul minoritar) chiar și fără o pregătire profesională este o alegere mult mai bună decât un profesor monolingv cu o bună pregătire”.⁶ Asta nu înseamnă, desigur, că pregătirea profesională n-ar avea nici un rost. Dimpotrivă, e foarte importantă. Dar ca importanță, din punctul de vedere al eficienței, este precedată de celălalt factor.

E și normal să fie așa. Să ne imaginăm numai un copil maghiar care stă în clasă și nu înțelege despre ce e vorba, iar profesorul nu-i poate explica, fiindcă n-are cum. Copilul rămîne singur cu problema, neajutat de nimeni. Cum mai poți aștepta de la el să se descurce, sau și mai mult: să atingă performanța copilului român din cealaltă clasă, care înțelege totul, iar dacă s-ar întâmpla să nu înțeleagă ceva, profesorul îi explică imediat? Profesorii (mai ales cei din localitățile cu o populație preponderent maghiară) cunosc și ei bine problema, fiindcă se confruntă cu ea zi de zi, dar din păcate eu unul nu cunosc nici un caz în care profesorul de română, dacă nu știa ungurește, s-ar fi apucat să învețe și el maghiara de dragul elevilor maghiari, sau dacă nu, măcar din exigență profesională. (S-ar putea, desigur, să existe și asemenea profesori, și să nu fiu eu informat bine, dar chiar dacă există, ei ilustrează nu o regulă, ci mai degrabă o excepție, demnă de toată cinstea noastră.) Or, în cele mai multe școli în ciclul gimnazial româna este predată de profesori de naționalitate română, care nu cunosc limba maghiară. Dispare deci și cea de-a doua condiție pentru eficiența învățării limbii române de către copiii maghiari.

Cea de-a treia condiție este *pregătirea profesională a cadrelor didactice pentru predarea limbii ca limba a doua*. Din păcate și asta trebuie trecută pe lista factorilor care lipsesc cu desăvîrșire. Nu că am avea puține cadre didactice cu o pregătire corespunzătoare: adevărul e că nu avem de loc. În toată țara asta, în care la ultimul recensămînt au fost înregistrate 2.126.629 de persoane avînd altă limbă maternă decât româna, nu există nici o instituție de învățămînt superior care să-i pregătească sistematic pe viitorii profesori de română cum să predea limba română copiilor minoritari! E adevărat că studenții care vor deveni profesori de română fac la facultate și metodică predării limbii române în școală, dar o metodică a predării limbii române *ca primă limbă*, pentru elevii români care cunosc deja româna ca limbă maternă. Această metodică nu-i va ajuta cu nimic

atunci cînd vor ajunge în situația să predea limba română ca limba a doua unor copii maghiari. Ar urma deci să-și elaboreze fiecare propria „metodică” pentru situația respectivă. Dar cum ar putea s-o facă, dacă nu cunoaște maghiara, și prin urmare n-are de unde să știe care vor fi probleme în înțelegerea cărora copiii maghiari vor întâmpina mari greutăți? Așa se face că în multe școli profesorii de română intră în clasa cu limba de predare maghiară cu sentimentul cumplit al deșertăciunii, cu impresia că, orice ar face ei, totul este oricum sortit eșecului. (Dacă sînt înțelegători și își dau seama de cauzele adevărate ale insuccesului, încearcă și ei să facă cît pot. Dar se poate întâmpla, precum se și întâmplă din păcate în unele cazuri, ca profesorii să fie mai puțin înțelegători, și, prin urmare, pentru toate insuccesele lor profesionale să arunce vina pe bieții copii, care n-au nici o vină pentru faptul că alții mai mari au luat niște decizii fără să-i aibă și pe ei în vedere.)

Cred că cele arătate mai sus sînt suficiente pentru a înțelege că în asemenea condiții este pur și simplu *imposibil* ca un copil maghiar să-și însușească limba română *în școală*. Părinții sînt îngrijorați, disperați chiar, pentru șansele și viitorul copiilor, copiii sînt chinuți ani de zile cu niște sarcini care îi depășesc, și totul este degeaba.

Dar să ne întoarcem puțin la problema materialului didactic ca să vedem mai concret despre ce e vorba de fapt, să se înțeleagă și mai bine. Să luăm cazul unui copil maghiar din Odorheiu Secuiesc de pildă (aproape 40.000 de locuitori, cu compoziția etnică arătată mai sus), un copil care tocmai a terminat clasa a IV-a, a și învățat ceva românește, dar care s-ar afla într-o mare încurcătură, dacă ar fi să cumpere în românește baterii pentru lanternă de exemplu, fiindcă e puțin probabil ca el să cunoască deja cuvintele *baterie* și *lanternă*. Are încă foarte mult de învățat, pînă să vorbească și el cît de cît corect românește.

Să-l imaginăm acum intrînd în clasa a V-a, unde se va aștepta de la el nici mai mult, nici mai puțin, decît să învețe româna dintr-un manual în care primul text după *Imnul României* începe astfel (de data asta să ne concentrăm atenția nu atît asupra conținutului, ci mai de grabă asupra limbajului, avînd în vedere și nivelul cunoștințelor de limbă ale copilului): „Presărați pe-a lor morminte / Ale laurilor foi / Spre a fi mai dulce somnul / Fericiților eroi. / Ridicați pe piramida / Nemuririi faima lor, / Scriți [!] în cărțile de aur / Cîntecul nemuritor” (*Imnul eroilor*, de Iuliu Roșca Dormidont, p.5). E drept, acest text este o lectură suplimentară, deci s-ar putea să nu înceapă tocmai cu asta, ci cu prima lecție propriu-zisă, adică cu poezia *Cîntec sfînt* de Șt. O. Iosif (p. 6). După text, urmează îndrumările: „(...) Acest cîntec – doina –, auzit și învățat din fragedă pruncie, a încălzit sufletul fiecărei generații și i-a dat putere să înfrunte timpul. (...)”. La pagina următoare începe gramatica, și anume cu „recapitularea cunoștințelor”. Care cunoștințe? El în clasele anterioare a avut de învățat altceva. Va fi pus totuși să rezolve temele înșirate la pagina 8, dintre care una sună astfel: „Puneți verbele din paranteză la timpul trecut, realizînd acordul cu subiectul: Dar toată

sufierea și făptura de primprejur îi (*a ține*) hangul; vîntul (*a geme*) ca un nebun, copacii din pădure (*a se vîlcări*), pietrele (*a țipa*), vreascurile (*a țiu*) și chiar lemnele de foc (*a pocni*) de ger.”

Și tot așa și în continuare. Ajuns la paginile 84–85 de pildă, el ar trebui să rețină despre articolul posesiv (genitiv) următoarele (tipărite cu roșu, spre a indica faptul că acestea sînt părțile cele mai importante de reținut):

„Într-o înșiruire de substantive în cazul genitiv, articolul posesiv (genitiv) se repetă de obicei înaintea fiecărui substantiv:

Poveștile au fermecat copilăria tuturor; a părinților, a bunicilor și a străbunicilor noștri.

Cînd între substantivul în genitiv și substantivul pe care îl determină se intercalează alte substantive sau alte părți de vorbire, articolul posesiv (genitiv) se acordă în gen și în număr cu substantivul determinat:

caietul de teme al elevului.

În unele situații, substantivul în genitiv precedat de două substantive determină substantivul cel mai apropiat:

Muzeul de Istorie a Orașului București.”

Bănuiesc că înțelegerea acestui text nu e chiar ușoară nici pentru un copil român de clasa a V-a. Asta ar putea s-o spună mai bine profesorii sau respectiv părinții acestor copii. Dar atunci cît va putea oare înțelege din el un copil maghiar, care știe încă destul de puțin românește? Sper să fiți de acord cu mine, dacă voi zice: *absolut nimic*. Prin urmare, toată teoria asta nu-l va putea ajuta cu nimic în folosirea corectă a articolelor *al*, *a*, *ai* și *ale*.

Nu-i de mirare, dacă mulți copii maghiari ajung la concluzia că româna nu poate fi învățată. Fiindcă în felul acesta chiar nu se poate. Tot ce se face în școală la orele de română este nu numai pierdere de vreme, o irosire a eforturilor care ar putea avea o utilizare înțeleaptă. E mult mai rău de atît. Sistemul actual nu face altceva, decît să-i facă pe copii să se gîndească cu groază nu numai la *ora* de română, ci și la *limba* română. Iată de ce acest sistem devine un adevărat obstacol chiar și în fața învățării limbii române în mod spontan, în afara școlii. Copiii n-au nici o vină în treaba asta: e o regulă generală, așa se întîmplă peste tot cu toate disciplinele, dacă nu sînt predate ca lumea. Dacă copilul are un manual prost (sau un profesor prost) la chimie, i se va face lehamite nu de *ora* de chimie, ci de *chimie* în general.

Ce fac totuși acești copii maghiari în școală? Fiindcă, oricum, ei trebuie să se descurce cumva, să încheie anul. Cei care sînt mai deștepți și își dau seama că n-are nici un rost să încerce să învețe papagalicește, abandonează. Iau note bune la celelalte materii, iar la română mai proaste. Cei care sînt mai puțin deștepți, dar mai ambițioși, iau manualul și învață lecția pe de rost, fără rost adică, fără să și înțeleagă despre ce este vorba. Își pierd deci timpul degeaba, fiindcă o lecție învățată în acest fel n-are cum să-i ajute să-și dezvolte aptitudinile de a se exprima

românește. Și pentru unii, și pentru alții învățarea în sensul adevărat al limbii române s-a terminat odată cu finele clasei a IV-a. De acum încolo, ei nu mai învață limba, ci lecția. Și cam cu atîta vor rămîne. Dacă au șansa să aibă contacte extrașcolare cu copii români de vîrsta lor, de la ei vor mai învăța cîte ceva. Copiii din localitățile în care românii formează majoritatea, vor ajunge prin această învățare spontană chiar la performanțe bune. Dar dacă cei care reușesc să învețe românește nu o fac datorită școlii, ci mai degrabă în pofida ei, atunci la ce mai servește școala? Și cum rămîne cu copiii din localitățile în care neexistînd români, sau fiind foarte puțini, n-au de la cine învăța românește în afara școlii?

Și încă n-am amintit de un factor, cunoscut și recunoscut de asemenea ca fiind foarte important în însușirea cu succes a limbii a doua. Se știe de acum, că orice altă limbă decît limba maternă poate fi învățată cu mult mai mult succes, dacă învățarea ei nu este impusă de alții, ci este asumată benevol, prin propria decizie, ca o urmare firească a recunoașterii utilității cunoștințelor de limbă. Nicăieri în lume învățarea unei limbi n-a dat succese, dacă cei care trebuiau s-o învețe au fost forțați de alții să facă asta. Nu ne trebuie un exemplu mai bun decît cel pe care îl știm cu toții: „eficiența nemaipomenită” a învățării limbii ruse în școlile din România în anii '50-'60. Cei care avem studii cel puțin medii din generația noastră (și nu sîntem puțini), ne-am pierdut vremea timp de șapte ani la școală cu învățarea limbii ruse. Dar cîți dintre noi ne-am și însușit această limbă? Ar trebui să avem foarte mulți cunoscători de rusă, și iată, abia poți găsi pe cineva care să se poată înțelege cît de cît cu un rus, dacă ar fi cazul. Asta se datorează în parte și metodei proaste cu care ne-a fost predată această limbă. (Trebuie totuși să fac observația că deși foarte proastă, acea metodă era incomparabil mai bună decît cea după care la ora actuală copiii maghiari ar trebui să învețe românește, fiindcă măcar nu pornea de la ideea că noi ar fi trebuit să știm deja de undeva rusește.) Cauza adevărată a insuccesului a fost totuși faptul că noi știam cu toții, și elevii, și părinții, ba chiar și profesorii, că sîntem obligați să învățăm rusește nu pentru folosul nostru, ci pentru că așa vor tovarășii de la Moscova. Asta a fost de ajuns ca limba rusă să nu ne mai intre în cap.

Îmi pare sincer rău că trebuie să spun asta, dar ceva asemănător se întîmplă și cu învățarea limbii române în clasele cu limba de predare maghiară. *Însăși forma în care se impune obligativitatea însușirii limbii române și se pedalează pe această idee este un obstacol în fața succesului*, fiindcă asta, vrînd, nevrînd, compromite motivația adevărată, de altfel existentă. Dacă nu te obligă nimeni, poți face ceva de bunăvoie, din interes și cu interes, cu dragoste chiar. Dar dacă te obligă, te constrînge cineva mai puternic, atunci, chiar dacă ai face-o și fără să fii obligat, treaba nu mai e aceeași. Și apare imediat o rezistență spontană, inconștientă, față de intenția celui care vrea să-și impună voința cu orice preț, în mod autoritar, care vrea să-ți dovedească că totul se va întîmpla așa cum vrea el și nu cum ai vrea tu. Această rezistență apare în mod automat și nu trebuie confundată cu

încăpăținare sau cu rea-voință: așa-i firea omului, pur și simplu. Dacă în țară există o atmosferă în care o minoritate (în primul rînd cea maghiară) este mereu suspectată și acuzată pe nedrept ca avînd intenții ascunse, ostile țării, dacă este etichetată în mass media prin tot felul de calificative, care lezează profund demnitatea umană, dacă se vehiculează fel și fel de calomnii la adresa ei pînă și de către organele centrale ale puterii, așa cum s-a întîmplat în ultimii ani de multe ori, atunci asta nu poate să nu afecteze negativ și eficiența învățării limbii. Fiindcă nu se poate evita ca copilul să nu audă reacțiile revoltate (și resemnate) ale părinților la asemenea fenomene, și să nu sesizeze că cei din jurul lui au necazuri, că pe zi ce trece își pierd speranța în mai bine, că sufletul lor e plin de amărăciunea neputinței, generată de sentimentul că oricît de bine ar ști ei că acuzele respective n-au absolut nici un temei real, tot nu pot face nimic împotriva lor, fiindcă cei care le vehiculează, sînt mult mai puternici, și degeaba s-ar plînge ei oriunde, că nu i-ar asculta nimeni. Într-o asemenea atmosferă copilul poate să ajungă foarte ușor să aibă un sentiment de respingere față de limba acelor oameni care se fac răspunzători de această situație, și oricît i-ar explica părinții că limba și oamenii respectivi sînt două lucruri diferite, pentru el vor rămîne totuși asociate. Mai ales dacă observă că tocmai acești oameni sînt aceia care ar vrea ca toți maghiarii să vorbească perfect românește încă de mici, făcînd din asta un fel de criteriu al patriotismului și al loialității față de țară. Manifestările unor politicieni și gazetari, care se arată extrem de indignați și ofensați dacă observă că un maghiar face greșeli de limbă vorbind românește, nu fac altceva, decît să întărească acest sentiment de rezistență spontană față de însușirea limbii române.

Parcă aud acum replica: cum de nu pricepem, că aceste dispoziții din lege sînt de fapt în favoarea noastră, spre binele nostru? Dacă ele n-ar fi formulate tocmai astfel, poate s-ar găsi printre noi vreun inconștient, care nu și-ar mai însuși limba română, și astfel și-ar rata viața. Dați-mi voie să am îndoieli în privința sincerității acestei argumentări. Am impresia, sau poate mai mult decît o impresie, că atunci cînd parlamentarii noștri reprezentînd majoritatea (etnică), au votat aceste dispoziții, au avut în vedere nu interesele minorității, ci cele ale majorității. Nici nu s-au gîndit măcar cu adevărat la interesele minoritarilor, iar la copii nici atît. S-au gîndit numai la ei înșiși ca majoritari: n-au avut în vedere nimic altceva, decît să-și amenajeze cu orice preț o situație confortabilă, în care toți membrii majorității să se simtă în siguranță ca monolingvi, fiind siguri că oriunde s-ar duce în țara asta și cu oricine ar sta de vorbă, lor le va fi asigurată oriunde și oricînd comoditatea comunicării în limba maternă, și nu vor avea nici cea mai mică problemă în această privință, fiindcă toată lumea va ști perfect românește.

Poate veți zice că exagerez. Dar să ne gîndim puțin. Dacă nu era așa, atunci de ce oare legea nu se mulțumește numai cu obligativitatea *învățării* limbii române în școală, și de ce prevede și obligativitatea *însușirii* limbii? De ce ar fi acest fapt chiar atît de important pentru parlamentarii români, cînd el îi privește în primul rînd pe

minoritari? Iar dacă măsura s-ar fi dorit a fi într-adevăr în favoarea minorităților, atunci nu era oare mai normal, mai corect și mai simplu, mai omenesc deci, ca înainte de toate să fim întrebați și noi, minoritarii: „Cum credeți voi că e mai bine pentru voi? Cum vor putea învăța copiii voștri mai ușor românește? Ce credeți că ar trebui făcut? Voi trebuie să vă gândiți, fiindcă la reglementarea acestor probleme specifice noi vom vota așa cum ziceți voi, că voi aveți copii maghiari, nu noi, voi știți mai bine, care sînt problemele voastre, și tot vouă trebuie să vă fie bine, nu nouă, noi la treaba asta n-avem de ce să ne băgăm, fiindcă noi și copiii noștri, oricum, vom ști românește.”

Dacă s-ar fi întîmplat așa, acum n-ar mai trebui să sufere zecile de mii de copii și familii din cauza asta, așa cum se întîmplă din păcate, iar copiii maghiari ar putea să aibă garantată posibilitatea să-și însușească în școală limba română. Și pot să vă asigur că ar și face asta într-adevăr.

În optica maghiarilor, așa cum am putut constata cu ocazia numeroaselor discuții purtate cu mulți dintre ei în diferite părți ale țării, învățarea limbii române ar trebui să fie considerată mai degrabă un *drept* de-al nostru, și nu o *obligatie*. Așa ar fi firesc: dacă cunoașterea acestei limbi este una din condițiile să te poți descurca în toate situațiile în care te-ar putea pune viața, atunci principiul egalității nu se poate realiza fără asigurarea *dreptului* ca tu, minoritar, să-ți poți însuși această limbă, în interesul tău și spre binele tău. Dat fiind faptul că în această țară aproape 90% din populație vorbește româna ca limba maternă, acest drept ar trebui să li se garanteze minorităților chiar dacă n-ar exista alte reglementări juridice din care acesta să decurgă în mod firesc. Dar din momentul în care în Constituția României s-a stabilit că în România limba oficială este limba română, această limbă capătă un statut juridic cu totul deosebit față de celelalte limbi vorbite în România. De aici încolo nici nu mai poți vorbi de egalitate, dacă nu le-ai asigurat în același timp celor în cauză nu numai dreptul, dar și posibilitatea (adică toate condițiile) ca ei să poată învăța această limbă. Fără asta ei nu vor putea fi decît dezavantajați, discriminați adică. (Nu cred că ar fi de mirare dacă printre maghiari se aude din ce în ce mai des o părere cu care eu nu sînt de acord, dar pe care o pot înțelege perfect, și anume că sistemul actual al predării limbii române pentru copiii maghiari ar fi conceput cu bună știință și cu mare rafinament în așa fel ca maghiarii, orice ar face ei, să nu-și poată însuși această limbă în școală, și prin urmare să fie scoși din capul locului din orice competiție în câmpul afirmării profesionale, dar în același timp să nu poată zice că nu le-au fost asigurate toate condițiile, fiindcă ore de română există în număr suficient, ele fiind obligatorii. Mai mult de atît — să vezi mărinimie! —, pentru a le da posibilități și mai mari, elevilor maghiari „li se asigură”, chiar și contrar dorinței lor, să învețe istoria și geografia României nu în limba maternă, cum ar înțelege mai bine, ci în românește, cum le este mult mai greu, chipurile pentru a avea încă un prilej de exersare a limbii! Dacă tot nu vor ști românește, după atîtea binefaceri, vina va fi numai a lor. Aici nu mai comentez nimic, ca nu cumva să fiu prea sarcastic.)

După cum bine se știe, *obligația* de-a face ceva și *dreptul* la ceva nu sînt același lucru. În cazul în care noi sîntem *obligați* să ne însușim limba română, statul la rîndul lui n-are nici o obligație față de noi în privința asta. Cum ne vom descurca cu însușirea limbii române în împrejurările arătate mai sus, cu totul neprielnice, fără condițiile elementare necesare, rămîne treaba noastră. În schimb dacă învățarea limbii române ar fi considerată un *drept* de-al nostru, garantat prin lege, atunci ar decurge de aici în mod firesc și anumite obligații din partea statului, respectiv sistemului de învățămînt: asigurarea materialului didactic corespunzător, potrivit necesităților acestor elevi, formarea de cadre pregătite special pentru această muncă, cunoscînd limba maternă a copiilor cu care vor lucra, inițierea și finanțarea elaborării unor metodologii moderne și eficiente în predarea limbii române ca limbă a doua.

Iar dacă am fi întrebați măcar o dată și noi, atunci noi am mai putea adăuga, cunoscîndu-ne într-adevăr problemele, că dacă se vrea cu adevărat ca fiecare dintre noi să știm bine românește, așa cum am vrea și noi să știm, atunci noi de fapt am avea nevoie de cel puțin două rînduri de manuale alternative de română, conform necesităților copiilor maghiari din diferitele zone (respectiv localități) ale țării. Dacă n-am avea decît un singur manual pentru clasa respectivă, manual unic folosit în toată țara, atunci ori copilul maghiar din Deva ar fi ținut pe loc să-i aștepte și pe cei din Miercurea Ciuc, deși el știe deja destul de bine românește la începerea școlii (chiar dacă nu la nivelul unui copil român de vîrsta lui), ori copiii din zonele cu o populație preponderent maghiară nu s-ar descurca cu manualul.

Eu unul, (ca lingvist și ca maghiar), nu pot să cred că opt ani de învățămînt obligatoriu n-ar fi suficienți pentru ca în cursul acestora orice copil maghiar să-și poată însuși limba română în școală la un nivel corespunzător, dacă ar avea condițiile asigurate, și dacă ar exista măcar o înțelegere minimă din partea reprezentanților majorității pentru problemele specifice ale minorităților: dacă ar putea să înțeleagă odată chiar și cei cu o gîndire mai autoritară, că tot ce ar vrea ei să realizeze (și anume ca toți românii să se poată înțelege bine românește cu oricine din țară), s-ar realiza de la sine, în mod automat, fără probleme și conflicte, dacă nu s-ar vrea asta atît de mult, cu atîta nerăbdare, și *cu orice preț*. □

NOTE

1. Tove Skutnabb-Kangas: *Bilingualism or Not: the Education of Minorities*. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, f. a., p. 141.

2. Între timp, după ce mi-am redactat textul, acest articol a fost modificat prin Ordonanța de urgență a Guvernului în felul următor: „Studiul în școală al limbii române, ca limbă oficială de stat, este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate. Planurile de învățămînt trebuie să cuprindă numărul necesar de ore, și totodată se vor asigura condițiile care să permită însușirea limbii oficiale de stat.” În analiza ce urmează voi lua totuși ca bază formularea originală, deoarece, după rezultatul jalnic al dezbaterilor din Senat, există pericolul ca în forma finală ce urmează să fie acceptată de Parlament să se introducă din nou ideea inutilă și contraproductivă a obligativității *însușirii* limbii române în școală.

3. Sînt unii care acordă o importanță exagerată faptului că acești copii pot să audă limba română la televizor. Numai că televizorul singur nu te învață românește, pentru simplul motiv că nu stă de vorbă cu tine: îl ascuți, dar nu-i vorbești. E drept, ascultarea vorbirii într-o altă limbă poate contribui la îmbunătățirea competenței în limba respectivă, dar nu la început, ci abia după ce ai ajuns deja la un anumit nivel în cunoașterea limbii respective. (Pentru cei care ar avea dubii: românii văd destule filme la TV în engleză, dar cîți dintre ei și-au însușit engleza *numai* pe această cale?)

4. Ordonanța de urgență a Guvernului modifică și acest articol într-un sens bun: „Disciplina Limba și literatura română se predă în învățămîntul primar și gimnazial [subl. n.] după programe de învățămînt și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățămîntul liceal, Limba și literatura română se predă după programe de învățămînt și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.” A urmat însă discutarea în Senat a acestei modificări, iar rezultatul a fost că s-a decis revenirea la forma originală, adică la sistemul în care copiii minoritari au manuale elaborate special pentru ei numai în primele patru clase. Culmea e că această revenire s-a făcut într-o atmosferă în care numeroși senatori se arătau foarte revoltați pentru faptul că mulți tineri maghiari nu știu românește la nivelul așteptat de la ei, de parcă această lipsă nu s-ar datora în mare parte tocmai faptului că acești tineri au fost instruiți conform unui program aplicat în virtutea unei reglementări proaste, eliminate în sfîrșit de Ordonanța de urgență, dar reintroduse la inițiativa tocmai acelor senatori, care ar vrea cu orice preț ca noi să știm românește perfect! Putem spera oare că măcar la acest articol Camera Deputaților va vota cu mai multă înțelepciune? (Oricum, atunci cînd vrei să formezi o părere despre nivelul cunoașterii limbii române la elevii de azi, trebuie să ai în vedere faptul că ei pînă acum au învățat după sistemul definit în textul original al legii.)

5. La o discuție, unde era vorba și de această problemă, am îndrăznit să pomenesc de acest caz. Reacția unui parlamentar, de altfel un om foarte cumsecade și cu bune intenții, pe care îl respect, m-a șocat pur și simplu: domnia sa s-a arătat cam ofensat pentru faptul că, după spusele lui, eu aș fi afirmat că unii copii maghiari fac nevroză *din cauza limbii române*. Lăsînd la o parte faptul că eu n-am spus așa ceva (cu care de altfel nici n-aș fi de acord: e evident că *nu limba română* ca atare este cauza acestor simptome de nevroză, ci situația în care acești copii sînt puși față-n față zi de zi, și nu odată sub amenințări, cu niște probleme care îi depășesc complet, situație care instalează un sentiment permanent al eșecului și care de regulă, așa cum bine o știu toți psihologii, îi traumatizează, ducînd foarte ușor la stări de nevroză), această reacție m-a întristat cumplit în primul rînd pentru că am putut vedea cît de îngrijorat poate fi acest om, un creștin-democrat convins, ca nu cumva *limba* română să apară într-un context prost, și în același timp cît de ușor poate trece același om peste gravitatea situației acestor copii maghiari. Am avut impresia că nici măcar nu s-a gîndit serios la spusele mele, darămite să încerce să se pună nițel în pielea acelor copii.

6. Tove Skutnabb-Kangas: *Language, Literacy and Minorities*. A Minority Rights Group Report. Londra, 1990, p. 20. — O confirmare recentă a acestei afirmări ne este furnizată de dl. senator G. Pruteanu. Fiind în vizită în județele Harghita și Covasna a constatat că însușirea limbii române de către copiii maghiari lasă de dorit. A găsit însă o clasă în care performanța elevilor a fost mult superioară celor din alte școli vizitate, și, întorcîndu-se în capitală, a avut numai cuvinte elogioase despre munca profesorului de română Balázs Lajos. Desigur, dl. Balázs Lajos este un profesor foarte pregătit, dar secretul eficienței sale este nu numai aceasta, ci, în egală măsură sau poate și mai mare, contribuie și faptul că el, fiind de naționalitate maghiară, cunoaște limba copiilor.

7. Într-o altă discuție pe această temă, o persoană responsabilă, în apărarea sistemului actual și pentru a-mi atenua afirmația cu un conținut identic cu cel expus aici, a invocat faptul

că totuși, elevii din județele Harghita și Covasna reușesc pînă la urmă să-și însușească limba română destul de bine. În parte sînt de acord, însă cu două precizări. Una e că performanța bună la ora de română nu trebuie confundată cu cunoștințele bune de limbă. Un coleg universitar mai tînăr de-al meu, originar din Miercurea Ciuc, a povestit odată că el în liceu avea numai zece la română, dar în timpul serviciului militar a trebuit să constate cu decepție, că, îmbolnăvinduse, abia a reușit să-i explice medicului, care-i necazul, și nu l-a ajutat cu nimic faptul, că dacă era să vorbească despre Blaga, putea să facă asta la un nivel bun, poate ore-n-șir. A doua este că în realitate mulți dintre acești oameni, despre care numeroși gazetari și politicieni atotștiutori afirmă cu atîta siguranță de sine că nu vor nici de-ai dracului să învețe românește, depun eforturi deosebite ca copiii lor să-și însușească totuși româna, chiar în pofida școlii, în afara programului școlar, eventual trimițîndu-și copiii pe timpul vacanței în localități cu mulți români, dacă întîmplător au rude acolo.

*

SZILÁGYI N. Sándor (n. 1948) este lingvist. Între anii 1972–1990 a fost redactor la Editura Kriterion, București, iar din anul 1990 este lector la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj, Facultatea de Litere, Catedra de Limba și Cultura Maghiară. A publicat trei cărți în domeniul lingvisticii și numeroase eseuri pe tema drepturilor lingvistice, a soluționării conflictelor și a relației româno-maghiare.

Acest articol este o variantă adaptată la necesitățile revistei a unei comunicări ținute la Conferința Națională de Bilingvism, 16–17 iunie 1997, București

Aurel C. Popovici și federalismul românesc din Transilvania (1890-1906)

MARIUS TURDA

Construirea unei identități culturale și politice de o factură aparte este ceea ce îi frământă pe românii transilvăneni începînd cu 1890. Pornind de la această premisă, totul se transformă, totul se rediscută. Un nou sistem politic s-a instaurat în Austro-Ungaria pe fondul crizei liberalismului și o nouă clasă politică și socială s-a impus cu fermitate. Modernizarea, rivalitatea etnică, naționalismele, criza identității individuale sînt trăsăturile distinctive ale noii ordini. În Ungaria anilor '90 ai secolului trecut are loc o răsturnare a relațiilor de putere în comparație cu Ungaria de la 1848. Pe de altă parte, Transilvania anilor '90 ilustrează un tip cu totul diferit de antagonism intern, în comparație cu 1848 și chiar 1867. Este vorba de radicalizarea discursului despre identitățile naționale și căutarea unor noi soluții pentru rivalitatea etno-națională. Mizele teoretice ale acestei perioade sînt mult mai complexe decît ne-am obișnuit să credem. Dincolo de „lupta pentru unitate națională”, „asuprirea maghiară,” etc., fosile ale unui mod de a privi lucrurile îngust și ideologizat, trebuie să evaluăm aceste teme cu mai multă detașare și obiectivitate.

Din numeroasele subiecte ale acestei perioade noi l-am ales pe Aurel C. Popovici și ne-am construit întreaga argumentație în jurul lui, oprindu-ne exclusiv la evenimente și fenomene care au legătură directă cu el. Credem că opera lui, în bună măsură necercetată în contextul ei, oferă un răspuns plauzibil acelor polarități și opoziții care au caracterizat situația Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Susținerea ideii federaliste, acea *Austrie-Mare/Groß-Österreich* mult rîvnită de Aurel C. Popovici este teza principală a acestui modest studiu. Intenția noastră nu este să exprimăm judecăți de valoare, *Wertfrei*, asupra acestui subiect, ci să propunem anumite modalități

de interpretare și noi perspective asupra ideilor federaliste ale lui Aurel C. Popovici.

1.1. Definiri noționale

Într-o perioadă a revizuirilor, cum este cea de azi, sînt tot mai puțini aceia care, amăgiți de izbînda statului-națiune, consideră că destrămarea Monarhiei austro-ungare după primul război mondial a creat o situație ideală în Europa Centrală și de Est. Memoria politico-culturală a zonei procesează, încă, efectele unui asemenea fenomen. Lucrurile sînt cu atît mai interesante cu cît încercăm să înțelegem plasarea identitară a statelor succesoare Imperiului austro-ungar.

Astfel, unul din termenii care a făcut carieră, pe fondul discuției, contagioase putem să-i spunem, despre identitatea și geografia simbolică a zonei este, fără doar și poate, cel de Mitteleuropa.¹ Mitul cultural al unei geografii intermediare *Est-Vest* a fost relansat după anii '80 de mai mulți intelectuali din Polonia, Ungaria și fosta Cehoslovacie.² Într-o simplă enumerare putem include nume ca: Milan Kundera, György Konrád, Václav Havel, Czelaw Milosz, Miklós Haraszti, Danilo Kis sau György Dalos. Pe lîngă dinamica sa proprie, construcția unei astfel de categorii sesizează și faptul că elaborarea identității prezente, a categoriei *Europa de Est* sau *Europa Centrală și de Est* este departe de a fi stabilizată. Această Mitteleuropă simbolică s-a impus, începînd cu secolul al XIX-lea pînă în prezent, nu atît datorită tenacității promotorilor ei (de la Metternich pînă la Milan Kundera), cît (și) datorită unor detalii de construcție ce țin de aceleași tradiții culturale, de stiluri de viață asemănătoare și de o memorie culturală comună spațiului ambientat odinioară de Austro-Ungaria. Pe fondul unei anumite frustrări, ce ținea de nostalgia toleranței și a cosmopolitismului Monarhiei austro-ungare, dar și datorită dorinței de a anatemiza sistemul comunist, *Europa Centrală* reconfigura (și trasează încă) o zonă de o puternică intensitate identitaro-politică.

Dintr-o astfel de perspectivă, susținătorii unei identități „Central Europene” specifice, au putut să propună Europa Centrală de sfîrșit de secol XIX și început de secol XX, ca fiind „locul de naștere al lumii moderne,” fixînd un nexus cultural între Viena, Budapesta și Praga.³

În spațiul istoriografic românesc o astfel de discuție este abia la început.⁴ Singura zonă culturală care se reclamă de la o tradiție central-europeană și unde termenul a avut/are circulație este mediul ardelenesc și bănățean, ca legatar, în speță, a ceea ce a fost Transilvania în Dubla Monarhie.⁵

Gîndindu-ne la dificultatea endemică a poziționării identitare a românilor, ar fi interesant de făcut apel și la alte constructe politico-culturale specifice zonei est-central europene, mai puțin cunoscute și aproape deloc comentate, care, credem, ar oferi o perspectivă comparativă asupra efortului *românității* de a se ordona pe structuri politice masive, așa cum au fost statele multinaționale.

Conceptul pe care îl propunem analizei în paginile următoare este cel de *Austrie Mare / Groß-Österreich*,⁶ un concept abandonat de tradiția istoriografică locală, astfel încât revenirile lui sporadice sub pana istoricilor români mai degrabă decontextualizează apariția lui decât ne ajută să înțelegem despre ce este vorba. Interesante pentru discuția noastră nu sînt variațiile acestui „mit” politic, care ca și în cazul Mitteleuropei nu sînt puține, ci tribulațiile participării românilor ardeleni la construcția lui particulară.

Spre deosebire de Mitteleuropa, cu a sa paternitate discutabilă, „Marea Austrie” se definește de la început ca un produs tipic al casei de Habsburg, avînd Viena ca centru politic. Dincolo de elementele lor particularizante, ambele „modele” au o vădită ambiție comună, aceea de a defini o zonă ambiguă cultural și politic, aflată în spațiul conflictual dintre două mari puteri europene, Rusia și Germania, și a două ideologii, pangermanismul și panslavismul.⁷

Ne lipsește încă un studiu multidisciplinar despre percepția simbolică a federalismului transilvan. De aceea, studiul de față își propune să cerceteze un model teoretic de integrare simbolică, reprezentînd o variantă a identității românești din Transilvania în ultimele decenii ale Imperiului Habsburgic. Intenția noastră este de a arăta că românii transilvăneni au căutat, începînd cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, să propună curții de la Viena un concept politic diferit de formula aleasă în 1867. Acesta este *federalismul*,⁸ menit să negocieze dorințele lor într-un Imperiu, pe de o parte, incapabil să propună oferte politice viabile grupurilor etnice ce-l compuneau (români, slovaci, cehi, croați etc.), iar pe de alta, să satisfacă radicalismul partenerului direct (maghiarii).⁹

Distingem, în istoria politică a românilor din Transilvania după revoluția de la 1848, emergența și armonizarea, pînă într-un anumit punct, a două discursuri paralele și complementare. Unul este cel al autonomiei naționale, care va duce la unirea Transilvaniei cu România, iar celălalt este cel federalist, care va sucomba odată cu prăbușirea Monarhiei austro-ungare. La intersecția acestora, se plasează efortul de a acomoda identitatea românească într-o structură rivală multietnică și de a găsi un spațiu de exprimare naționalismului românesc emergent. Expresia emblematică a acestui proces o găsim codificată în scrierile lui Aurel C. Popovici,¹⁰ dar mai ales în cartea lui cea mai importantă, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich*, apărută la Leipzig în 1906.¹¹

Bănățean și cetățean austriac, Aurel C. Popovici (1863-1917) a fost unul din acele cazuri fericite de *double-mind*, dublu reprezentant în realitatea istorico-politică a Transilvaniei și în valorile universale (fiind un politolog și sociolog de mare valoare), ca mulți dintre intelectualii transilvăneni din acea perioadă. Propunînd federalismul, ca singura soluție de a recupera disensiunile etnice și de a elimina disproporțiile naționale, el nu încerca decât să definească un *Sitz im Leben* românesc ordonat după o topologie, mai mult sau mai puțin simbolică, ce

avea ca matrice Viena, dovedind, în fond, ceea ce Jürgen Habermas denumea prin *Verfassungspatriotismus* (patriotism constituțional).

Putem schița un demers interpretativ al activității lui Aurel C. Popovici pornind de la două întrebări fundamentale. În primul rând, putem vorbi de o criză de legitimare a loialismului, a așa-numitului patriotism constituțional,¹² generată de instaurarea dualismului? Dacă nu, care sînt coordonatele pe care s-a articulat din punct de vedere identitar/politic o elită intelectuală,¹³ respectiv cea din Transilvania, în raport cu *fantasma* unei Monarhii austriece veșnice? De asemenea, luînd în considerare procesul început în secolul al XVII-lea de administrația austriacă, putem vorbi de apariția unui personaj identitar emblematic, întruchipat prin excelență de Aurel C. Popovici, care este *Homo Austriacus*?¹⁴ Vom încerca în cele ce urmează să răspundem la aceste întrebări.

1.2. Contextul istorico-politic

Controversatul și paradigmaticul *fin-de-siècle* habsburgic (cel mai bine reprezentat în Viena, dar și în Praga sau Budapesta) experimentează și în sfera politicului noi forme de reglare și normare a dezintegrărilor sociale și politice care fisurau impunătorul edificiu *kaiserlich und königlich*. O parte din ocurențele lui specifice descriu o particulară situație socio-culturală, „în interiorul căreia efectul de întîrziere se conjugă cu un efect de recuperare.”¹⁵ În detrimentul liberalismului, aflat într-o profundă criză,¹⁶ fenomene precum rivalitatea etnică, conflictualitatea instituțională sau naționalismul, sînt emblemele noului *Weltanschauung* austro-ungar.

Încercări de abordare a acestei perioade,¹⁷ pe care nu puțini au reclamat-o ca fiind *Gründerzeit*-ul modernității noastre tîrzii, n-au lipsit, chiar dacă, uneori, univocitatea subiectului a dus la o excesivă concentrare doar pe unele aspecte ale problemei. Avem în vedere teme ca: sentimentul de identitate în modernitate, insuficiența tradiționalei polarizări masculin-feminin sau criza identității evreiești.¹⁸ Viena habsburgică este, începînd cu analiza clasică a lui Carl Schorske,¹⁹ terenul ideal pentru dezbaterile culturale și intelectuale despre nașterea modernității.²⁰

În disperatul efort de a găsi un idiom de compromis, la conjuncția dintre insolubilă problemă a naționalităților și clivajele dintre clase și ideologiile politice ce le animau, se impunea elaborarea, de către fiecare parte a acestui *Miracol Austriac*, cum l-a numit Hermann Bahr, a unei noi formule culturale, ideologice și geopolitice necesară supraviețuirii.²¹ Într-un astfel de cadru, al tensiunilor sociale și naționale, unde solidaritățile divergente se intersectează cu conflictele dintre naționalități, se naște și se dezvoltă conceptul de *Mare Austrie*.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, principalele motive ale anului 1848, utopia emancipării și armonia naționalităților sînt golite de conținut. Imperiul se prezintă mai degradat ca „un cîmp de luptă decît un liniștit creuzet multinațional.”²² După revoluția de la 1848 doar două scurte perioade din

istoria habsburgică ilustrează un real interes pentru idei reformatoare și pentru formule de satisfacere a dorințelor etno-naționale. Prima este cea a neoabsolutismului lui Alexander Bach și a experimentelor constituționale ale lui Anton von Schmerling, din 1848 pînă la războiul austro-prusac din 1866, iar cea de-a doua caracterizează ultimii ani ai secolului al XIX-lea și primul deceniu al secolului XX.²³

Ceea ce este interesant de reținut este faptul că ambele perioade au fost permissive la infiltrarea, iar în cazul din urmă chiar la explozia, sentimentului că Imperiul austriac decade, în timp ce, celelalte Puteri devin tot mai puternice.²⁴ Vienezii, cei mai pătrunși de acest handicap, trec prin adevărate perioade de criză, traduse prin expresia *Wiener Selbsthaß*.²⁵ Vedem, tradată printr-o astfel de declarație a ethosului austriac, o imposibilitate în a coagula trăsături și valențe specifice, atît de necesare definirii unui mesaj identitar.

Care era însă geografia simbolico-identitară a elitelor românești din Transilvania? Sufereau ele de același sindrom, *Rumänischer Selbsthaß*, sau unele dintre ele, cum a fost cazul lui Aurel C. Popovici, au putut să depășească această imposibilitate și au ajuns să vadă în Viena, mai mult decît capitala Imperiului Habsburgic, însăși motivația de a fi?²⁶

1.3. Mizele teoretice și sursa de legitimare

Oszkár Jászi, unul din cei mai pătrunzători analiști ai Monarhiei austro-ungare, afirma că unul din lucrurile care caracterizează Monarhia Habsburgică și explică într-un fel eșecul ei, este faptul că nu putem identifica în istoria ei nici un ideal comun care să dea popoarelor monarhiei unitatea politică dorită.²⁷ Părerea noastră este diferită. Credem că putem vorbi de o solidaritate ideologică ce pornește de la teoria de legitimare a casei de Habsburg. Exista ceva de natură simbolică în relația popoarelor din Imperiu cu casa domnitoare de Habsburg. Altfel, cum am putea înțelege ce l-a determinat pe Frantisek Palacký să spună că, dacă „Imperiul austriac n-ar fi existat el ar fi trebuit să fie creat pentru binele Europei și al umanității”²⁸ sau pe Aurel C. Popovici să propună planul său federativ, ca o alternativă la existența Imperiului. Acest „ceva” este caracterul unic și particular al tradiției legitimării dinastiei de Habsburg. Aici este cheia interpretativă a discursului revendicativ al românilor transilvăneni și al tipului de „contradicție” în care se înscrie Aurel C. Popovici, respectiv cea dintre discursul „legitimator” al Habsburgilor și susținerea de către Viena a unei politici favorabile minorității diriguitoare, în detrimentul naționalităților provinciale.

Ceea ce este interesant pentru discuția noastră e faptul că, odată cu instaurarea Dualismului (1867),²⁹ sursa de legitimare s-a împărțit în două: una specifică estului și sudului (regatul Ungariei) care era monopolul națiunii maghiare și alta caracteristică vestului și nordului (partea austriacă a imperiului) care este *Kaisertreue*.³⁰ Faptul că românii transilvăneni vor funcționa după 1867 pe vechea

filieră *Kaisertreue*, arată că ei nu considerau regimul dualist ca fiind legitim. Din aceste considerente și din altele care vor apărea pe parcurs, considerăm că ar fi extrem de utilă o sumară arheologie a teoriei habsburgice a legitimării.

Putem contura două zone de analiză complementare. Una se referă la sursa de legitimare și la structura dualistă a Imperiului, iar cealaltă insistă pe comentarea problemei autonomiei naționale și pe soluția propusă de Aurel C. Popovici, pentru rezolvarea ei: federalismul. Habsburgii au promovat un patriotism dinastic, vital pentru funcționarea mecanismului lor statal. Legitimarea unui astfel de patriotism *sui-generis*, se baza pe întărirea principiului *Kaisertreue*, adică devotamentul față de persoana împăratului și pe *Hausmacht*,³¹ adică construcția simbolică a persoanei împăratului, având în subsidiar ideea fundamentală că dinastia de Habsburg este instrumentul lui Dumnezeu pe Pământ. Înțelegem astfel de ce era esențial pentru dinastia domnitoare să se sprijine pe *Kaisertreue*, temelia *Hausmacht*-ului. Încarnarea perfectă a acestei idei o găsim întruchipată în însuși împăratul Francisc Iosif (1848-1916).³² În lipsa unui patriotism austriac mărturisit, din partea naționalităților, pentru dinastia de Habsburg, *Kaisertreue* a fost singurul simbol ce a ținut unit imperiul pînă la primul război mondial și a făcut ca grupurile etno-naționale să caute mai degrabă o rezolvare a revendicărilor lor prin dialog cu statul decît prin formule secesioniste. Este componenta esențială a celui *sacrificiu nationis*, care-l transforma pe individ, din ceh sau român, în „austriac”.³³

Kaisertreue era înainte de orice transnațional, astfel că, atît minoritățile politice, pentru a-și susține propriul program, cît și Viena, pentru a elimina o serioasă alterare a poziției ei centrale, l-au exploatat la maximum.³⁴ Acest fapt explică nu atît eficacitatea și abilitatea politicii imperiale de a construi un spațiu omogen de legitimare, cît incapacitatea supușilor de a găsi o altă formulă identitaro-simbolică asupra căreia să cadă împreună de acord.³⁵

Ca dinastie supranațională, casa de Habsburg, soluționa prin însăși titulatura ei orice conflict național sau politic, unindu-le prin același numitor comun care era conjuncția *Kaisertreue-Hausmacht*. Atîta timp cît Viena a fost în stare, datorită acestei formulei să satisfacă cerințele socio-economice și politice ale aristocrației și claselor de mijloc, lăsînd totuși un spațiu de exprimare comunităților rurale, Imperiul putea sta departe de pericolul reformării.³⁶ Imaginea culturală creată din această interacțiune a fost miza teoretică pe care s-a bazat dezvoltarea instituțională a monarhiei. Singură dinastia era cea care putea îndeplini rolul vital de forță centripetă, identificînd printr-un transfer de legitimitate atributele imperiale cu cele dinastice.

Instaurarea Dualismului a plasat pe o nouă orbită evoluția Imperiului, devenit austro-ungar. Pentru analiștii politici din grupurile minoritare, precum Aurel C. Popovici, această soluție găsită de casa de Habsburg pentru a satisface pretențiile magnaților maghiari, în defavoarea naționalităților fidele, printre care românii erau la loc de frunte, era sursa tuturor neîmplinirilor și cauza impasului în care se afla

Monarhia. Dintr-o perspectivă mai teoretică, compromisul cu nobilimea maghiară a sacrificat aspirațiile românilor, cehilor, slovacilor, sârbilor sau croaților. În viziunea lui Aurel C. Popovici, românii erau amenințați de pericolul unei adevărate *Kulturkampf*³⁷ maghiare, care punea Transilvania într-o stare permanent conflictuală. Dar (lucru foarte interesant), realizarea Dualismului a fost totodată și semnalul apariției unei retorici doctrinare ce susține că nici una din naționalitățile imperiului nu a fost capabilă, pînă atunci, să servească drept bază reformatoare pentru soluționarea crizei din Imperiu.³⁸ Pe fondul unei astfel de retorici, reacționare, în fond, Aurel C. Popovici spera ca românii, prin construirea unui stat federal, să fie aceia din care Imperiul austro-ungar putea, simbolic, să renască.³⁹

Cum remarca, într-un excelent studiu, Stephen Fischer-Galați: programele naționale, pentru a fi funcționabile, trebuiau să depășească instrumentalizarea conceptului de *Kaisertreue*.⁴⁰ Acest lucru ar fi pus însă Viena în situația de a distruge tradiția pe care se baza *Hausmacht*-ul lor. Se pune în discuție o lungă tradiție revendicată din Sfîntul Imperiu German, care a dat sens Monarhiei și la care Francisc Iosif nu vroia să renunțe. Trăind dramatic această dihotomie, românii din regatul Ungar au simbolizat, pînă la prăbușirea imperiului în 1918, poporul unde acest concept, greu de digerat, și-a diseminat prin excelență efectele.

Ausgleich-ul poate fi privit și din perspectiva unei crize a legitimării Imperiale, măcinată de revoluția din 1848, de înfrîngerea militară din 1866 și presiunea nobilimii maghiare. Ea nu a afectat însă în profunzime loialismul transilvan.⁴¹ Mai curînd, l-a decupat într-o nouă formă, astfel că românii transilvăneni au fost nevoiți să-și reevalueze atașamentul față de Viena și să articuleze în relația cu Budapesta noi formule de conduită politică.⁴² Una din aceste manifestări este emergența unui discurs identitar care a solicitat fondator fenomenul legitimității, activ pînă în 1918. Demersul federalist al lui Aurel C. Popovici este legitimat de paradigma conceptuală a loialismului și constituționalismului tradițional față de casa de Habsburg.

O discuție despre fenomene precum loialitatea românilor față de casa de Habsburg sau despre dinasticismul și constituționalismul lor lipsește, după cîte știm, din istoriografia românească. Motivele principale sînt cunoscute: imposibilitatea de a plasa o discuție despre românii din Transilvania și pe altă direcție decît cea a „luptei pentru unitate națională”.⁴³ Poate tocmai de aceea, federalismul, ca model interpretativ, are avantajul de a nuanța diferit, față de vechile clișee istoriografice, problema națională în Imperiul austro-ungar. Relația dintre conceptul de *Kaisertreue* (simbolizînd loialitatea și supunerea) și cel de *Hausmacht* (marca imperială prin excelență a Habsburgilor) decide, așadar, spațiul în care românii din Transilvania au decis să-și plaseze paradigma lor politică. Dinamica mișcării *Marea Austrie* și personalitatea lui Aurel C. Popovici vor sta sub semnul acestei legitimări. Înțelegerea conceptelor naționalitate,⁴⁴ autonomie,⁴⁵ și federalism,⁴⁶ în jurul cărora Aurel C. Popovici își

construiește teoriile, ține de acceptarea faptului că această paradigmă a loialismului și constituționalismului funcționa.

Perioada de după 1890 este o perioadă prin excelență contradictorie, spectaculoasă și difuză, necesitând a fi mereu regândită și reanalizată.⁴⁷ O caracterizează o excepțională încărcătură politică, căci în limitele ei au loc teoretizări esențiale despre identitatea națională a românilor transilvăneni *vis-à-vis* de experiența radicală a participării, mai mult sau mai puțin conștiente, la spasmele unui Imperiu.

Reconsiderându-și locul în monarhia austro-ungară, teoreticienii națiunii române se orientează spre noi formule politice, mai folositoare, chiar dacă ele nu s-au împlinit, practic, niciodată. Formula radicală a acestui anumit tip de discurs despre *românitate* vs. *minoritate politică* o găsim ilustrată în scrierile unei noi generații de tineri formați în atmosfera elaborării *Memorandului*,⁴⁸ ce apare pe scena politică austro-ungară în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea.⁴⁹ Alături de Eugen Brode⁵⁰ sau de mai tânărul Alexandru Vaida-Voevod,⁵¹ Aurel C. Popovici a reușit să dea o anumită consistență și fervoare programului național, devenind cunoscut și apreciat pentru concepțiile lui.

Problema fundamentală, pentru depășirea stadiului uniformității⁵² sufocante a politicii statului maghiar, este pentru Aurel C. Popovici, ca și pentru unii din guvernării imperiali, problema autonomiei cultural-politice, strâns legată de posibilitatea de federalizare a Imperiului. Cum să asiguri o protecție permanentă minorităților naționale într-un sistem constituțional bazat fundamental pe principiul majorității și în același timp cum să le satisfaci aspirația crescândă spre autonomie națională, înțeleasă ca autonomie pentru *Volksstämme*⁵³ (în partea austriacă a Imperiului acesta era termenul oficial pentru a desemna naționalitatea sau un grup etnic), iată una din marile problemele fundamentale ce a marcat ultimele decenii ale Imperiului austro-ungar.

Elita liberală maghiară a generației lui István Széchenyi,⁵⁴ care a făcut din națiunea maghiară o națiune conștientă de identitatea sa, și mai apoi cea a lui Ferenc Deák și József Eötvös, prima care a coagulat un posibil *modus vivendi* cu naționalitățile nemaghiare, instituționalizat prin legea naționalităților din 1868,⁵⁵ dispare la sfârșitul anilor '80, făcând loc unei generații care se definea tocmai printr-o reacție împotriva „părinților.”⁵⁶ Pentru această nouă generație, în care se disting István Tisza, Gyula Andrássy sau Albert Appony,⁵⁷ dualismul austro-ungar este perioada propice de construire a „Statului Național Unitar”⁵⁸ (formulă extremă a procesului de *nation-making*⁵⁹ ce marcează o profundă criză de formare și integrare). În concepția conducătorilor politici maghiari, Regatul Ungar este un „stat național,” cu o singură „națiune politică,” lucru confirmat și de un nou cadru instituțional ce a căpătat contur odată cu unirea Transilvaniei cu Ungaria (prin Legea XLIII) și cu adoptarea Legii naționalității (Legea XLIV), ambele consfínțite de Francisc Josif la 6 decembrie 1868.⁶⁰

Radicalizarea discursului naționalist maghiar vine să se integreze acestei reșezări politice. Un prim și cel mai important simptom al acestei radicalizări a fost maghiarizarea.⁶¹ Politica de maghiarizare a reprezentat formula-tip pentru tendințele statului maghiar de a se defini ca „național și unitar.” Dintr-o perspectivă comparativă, această politică naționalistă nu este neapărat un fenomen specific,⁶² chiar dacă pentru românii transilvăneni ea a ilustrat o clară orientare a statului maghiar de a-i anula etnic. Românii erau definiți, conform constituției ce pecetluiește încheierea Dualismului, ca una din „naționalitățile” componente, alături de croați, sârbi sau cehi. Trebuie subliniat că termenul de *naționalitate* (în maghiară *nemzetiség*), ce traduce de fapt conceptul german de *Nationalität*, este diferit de englezescul *Nationality*,⁶³ pe care noi îl folosim azi. Un prim și cel mai important efect al acestui fapt este încercarea de asimilare⁶⁴ la care maghiarii i-au supus pe toți locuitorii din regatul ungar.

Asimilarea românilor a fost o experiență neterminată. Cu toate eforturile guvernelor maghiare,⁶⁵ rezistența românilor a fost cea a unui popor diferit ca structură religioasă și culturală.⁶⁶ Românii erau ortodocși și uniți, bine ancorati în structurile lor tradiționale sătești. Excluderea social-politică la care au fost supuși de secole, prin interpretarea exclusivistă a conceptului medievalo-aristocratic de *natio*,⁶⁷ și-a arătat reversul prin lipsa unei substanțiale pătri românești urbane susceptibile asimilării. Autonomia confesională și educațională, pe care au mizat încă de la începutul afirmării națiunii române conducătorii românilor, stau la baza edificiului teoretic construit de Aurel C. Popovici. Pentru el singura modalitate de a rezolva chestiunea stringentă a naționalităților din Ungaria era sau „totala maghiarizare a tuturor naționalităților din țară, sau aplicarea sinceră și continua dezvoltare a principiilor egalitare în direcția federalismului.”⁶⁸

În partea austriacă a Imperiului problema națională găsisese formule parțiale de rezolvare.⁶⁹ În Austria funcționa doar termenul de *Nationalität*, lucru firesc dacă ne gândim că venezii nu simțeau nevoia de a se defini ca *națiune*, în sensul dat termenului de maghiari sau de români. Unii dintre ei, de exemplu, nici nu conștientizau existența unei identități naționale austriece, avînd sentimentul că nu mai există nimic demn de acest nume.⁷⁰ Cel puțin aici cadrul instituțional funcționa în folosul unei complementarități naționale între germani și celelate grupuri non-dominate,⁷¹ care era greu vizibilă în partea maghiară a Imperiului.

Două manifestări a ceea ce se numea, în secolul trecut, „problema românească,” vin să ilustreze cele de mai sus. Mă voi limita aici doar la schițarea lor sumară, pentru că ele s-au bucurat deja de o serie de interpretări istoriografice.⁷²

La sfîrșitul anilor 1890 problema românilor din Transilvania anima (și) mediul universitar bucureștean. Miza disputei nu era cum ne-am fi așteptat una de „solidaritate națională,” cît una în exclusivitate politică (precum în cazul lui D. A. Sturdza). Rezultatul a fost elaborarea unui *Memoriu al studenților universitari români privitor la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria*⁷³ de către

Simion Mehedinți și P. P. Negulescu cu ajutorul lui Ioan Slavici, aflat în exil la București. *Memoriul* a declanșat, cum era de așteptat, un *Răspuns*⁷⁴ din partea maghiară, scris însă de un profesor de origine română de la Universitatea din Cluj pe nume Grigore (Gergely) Moldovan⁷⁵ care pleda pentru dezamorsarea problemei naționalităților, teoretizînd faptul că drepturile națiunii politice — respectiv cea maghiară — furnizau drepturile revendicate de minoritățile etnice, deci nu putea fi vorba de excluderea politică de care vorbeau autorii *Memoriului*. Pe fondul acestui schimb, onest din punct de vedere argumentativ, în 1891, un grup de studenți români de la universitățile din Viena, Budapesta, Graz și Cluj redactează o *Replică*.⁷⁶

Ca principal autor al acestei lucrări polemice, Aurel C. Popovici, este preocupat de două probleme vitale pentru definirea unui nou *Zeitgeist* politic: autonomie națională și federalism.⁷⁷ Ambele paradigme politice subscriu la aceeași supapă de socializare, atît de dorită de români în ultimele decenii habsburgice, de depășire a identității naționale gregare și de accentuare a unei identități politice de perspectivă, oferite de Imperiu.⁷⁸ Conform taxinomieii făcută de Miroslav Hroch mișcărilor naționale, românii ajung, odată cu aceste teoretizări despre propriul univers etnic, în stadiul al treilea al existenței lor naționale — adică funcționează ca o mișcare de masă.⁷⁹

Un prim impuls al acestei manifestări este *Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria către Maiestatea sa Imperială și Apostolică Francisc Iosif I.*⁸⁰ El reprezintă în planul dialogului cu Viena punctul de maximă intensitate. Este pentru ultima dată cînd transilvănenii petiționează la unison pe vechea filieră a constituționalismului. Ei mai credeau încă în misiunea salvatoare a Împăratului.⁸¹ Din această perspectivă, Aurel C. Popovici putea pleda pentru schimbări în strategia națională a transilvănenilor.⁸² Era mult mai folositor, argumentează el, să te gîndești la un mod de introducere a unor elemente de contract cu sursa de legitimitate (Viena), prin care identitatea ta etno-națională să fie integrată unei identități mai cuprinzătoare și mai tolerantă, de natură politică. Pentru ca acest lucru să fie posibil „nu actuala Austro-Ungarie «ar trebui creată, dacă n-ar exista», ci acea *Austrie-Mare*.”⁸³ (s.n.) O monarhie federalizată, după opinia sa, ar fi oferit cele mai largi posibilități de autonomie națională și, în același timp, ar fi permis tuturor popoarelor constituante să fie beneficiarele apartenenței la o mare putere: *die Groß-Österreich*.

1.4. Federalismul ca model și demers politic: Statele Unite ale Austriei Mari

Bella gerant alii,

Tu, felix Austria, nube...

Am făcut acest sumar excurs în descifrarea mecanismelor ideologice pentru a înțelege mai bine de ce Aurel C. Popovici a ajuns să considere formula federalistă ca fiind unica soluție pentru salvarea Imperiului austriac de la prăbușire și variantă viabilă pentru emanciparea românilor din Monarhie. Pe de altă parte, nu putem

avea o imagine clară a federalismului lui Aurel C. Popovici dacă nu îl relaționăm cu naționalismul emergent din Imperiu și cu politica dinastică a Habsburgilor.⁸⁴

Speranța pentru reformare pe care o aducea prințul moștenitor, arhiducele Francisc Ferdinand⁸⁵ l-a îndemnat pe Aurel C. Popovici, dar nu numai, să-și îndrepte demersul politic spre el. Această dorință de reformare se îmbina, de altfel, cu insatisfacția arhiducelui față de sistemul dualist (un semnal mai mult decât favorabil pentru anti-dualistul convins care era Aurel C. Popovici). Federalismul oferea cea mai atrăgătoare soluție la o problemă miriapodă. Pe de o parte, putea rezolva criza națională și întări legătura tradițională dintre dinastie și naționalitățile din imperiu, iar pe de altă parte ar fi concentrat tendințele centrifugale ale maghiarilor, vizînd chiar abolirea status-ului lor special, iar în final ar fi asigurat o stabilitate internă, cu un vector la întărirea poziției de mare putere a Austro-Ungariei.

Maniera de dialog politic căutată de noua generație de lideri transilvăneni, reactualiza de fapt, prin scrierile lui Aurel C. Popovici, mai vechea conexiune politică dintre români și Casa de Habsburg începută cu două secole în urmă, combinînd-o însă cu nevoia de exprimare a autonomiei lor culturale și politice printr-o altă formulă decât cea Dualistă.

Aurel C. Popovici a evitat să găsească o soluție la problema românească printr-un dialog cu guvernul maghiar, pe care îl considera mormîntul Monarhiei⁸⁶ sau printr-o alianță cu grupurile naționale slave, cele mai numeroase minorități politice din Imperiu. Dimpotrivă, slavizarea ca și maghiarizarea reprezentau pentru el pericole reale la adresa Imperiului. Pentru a le înlătura exista o singură modalitate — federalizarea. *Marea Austrie* prin conservatismul ei, adeseori reacționar,⁸⁷ insistă pe o anumită specificitate etno-națională românească, manipulată adeseori de naționalismul violent al lui Aurel C. Popovici. Pentru el românii ocupau o poziție mediană între germani și maghiari, pe de o parte, și slavi, pe de altă parte.⁸⁸

Datorită spațiului limitat și caracterului acestui studiu nu vom insista asupra unei explicări detaliate a statului federativ propus de Aurel C. Popovici.⁸⁹ Vom schița cîteva din aspectele lui mai interesante și îndeosebi cele care vin să susțină argumentația de mai sus.

Doctrina politică a *Austriei Mari* se definește în primul rînd prin opoziție cu sistemul Dualist. Noii Austrii federale i se restituia rolul de puternic stat central-european, cu o dinastie, cea de Habsburg, propusă drept epitom simbolic. Avînd ca model Elveția și Statele Unite ale Americii,⁹⁰ Aurel C. Popovici compune după toate regulile un sistem federativ, chiar dacă uneori diacronic, văzut din perspectiva necesității istorice, ca singurul mod eficace, pe de o parte de a prezerva Imperiul, iar pe de alta de a apăra micile națiuni din Estul Europei de pericolul expansiunii Germaniei și, mai ales, de cea Rusiei.

Problema controversată în discuția despre o posibilă federalizare a Imperiului (idee politică ce a căpătat consistență la sfîrșitul secolului al XIX-lea și care se

va reactualiza sub presiunea dezmembrării după primul război mondial) a fost aceea a principiului ce trebuie urmat: cel tradițional-istoric sau cel etnic. Aici este diferența esențială dintre Aurel C. Popovici și austro-marxiști, precum Karl Renner sau Otto Bauer, adepții unui federalism pe principii istorice. Un scurt exemplu poate fi edificator. Conceptul lui Aurel C. Popovici de autonomie națională nu era, poate, mai cuprinzător decât cel al lui Otto Bauer,⁹¹ dar el oferea, cel puțin, naționalităților Imperiului accesul simbolic la un stat național propriu, pe criterii etnice. Pentru Aurel C. Popovici principiul autonomiei naționale era esențial. Considerînd că vechile entități politice nu mai puteau legitima revendicările sociale și politice ale naționalităților etnice, ajunse la stadiul conștiinței naționale, el respinge federalismul istorico-tradițional.⁹²

Cartea se compune din două părți. Prima parte polarizează aceleași argumente pe care le găsim și în scrierile anterioare, *Replica*, **Principiul de naționalitate**, sau *Cestiunea naționalităților și modurile soluțiunii sale în Ungaria*. Într-un stil polemic, Aurel C. Popovici face un aspru rechizitoriu maghiarizării și asimilării, efecte directe ale sistemului Dualist, insistînd pe faptul că singura modalitate de a găsi o soluție problemei naționalităților și autonomiei naționale este renunțarea la centralism și adoptarea federalismului.⁹³ A doua parte a lucrării cuprinde planul de federalizare propriu-zis. *Statele Unite ale Austriei Mari* urmau să fie compuse din 15 state naționale sub sceptrul lui Francisc Iosif.⁹⁴ Centrul întregului edificiu politic se găsea în Curtea imperială (*Reichsgericht*), care trebuia să rezolve atît problemele ivite între imperiu și statele componente, precum și cele dintre statele componente. Unui guvern federal îi revenea puterea legislativă, executivă și judecătorească⁹⁵ pe baza unei constituții, care nu este alta decît constituția austro-ungară din 1867 și cea a imperiului german. Puterea legislativă era exercitată în comun de către împărat și de către parlament. Parlamentul federal era compus din Camera deputaților, deschisă prin sufragiu universal tuturor și un Senat, avînd ca model cele existente deja în Ungaria și Austria. În componența Senatului, Aurel C. Popovici introduce o importantă modificare: pe lîngă o substanțială reducere a numărului membrilor ereditari, el propune alegerea unui număr de membri din partea naționalităților, avînd profesia drept criteriu de eligibilitate. Un consiliu format din 42 de reprezentanți ai statelor naționale deținea puterea executivă. Acest consiliu era pus sub președinția unui cancelar imperial. Erau create 5 comitete pentru afacerile externe, interne, militare, finanțe și administrație. În fiecare comitet trebuiau să fie reprezentate cel puțin trei state naționale.⁹⁶ Monarhia federativă *Marea Austrie* era o monarhie reprezentativă. Statele naționale aveau propriile parlamente care aveau abilitatea să voteze constituții.⁹⁷ Guvernatorii fiecărui stat trebuiau să fie numiți de împărat, dar erau responsabili în fața legislaturilor naționale. Fiecare stat avea dreptul la limba sa proprie, dar dreptul cupolei comune îi revenea limbii germane. Ea era limba oficială a statului (*Reichssprache*).⁹⁸

Cum se putea realiza acest plan? „Știm prea bine acest lucru”, crede Aurel C. Popovici, „niciodată această reformă nu va putea fi efectuată pe cale parlamentară (...) ceea ce trebuie să biruiască este nu organizarea juridică actuală a imperiului, ci realitățile naționale.”⁹⁹ Naționalismele trebuiau să regenereze și să salveze Imperiul.¹⁰⁰ Ele l-au distrus însă pînă la urmă. Dovadă este planul lui Aurel C. Popovici de reorganizare a Imperiului austro-ungar. Deși a găsit percepții favorabile în cercuri din înalta societate vieneză, el a eșuat într-o perioadă a naționalismului integral. Naționalismul maghiar și cel german l-au respins categoric.¹⁰¹ *Marea Austrie* nu a avut suportul programatic al unui partid politic. De asemenea, poziția lui Aurel C. Popovici printre liderii politici români din Transilvania era una controversată, iar ei destul de sceptici în a-i considera planul realizabil.¹⁰² Singurul sprijin efectiv a venit din partea mișcării *Marea Austrie*, din jurul lui Francisc Ferdinand.¹⁰³ El a fost receptorul și emițătorul simbolic al întregii mișcări.

Merită reținut că, din perspectivă istorică, lucrurile n-au depășit faza de cabinet, iar entuziasmul inițial al arhiducelui Francisc Ferdinand s-a dovedit insuficient. Atentatul de la Sarajevo punea capăt acestui proiect. Aurel C. Popovici, singurul *Großösterreicher* profund, va muri în 1917 la Geneva.

1.5. Concluzii

Relațiile austro-italiene sau cele austro-cehe, din Cisleithania, cît și cele ungaro-croate sau ungaro-române din Transleithania, din ultimele decenii imperiale, dovedesc în ce dilemă simbolico-politică se află Monarhia bicefală. Deși gravitează în jurul aceleiași paradigme politice — reprezentată de persoana împăratului — românii articulează, cum am văzut, spre finalul Dualismului, noi demersuri teoretice (axate pe autonomie și federalism), renunțînd la altele, dovedite ineficiente (cum ar fi apropierea de maghiari, pentru construirea unui interstițiu comun de exprimare politică).¹⁰⁴

Simptomatice pentru imposibilitatea de a escamota impasul în care se afla raportul dintre „națiunile stăpînitoare” și naționalitățile din Austro-Ungaria sînt negocierile dintre Tisza și Partidul Național Român.¹⁰⁵ Ele traduc de fapt confruntarea dintre centralismul dorit de guvernantul maghiar și federalismul manifestat de români. Disputa trădează o profundă dilemă identitară, care l-a caracterizat în profunzime și pe Aurel C. Popovici: asimilarea naționalităților și astfel desăvîrșirea „statului național unitar maghiar” sau supraviețuirea națională a românilor și astfel realizarea „statului național român.”

Ne putem întreba cît sînt de folositoare astfel de retrospective ? Putem urmări pe firul istoriei încercări de plasare terță a românilor? Au căutat ei să urmărească vreodată un *Sonderweg* — între un Orient care îi disconforta în ambițiile lor și între un Occident greu de reprodus? Credem că da. Cazul românilor din Transilvania din ultima perioadă a Imperiului austro-ungar și concepția politică a lui Aurel C. Popovici, nu e poate paradigmatică, dar este, credem, deosebit de sugestivă.

Cu riscul de a alimenta o retorică reacționară în analiza mișcărilor naționale din Imperiul Habsburgic,¹⁰⁶ credem că o analiză multidisciplinară a unor tendințe revoluate, dar foarte interesante, din istoria românilor nu poate fi decât folositoare pentru relativizarea și aerisirea spațiului istoriografic românesc, atât de reținut la analize care nu vin dinspre canonul vulgatei naționale. În acest sens, poate să fie folositor orice exemplu de geografie și plasare identitară. Casa domnitoare va întreține pînă la sfîrșitul Imperiului „mitul habsburgic,” iar relația lui Aurel C. Popovici cu Francisc Ferdinand o dovedește cu prisosință. Sînt greu de cartat, însă, motivele aderării lui Aurel C. Popovici, care este sensul *Habsburgstreue*-ul care l-a caracterizat. Credem că dinamica istorică impresionantă a unei dinastii supranaționale, ca aceea de Habsburg, l-a îndemnat pe Aurel C. Popovici să-și *inventeze* apartenența la un *Volk* suferind pentru a-și camufla, astfel, neputința de a construi o naționalitate „austro-ungară” pentru românii transilvăneni. Deși a crezut sincer că trăiește în cea mai bună dintre monarhiile posibile, Aurel C. Popovici a realizat pînă la urmă că de fapt este doar un pasager în acea stație experimentală a sfîrșitului unei lumi (*Versuchsstation des Weltuntergangs*), de care vorbea Karl Kraus. □

NOTE:

1. O bibliografie introductivă despre Mitteleuropa ar cuprinde următoarele titluri: Friedrich Naumann, *L'Europe Centrale (Mitteleuropa)*, Neuchatel, Delachaux & Niestle, Paris, Payot, 1916; Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955; Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Évolution de l'Idée Historique de Mitteleuropa*, Paris, Payot, 1961; Erhard Busek, Emil Brix, *Projekt Mitteleuropa*, Wien, Überreuter, 1986; George Schöpflin, Nancy Wood (ed.), *In Search of Central Europe*, Totowa, New Jersey, Barnes and Noble Books, Polity Press, 1991; precum și studiul foarte interesant al lui Melvin Croan, care consideră că: „*In the absence of a single, coherent, integrated body of thoughts about Central Europe, one can only hope to identify recurrent themes and analyze salient characteristics. As concerns the politics of cultural identity, now and for the future, three facets are particularly pertinent. They are: the implicit elitism that attends most thinking about Central Europe, its cultural pessimism, and the emphasis it accords to what might be termed metapolitics.*” (În absența unui eșafodaj teoretic unitar și coerent cu privire la Europa Centrală, putem spera doar să identificăm temele care revin constant și să analizăm trăsăturile care ies în evidență. În ce privește politicile orientate spre identitatea culturală, trei fațete se disting ca deosebit de pertinente — atât pentru momentul de față, cît și pentru viitor. Acestea sînt: elitismul implicit care acompaniază cea mai mare parte a gîndirii despre Europa Centrală, pesimismul lor cultural și importanța care este acordată la ceea ce am putea numi metapolitică.) în *Lands In-between: The Politics of Cultural Identity in Contemporary Eastern Europe*, publicat în *Eastern European Politics and Societies*, vol. 3, no. 2, primăvara 1989, p. 184.

2. Ne referim la textul lui Milan Kundera, *The Tragedy of Central Europe*, tradus de Edmund White, din *The New York Review of Books*, 26 aprilie, 1984, pp. 33-38.

3. Cf. studiului lui Steven Beller, *Central Europe: Birthplace of the Modern World*, în *Austrian History Yearbook*, vol. XXIII, 1992, pp. 72-90; ibid., *Who made Vienna 1900 a Capital of Modern Culture?* în Janik, Allan (eds.) *Kreatives Milieu. Wien um 1900*

(*Ergebnisse eines forschungsgespraches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900*, Wien, Verlag Für Geschichte und Politik; München, R. Oldenbourg, 1993, pp. 175-180; precum și Norman Stone, *Europe Transformed, 1878-1919*, London, Fontana Press, 1980).

4. Vezi recente apariții: Adriana Babeți și Răzvan Ungureanu (coordonatori), *Europa Centrală: nevroze, dileme utopii*, Iași, Polirom, 1997 și revista *A treia Europă* 1, Iași, Polirom, 1997. Trebuie remarcată și traducerea de către Anca Opric, în cadrul aceluiași program de *revival* a unei discuții despre Europa Centrală, a cărții lui Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Iași, Polirom, 1997. Pentru o bună introducere în contribuția locală la construcția unei geografii simbolice, vezi Sorin Antohi, *Românii în anii '90: geografie simbolică și identitate socială*, în *România versus România*, (antologie și prefață de Gabriel Andreescu), București, Clavis, 1996, pp. 197-215.

5. Ilustrativ, în acest sens, este articolul lui Victor Neumann, *Europa centrală: semnificația istorico-politică a conceptului*, în 22, Anul IV, nr. 19, p. 13 și *Semnificații ale gândirii politice în Europa Centrală*, în *Sfera Politicii*, nr. 46, 1997, pp. 54-57. O bună introducere în tradiția culturală a zonei găsim la același Victor Neumann, *Tentația lui Homo-Europaeus. Geneză spiritului modern în Europa centrală și de sud-est*, București, Ed. Științifică, 1991. Nu trebuie însă exagerat și considerat că reflecția asupra Europei Centrale aparține doar ardelenilor. Aceeași Melvin Croan, de exemplu, citată anterior, îl consideră pe basarabeanul Paul Goma ca fiind unul din românii reprezentativi pentru spiritul Europei Centrale.

6. Este greu de găsit o bibliografie analitică a conceptul de *Groß-Österreich*. Termenul circulă în literatura istorică legat, mai ales, de numele lui Aurel C. Popovici, care a editat la Viena chiar și un ziar cu acest nume, cf. Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (Însemnări, memorii, scrisori)*, Cluj, Editura Sincron, 1993, p. 95 și pp. 51-53, p. 95. Cartea care a dat numele mișcării și l-a făcut faimos pe autorul ei este: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und Staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig, Verlag B. Elischer, 1906. Cartea a apărut și în ediție românească sub titlul *Stat și națiune. Statele Unite ale Austriei-Mari (Studii politice în vederea rezolvării problemei naționale și a crizelor constituționale din Austro-Ungaria)*, trad. din lb. germană și cu o prefață de Petre Pandrea, București, Fundația Pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939. Noi vom folosi în continuare ediția românească. Utile sînt următoarele studii: H. C. Meyer, *Mitteleuropa*, p. 179, Robert A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol. 2: *Empire Reform*, New York, Octagon Books, Fourth Edition, 1983, mai ales cap. *Great Austria*, pp. 179-207; Jaques Droz, *L'Europe Centrale*, pp. 174-176; Milan Hodza, *Federation in Central Europe (Reflections and Reminiscences)*, London, New York, Melbourne, Jarrolds, Publish. Limited, 1942, pp. 26-30; Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*, Brünn, München, Wien, Verlag G. D. W. Callwey, 1943 (*Südosteuropäischen Arbeiten* 35), pp. 150-155 și p. 162; Al. Randa, *Der Europäer des Banats*, în Otto de Habsburg, J. C. Drăgan, Marco Pons, Alexander Randa, Franz Wolf, Aurel C. Popovici, Milan, Fondation Europeenne Drăgan, 1977, pp. 67-93; Liviu Maior, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1900-1914*, Cluj, Dacia, 1986, cap. *Federalismul în mișcarea națională și adversarii lui*, pp. 148-162; Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei (Controverse în Austro-Ungaria privind statutul Transilvaniei)*, partea I, București, Silex, 1996, p. 149 dar mai ales volumul II al acestei cărți (apărut în 1997), pp. 48-83; Lucian Boia, *The National Movement of the Transylvanian Romanians from 1905 to 1910*, în *Southeastern Europe*, vol. 3, part 2, 1977, p. 245.

7. Cf. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 298 și p. 322; *ibid.*, *Principiul de naționalitate*, Conferință ținută la 30 ianuarie 1894 la Ateneul Român din București, București,

Tipografia Modernă, Cregorie Luis, 1894, p. 27; *ibid.*, **Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne**, București, Minerva, 1910, p. 16.

8. Federalismul, ca formulă politică, nu este neapărat invenția teoretică a lui Aurel C. Popovici. De exemplu, ideea lui Șaguna despre „Austria Unită” combina atât elemente de centralism cât și de federalism, cf. Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate. Andreiu Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873**, prefăță de Pompiliu Teodor, trad. Aurel Jivi, București, Univers Enciclopedic, 1995, p.115. Exista chiar și un ziar politic românesc cu titlul **Federațiunea**, ce apărea la Budapesta prin anii 1870. Aurel C. Popovici i-a dat însă o definiție clară și i-l-a definit ca obiectiv național. Ea nu este nici măcar o contribuție exclusiv românească la proiectele de reformă ale Imperiului austriac. Pentru o panoramă a încercărilor și ideilor de reformă în Imperiul Habsburgic, de la germanul Ludwig von Löhrer sau croatul Og. Ostrozinski pînă la proiectele ultimului împărat, se poate consulta excelenta, și neegalată încă, carte a lui Robert A. Kann, **The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918**, vol. 2. *Empire Reform*, citată anterior. Pentru primele proiecte federaliste sud-dunărene vezi Dimitrije Dordevic, *Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's*, în **Balkanica I**, 1970, pp. 119-145.

9. Discuțiile purtate de István Tisza cu liderii românilor, începînd cu 1910, arată cît de incompatibile erau dorințele naționalităților din Imperiu cu păstrarea hegemoniei maghiare. Vezi Keith Hitchins, *The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914*, în **Journal of Modern History**, vol. 53, no. 4, December 1981, pp. 619-651; Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 9; *ibid.*, **Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din Romania**, edițiunea a doua revăzută, Viena, Budapesta, Graz, Cluj, 1892 (de aici înainte **Replica**), p. 20.

10. Pentru scrierile lui Aurel C. Popovici vezi nota 6, 7 și 9. La respectivele lucrări se adaugă **Cestiunea naționalităților și modul soluțiunii sale în Ungaria**, Sibiu, Institutul Tipografic T. Liviu Albini, 1894 și cartea, apărută postum, **La question Roumaine en Transylvanie et en Hongrie**, Préface de M. N. Comnène, Lausanne, Paris, Librairie Payot, 1918 (nu folosim în acest studiu articolele scrise de Aurel C. Popovici).

11. Vezi nota 6.

12. Expresia „criză a patriotismului constituțional” traduce o veche, dar acerbă tendință, a istoriografiei românești de a plasa înțelegerea/neînțelegerea atitudinii transilvănenilor față de Viena pe fondul unei „crize” a loialismului. În acest sens ilustrativă este contribuția lui Liviu Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc*, Centrul de Studii Transilvane, **Bibliotheca Rerum Transsilvaniae**, I, Cluj, Editura Fundației Culturale Române, 1992, p. 45.

13. O discuție despre elite și intelectuali pentru secolul al XIX-lea la Elena Siupiur, *Intelectualii români ardeleni în secolul al XIX-lea*, în **Transilvania**, nr. 7, (16), 1987, pp. IV-VIII; *ibid.*, *Viața intelectuală la români în secolul XIX*, în **Cartea Interferențelor** (colectiv), București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1985, pp. 230-245. Pentru importanța spațiului universitar german în formarea elitei românești vezi și Stelian Mîndruț, *Rumänische Studenten aus Siebenbürgen an Universitäten Österreich-Ungarns und Deutschlands 1897/1898*, în **Ungarn - Jahrbuch**, Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete (Hgs. von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl), band 20, Jahrgang 1992, München, Verlag Ungarisches Institut, 1993, pp. 175-180 și Ioan Chiorean, *Rolul Vienei în formarea intelectualității românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în **De la Umanism la Luminism**, Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Târgu Mureș, 1994, pp. 93-110. Cei interesați de o

perspectivă mai largă asupra subiectului, pot consulta și numărul dedicat intelectualilor de revista *Polis*, Nr. 1/1994.

14. Deși Aurel C. Popovici neagă valabilitatea acestui proces, el nu face decât să ilustreze funcționabilitatea logicii lui. Pentru impulsul modernizator dat de administrația austriacă societății transilvănene și pentru descifrarea mecanismelor integrative habsburgice, care au colaborat la definirea identității naționale românești, vezi Aurel C. Popovici, **Replica**, p. 45; *ibid.*, **Principiul de naționalitate**, p. 7; Pentru relația particulară dintre emanciparea națională a românilor și casa de Habsburg, vezi Mathias Bernath, **Habsburg und die Anfänge der Rumänischen Nationsbildung**, Leiden, E. J. Brill, 1972, ed. rom. **Habsburgii și începuturile formării națiunii române**, trad. de Marionela Wolf, prefață de Pompiliu Teodor, Cluj, Dacia, 1994; Keith Hitchins, **Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)**, vol. I, introducere și îngrijirea ediției de Pompiliu Teodor, trad. de Sever Trifu și Codruța Trifu, Cluj, Dacia, 1987, cap. *Religia și conștiința națională românească în Transilvania în secolul al XVIII*, pp. 30-61.

15. Cf. Jacques Le Rider, **Modernitatea vieneză și crizele identității**, trad. de Magda Jeanrenaud (după ediția a II-a, revăzută și adăugită), Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1995, p. 17.

16. Pentru criza liberalismului vienez de la sfârșitul secolului al XIX-lea și emergența unor noi tipuri de discurs politic, precum și apariția unor noi mișcări politice de masă, cum ar fi sionismul, socialismul creștin sau pan-germanismul, vezi Carl E. Schorske, **Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture**, New York, Vintage Books. A Division of Random House, 1981 și John W. Boyer, **Culture and Political Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power 1897-1918**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1995; *ibid.*, **Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1981. Criza liberalismului, mai ales așa cum a fost ea resimțită în partea maghiară a Imperiului este foarte interesantă. Astfel pentru John Lukacs, un istoric american de origine maghiară, „it was nationalism, more than socialism, that destroyed the Liberalism of the nineteenth century. By nationalism I do mean the perhaps insoluble problem of the non-Magyar nationalities in Hungary. The masses of the Magyar people, too, were more nationalist than liberal (as, among others, the Social Democrats would find later: more nationalist than internationalist, that is, race- rather than class-conscious. (...) Hungarians, and Hungarian politicians, kept asserting loud and clear they were not taking cues from Vienna. Yet the crisis of the Magyar Liberal Party largely coincided with the crisis of Liberalism in Vienna. The fall of the cautious liberal Kálmán Tisza came in 1890, that of the cautious Taaffe in Vienna in 1893. Both events marked the end of a political era.” (Naționalismul a fost acela care, chiar mai mult decât socialismul, a distrus liberalismul secolului al XIX-lea. Prin naționalism mă refer la problema, poate insolubilă, a naționalităților nemaghaire din Ungaria. Masele de cetățeni maghiari au fost, la rîndu-le, mai mult naționaliste decât internaționaliste (după cum aveau să descopere, printre alții, social democrații, a fi mai degrabă naționalist decât internaționalist înseamnă a avea mai degrabă o conștiință de rasă decât una de clasă. (...) Maghiarii și politicienii maghiari susțineau sus și tare că nu se lasă influențați de Viena. Totuși, criza Partidului Liberal Maghiar a coincis în mare parte cu criza liberalismului vienez. Căderea prudentului liberal Kálmán Tisza a avut loc în 1890, iar, la Viena, cea a la fel de prudentului Taaffe a avut loc în 1893. Aceste două evenimente au marcat sfârșitul unei ere politice). Vezi **Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture**, London, Weidenfeld, pp. 131-132.

17. Subiectul *fin-de-siècle* a fost unul din marile *hit-uri* culturale ale ultimelor decenii. Alături de cartea lui Carl E. Schorske deja amintită, selectiv recomand: William McGrath,

Dionysian Art and Populist Politics in Austria, New Haven, London, Yale University Press, 1974; Emil Brix, Patrik Werkner (ed.), **Die Wiener Moderne (Ergebnisse eines Forschungsgespraches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900 zum Thema „Aktualität und Moderne“)**, Wien, Verlag Für Geschichte und Politik; München, R. Oldenbourg, 1990; Allan Janik, Stephen Toulmin, **Wittgenstein's Vienna**, New York (etc.), A Touchstone Book, Published by Simon & Schuster Inc., 1973; William M. Johnston, **The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848-1938**, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1972; Jacques Le Rider, **Modernity and Crises of Identity. Culture and Society in Fin-de-Siècle Vienna**, Cambridge, Polity Press, 1993; Péter Hanák, **Der Garten und die Werkstatt. Ein Kulturgeschichtlicher Vergleich Wien und Budapest um 1900**, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 1992.

18. Jacques Le Rider, **Modernitatea vineză**, pp. 17-42, pp. 97-126, pp. 205-228, pp. 231-252.

19. Carl E. Schorske, **Fin-de-Siècle Vienna**. Vezi de același autor *Grace and the World: Austria's Two Cultures and Their Modern Fate*, în **Austrian History Yearbook**, vol. XXII, 1991, pp. 21-34; *ibid.*, *Generational Tension and Cultural Change: Reflections on the Case of Vienna*, în **Daedalus**, vol. 107, Fall 1978: **Generations**, pp. 111-122.

20. Două demersuri interpretative conturează modernitatea vineză. Una este dată de Carl Schorske, care insistă pe alienarea politică a burgheziei liberale vineză fapt ce a determinat refugiul noii generații, în templul artei și al interogației psihice (de la Klimt pînă la Freud). Cealaltă interpretare îi reunește, printre alții pe, Michael Pollak, Edward Timms și Allan Janik. Pentru aceștia întreaga societate austriacă era alienată, nu doar burghezia liberală. Datorită confuziei naționaliste în care intrase, după 1890, societatea austro-ungară, nici o valoare centrală nu s-a putut impune identitar. cf. Steven Beller, **Central Europe**, pp. 73-74.

21. Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 9.

22. Cf. Jacques Le Rider, **Modernitatea vineză**, p. 32.

23. Dieta de la Sibiu din 1863-1864 ilustrează foarte bine această perioadă reformatoare. Pentru efectul experimentelor constituționale asupra românilor din Transilvania vezi Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 19, p. 21, p. 93, p. 170, pp. 184-185; *ibid.*, **Cestiunea**, p. 7, p. 9, și următoarele studii: Robert A. Kann, **The Multinational Empire**, vol II, pp. 66-87; Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate**, pp. 124-143; *ibid.*, *The Rumanians of Transylvania and Constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy, 1860-1865*, în **Balkan Studies**, vol. 5, Number One, 1964, pp. 89-108; *ibid.*, **Conștiință națională**, vol. I, p. 145; Despre Anton von Schmerling se poate consulta Lothar Höbelt (Hg.), **Österreichs Weg zur Konstitutionellen Monarchie** (Aus der Sicht des Staatministers Anton von Schmerling), Frankfurt am Main, etc., Peter Lang, 1994.

24. Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, pp. 5-7, pp. 17-18, p. 216.

25. Cf. Hermann Bahr, **Wien**, Stuttgart, 1906, p. 9. Expresia *Wiener Selbsthaß* este replica vineză a celebrei *Jüdische Selbsthaß*, teoretizat de Theodor Lessing în a sa clasică *Der jüdische Selbsthaß*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1930.

26. Viena reprezenta pentru Aurel C. Popovici singura salvare pentru naționalitățile nemaghiare, vezi **Stat și națiune**, p. 253. El nu era, însă, singurul cuprins de această formă de *devotio moderna*. Astfel pentru Frantisek Palacký (1798-1876), dacă n-ar fi existat, Austria ar fi trebuit creată, vezi nota 29. Acest lucru este admirabil ilustrat de o frază a lui William M. Johnston, **The Austrian Mind**, p. 115: „*Vienna was more than capital of the Habsburg Empire; it was a state of mind.*” (Viena nu era doar capitala Imperiului Habsburgic; ea era o stare de spirit).

27. Oszkár Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 3th edition, 1964, p. 129.

28. Citat de Peter F. Sugar, *The Nature of the Non-Germanic Societies under the Habsburg Rule*, în *Slavic Review*, vol. XXII, 1963, p. 2.

29. Un subiect precum Dualismul austro-ungar a produs mult. Trimit doar la studiile care au legătură cu analiza noastră: V. Sándor, P. Hanák, *Studien Zur Geschichte Der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 51, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire: 1526-1918*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1974; *ibid.*, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918* (2 vol.); Jean Béranger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273-1918*, Paris, Fayard, 1990; Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Hgs.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III, *Die Völker Des Reiches*, 2 Teilbände, Wien, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 1980, vezi cap. *Die Rumänen*, de Keith Hitchins, pp. 585-625; și Band IV, *Die Konfessionionen*, 1995, vezi *Orthodoxe und Unierte* de Emanuel Turczynski, pp. 399-478; Ștefan Pascu (ed.), *Românii din Transilvania împotriva dualismului Austro-Ungar*, Cluj, Dacia, 1978, Lucian Boia, *Românii din Transilvania în Perioada Dualismului (1867-1918)*, în *Revista de Istorie*, tom. 31, noiembrie, 1978, nr. 11, pp. 1975-1999. Planificat de liberalii maghiari, printre care amintim pe Ferenc Deák (1803-1876), Eötvös József (1813-1871) și Gyula Andrássy (1823-1890), și ratificat de împăratul Francisc Iosif, acest compromis politic cum a fost el cunoscut după aceea, stabilirea existenței a trei unități politice și nu a două, cum se crede îndeobște. Acestea erau: regatul Ungariei (*königlich*), domeniile imperial-regale ale coroanei austriece (*kaiserlich-königlich* sau *k. k.*) și în al treilea rând ministeriatele comune (al afacerilor externe, de război și de finanțe) imperiale și regale (*kaiserlich und königlich* sau *k. u. k.*). Ubicuitatea acestor abreviații l-au inspirat pe Robert Musil să numească *Kakania*, imperiul care-l poartă pe eroul său, Ulrich — *Der Mann ohne Eigenschaften*. Pentru ambianța teoretică din jurul statutului politic al Transilvaniei în perioada Dualismului vezi Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 16-83.

30. Ca și în cazul termenului *Groß-Österreich*, literatura analitică referentă conceptului de *Kaisertreue* suferă de aceeași insuficiență a surselor. Cele mai multe îl tratează în relația pe care o determină cu subiecte ca: naționalism, naționalități. Vezi Peter F. Sugar, *The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire*, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part. 1, 1967, pp. 94-95, p. 107 și numărul special din *Slavic Review*, vezi nota 29, unde alături de studiul lui Peter F. Sugar, *The nature of...*, pp. 1-30 se poate consulta și studiul foarte bun al lui Stephen Fischer-Galați, *Nationalism and Kaisertreue*, pp. 31-36; *ibid.*, *The Rumanians and the Habsburg Monarchy*, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part. 2, 1967, p. 441; Hugh Seton-Watson, *The „Sick Heart” of Modern Europe*, Seattle and London, University of Washington Press, 1975, pp. 7-13.

31. Termenul de *Hausmacht* intră, firește, în relație bibliografică cu cel de *Kaisertreue* (supra nota 31). Intenția lui Francisc Iosif I de a păstra acuratețea termenului atrage atenția asupra disputei care exista în monarhie asupra hegemoniei simbolice. Pe de o parte, pretențiile maghiare de a se regăsi în spațiul mitic al regelui fondator - Coroana Sf. Ștefan, pe de altă parte noii aspiranți — Coroana Sf. Wenceslas, de exemplu, mostră a naționalismului ceh.

32. Despre Francisc Iosif I se pot consulta, printre multe altele, George R. Marek, *The Eagles Die. Franz Joseph, Elisabeth and Their Austria*, London, Book Club Edition, 1974; Jean-Paul Bled, *Franz Joseph*, Trans. by Teresa Bridgeman, Oxford, Cambridge, Blackwell, 1992.

33. Jacques Le Rider, *Modernitatea vinează*, p. 23.

34. Stephen Fischer-Galati, „Nationalism and *Kaisertreue*,” p. 32.
35. Peter F. Sugar, „The Nature of...,” p. 4.
36. Stephen Fischer-Galati, „Nationalism and *Kaisertreue*,” p. 33.
37. Pentru înțelegerea a ceea ce a înseamnă *Kulturkampf*-ul maghiar, cartea fundamentală este cea a lui Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn: Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895*, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1967. Maghiarizarea nu a fost decât preopinutul social-politic al catolicismului. O privire asupra experienței *Kulturkampf*-ului german în construirea identității naționale poate fi mai mult decât utilă. Vezi în acest sens Helmut Walser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict (Culture, Ideology, Politics, 1870-1914)*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995, în special pp.19-49.
38. Aurel C. Popovici, **Principiul de naționalitate**, pp.18-19; *ibid.*, **Stat și națiune**, p. 6, p. 232.
39. Iată ce spune Aurel C. Popovici: „Politicianismul ne va prăpădi țara și neamul. Basarabienii în timp de o generație vor fi ca inexistenți. Rusia nu poate renunța la Dardanele. Îi stăm în cale, ne va cotopti. Întărind monarhia habsburgică, ne asigurăm viitorul neamului. Ungurii, reduși la justa lor valoare, rolul determinant al zilei de mâine, în monarhie și Orientul Europei, îi revine elementului românesc.” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96.
40. Studiul, menționat deja, al lui Stephen Fischer-Galati din *Slavic Review*, vezi nota 31.
41. Dinasticismul apare sporadic în literatura istoriografică românească. El abundă însă în literatura primară. Vezi, de exemplu, la Aurel C. Popovici, *Replica*, p. VI, p. 102; *ibid.*, **Stat și națiune**, p. 303. Pentru plasarea discuției la confluența dintre emanciparea politică/religioasă și ideea dinastică/loialism, pe larg în: Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate**; *ibid.*, „Andrei Șaguna and the Restoration of the Rumanian Orthodox Metropolis in Transylvania, 1846-1868,” în *Balkan Studies*, volume 6, Number One, 1965, pp. 1-20; *ibid.*, „The Rumanians of Transylvania,” pp. 105-107. Liviu Maior, *Memorandul*, p. 45; *ibid.*, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 113, p. 117, p. 131, p. 149, p. 153, p. 171; Eugen Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, Tipografia „Voința Națională,” 1895, pp. 37-44. Aurel C. Popovici și cartea lui Eugen Brote oferă, prin anexele publicate acolo, imaginea, cea mai puțin alterată a loialismul românesc. Astfel este „Petițiunea Generală a Fruntașilor Români din Transilvania, Ungaria, Banat și Bucovina către Împăratul (25 Februarie 1849),” anexa 14, pp. 46-47 și „Memoriul Fruntașilor Români din Transilvania, Ungaria, Banat și Bucovina Către Consiliul de Miniștri (5 Martie 1894),” anexa 15, pp. 50-55.
42. Vezi, pentru acest aspect, Keith Hitchins, „Românii din Transilvania și Ausgleichul 1865-1869,” în **Conștiință națională**, vol. I, pp. 207-250. Legat de relația politică a românilor cu Budapesta „și cu liderii maghiarii sînt în mare parte de acord cu John Lukacs, cînd spune, referindu-se la viața politică budapestană, că: „*The Hungarian mind, tends to monologue, rather than to dialogue. This tendency does not, as is otherwise often the case, mean the monopolizing of conversation, since Hungarians are, by and large, good listeners. But this habit of the monologue, and the consequent and virtual absence of the dialogue, has had disastrous political consequences.*” (*Mentalitatea maghiară tinde mai degrabă spre monolog decât spre dialog. Această tendință nu înseamnă totuși, ca în majoritatea cazurilor, monopolizarea conversației întrucît maghiarii sînt, de departe, buni ascultători. Acest obicei al monologului, și prin urmare absența virtuală a dialogului are însă consecințe politice dezastruoase.*), Budapest 1900, p. 109.
43. Probabil punctul de maximă intensitate al acestei „lupte” s-a atins odată cu apariția cărții **Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900-1918** (sub. red C. Daicoviciu, M. Constantinescu), Comunicări prezentate la Conferința istoricilor din 4-9 mai 1964 de la Budapesta, București, Ed. Academiei R. P. R., 1964. Capitolul scris de M. Constantinescu, L.

Bányai, V. Curticăpeanu, C. Göllner, C. Nuțu, „Cu privire la problema națională în Austro-Ungaria (1900-1918),” pp. 93-189 abundă în descrierea lui Aurel C. Popovici ca „retrograd,” și a federaliștilor ca „reacționari.”

44. Despre *naționalitate* la Aurel C. Popovici, vezi pe larg în *Replica*, p. 4, pp. 42-45, p. 73, p. 81; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 25, p. 36; *ibid.*, *Principiul*, vezi prefața, pp. 8-10, p. 16; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 6, p. 21, p. 167, p. 181, p. 185, p. 232; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 132, p. 135.

45. Despre *autonomie* națională la Aurel C. Popovici, vezi *Replica*, p. 39; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 29; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 183; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 9; vezi de asemenea și studiul foarte bun al lui Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1868-1918)*, vol. II, 1992, Cap. „Ideea românească de autonomie în Transilvania 1867-1906,” pp. 117-139 și Eugen Brote, *Un memoriu politic*, pp. 14-15.

46. Despre *federalism* referințele abundă la Aurel C. Popovici. Multe le vom menționa pe parcurs, unde va fi cazul. Vezi *Replica*, p. 1, p. 4, pp. 144-145; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 11, pp. 39-41; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 19, p. 90, pp. 105-107, pp. 187-189, p. 232, p. 279, p. 289.

47. Considerăm că anii 1890 reprezintă în istoria mișcării naționale a românilor din Transilvania, ca oriunde în Imperiul Austro-Ungar, un punct de turnură, din două motive. În primul rând, în această perioadă capătă consistență o nouă generație de lideri transilvăneni, care-și propun să depășească cadrul discuției despre românități și națiune. În al doilea rând, odată cu apariția *Memorandului* și al *Replicii*, discursul naționalist românesc se radicalizează, universalizându-se. Vezi și Keith Hitchins, *Rumania 1866-1947*, Oxford, Clarendon Press, 1994, pp. 208-230 sau ed. rom. *România 1866-1947*, trad. din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Humanitas, 1996, pp. 230-251 (Noi vom folosi în continuare ediția originală); *ibid.*, *Conștiință națională*, vol. II, pp. 131-139; Liviu Maior, *Memorandul*, pp. 158-211.

48. Textul *Memorandului* în Eugen Brote, *Un memoriu politic*, pp. 240-269 și în Ștefan Pascu (ed.), *Românii din Transilvania*, pp. 239-276. Literatura secundară despre acest subiect este numeroasă. Interesante sînt: Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente 1885-1897*, (cuvînt înainte de Ștefan Pascu), Cluj, Dacia, 1973; Liviu Maior, *Memorandul*, pp. 151-228.

49. Pentru generația paradigmatică austriacă de la 1900 se poate consulta orice din bibliografia fin-de-siècle. Pentru generația maghiară de la 1900, partenerul politic și cultural al majorității intelectualilor români de la 1900, vezi John Lukács, *Budapest 1900*, pp. 137-181 și studiile strălucite ale regretatului profesor Péter Hanák, *Der Garten und die Werkstatt*, *ibid.*, „Social Marginality and Cultural Creativity in Vienna and Budapest (1890-1914),” în Emil Brix; Allan Janik (eds.), *Kreatives Milieu*, pp. 128-161 și „The Garden and the Workshop (Reflections on the Fin-de-Siècle Culture of Vienna and Budapest),” în Ránki György (ed.), *Hungary and European Civilization*, în *Indiana University Studies on Hungary*, vol. 3, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, pp. 201-240.

50. Un alt personaj interesant al acestei perioade este Eugen Brote (1850-1912). Vezi Lucian Boia, *Eugen Brote (1850-1912)*, București, Litera, 1974.

51. Alexandru Vaida-Voevod (1872-1950) a fost în perioada de care ne ocupăm deputat în parlamentul de la Budapesta și foarte apropiat de Cercul de la Belvedere din jurul lui Francisc Ferdinand. Vezi pe larg Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Dacia, 1994.

52. Efectul acestei uniformizări a fost pentru Aurel C. Popovici distrugerea autonomiei provinciale a Transilvaniei, vezi *Naționalism sau democrație*, p. 9.

53. În „Legea fundamentală” a statului (*Staatsgrundgesetz*) din 21 decembrie 1867, la paragraful 19 se preciza că: „Toate popoarele (*Völkstämme*) statului sînt egale în drepturi și

fiecare popor posedă un drept inalienabil menținerea și la apărarea naționalității și a limbii sale,” apud Jacques Le Rider, *Modernitatea veneză*, p. 235.

54. Efortul lui István Széchenyi (1791-1860) de a face din *natio* nobiliară maghiară o națiune maghiară modernă este remarcabil. Pînă tîrziu în secolul al XVIII-lea în regatul Ungar, ca în orice stat medieval occidental, limba politicului era limba latină. Nobilimea maghiară vorbea pe lîngă aceasta germană sau franceză. Limba maghiară era vorbită doar de țărani și de servitori. Cînd Iosif al II-lea a impus în mai 1874 limba germană ca limba oficială a administrației imperiului, nobilimea maghiară a avut o puternică reacție, ce a constat în primul rînd în revigorarea limbii maghiare. Această renaștere l-a impresionat pe Herder, care în paranteză fie spus, prevăzuse în volumul 4 din *Idee zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1791), nici mai mult nici mai puțin, decît dispariția maghiarilor și a limbii lor, și care salută doar doi ani mai tîrziu în *Briefe zu Beförderung der Humanität* (1793) eforturile maghiarilor de a-și prezerva limba maternă. Momentul simbolic s-a întîmplat în octombrie 1825, cînd István Széchenyi s-a adresat nobilimii maghiare din Dietă în limba maghiară. O lună mai tîrziu marele reformator maghiar a început subscrierea publică pentru fondarea Academiei Maghiare de Științe, limba maghiară devenind astfel limba exprimării intelectuale.

55. Deák Ferenc (1803-1876) și József Eötvös (1813-1871), exponenți de frunte ai liberalismului maghiar. Despre contribuția lor ideologică vezi pe larg în Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 16- 64.

56. Expresia aparține lui Carl E. Schorske. El pune întreaga cultură veneză a sfîrșitului de secol XIX sub semnul unei revolte a *copiilor* împotriva *părinților*.

57. István Tisza (1861-1918), fiul lui Kálmán Tisza, unul din cei mai străluciți oameni politici maghiari, a fost prim-ministru între 1903-1905 și 1913-1918, încercînd prin tratativele cu liderii Partidului Național Român, o formulă de *modus vivendi* cu naționalitățile ne-maghiare, în vederea preservării Imperiului Austro-Ungar. Vezi despre aceste tratative la Ioan Mihu, *Spicuri din gândurile mele (politice, culturale, economice)*, Publicate cu un studiu biografic de Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1938, pp. 3-372; Gyula Andrassy (1860-1924), conte, ministru de interne din 1892 și ministru de externe al Monarhiei în 1918; Albert Apponyi (1846-1933), ministru al cultelor și instrucțiunii publice în perioada 1906-1910, devenit celebru și urît de românii transilvăneni pentru legile lui școlare.

58. Ideea națiunii politice unitare maghiare a apărut exprimată ca atare în dezbaterile în jurul legii naționalităților, cel care a definit-o ca atare fiind Ferenc Deák. Un scurt fragment din Articolul de Lege 44 din anul 1868, „Despre egala îndreptățire a naționalităților,” ne oferă o perspectivă a ceea ce politicienii maghiari înțelegeau prin „statul național unitar maghiar:” „După-ce toți cetățenii Ungariei formează, chiar în conformitate cu principiile fundamentale ale constituțiunii, din punctul de vedere politic, o națiune, națiunea ungară unitară și indivisibilă, al cărei membru egal îndreptățit e fiecare cetățean al patriei, aparțină el oricărei naționalități (...),” în Eugen Brode, *Un memoriu politic*, p. 114. Evident că românii nu au acceptat niciodată recunoașterea unui stat național unitar maghiar. Pentru Aurel C. Popovici acesta era o utopie regresivă, vezi *Stat și națiune*, pp. 58-59; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 13. În opinia lui Vaida-Voevod recunoașterea unui astfel de stat ar fi însemnat recunoașterea reușitei maghiarizării, vezi Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 172.

59. Pentru caracterul general al procesului de *nation-making* în Europa secolului al XIX-lea indispensabile sînt: Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1983; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, Second Edition, 1992; Hagen Schulze (ed.), *Nation-Building in Central Europe*, Hamburg, New York, Berg, Leamington Spa, 1987; Theodor Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien Zum Problem in Modern Europa* (Hgs.

von Otto Dan und Hans Ulrich Wehler), 2 Auflage, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1992. În legătură cu particularitățile acestui proiect în Ungaria vezi: Ferencz Glatz (ed.), *Hungarians and their Neighbors*, în *East European Monographs*, No. CDXIX, New York, Columbia University Press, 1995; András Gerő, *Modern Hungarian Society in the Making (the Unfinished Experience)*, trans. by James Patterson and Enikő Koncz, Budapest, London, New York, Central European University Press, 1995; Emil Niederhauser, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*, Budapest, Corvina Kiadó, 1982; *ibid.*, „The National Question in Hungary”, (translated from Hungarian by Mari Markus Gömöri), în Mikuláš Teich, Roy Porter (eds.) *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, pp. 248-269; Tofik M. Islamov, *From Natio Hungarica to Hungarian Nation*, în Richard L. Rudolph, David F. Good (ed.), *Nationalism and the Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*, New York, St. Martin's Press (in association with the Center for Austrian Studies, University of Minnesota), 1992, pp. 159-183; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918 (A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary)*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1976, pp. 185-195.

60. Textele legilor pot fi consultate în Eugen Brote, *Un memoriu politic*, „Legea Uniunii Transilvaniei cu Ungaria” (Articolul de lege 43 din anul 1868), pp. 110-113; „Legea de Naționalități” (Articolul de lege 44 din anul 1868), pp. 114-121; Keith Hitchins, *Rumania*, p. 203. O imagine sugestivă găsim și la A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*, p. 137.

61. Despre maghiarizare, vezi Aurel C. Popovici, *Replica*, pp. 4-6, p. 114, pp. 46-58, p. 91, p. 101, pp. 120-133; *ibid.*, *Cestiunea*, pp. 11-31; *ibid.*, **Principiul de naționalitate**, p. 22; *ibid.*, **Stat și națiune**, pp. 73-90; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 9, pp. 11-12; Eugen Brote, *Un memoriu politic*, p. 61, pp. 72-74, p. 103, pp. 105-107, p. 170; Emanuel Turczynski, „The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy,” în **Austrian History Yearbook**, vol. III, part. 3, 1968, p. 115. Maghiarizarea/germanizarea reprezintă unul din proiectele modernității (eșuate) din Imperiul Austro-Ungar. Redau în continuare o sinteză a etapelor acestui fenomen, după analiza foarte bună a lui William M. Johnston: „Magyarization was (...) trumpeted by the fiery journalist Lajos Kossuth, who deemed dissemination of Magyar the most effective weapon to foil tyranny from Vienna and rivalry from Slavs. Between 1832 and 1844, Magyar was established as the official language of Hungary; by 1836 it had become obligatory in courts of law; in 1840 government offices had to communicate with each other in Magyar; and in 1844 the language was required in the diet and within all offices. Starting in that year, laws were promulgated in Hungarian, and it became the language of instruction in all schools except in Croatia, Slavonia and among Germans in Transylvania. The language triumphed so completely that after the defeat of 1849 Hungarians used linguistic autonomy to frustrate their Austrian rulers.(...) After 1867, Magyarization brought mixed blessings. In 1879 Croats and German were no longer exempted from learning Magyar. In 1891 attendance at the kindergarten became compulsory for all nationalities so as to help non-Magyars learn what was to them a foreign language. (...) Magyarization represented a great triumph for the national spirit. It intensified a national trait that Hungarians call *délibáb*, which means literally *fata morgana*.” (Maghiarizarea a fost trimbițată de aprigul jurnalist Lajos Kossuth, care socotea că răspîndirea maghiarilor era cea mai eficientă armă împotriva tiraniei vieneze și a rivalității cu slavii. Între 1832 și 1844 limba maghiară a devenit limba oficială a Ungariei; pînă în 1836 folosirea ei devenise obligatorie în tribunale; în 1840 departamentele guvernamentale trebuiau să-și comunice în maghiară, iar în 1844 ea fusese impusă în dietă și în toate departamentele. Începînd cu acel an, legile au fost promulgate în limba maghiară care devenise totodată limba de predare în toate școlile, cu excepția celor din Croația, Slavonia și a școlilor sașilor transilvăneni. Limba a cunoscut un triumf total: după

înfrîngerea din 1849, maghiarii s-au folosit de autonomia lor lingvistică pentru a naște un sentiment de frustrare în rîndul dominatorilor lor austrieci. După 1867, maghiarizarea a avut însă și altfel de consecințe. În 1879, croații și germanii nu mai erau exceptați de la învățarea limbii maghiare. În 1891 frecventarea învățămîntului preșcolar a devenit obligatorie pentru toate naționalitățile pentru a le ajuta să învețe o limbă care pentru ele era străină. (...) Maghiarizarea a reprezentat un mare triumf pentru spiritul național. Ea a intensificat o trăsătură națională pe care maghiarii o numesc *délibáb*, sau *fata morgana*.) În *The Austrian Mind*, pp. 345-347. Unii analiști apropie fenomenul maghiarizării de cel al asimilării (asupra căreia vom reveni la nota 70). Vezi de exemplu analiza unui exeget maghiar al fenomenului, Emil Niederhauser, „The National Question in Hungary,” p. 260.

62. Cazul *românizării*, mai familiar nouă, contribuie la înțelegerea acestui fenomen, vezi excelenta carte a lui Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation-Building, and Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca și New York, Cornell University Press, 1995.

63. Hugh Seton-Watson, *The „Sick Heart,”* p. 8; Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie (Geschichte und Ideegehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918)*, Erster Band, Das Reich und die Völker, Zweite, erweiterte Auflage, Graz, Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1964, pp. 40-44.

64. Despre *asimilarea etnică* din Ungaria, la Aurel C. Popovici, *Principiul de naționalitate*, pp. 28-32; *ibid.*, *Stat și națiune*, pp. 58-70, pp. 66-70; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 15. „Asimilarea,” unul din proiectele recurente ale modernității, a devenit familiară în disputele teoretice prin recursul la cazul evreilor. În spațiul german evreul simboliza, începînd cu 1880, o identitate problematică. Evreii asimilați erau considerați *Staatsvolk* prin excelență. Pe de altă parte, nu putem nega existența unei asimilări naturale, benevole, datorată modernizării și industrializării. După Péter Hanák, între 1890 și 1914, cînd modernizarea a cuprins întreaga Ungarie (cu excepția Croației), mai mult de un milion de oameni din cadrul naționalităților nemaghiare s-au asimilat. Din acesta 400.000 au fost germani, 300.000 slovaci. 200.000 evrei, 100.000 slavi sudici, iar 50.000 erau români și ruteni. Cf. P. Hanák, „Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX-ik században” (Dezvoltarea burgheziei și asimilarea în Ungaria în secolul al XIX-lea), în *Történelmi Szemle*, 1974, nr. 1-2. Pentru asimilarea evreilor, un experiment reușit totuși în spațiul maghiar, se pot consulta printre altele: Steven Beller, *Vienna and the Jews: 1867-1938. A Cultural History*, Cambridge, etc., Cambridge University Press, 1990; Ivar Oxaal, Michael Pollak, Gerhard Botz (ed.), *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, London and New York, Routledge and Kegan Paul, 1987; Marsha L. Rozenblit, *The Jews of Vienna: 1867-1914. Assimilation and Identity*, New York, Albany, State University of New York Press, 1983.

65. În perioada Dualismului guvernele maghiare au fost prezidate de următorii prim-miniștrii: Andrassy (1867-1871); Lónyay (1871-1872); Szilávy (1872-1874); Bittó (1874-1875); Wenckheim (1875); Tisza Kálmán (1875-1890); Szapáry (1890-1892); Wekerle (1892-1895); Bánffy (1895-1899); Széll (1899-1903); Kuen-Hédervary (1903); Tisza István (1903-1905); Feyerváry (1910-1912); Lukács (1912-1913); Esterházy (1917); Wekerle (1917-1918); apud Lucian Boia, „Românii din Transilvania,” p. 1987.

66. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 64.

67. În privința solidarității medievale de tipul *natio*, prin excelență nobiliară sînt întru totul de acord cu Sorin Mitu cînd afirmă că: „O mare eroare pe care o comite istoriografia noastră atunci când vorbește despre națiunea medievală constă în slaba disociere între aceste două paliere distincte. (adică între *natio* și comunitatea rurală tradițională, n. M.T.) Descoperind cu mare satisfacție conceptul de ‘națiune medievală’, apt să prelungească à rebours obsesiile naționalismului modern, istoricii români manifestă tendința de a îngredi sub această umbrelă încăpătoare orice element de specificație etnico-națională, fie că aparține nivelului culturii

savante, politici de stat sau sentimentelor populare 'instinctive'. Or naționalismul medieval, a cărui expresie se regăsește în nomenclaturile universităților medievale sau în tendințele politice, culturale și religioase de fragmentare 'națională' a universalismului Republicii creștine, este cu totul altceva decât identitatea culturală a comunității sătești tradiționale." Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Humanitas, 1997, p. 359.

68. Aurel C. Popovici, *Cestiunea*, p. 11.

69. O analiză pertinentă a problemei naționale în peisajul austriac al Imperiului, la Gerald Stourzh, „The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria,” în *Austrian History Yearbook*, vol. XXIII, 1992, p. 18.

70. Iată ce spune Adrian von Verburg (1813-1858), la mijlocul secolului al XIX-lea: „Austria este un nume pur imaginar care nu înseamnă nici un popor distinct, nici o țară sau o națiune. Este un nume convențional pentru un complex de naționalități diferite. Există italieni, germani, slavi, maghiari care împreună constituie Imperiul Austriac. Dar nu există nici o Austrie, nici un austriac, nici o naționalitate austriacă și, exceptând o palmă de pământ din jurul Vienei, nici nu a existat vreodată.” apud R. A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. 1, p. 3.

71. Ne gândim la celebra *Sprachverordnung* din 5 și 22 aprilie 1897, emisă de primul ministru Badeni, prin care fiecare funcționar din Boemia trebuia să cunoască atât limba germană cât și cea cehă.

72. Vezi mai ales recenta analiză a doamnei Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 127-154.

73. *Memoriul studenților universitari români, privitor la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria*, București, Carol Göbl, 1891.

74. *A magyar románok és a magyar nemzet* (Românii maghiari și națiunea maghiară), Budapesta, 1891; Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, pp. 133-136, mai ales nota de la p. 226.

75. Despre acest personaj asimilat, la Aurel C. Popovici, *Replica*, p. 125; Keith Hitchins, *Rumania*, p. 207.

76. Vezi supra nota 9; Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 207-212; Emanuel Turczynski, „The National Movement,” p. 123.

77. Încă din 1891 găsim formulate de Aurel C. Popovici, pe un caiet de note, două teme pe care își propunea să le aprofundeze. Acestea erau: importanța Austriei federale pentru existența poporului român și federalismul din perspectiva principiilor liberale. Vezi Aurel C. Popovici, *Cestiunea*, p. 1, p. 3-4, p. 144.

78. Aurel C. Popovici vorbește de „nevoia de imperiu,” în *Stat și națiune*, p. 9.

79. Periodicizarea pe care o oferă Miroslav Hroch, definește succesiv aspectele unei mișcări naționale care trece de la starea incipientă a descoperirii rolului legitimator al culturii, prin trezirea conștiinței naționale, la o mișcare națională de masă. Pentru teoria, marxistă e drept, a celor trei stadii a lui Hroch vezi excelenta lui carte *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, trans. by Ben Fowles, Cambridge, London, etc., Cambridge University Press, 1985 sau studiile „National Self-Determination from a Historical Perspective,” din Sukumar Perival (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest, London, New York, Central European University, 1995, pp. 65-82 și „Language and National Identity,” din Richard L. Rudolph, David F. Good (ed.), *Nationalism and the Empire*, pp. 65-76.

80. Vezi nota 48.

81. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 326.

82. Vezi nota 47.

83. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 99.

84. Peter F. Sugar, „The Nature of...,” p. 30.
85. Bibliografia referitoare la moștenitorul tronului Francisc Ferdinand și la încercările de reformare pe care le-a manifestat, cuprinde câteva tomuri. Clasice sînt cărțile lui Leopold von Chlumecky, *Erzherzog Franz Ferdinand's Wirken und Wollen*, Berlin, 1929 (Autorul a fost printre altele și editor la periodicul *Österreichische Rundschau*, unde au publicat mult atît Aurel C. Popovici cît și Alexandru Vaida-Voevod) și Theodor von Sosnosky, *Der Herzherzog Thronfolger Franz Ferdinand*, Munich, Berlin, 1932. Se poate consulta, pentru o imagine generală, următoarele: A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918 (A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary)*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1976, pp. 196-187, p. 225, p. 241, p. 243, p. 255, p. 230; H. C. Meyer, *Mitteleuropa*, pp. 179-180; Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II., pp. 187-207; Jacques Droz, *L'Europe Centrale*, pp. 176-181; Otto de Habsburg (etc.), *Aurel C. Popovici*, pp. 13-26. Pentru relațiile românilor transilvăneni cu prințul moștenitor vezi excelenta lucrare a lui Keith Hitchins (ed.), *The Nationality Problem in Austria-Ungaria. (The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery)*, în *Studies in East European History*, XVIII, Leiden, E. J. Brill, 1974; p. X; Georg Franz, *Alexander Vaida-Voevod und die Reformpläne Erzherzog Franz Ferdinands*, în *Südost-Forschungen*, Band XII, 1953, München, R. Oldenbourg, pp. 178-191. Iată ce-i spune Aurel C. Popovici lui Alexandru Vaida-Voevod: „Cine și cum să facă acțiunea de salvare (a monarhiei, n. M. T.)? Toată nădejdea mea e, conform informațiilor pe care le am, că Francisc Ferdinand, nu numai că este singurul om care-și dă seama de situația monarhiei, ci că își înțelege datoria și misiunea de a încerca salvarea ei.” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96 și Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, op. cit., p. 125, passim; O sugestivă imagine despre idealismul și paradigma simbolică în care funcționau chiar și cei mai realiști lideri politici români, ne oferă Alexandru Vaida-Voevod cînd îl vede pentru prima dată pe Franz Ferdinand: „Așa a trebuit să fi fost Iosif al II-lea”, și mai ales articolul lui din *Lupta*, I, Nr. 54, 1907: „Franz Ferdinand! Un nume, un simbol. Simbolul viitorului, simbolul speranței, pentru toate națiunile monarhiei habsburgice. Îndeosebi noi românii, care nici prezentul nu ne oferă recompensă pentru tristul trecut, noi suntem avizați să sperăm totul de la viitor și astfel cu încordată atențiune ne îndreptăm vederea asupra bunului nostru monarh bătrîn, cît și asupra viitorului nostru monarh.” Vezi și Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 55, și pp. 110-117, p. 121, p. 137, pp. 194-199. În palatul de la Belvedere moștenitorul tronului a întreținut o cancelarie militară, în care, alături de consilierii lui, găseai și reprezentanți ai naționalităților din Ungaria: maghiarul József Kristóffy; Edmund Steinacker, liderul germanilor din Ungaria; Alexander Brosch von Aarenau; Baronul Paul Rauch, ban de Croația; Milan Hodza, liderul Partidului Național Slovac, Alexandru Vaida-Voevod și Aurel C. Popovici, pentru a-i aminti pe cei mai reprezentativi. Vezi Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand*, pp. 69-70 și Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol. 2, pp. 66-83.
86. Aurel C. Popovici, *Replica*, p. 20.
87. Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II, p. 180.
88. Ibid., pp. 200-201. „Europa - spune Popovici - fără monarhia aceasta (Austro-Ungară, n. M. T.) va fi tărîmul de lupte pentru predominare între germani și slavi. Și noi românii ne gîsim între ei, ca două pietre de moară.” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96.
89. Ștefania Mihăilescu, „Aurel C. Popovici și federalizarea monarhiei habsburgice,” în *Sud-Estul și Contextul European: Mentalitate și Politică*, Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene, III, Coordonator: Al. Dușu, 1995, pp. 113-122 precum și *Transilvania în lupta de idei*, vol 2, op. cit., pp. 51-66.
90. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 197, p. 214, p. 237, p. 311.

91. Iată ce scrie Otto Bauer despre autonomia națională: „*She will counterpose to the idea of an Hungarian nation-state (Nationalstaat) the idea of the United States of Great Austria, the idea of a federative state (Bundesstaat), in which each nation will administer independently its own national affairs, and all the nations will unite in one state for the preservation of their common interests. Inevitably and unavoidably, the idea of a federative state of nationalities (Nationalitätenbundenstaat) will become an instrument of the Crown whose realm is being destroyed by the decay of Dualism.*” (Ea va opune ideii de stat național maghiar (Nationalstaat) pe cea a Statelor Unite ale Austriei Mari, de stat federativ (Budesstaat), în care fiecare națiune să își administreze independent propriile chestiuni naționale, iar toate națiunile se vor uni într-un stat pentru a-și putea apăra interesele comune. Inevitabil, ideea unui stat federativ al națiunilor (Nationalitätenbundenstaat) va deveni un instrument în mâinile Coroanei al cărei țărîm este distrus de decăderea Dualismului). în *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907) apud Benedict Anderson, *Imagined Communities*, p. 108.

92. Aurel C. Popovici respingea ideea federalismului istorico-tradițional (propus de austro-marxiști) sub forma de *Nationalitätenbundenstaat* pentru că, argumenta el, vechile entități istorico-politice nu mai pot legitima dorințele etnice, sociale și economice ale naționalităților. Cf. Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II, p. 198. Similarități există cu siguranță. De exemplu, Aurel C. Popovici a fost influențat de programul social-democraților, întruniți la congresul de la Brünn (1899). Redau pentru exemplificare principalele puncte ale acestui program în prezentarea făcută de Robert A. Kann: „1) *Austria should be transformed into a democratic federation of nationalities (Nationalitätenbundenstaat); 2) In place of the historic crownlands, nationally (that is ethnically, n. R. A. K.) determined autonomous bodies should be created. Their legislative and administrative agencies were to be elected by national chambers on the basis of general equal and direct franchise; 3) All the autonomous territories of one nationality should combine to form a nationally homogenous association, which should have complete self-administration in national affairs; 4) The rights of national minorities should be preserved by a separate law to be passed by central parliament. 5) National privileges of any kind were not to be recognized. Consequently, the demand for a state language was rejected. Central imperial parliament was to decide to what extent a language of mediation was necessary.*” (1) *Austria trebuia transformată într-o federație democratică a naționalităților (Nationalitätenbundenstaat); 2) În locul ținuturilor regale istorice trebuiau create entități autonome descrise național (adică etnic, n.a.). Reprezentanții lor legislativi și administrativi urmau să fie aleși pe baza votului egal general și direct; 3) Toate teritoriile autonome ale unei naționalități trebuiau să se combine pentru a forma o asociație omogenă național care să dețină o autoconducere totală în chestiunile naționale; 4) Drepturile minorităților naționale trebuiau garantate printr-o lege specială votată de parlamentul central. 5) Privilegiile naționale de orice fel nu urmau să fie recunoscute. În consecință, revendicarea unei limbi de stat a fost respinsă. Parlamentul imperial central urma să decidă în ce măsură era nevoie de o limbă de mediere.) în *The Multinational Empire*, vol 2, p. 155. Pentru o perspectivă socio-istorică asupra federalismului austro-marxist, vezi Rudolf Schlesinger, *Federalism in Central and Eastern Europe*, London, Kegan Paul and Trench Trubner, 1945, mai ales cap. „The Austro-Marxist Conception of National Autonomy,” pp. 212-224.*

93. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 6, p. 232.

94. Cele 15 state naționale erau: „1. *Austria - germană, adică Austria interioară germană împreună cu întregul ținut german de la granița maghiară apuseană, împreună cu ținutul german din Sud-Estul Bohemiei și al Moraviei de Sud. 2. Boemia germană - partea de Nord-Vest a Boemiei împreună cu ținutul Tratenau. 3. Moravia germană (Silezia) care ar cuprinde*

aproximativ întreaga Silezie germană cu ținuturile germane din Moravia și Boemia, adică împreună cu regiunea Schönhengst. În acest ținut ar rămâne câteva insule cehe, între care una, ceva mai mare de la Zotkittl până la Aussee. 4. Boemia - întregul ținut ceh al Boemiei, Moraviei și Sileziei. 5. Galiția apuseană - ținutul complet locuit de polonezi. 6. Galiția răsăriteană - partea ruteană a țării împreună cu comitatele rutene din Ungaria și Bucovina. 7. Transilvania cu toate regiunile locuite de români din Ungaria și România. 8. Croația - împreună cu Dalmația, Istria croată, Fiume și insula Mur. 9. Ucraina - care ar îngloba toate așezările slovace. 10. Slovacia. 11. Woiwodina - ținutul sîrbesc al Ungariei de Sud. 12. Ungaria - ținutul maghiar. 13. Țara Secuilor - părțile maghiare ale următoarelor trei comitate ardelene: Trei-Scaune, Ciuc, Odorheiul Secuiesc, împreună cu părțile maghiare învecinate din Mureș-Turda. 14. Tirol. 15. Triest - împreună cu Görz-ul italian și Istria italiană." *ibid.*, p. 235.

95. *Ibid.*, „Principiile de bază ale unei constituții federative,” pp. 242-250.

96. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, pp. 244-246.

97. *Ibid.*, p. 248.

98. *Ibid.*, p. 249. Propunerea lui Aurel C. Popovici de a face din limba germană idiomul de sociabilitate oficial al statului federativ nu este numai o replică violentă la supremația limbii maghiare în Transilvania, ci o supapă identitară a elitelor românești, bune cunoscătoare ale limbii germane.

99. *Ibid.*, p. 251

100. Stephen Fisher-Galati este de aceeași părere. Vezi studiul lui, „The Rumanians...,” p. 431. Aurel C. Popovici a rămas tribut ar unui alt tip de naționalism, *integrist* l-aș numi, apropiat de linia naționaliștilor italieni, P. S. Mancini și Marco Minghetti, diferit de cel de la sfârșitul Imperiului austro-ungar, *secesionist*. După cum spune și E. J. Hobsbawm, „*The nationalism of 1880-1914 differed in three major respects from the Mazzinian phase of nationalism. First, it abandoned the 'threshold principle' which, (...), was central to nationalism in the Liberal era. Henceforth any body of people considering themselves a 'nation' claimed the right to self-determination which, in the last analysis, meant the right to a separate sovereign independent state for their territory. Second, and in consequence of this multiplication of potential 'unhistorical' nations, ethnicity and language became central, increasingly the decisive or even the only criteria of potential nationhood. Yet there was a third change which affected not so much the non-state national movements, which now became increasingly numerous and ambitious, but national sentiments within the established nation-states: a sharp shift to the political right on nation and flag, for which the term 'nationalism' was actually invented in the last decade(s) of the nineteenth century.*” (Naționalismul anilor 1880-1914 diferea sub trei aspecte majore de faza mazziniană a naționalismului. În primul rând, a fost abandonat „principiul pragului” care fusese de maximă importanță pentru naționalismul erei liberale. Astfel, orice grup de oameni care se socoteau o „națiune” revendicau dreptul la autodeterminare care, în ultimă analiză, însemna dreptul la un stat suveran separat pe teritoriul propriu. În al doilea rând, și ca o consecință a acestei multiplicări a potențialelor națiuni „neistorice”, au devenit cruciale etnicitatea și limba în calitate de criterii decisive, dacă nu unice, în constituirea națiunii. Totuși, mai era și o a treia schimbare care nu afecta într-atît mișcărilor naționale care nu implicau noțiunea de stat, și care au devenit acum extrem de numeroase și de ambițioase, ci sentimentele naționale din interiorul statelor naționale: o deplasare acută spre dreptul politic la națiune și steag proprii, pentru care termenul de „naționalism” a și fost inventat de fapt în ultimele decenii ale secolului trecut). În *Nations and Nationalism since 1780*, p. 102.

101. Vezi reacțiile contelui Bethlen István la adresa planului federalist al lui Aurel C. Popovici în *Lupta*, 1, Nr. 17, Budapesta, 20 Ianuarie (2 Februarie) 1907, p. 7, sau în Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 53.

102. Vezi reacțiile lui Octavian Goga, de exemplu. Iată ce spune el: „(...) voi face o cronică rimată, în care voi arăta cum ar fi dorit Popovici ca Laie Chioru, mergând la Dumnezeu, în loc să-i cânte din vioară să-i aducă un volum de *Grossösterreich*.” în *Octavian Goga în corespondență*, vol 2, ediție îngrijită de Mihai Bordeanu și Ștefan Lemny, București, Ed. Minerva, 1983, p. 77; vezi și Miron Constantinescu, „Partisans et adversaires roumains de la „Grossösterreich” en Transylvanie (1905-1917),” în *Nouvelles Études d'Histoire*, vol. III, Bucharest, 1965, pp. 345-362.

103. Cf. Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinands*, pp. 150-155, p. 162.

104. Soluționarea problemei naționale din Ungaria imperială, printr-o încadrare a naționalităților nemaghiare într-o formulă satisfăcătoare, a fost pînă în ultimele clipe ale Monarhiei o dorință comună atât pentru români cît și pentru maghiari, Aurel C. Popovici, *Replica*, pp. 149-150; *ibid.*, *Cestiunea*, pp. 31-35. Odată cu radicalizarea discursului naționalist român și maghiar oferta de separatism a crescut. Știm astăzi că nu polietnismul din Imperiu a fost cel care a dus la separatism național, cît efectele primului război mondial și, mai ales, planul Wilson de a împărți Europa în state după principii etno-lingvistice. Pentru ideea de rapprochement româno-maghiar, vezi Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 205-207; Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 125; p. 155; p. 173; Eugen Brote, *Un memoriu politic*, p. 133, p. 147, Ioan Mihai, *Spicuri din gândurile mele*, pp. 3-94.

105. Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 223-230; *ibid.*, „The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914,” în *Journal of Modern History*, vol. 53, No. 4, December 1981, p. 650.

106. Cf. Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză*, p. 23. Aurel C. Popovici depășește retorica afirmativă a conaționalilor săi, nemulțumindu-se doar cu emanciparea națională.

*

Marius TURDA (n. 1973) este licențiat în istorie modernă al Universității București. În prezent își continuă studiile aprofundate la Universitatea Central Europeană din Budapesta. A publicat recenzii și articole în revistele *Erasmus*, *Cartea* și *Polis*. Studiul său intitulat „Aurel C. Popovici and the Symbolic Geography of the Romanians in the Late Habsburg Empire (1890-1906)” se află în curs de apariție în *Revue Roumaine d'Histoire*.

Sami — popor băştinaş în Norvegia

PER SOLLI

Sami sînt un popor băştinaş în Norvegia, Suedia şi Finlanda, ţări în care ei formează o minoritate etnică. O populaţie sami foarte restrînsă există şi în peninsula Kola din Rusia. Sami locuiesc din timpuri imemorabile în toate regiunile ţărilor nordice unde au astăzi aşezări stabile. Teritoriul Sami se întinde de la Idre, Suedia, şi ariile învecinate din Norvegia — la sud de Engerdal în ţinutul Hedmark. La nord şi est, el se întinde pînă la Utsjoki în Finlanda, Väranger în Norvegia şi peninsula Kola în Rusia.

Populaţia sami numără între 60.000 şi 100.000 de indivizi, o estimare prudentă fiind de aproximativ 70.000. Numărul samilor care trăiesc în fiecare din aceste ţări în parte este:

- în Norvegia de 45.000;
- în Suedia de 17.000;
- în Finlanda de 6.000;
- în Rusia de 2.000.

Toate aceste cifre sînt aproximative.

Simbolurile naţionale:

Drapelul:

Conceput de Astrid Båhl, drapelul sami a fost recunoscut la cea de a 13-a Conferinţă Sami de la Åre, Suedia, din 1986. El este inspirat dintr-un simbol descoperit pe toba unui şaman. Cercul dublu reprezintă soarele şi luna. Cercul soarelui este roşu, iar cel al lunii este albastru. Celelalte culori sînt preluate din costumul sami tradiţional. Un vechi poem epic, cules de un sami din sud, Andres Fjellner (1795—1876), spune că sami sînt fiii şi fiicele soarelui.

Imnul:

Imnul intitulat *Sámi Soga Lávllá* (Cîntarea neamului sami), a fost scris de Isak Saba (1875—1921), profesor din Nesseby, ţinutul Finnmark. În 1906 Saba a fost cel dintîi sami ales în Parlamentul Norvegiei.

Ziua Națională:

Ziua Națională a samilor este 6 februarie. Ea a fost sărbătorită pentru prima dată în 1933. Data, care a fost hotărâtă la cea de-a 15-a Conferință Sami de la Helsinki din 1992, consemnează prima Conferință Națională Sami la care au participat sami din nord și din sud și care a avut loc la 6 februarie 1917 la Trodheim. În acea zi istorică, sami s-au unit în lupta pentru cauzele lor comune.

Problema sami în Norvegia

Sami din Norvegia sînt o populație etnică distinctă, dar și cetățeni norvegieni. În 1980 guvernul norvegian a instituit Comitetul Drepturilor Populației Sami. Acestui comitet i s-a încredințat sarcina de a lămuri care sînt drepturile populației sami și de a propune direcții corespunzătoare de acțiune. Raportul său a fost prezentat în 1984 și a avut ca rezultat Declarația Parlamentară nr. 33 (1986/87) privind constituirea unui parlament sami precum și alte chestiuni legate de drepturile populației sami. Legea cu privire la populația sami a fost votată de Parlament la 12 iunie 1987. În paragraful 12 aceasta afirmă: *Populația sami va avea propria Adunare Națională Sami, aleasă dintre și de către sami.*

Legea cu privire la populația sami este menită să promoveze în domeniu o politică sami principială și coerentă. Scopul acestei legi este acela de a asigura condiții favorabile care să le permită samilor norvegieni să-și păstreze și să-și dezvolte limba, cultura și structurile sociale proprii.

La 21 aprilie 1988, Parlamentul norvegian includea mai sus menționata declarație în Constituția norvegiană, paragraful 110a.

Legea cu privire la populația sami și paragraful 110a din Constituție constituie o recunoaștere a faptului că sami sînt o populație distinctă, cu o îndelungată istorie în Norvegia.

Principiul fundamental care stă la baza politicii sami norvegiene este acela că sami sînt populație băștinașă și minoritate etnică. Aceasta înseamnă că sami se bucură de o poziție specială în comparație cu alte minorități din Norvegia.

Legea cu privire la populația sami și paragraful 110a din Constituție oferă și posibilități pentru realizarea țelurilor politicii sami. Bazele create, în formă și fond, au dus deja la direcții noi în politica autorităților referitoare la populația sami.

Obligațiile Norvegiei decurg și din dreptul internațional conform căruia Norvegia are datoria de a crea sisteme care să ofere samilor, în calitatea lor de populație băștinașă, puterea de a-și influența propria situație precum și dezvoltarea lor pe viitor.

Dreptul unui popor la autodeterminare este formulat în următoarele acorduri internaționale:

— Pactul internațional cu privire la drepturile politice și civile, art. 27, care include și protejarea bazei materiale necesare desfășurării activităților culturale ale samilor;

— Convenția nr. 169 a Organizației Internaționale a Muncii referitoare la populațiile băștinașe și cele tribale din țările independente, convenție ratificată de Norvegia (ca prim semnatar) la 20 iunie 1990. Această convenție presupune mai multe consecințe. La data ratificării sale, s-a presupus că ea este în acord cu legislația norvegiană. În cazul în care se vor descoperi nepotriviri între această convenție și legislația norvegiană, aceasta din urmă va trebui modificată.

Semnificația acestor convenții pentru populațiile indigene constă în:

- protejarea culturii și a modului lor de viață;
- dezvoltarea lor în sensul dorit de ele;
- autodeterminarea lor.

Prin paragraful 110a din Constituție și prin Legea samită a fost constituit Parlamentul Sami.

Primul Parlament Sami a fost deschis oficial la 9 octombrie 1989 de către Majestatea Sa Regele Olav. Acest eveniment a însemnat o adevărată piatră de hotar pentru toți sami din Norvegia. Parlamentul Sami este ales o dată la 4 ani. Cea de-a doua legislatură sami a fost deschisă oficial la 6 octombrie 1993 de către Majestatea Sa Regele Harald.

Am precizat că populația sami este o națiune mică. Probabil cea mai cunoscută dintre toate ocupațiile samilor este creșterea renilor, însă numai o mică parte din populația sami, în Norvegia aproximativ 10%, este implicată în această activitate. Restul sînt fermieri, pescari, oameni de afaceri, profesori, administratori, și așa mai departe.

Relațiile dintre statul norvegian și populația sami au fost coloniale la origine. Colonizatorii au început prin a face comerț, a cere tribut și prin expediții cu caracter misionar (sami care trăiesc în Norvegia erau într-o vreme obligați să plătească tribut deopotrivă Norvegiei, Suediei și Rusiei). De asemenea, aceste state și-au stabilit granițele fără să îi fi consultat și pe sami și s-au erijat în proprietare ale tuturor pămînturilor și apelor din regiune. La mijlocul secolului al XIX-lea statul norvegian a lansat o campanie sistematică împotriva limbii și culturii sami pentru o perioadă de aproape 100 de ani în vreme ce celelalte state nordice refuzau și ele samilor acordarea oricărui drept ce li se cuvenea ca popor. În acest fel sami au fost aduși în pragul extincției.

Pe lungă durată, țelul samilor este realizarea unei egalități reale, nepărtinitoare cu limba și cultura dominante în Norvegia. În calitatea lor de minoritate, sami se află într-o poziție dezavantajoasă (atît numeric, cît și ca resurse) în comparație cu partea dominantă a societății norvegiene. Situația limbii sami este una foarte dificilă. Datorită acestui fapt, mulți dintre sami norvegieni

și-au abandonat limba maternă. Limba sami nu este folosită în mod curent în Norvegia cu excepția municipalităților din Finnmark și a părților nordice ale ținutului Trom. Existența limbii sami se află în pericol, ea avînd toate șansele să dispară în mare parte a teritoriului sami. Una dintre cele mai importante probleme care îi frămîntă în momentul de față pe sami este disponibilizarea de către autoritățile norvegiene a resurselor prin care adulții sami care nu își cunosc propria limbă să poată urma școli în care să studieze limba sami fără ca acest fapt să le afecteze în vreun fel veniturile. Ei nădăjduiesc prin aceasta la o renaștere a limbii sami.

Responsabilitatea statului față de populația sami presupune, de asemeni, oferirea de resurse pentru păstrarea și dezvoltarea culturii sami în sensul dorit de ei. Populația sami trebuie să dispună de un grad ridicat de autodeterminare în problemele care prezintă o importanță specială pentru cultura sami.

La ce anume ne referim cînd se vorbim despre cultură samită? Elementele majore ale tradiției culturale samite sînt yiok-ul (muzică sami constînd în poeme cîntate, ritmice), limba sami și legendele sami, colibele construite din brazde de iarbă, șamanismul, medicina populară, costumele sami, folosirea în transporturi a sâniilor trase de reni, meșteșugul cioplitului, obiectele cu funcție decorativă sau pragmatică făcute din os și lemn, conceptele tradiționale de ecologie.

În general, întrebarea este dacă populația sami va supraviețui în viitori ca națiune?

După cîte se poate astăzi prevedea, răspunsul este pozitiv.

Astăzi sînt disponibile resurse pentru variate domenii:

- Parlamentul Sami;
- creșterea renilor;
- limba sami;
- sistemul educațional sami;
- cultura sami;
- protejarea muzeelor și a memoriei culturale sami;
- modul de viață sami și infrastructura sami;
- bibliotecile sami.

Aceste resurse trebuie însă sporite simțitor dacă dorim să ne atingem țelurile.

Remarci finale

Populația sami este acceptată laolaltă cu ceilalți cetățeni (astăzi nu mai este o rușine să fii sami).

Parlamentul Sami nu și-a găsit încă locul firesc în sistemul norvegian de guvernare.

Promovarea problemei sami necesită mai multe resurse economice.

Este necesară pregătirea unui număr mai mare de profesori în domeniul limbii și culturii sami.

În rîndul samilor, voința de a supraviețui ca etnie este foarte puternică. □

Traducere de Doina Baci

*

Per Magne SOLLI (n.1946), absolvent al Academiei Militare, deține gradul de maior în armata norvegiană și este din septembrie 1993 membru al Parlamentului Sami din Norvegia (a fost reales în septembrie 1997).

Per Solli, *The Sami — the Indigenous People of Norway*, studiu prezentat la seminarul internațional cu tema *Relația majoritate/minoritate: modele europene* (Tîrgu-Mureș, 1-3 mai 1996). Publicat cu permisiunea autorului.

Fărșeroții și cîntecele lor

GOGU PADIOTI

Fărșeroții sînt puțin cunoscuți în lumea aromână, la fel și în cea a cercetătorilor occidentali. Ei au trăit întotdeauna departe de orașele cu progres tehnic nivelator, dispersați în toată Peninsula Balcanică, cunoscuți sub diferite denumiri. Ei înșiși își spun fărșeroți; grecii îi numesc arvanito-vlahi; o mică parte dintre ei, astăzi grecizați sînt numiți caraguni; albanezii îi numesc rămâni (romani) sau ciobani. Chiar și în interiorul grupului lor, ei sînt încă separați în diferite grupări: mizuchiari, sopani, plisots, etc., în funcție de locurile unde trăiesc sau de felul specific în care pronunță anumite cuvinte.

Fără îndoială de origine iliro-tracă, fărșeroții trăiesc pe teritoriul actual al Albaniei și în imperiul muntos al versanților vestici ai Munților Pindului. O parte dintre ei sînt citați încă din antichitate: Polivius îi menționează sub numele de dassaretas — învinși de către Filip al Macedoniei — în locul unde astăzi se găsesc ruinele faimosului oraș Moscopole, incendiat, jefuit și distrus de către hoardele lui Ali Pașa în 1788. Orașul Pleasa, situat la sud de Moscopole și cunoscut în antichitate sub numele de Pileo, a intrat în istorie după ce a fost asediat și învins în timpul luptelor între Alexandru cel Mare și regele ilir Kliton, în ciuda ajutorului primit de către acesta din urmă din partea ilirilor talantes. De-altfel din acel loc a pornit Alexandru pentru a înăbuși revolta tebanilor, după un marș teribil de-a lungul întregului lanț al Munților Pindului și a Cîmpiei Tesaliene.

O mare parte a acestei populații ilire a fost latinizată după cucerirea romană. Tradiția mai spune că acestei populații latinizate i s-a alăturat un număr important de coloni romani, o mare parte a populației autohtone epirote fiind deportată în Italia după distrugerea statului macedonian.

Limba fărșeroților este un dialect proto-român născut din latina vulgară după asimilarea autohtonilor. Prin dezvoltarea sa foarte lentă, limba fărșeroților rămîne cel mai arhaic dintre idiomurile neolatine, cel care, de-a lungul secolelor, a suferit cele mai puține influențe. Viața retrasă, izolată a fărșeroților le-a a ferit

limba de influențele exercitate firesc de limbile altor popoare balcanice, cu o reciprocitate naturală de altfel — în raport cu alte ramuri ale dialectului aromân, fărșeroții au suferit așadar cea mai mică influență. Cea mai mare parte a cuvintelor străine provin din limba albaneză, adică din vechea iliră, existând astăzi în aceste teritorii fondul autohton comun celor două ramuri. Cuvinte de origine turcă sînt intrate în aromână după cucerirea Balcanilor de către otomani. Aceste cuvinte se găsesc mai ales în domeniul administrativ, militar, organizatoric, etc.

Puține sînt cuvintele de origine greacă: contactul cu populațiile care vorbeau această limbă a fost într-adevăr relativ întîrziat, în orice caz posterior formării definitive a limbii cotidiene. Trăind în interiorul teritoriilor, cu o economie în mare parte autarhică, fărșeroții au avut cu grecii mai mult raporturi de ordin economic și comercial. De altfel, aceste raporturi nu puteau fi facilitate, prin însuși faptul că grecii trăiau în principal fie pe malul mării, fie în colonii sau în sedii comerciale cu caracter tranzitoriu. După arheologul Moses Finley, vechii greci nu intrau niciodată în interiorul teritoriilor, mulțumindu-se cu o zonă de activități comerciale sau schimburi nu mai departe de 30 sau 40 de kilometri de la mare. Marea majoritate a cuvintelor de origine greacă au intrat în aromână odată cu școala și cu influența crescîndă a preoților, după abandonul limbii latine de către succesorii lui Iustinian. Aceasta explică faptul că, în vocabularul religios, cuvintele împrumutate din greacă privesc doar ritualul liturgic, cuvintele care exprimă credința sînt toate latine, adoptate de către creștinism înaintea ritualizării de origine elenă. Celelalte cuvinte de origine greacă sînt cuvinte cu caracter „modern”, de ordin științific sau tehnic. O bună parte a acestor cuvinte sînt de altfel slave în ținuturile predominant slave, române în nordul Dunării, acolo unde fărșeroții au emigrat după primul război mondial. Cuvîntul „gară” este un exemplu semnificativ: el va deveni „stathmos” pentru cei care locuiesc în Grecia, „stanița” pentru cei din Iugoslavia, „stashone” pentru aromânii din Albania din cauza influenței italiene... și „gară” pentru cei din România!!!

Că Albania este originea fărșeroților, se confirmă și prin numele care le este dat de către greci: arvanito-vlahoi (vlahi de Albania), adică aromâni de Albania, pentru a-i diferenția de aromânii care trăiau și mai trăiesc în interiorul frontierelor Greciei și care sînt pentru greci... hellino-vlahoi latinofoni!!!

De unde vine numele de fărșeroți? Două versiuni încearcă să-i explice originea. Una susține că vine de la un oraș numit Frasari sau Fraseri, situat în Cîmpia Albaneză

Căti steale sânt pi țer

*Căti steali sânt pi țer
Luna, moi luna, luna mea!
Noaptea ard ma dzua cher
Luna, moi luna, luna mea!*

*Dzua cher ma noaptea ard
Luna, moi luna, luna mea!
Nă mutresc dolli la gard
Luna, moi luna, luna mea!*

*Ocili-a tăi ca dauă steale
Luna, moi luna, luna mea!
Sânt mirăchi, mirăchile-a meale
Luna, moi luna, luna mea!*

*Dzua tută scântileadză
Luna, moi luna, luna mea!
Noaptea dorm pi-a tauă față
Luna, moi luna, luna mea!*

de la Mizukie, aproape de orașul Colonia. Cealaltă consideră că vine de la orașul Farsala, din Thessalia — Grecia, acolo unde Cezar l-a învins pe Pompei. După bătălie, supraviețuitorii s-au refugiat în munți și au trecut în Albania unde s-au amestecat cu locuitorii deja colonizați și latinizați. Ei au luat numele de „farsaliotes” în amintirea luptei lor. De fapt, nu există pentru moment date istorice sigure, documente care să ateste una sau cealaltă dintre versiuni. Noi înclinăm mai mult către ipoteza conform căreia numele lor provine de la orașul Frasari.

O bună parte a acestor populații neo-latine și-au pierdut și limba și credința după intrarea turcilor în Balcani, și în special în Albania. Fapt aproape unic, exceptînd Bosnia, o mare parte a albanezilor au fost constrînși să treacă la islamism, deși prin natura lor turcii erau destul de toleranți. Aceleași presiuni au fost exercitate asupra populațiilor aromâne creștine. După mitropolitul Ioachim Martinianu, în monografia sa consacrată orașului-martir Moscopole, convertirile forțate încep în timpul lui Kara-Halil Cenderli, originar din orașul Tsenter. El este cel care creează primele unități de ieniceri, înrolînd cu forța tineri credincioși smulși din familiile lor. De bună voie sau siliți, o parte a credincioșilor și-au renegat credința și, cu timpul, limba. S-a înregistrat un număr foarte mic de reîntoarceri la creștinism cînd s-a ivit posibilitatea, adică atunci cînd au încetat răpirile copiilor. Astfel o mare parte a fărșeroților, mai ales cei care trăiau în regiunile de colină sau cîmpie, au fost asimilați de majoritatea albaneză.

Dintotdeauna aromânii au avut ca principală ocupație creșterea oilor și a cailor. Ei nu au ignorat nici meseriile artizanale și nici comerțul. Pe vremea cînd Balcanii nu erau divizați de frontiere artificiale, pe vremea ocupație turce, în mod paradoxal, turmele lor străbăteau toată Peninsula. Vara în munți, iarna la cîmpie sau la malul mării, puteau fi găsiți de la Avlova pînă la Adrianopol, de la Arta pînă la Bitolia, de la Niș pînă în Rhodope, de la Berati pînă în Munții Parnassului sau în Acarnanie (menționați de poetul Costa Kristali sub numele de caraguni — vezi Apana de K. Porfiri).

Stăpîni peste „celnicati”-urile lor, războinici renumiți și temuți, ei erau invidiați de unii și temuți de alții în întreaga Peninsulă. Nu amintim aici decît faimoasele familii de sulioți Giavella, Zidru sau faimoșii „celnics” (șefi de clan) Giuvvara sau Pitulea, care, înaintea înfrîngerii turcilor au pregătit în felul lor, între mulți alți aromâni, revoluția care s-a soldat cu crearea statului... grec, albanez, etc.!

În triburile lor, fărșeroții trăiau izolați de lumea care îi înconjura. Nu se amestecau cu alte etnii, nu acceptau nici măcar să-și căsătorească copii cu copii altor triburi aromâne. Li se părea atît de neconceput, deplasat și degradant ca un fărșerot să se căsătorească cu o străină, încît atunci cînd unul dintre ei a luat de soție o grecoaică, Armiro i-au cîntat nefericitului: „*Lai Nisas'tiancllidă dera, Va-ț grească hilli patera!!!*” („Lai Nisa, blestemată fie soarta ta, fiii tăi să te numească Patera”, „patera” fiind cuvîntul grec pentru tată).

Astfel, grație acestor comportamente, este ușor de înțeles cum au putut supraviețui limba, obiceiurile și cîntecele lor, cărora nu li se aseamănă nimic (cu excepția unei părți a albanezilor care cîntă precum fărșeroții, ceea ce probabil dovedește rădăcini comune foarte vechi).

Dacă astăzi cineva ar dori să găsească într-o cartă fărșeroții sau ceilalți aromâni, nu ar reuși. Ca și alte minorități, ei au cunoscut același destin impus de către cei „mari” fără să li se ceară părerea. Din ziua în care, după Războiul Balcanic, Balcanii au fost divizați în patru state, viața fărșeroților a fost bulversată. Obişnuiți să călătorească cu trupele lor fără stăpîni, liberi de orice constrîngere, ei s-au trezit dintr-o dată îngrădiți, încarcerați în limite absolut arbitrare. De-atunci înainte, părinți și prieteni nu se puteau întîlni decît dacă dispuneau de un pașaport!!! Frontierele teritoriale au fost dublate de frontierele șovine, statele moștenitoare ale resturilor turcești detestîndu-se încă și mai mult ca înainte.

Fără limbă scrisă nu se poate face istorie. Ne dăm seama mai bine astăzi, în plin curent unificator european, de dificultatea de a se afirma altfel decît ca cetățean al unui stat recunoscut diplomatic. Astfel, nu există aromâni în Grecia. Doar greci... latinofoni bilingvi!!!

Fără istorie scrisă, într-un secol în care scrisul a înlocuit orice formă de memorizare, vorbitorii minoritari sînt sortiți dispariției. În timp ce reprezintă aproape două milenii de limbă latină, poate cea mai veche din Europa, fiind un tezaur de cuvinte foarte vechi, graiul fărșerot este pe cale de dispariție. Și nu civilizația tehnocratică este cea care îl va salva.

O dată pășunile pierdute, pămîntul a intrat în proprietatea diferitelor state. Turmele au fost vîndute, păstorii și-au aruncat șubele, toiégele și fluierile și au luat drumul străinătății, departe de Mizuchie, Bitolia și de Farsala, plecînd să caute, sub alte constelații — în România, Australia, dincolo de mări, în îndepărtata Americă — șansa unei vieți distruse pentru totdeauna aici. Dar acolo...

Llia pădurea frîndza s'da / Cucu nu s'avdi iuva.

Pădurea se înfrunzește și totuși / Niciodată nu se aude cîntecul cucului.

Și se pierd tradițiile și limba. Și încetul cu încetul dispar cîntecele. Împrăștiati în lume, fără școli, obligați să învețe limbile țărilor unde trăiesc, fărșeroții, ca și alți aromâni, se sting văzînd cu ochii. Și cei „mari” se fac că nu văd.

Cîntecele fărșeroților sînt, în felul lor, un fel de „cîntec de lebedă”, un strigăt de alarmă pentru o comoară amenințată cu dispariția, pentru o moștenire fără moștenitori, o tradiție milenară care se află pe marginea prăpastiei. Într-o zi, poate, cei care și-au uitat originile și limba, vor dori să știe unde le sînt rădăcinile, să înțeleagă cine erau acei misterioși „valahi”. Vor regăsi în culegerile de cîntece vocea unui străbun, a unei străbunici sau a unui tată, de mult timp stinși.

Pentru cercetători, aceste cîntece reprezintă o comoară inestimabilă, deoarece ele amintesc o mare parte a limbii latine vulgare, adusă din acea parte a Adriaticii

de către coloni sau legionari și transmisă iliro-tracilor. În acest dialect există încă cuvinte care nu mai circulă în nici o altă limbă neo-latină contemporană.

Cîntecul fărșerot nu seamănă cu nici un alt cîntec. Nici o influență străină nu i-a alterat forma arhaică, așa cum era ea probabil cîntată cu secole înainte. Ceea ce pare curios, cînd analizăm aceste cîntece, este caracterul lor neterminat, în pofida rădăcinilor foarte vechi. Ceva pare să le lipsească. Neavînd o limbă scrisă proprie, fărșerotul „făcea un cîntec” de fiecare dată cînd o ocazie îl cerea. Pentru ca să rămînă în memoria colectivă, pentru ca generațiile viitoare să aibă cunoștință de ceea ce s-a petrecut și nu trebuie să fie uitat. Dar nu totul era spus pe față, ceva parcă rămînea întotdeauna ascuns, ceva ce nu putea fi descifrat decît de către cineva care cunoștea obiceiul, care aparținea neamului. Nu se cunoaște „creatorul”, „poetul”, cel care „a făcut cîntecul”. Nu se știe care a fost versiunea originală, nici modificările survenite de-a lungul timpului. Cîntecul fărșeroților rămîne „deschis”. Oricine poate, fără nici o problemă, să adauge un cuvînt, să modifice un vers sau chiar să schimbe rima unei întregi strofe dacă așa crede de cuviință. Într-un alt sat același cîntec se poate referi la un fapt similar avînd personaje diferite. Structura cîntecului va rămîne aceeași, cîteva detalii vor fi modificate: aici va fi cîntecul de la Nissa, altundeva, cel de la Cola... și evenimentul va intra anonim în memoria colectivă, ca patrimoniu comun.

Cereri, rugăminți, informații, dureri sau bucurii, amintiri sau plîngeri, toate vor fi spuse în puține cuvinte, lăsîndu-i celui care ascultă grija de a descifra mai mult decît spune cîntecul. Un fel de cod, de carte de vizită ce pare ascunsă, așteptînd să fie citită, decodată. Din această cauză, în comparație cu alte grupuri aromâne cîntecul fărșerot este mai mult „spus”, decît cîntat. Cîntecul este „spus”, cum erau spuse epopeele aezilor din antichitate, cum erau spuse saga-urile nordice și mitologiile indiene înainte ca omul să descopere semnele, grafica și, în cele din urmă, alfabetul, scrisul. Istoria „obiectivă” putea fi scrisă. Fărșeroții nu aveau limbă scrisă. Ei s-au mulțumit cu cîntecul spus. Ei disprețuiau istoria, au „sabat-o”, cum a spus un filosof român.

Cîntecul fărșerot este polifonic, dar nu în sensul polifoniei unei opere. Rolul principal este susținut de către un „solist”, unul dintre cei care au vocea cea mai frumoasă. Funcția sa este de a începe cîntecul. După cîteva măsuri intervine un solist secundar pentru a „întrerupe cîntecul” și a-l duce mai departe. Primul poate să-l acompanieze sau să se retragă, tăcînd. Odată ce solistul secundar a cîntat cîteva măsuri, intră în cîntec restul grupului. Dar fără cuvinte. Ei se mulțumesc să „țină vocea”. Toți vocalizează pe o singură voce, un E-E-E la unison, pînă cînd solistul secundar își termină strofa. După aceea primul solist începe o nouă strofă, dacă nu intervine o a doua echipă între timp. Cîteodată grupul este cel care începe vocalizarea unui E, pregătind într-un fel terenul pentru primul solist. Grupurile sînt masculine sau feminine, foarte rar mixte. La prima vedere, cîntecul dă impresia de monotonie. Dar armonizarea polifonică este atît de frumoasă încît

auditoriul se lasă purtat de ritm și de sensul ascuns al melodiei și rămîne fermecat. Secolele scurse au menținut cele mai frumoase cîntece, cele în care estetica și pudoarea amoroasă au cizelat o lirică pastorală admirabilă, de o mare valoare, și au făcut din toate aceste tradiții o autentică moștenire iliro-tracă și română.

Nu avem intenția să facem aici o analiză critică a cîntecului fărșeroților. Nu este nici scopul și nici competența noastră. Alții, muzicologi sau filosofi, au sarcina de a se apropia de aceste comori cu competența necesară, de a le aduna pe cît posibil și de a le studia corespunzător. Astfel, cei care vor veni după noi, în absența limbii vorbite, vor avea cel puțin acces la moștenirea strămoșilor lor, vărsată în patrimoniul comun al culturii europene. Noi ne mulțumim să spunem că dincolo de cîntec, în cuvintele sale se ascund poeme foarte frumoase, cu ritm și rimă specifice. Prin obiceiul lor de a exprima totul prin această formă lirică, fărșeroții au cîștigat reputația de a fi veseli și fără griji, cum spune cîntecul lor: „Fărșerotul fără griji, cîntă noapte, cîntă zi”.

Puține cîntece au fost publicate. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, filosoful Gustave Weigand, în studiul „Die Aroumunen”, în special în al doilea volum, publică o serie de cîntece din regiunea Moscopole și din sudul Albaniei. Take Papahagi va publica și el cîteva în antologia sa. În ambele cazuri, ortografia rămîne aproximativă. În 1937, muzicologul Ioan Caranica publică 130 de cîntece aromâne între care o duzină de cîntece fărșerote al căror text este însoțit de transcrierea sa muzicală. După această dată, nu se cunosc alte tentative și, mai ales, alte cercetări etnologice și lingvistice care să folosească metode moderne de investigare.

Paradoxal, cîntecul folcloric tinde să dispară din cauza civilizației moderne contemporane, a dispersiei fărșeroților în comunități care au alte tradiții și redutabile mijloace de asimilare. Și în același timp, în diferite țări, intelectuali fărșeroți încep să scrie o poezie dialectală de o valoare indiscutabilă.

Inițiatorul acestei mișcări a fost Constantin Belimace, fărșerot din Bitolia, al cărui poem „Părintească Dimăndari” a devenit aproape imnul aromânilor. Era prin 1880. Între cele două războaie, printre alții, erau menționați poeții Vasile Musi, Nicolae Babu și L. Boga. Astăzi o întreagă pleiadă de poeți scriu în aromâna fărșerotă. Ei sînt împrăștiați în diferite țări, acolo unde i-a aruncat destinul, acolo unde au găsit o posibilitate de supraviețuire, de integrare neforțată. Cei mai mulți dintre ei trăiesc în România, alții în Statele Unite, Franța, Grecia și Iugoslavia. Am putea cita, în ordine alfabetică: D. Bacu, Cola Caratana, Hristu Candruveanu, Constantin Colimitra, Atanase Nasta, D. Pariza, Ahilea Tasse, Vasili Todî, etc. Am omis intenționat numele celor care, integrați și asimilați în diferite culturi, scriu astăzi doar în alte limbi decît dialectul fărșerot.

Din păcate, date fiind toate aceste condiții nefavorabile, ei sînt privați de un centru cultural catalizator. Le lipsește posibilitatea unei expresii comune, a unei reviste sau a unui periodic unde ar putea să-și facă cunoscute creațiile, dînd tinerilor intelectuali de origine fărșerotă mai multă speranță, pentru ca ei să se

angajeze pe calea salvării limbii lor într-un moment cînd Europa descoperă inestimabila valoare a tuturor comorilor culturale ascunse în idioamele sau în limbile puțin cunoscute.

În ciuda a tot, se confirmă încă o dată un vechi dicton fărșerot:

Nu chiari una pădure / Fidănilii cînd acresc.

adică

Pădurea nu piere / Cînd vlăstarele apar. □

Traducere de Mihaela Ignat

*

Gogu PADIIOTI, folclorist aromân, ale cărui cercetări constituie un efort de recuperare și conservare a culturii aromâne, în proporție covârșitoare orală. Amintim dintre contribuțiile sale volumul „Căntiți Fărșerotești” (1991).

Textul este traducerea prefeței franceze a autorului la antologia „Căntiți Fărșerotești” (Atena, 1991).

Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei

LUKE A. VERONIS

De cîte ori abordăm subiectul religiei în sud-estul Europei, ne vin în minte atît tema „cuvîntului păcii” cît și cea a „lurilor în război”. Pentru mulți dintre noi, religia constituie un element fundamental de autoidentificare. Religia poate juca un rol important nu numai în solidarizarea sau divizarea oamenilor, ci, în orice țară, ea poate avea prin învățăturile sale și un rol pacificator, transmițînd un mesaj de iubire, toleranță și libertate atît între indivizi, cît și între diferitele sisteme religioase, sau, dimpotrivă, ea poate accentua diferențele care conduc la diviziune, oprimare și chiar la „războaie sfinte”. Conducătorii despotici recurg adeseori la asemenea distorsionări ale mesajului religios pentru a găsi un mijloc de a se menține la putere sau pentru a-și uni poporul împotriva unui presupus „dușman comun”. Din păcate, abuzurile religioase se pot regăsi chiar și în zelul greșit direcționat și proasta înțelegere a propriei credințe. Asemenea lideri spirituali își confundă uneori rolul de propovăduitori ai *Adevărului Veșnic* cu cel de păstrători ai identității etnice sau de propovăduitori ai viziunii proprii asupra adevărului.

În momentul actual, cel mai izbitor exemplu din sud-estul Europei îl constituie tragedia din fosta Iugoslavie. Jurnaliștii au încercat în mod repetat să prezinte această calamitate în termenii unui conflict între grupuri religioase care au în spate secole de ură instilată de diversele părți, ortodoxă, catolică sau musulmană. Fără îndoială că au existat momente în care vreun preot creștin sau musulman a profitat de poziția conferită de funcția sa pentru a propovădui un presupus patriotism, implicînd numele lui Dumnezeu într-un război național așa-zis „sfînt”. În același timp, nu trebuie însă uitat că liderii comunităților ortodoxe, catolice și musulmane au denunțat acest război și au declarat în repetate rînduri că acest conflict nu este un război între religii, ci un război între politicieni.

Liderii naționali nereligioși ai fiecărei tabere au fost, cel mai adesea, cei care au încercat să descrie această luptă drept una „sfântă” pentru păstrarea propriei identități naționale și religioase.

Nenumărate exemplificări ale subtemei „Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei” pot fi găsite în perioada ultimilor cinci ani de tulburări și război din fosta Iugoslavie.

Totuși, devreme ce vin la această conferință din partea Albaniei, voi prefera să îmi concentrez expunerea asupra regiunii și religiei cu care sînt cel mai familiarizat. M-aș putea referi la modul general la felul în care principalele patru comunități religioase din Albania, musulmanii suniți, musulmanii beктаși, creștinii ortodocși și romano-catolicii, s-au străduit să ofere nu numai discursuri pacifatoare, ci și acțiuni pacifatoare, deși chiar în același timp anumite elemente din cadrul acestor comunități au adoptat atitudini în măsură să aibă drept rezultat „lumi aflate în război.” Totuși, îmi voi îndrepta atenția cu precădere asupra unor exemple din însăși Biserica Ortodoxă, încercînd să prezint felul în care ea s-a străduit să fie un ofician al păcii și un factor de reconciliere în Albania zilelor noastre, în ciuda diverselor elemente ce acționează în contradicție cu acest țel al ei.

Însă pentru a evalua prezentul, e nevoie să cunoaștem întrucîtva istoria religioasă unică a Albaniei din ultimii două mii de ani¹. Veți găsi o schiță istorică sintetică în notele explicative. Dintr-o astfel de privire generală ne putem face o idee despre varietatea configurației religioase albaneze și, de asemenea, putem observa modul în care religia a jucat cînd un rol pozitiv, cînd unul negativ — ea a fost folosită ca să legitimizeze războaie adeseori percepute ca războaie juste împotriva opresiunii sau, dimpotrivă, deținînd poziții care îi confereau putere, ea a fost folosită uneori într-o manieră coercitivă, în defavoarea altor religii aflate în inferioritate din acest punct de vedere, sau, pe de altă parte, modul în care diversele religii au conlucrat, ba chiar au suferit împreună, spre binele țării în ansamblu.

Odată cu democrația instalată la începutul anilor '90, toate cele patru principale comunități religioase din Albania au stăruit asupra necesității unei coexistențe pașnice și a unei toleranțe caracterizate prin respect reciproc. Necesitatea unei astfel de atitudini este evidentă. Ultimele statistici privind credințele religioase, întocmite în 1942, dezvăluiau o proporție de 54,2% musulmani suniți, 20,7% ortodocși, 14,8% musulmani beктаși, 10,3% catolici². Diversitatea generală a credințelor religioase persistă chiar și astăzi, cînd ar trebui inclusă în acest tablou o nouă categorie, cea a ateilor. Singura cale posibilă pentru o Albanie pașnică este ca aceste comunități religioase să acorde importanța cuvenită respectului reciproc și coexistenței pașnice.

Însă în vreme ce liderii principalelor patru comunități religioase s-au străduit să pună la loc de cinste un spirit de camaraderie caracterizat prin pace și respect, anumite elemente din fiecare comunitate au contribuit la tentația de a se transforma în „lumi în război.”

De exemplu, elemente naționaliste din Grecia precum și din Albania au deformat mesajul general de pace a Evangheliei al Bisericii Ortodoxe. Anumite grupuri au încercat să folosească Biserica Ortodoxă ca pe un instrument de divizare a diverselor grupuri etnice din Albania. De pildă, unii episcopi, preoți și lideri din Grecia au făcut apel la minoritatea greacă din sudul Albaniei să se ridice în numele ortodoxiei și să se unească cu Grecia. Aceste elemente naționaliste ignoră faptul că Biserica Ortodoxă a Albaniei are în componența sa nu numai o minoritate greacă, ci și majoritatea de credincioși ortodocși albanezi, precum și slavi și aromâni. În timp ce naționaliștii greci își urmăresc propriile țeluri, naționaliștii albanezi au încercat la rîndul lor să intervină în structura internă și în conducerea Bisericii Ortodoxe. Acești naționaliști albanezi, deși foarte mulți dintre ei nici măcar nu sînt creștini ortodocși, au încercat să impună legi restrictive în măsură să stînjenească treburile interne ale vieții Bisericii Ortodoxe.

Astfel de elemente străine sînt comune tuturor comunităților. În timp ce liderii musulmani vorbesc de o coexistență pașnică, influențe străine fanatice seamănă ură și divizare. Încă din 1992 au fost trimise din Egipt un milion de exemplare ale Coranului în traducere albaneză. În prologul acestei traduceri se afirmă: „Albania s-a eliberat din Gheena comunistă. Ea este avanpostul triumfului islamic european pe care îl formează împreună cu Kosovo și Bosnia-Herțegovina. Comunismul a încercat să distrugă relația acestui frumos triumphi islamic, iar Albania a răspuns răsturnînd ordinea comunistă. Acum însă trebuie să ieșiți de sub puterea diavolului blestemat — diavolul creștinismului. Negreșit, aveți multe de recuperat și trebuie să faceți eforturi susținute pentru a conlucra cu frații voștri musulmani.”³

Un alt incident grav a avut loc nu mai departe de septembrie 1996, cînd cîțiva tineri albanezi aflați într-o tabără islamică au vandalizat, la indicația unor lideri islamici, o biserică ortodoxă din Voskopoja (Moscopole) și au profanat ireparabil douăzeci și trei de fresce din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea răzuind fețele și ochii sfinților, și scrijelind cuvintele „Allah este mare” atît în albaneză cît și în arabă. Acest act de vandalism a stîrnit reacții puternice în întreaga țară, toate comunitățile religioase, inclusiv liderii comunității islamice, denunțîndu-l ca atare. În același timp, totuși, el a tras încă un semnal de alarmă asupra pericolului pe care îl pot reprezenta grupurile străine fanatice care seamănă ură și diviziune în Albania.

Kosovo constituie un alt subiect fierbinte în sud-estul Europei. Deși majoritatea știrilor privind această regiune se referă nemijlocit la luptele purtate aici, consecințele lor se pot resimți adeseori și în Albania, chiar dacă într-un mod mai puțin direct. Mulți locuitori din Kosovo s-au refugiat în Albania și, odată sosiți aici, ei nu au renunțat la mentalitatea lor, care este în multe cazuri nu numai anti-sîrbă, ci și anti-ortodoxă. Adeseori, ei nu înțeleg și nici nu acceptă degrabă faptul că majoritatea creștinilor ortodocși din Albania sînt chiar etnici

albanezi și că astfel atitudinea lor anti-ortodoxă seamănă ură și divizare în rîndul albanezilor.

Totuși, alături de aceste exemplificări negative, mult mai multe ilustrări pozitive demonstrează mai degrabă cooperarea, toleranța, camaraderia pașnică pe care comunitățile religioase se străduiesc să le propovăduiască. Voi prezenta cîteva exemple în ce privește Biserica Ortodoxă.

În primul rînd, mesajul suprem al Evangheliei creștine poate fi rezumat în poruncile gemene „iubește-l pe Dumnezeu cu toată inima, mintea, sufletul și puterea ta” și „iubește-ți aproapele ca pe tine însuți”. Această a doua poruncă este una atotcuprinzătoare. Aproapele nostru nu este doar fratele nostru întru credința creștină, ci și orice musulman sau adept al unei religii noi, precum și orice ateu. Preafericitul Arhiepiscop Anastasios, liderul spiritual al Bisericii Ortodoxe Autocefale a Albaniei, a propovăduit adeseori această dragoste atotcuprinzătoare față de fiecare om, indiferent de credința sau necredința sa, de vreme ce toți oamenii sînt creați după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. Ca răspuns la această atitudine, o anecdotă relevantă susține că el este Arhiepiscopul ortodocșilor și al ateilor.

Strîns legată de acest mesaj de iubire este credința că dragostea adevărată nu este posibilă în absența libertății. Și din nou, Arhiepiscopul Anastasios a subliniat în repetate rînduri necesitatea respectării în Albania a libertății fiecărei persoane de a-și alege credința și de a și-o manifesta după cum socotește de cuviință. Creștini fiind, credem desigur într-un adevăr absolut și veșnic, și avem datoria de a vesti această Evanghelie tuturor. În același timp însă, respingem din răspuneri orice formă de coerciție, forță sau manipulare. Respectul față de fiecare individ constituie un imperativ. Nu putem crede într-o coexistență pașnică dacă nu acceptăm acest drept fundamental al libertății de alegere. În mai 1992, Arhiepiscopul a ținut un discurs public privind necesitatea relaționării „libertății religioase, drepturilor omului și Bisericii Ortodoxe”.

Însuși guvernul albanez a înțeles această problemă și i-a acordat importanța cuvenită votînd în 1992 o lege cu privire la „bazele libertății și drepturilor omului” în care se afirmă: „[Statul] nu poate încălca dreptul la gîndire, conștiință, religie proprie. Fiecare persoană este liberă să își aleagă religia sau credința, și să și le manifeste individual sau colectiv, în viața publică sau privată, în doctrina sau practica religioasă precum și în comportare”.⁴

Acest respect reciproc se poate lesne observa cu ocazia oricărei sărbători religioase majore, fie ea sunnită, beктаșită, ortodoxă sau catolică, cînd liderii comunităților religioase își fac vizite demonstrînd, astfel într-o manieră concretă necesitatea toleranței reciproce și a unei coexistențe pașnice și binevoitoare.

Importanța propovăduirii credinței noastre într-un mod pozitiv a fost subliniată atît păstorilor Bisericii Ortodoxe, cît și credincioșilor de rînd. Biserica a reiterat adesea convingerea că nu trebuie să vorbim împotriva nimănui ca fiind

comuniștii răi, ateii răi, necredincioșii răi. Stăruim asupra prezentării Evangheliei într-o manieră pozitivă, care să sublinieze bogăția și puterea iubirii, speranței și păcii pe care ea le deține și, poate, alte ideologii sau sisteme religioase nu.

Alături de cuvîntul păcii întru toleranță și coexistență pașnică este la fel de imperativă tema reconcilierii, mai ales în momentul de față, cînd Albania se află într-un moment de răscruce. Cunoaștem cu toții criza civilă care a înghițit Albania în lunile din urmă. Chiar în timp ce ne întîlnim astăzi aici, albanezii se pregătesc pentru alegerile naționale care au loc mîine și care ar putea constitui un pas concret înspre reconcilierea unui stat rănit și divizat, sau dimpotrivă, înspre reluarea conflictelor și o și mai mare înstrăinare a unora față de ceilalți. „Reconciliere” este un termen la care s-a tot apelat în ultimele luni, însuși guvernul actual autointitulîndu-se „guvern de reconciliere”.

Biserica Ortodoxă s-a concentrat în a se transforma într-un instrument de reconciliere în Albania. Desigur, prima și cea mai însemnată împăcare a umanității trebuie să fie cea dintre om și Dumnezeu. Dintotdeauna Biserica a susținut că, păcătuiind, omul s-a îndepărtat de Dumnezeu încă de la începutul istoriei și că o pace adevărată și trainică nu poate fi găsită pînă nu are loc reconcilierea cuvenită. Acesta a fost mesajul pe care l-a transmis Arhiepiscopul Anastasios în discursul către națiune cu prilejul sărbătorii Paștelui. Deopotrivă însă cu mesajul împăciuirii în termeni absoluți, biserica s-a străduit să ofere un mesaj cît se poate de concret și de pragmatic, de reconciliere a națiunii aflate în plină criză.

Biserica Ortodoxă a făcut numeroase declarații în ultimele luni. Într-un comunicat de presă adresat națiunii la 12 februarie 1997, cu o lună înainte ca violența și anarhia să înghițită întreaga țară, ea susținea: „În acest moment critic, Biserica este alături de oamenii nevinovați care trec prin grele încercări. Ea găsește că este de datoria ei să reamintească fiecărei părți implicate că, pentru a se depăși această nouă încercare, trebuie abandonată orice formă de dezinformare și violență. Violența naște ură, iar ura întuneacă mințile și inimile, aruncîndu-ne pe toți în cercul vicios al exploatării și rebeliunii. Pentru a depăși această criză, fiecare din părțile implicate trebuie să dea dovadă de mai mult calm, mai multă sinceritate, o mai mare deschidere față de ideea reconcilierii, de o colaborare mai strînsă cu celelalte părți, și mai ales de mai multă dreptate și mai multă iubire în eforturile de reparație. Nu este drept ca victimele să fie oameni nevinovați și dezinformați”.

Întrucît criza a continuat să ia amploare, Arhiepiscopul s-a adresat din nou națiunii pe 6 martie: „Am cîteva cuvinte să vă zic în chip de rugă: să spunem *nu* singelui; *nu* luptelor; *nu* armelor; *nu* urii. Numai cu calm, cîință, sinceritate, iertare și reconciliere poate fi asigurată o pace adevărată și poate fi deschisă calea spre un viitor mai bun”.

În cele din urmă, pe măsură ce țara a fost cuprinsă de o anarhie generală, un comunicat din 15 martie anunța: „Destul! Această nebulie trebuie să înceteze. Nu

s-a mai pomenit ca cineva să protesteze împotriva nedreptății care i s-a făcut de un altul mai puternic, făcînd el însuși nedreptăți altora mai slabi decît el. Cei care se poartă astfel nu par să creadă în nimic. Totuși, mai ales cei care aparțin unei comunități religioase, ascultați cu luare aminte acestea ce vă zic: oricît veți fura, nu veți prospera. E ca atunci cînd ați investit în schemele piramidale. Vă veți bucura o vreme, dar la urmă veți pierde totul. Nimeni nu se poate juca cu dreptatea lui Dumnezeu”.

Sperăm ca din acest scurt studiu de caz al Albaniei să se întrevadă faptul că religia poate contribui atît la efortul de reconciliere și pace cît și la întreținerea confuziei și războiului. Am ilustrat în acest studiu ambele situații. Am prezentat felul în care liderii religioși se luptă să contureze un spirit de camaraderie și pace între diversele comunități, precum și felul în care, în chiar acest timp, elemente concrete și periculoase din fiecare grup seamănă ură și diviziune. Asociației pentru Democrație în Balcani îi revine responsabilitatea morală de a răspîndi un mesaj hotărît pe viitor. Ea trebuie să reamintească liderilor religioși din componența sa, oamenilor obișnuiți, precum și elementelor străine ce își fac intrarea în aceste țări, că noi, cei mulți, dorim ca religia să urmeze prima cale și nicidecum pe cea de a doua, a urii. Comunitățile religioase trebuie să se îngrijească în mod deosebit să cultive un spirit de coexistență pașnică, toleranță și reconciliere la moduri mai ample, nu doar prin discursuri și acțiuni concrete, ci chiar prin monitorizarea și controlarea elementelor interne și internaționale care ținesc spre alte scopuri. În acest fel, religia poate îndeplini rolul de pacificator în sud-estul Europei și poate ajuta ca întreaga regiune să se bucure de un viitor mai stabil, mai armonios și purtînd mai multă iubire în el. □

NOTE

1. Conform tradiției bisericești, creștinismul a fost răspîndit și adoptat în teritoriile vechii Ilirii începînd cu secolul întîi d. Hr. Pînă în secolele XVI-XVII această regiune a fost un teritoriu creștin. Numai după mai multe decenii, poate chiar secole, de la Marea Schismă a avut loc o delimitare clară a țării în nordul romano-catolic și sudul creștin-ortodox.

Imperiul Otoman a ajuns treptat să dețină controlul asupra celei mai mari părți din Balcani, și implicit asupra Iliriei, începînd cu secolul al XIV-lea. Albania s-a putut bucura de gustul libertății și independenței numai pentru o perioadă foarte scurtă, din 1443 pînă în 1479, cînd eroul său național, Gjergj Kastrioti Skanderberg, a condus o revoltă împotriva turcilor, reușind să-i îndeparteze. Este interesant de remarcat că Skanderberg însuși fusese ienicer în armata turcă înainte de a se dezice de trecutul său otoman, de a se întoarce la rădăcinile sale creștine și de a ridica oamenii în numele idealului naționalismului albanez și creștinismului. (Vedem aici o exemplificare concretă a modului în care religia a jucat un rol de solidarizare a unui popor împotriva opresorului său, deși, într-adevăr, rezultatul a fost războiul).

În timpul ocupației otomane configurația religioasă a Albaniei a suferit modificări dramatice. Oprimarea majorității creștine a presupus nedreptăți de natură economică, socială și, uneori, intoleranță religioasă. Ca urmare a acestora, precum și a altor cauze, dintre care nu în ultimul rînd absența scrierii în limba albaneză și, implicit, absența unei filologii creștine

care să perpetueze credința în inima poporului, Albania s-a diferențiat de cele mai multe teritorii din sud-estul Europei prin aceea că majoritatea poporului albanez a trecut la credința islamică.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, albanezii s-au luptat să își recâștige independența țării față de Imperiul Otoman aflat atunci în agonie. Însă, spre deosebire de multe alte țări balcanice care aveau o moștenire religioasă comună ce le unea, albanezii erau divizați în musulmani suniți și beктаși, creștini ortodocși și catolici. Singurul lucru în măsură să îi unească era naționalitatea lor. Se poate ca acesta să fi fost unul din motivele pentru care faimoasa zicăre a poetului albanez, Pasko Vasa (1878), „Religia albanezilor este Albania”, a devenit un strigăt unificator în lupta pentru independența Albaniei. Mulți dintre fondatorii Albaniei moderne au lăsat deoparte diferențele religioase pentru a-și aduce contribuția la edificarea unei patrii independente.

Această luptă unită pentru un țel comun a contribuit la rîndu-i la instalarea unei viziuni tolerante în relațiile dintre diversele comunități religioase. În același mod în care au conlucrat la începutul secolului pentru a pune bazele unei patrii albaneze, sau la mijlocul secolului în confruntarea cu statul comunist și cu ideologia sa militant ateistă, cele trei comunități religioase sînt acum din nou azvîrlite într-un rol ce implică suferință și persecuție.

Odată cu căderea regimului comunist în 1990/91, cele trei comunități religioase s-au găsit din nou în aceeași poziție, și anume aceea de a încerca să își reînvie din cenușă infrastructura și comunitățile după 45 de ani de persecuție. O ilustrare a efectelor dezastruoase pe care le-a avut asupra Bisericii Ortodoxe o jumătate de secol de opresiune a ateismului militant o constituie distrugerea a 1608 biserici și mănăstiri. Înainte ca Enver Hoxha să limiteze drastic libertatea și influența bisericii în 1944, existau în Albania peste 430 de preoți ortodocși. Conducerea bisericească a scăzut pînă la 335 de preoți la începutul anilor șaizeci, iar după declararea statului laic în 1967, cînd toate religiile au fost interzise cu desăvîrșire, fetele bisericești ale ortodoxiei s-au redus la 22 de preoți și diaconi pînă în anul 1990. Toți preoții depășeau vîrsta de 70 de ani și nici unul nu era în stare să restabilească singur structura Bisericii.

2. *Gazeta Shqiptare, Supplemento a La Gazzetta del Mezzogiorno*, Tirane, 24.4.93, p.14.

3. *Kur'an-i, Perkthim me Komentin. Perktheu dhe komentoi: H.Sherif Ahmeti*, Cairo. El-Zahra per informacionin arab, 1992, p.1.

4. *Suplimentul la legea Nr.7491 din 29.04.1991*, privind principiul prevederilor constituționale, Tirana, 31.03.1993, Legea nr. 506.

Traducere de Doina Baci

*

Luke A. VERONIS (n.1965) deține titlul de master al Institutului Teologic Ortodox „Sfinta Cruce” (Massachusetts) și al Seminarului Teologic Fuller. În prezent preot în Albania, el a activat ca misionar în cîteva țări africane. Colaborator la mai multe reviste și antologii, Luke A. Veronis a publicat în 1991 volumul **Missionaries, Monks and Martyrs: Making Disciples of All Nations**.

Luke A. Veronis, *Words of Peace or Worlds at War: Religion, Hostility and Reconciliation in South Eastern Europe*, prelegere ținută la conferința „Cultură și reconciliere în sud-estul Europei” din 26-29 iunie 1997 de la Salonic, și preluată cu permisiunea autorului.

Mitteleuropa

JACQUES LE RIDER

EDITURA POLIROM, IAȘI 1997

TRADUCERE DE ANCA OPRIC

Cartea eseistului francez de marcă Jacques Le Rider intitulată *Mitteleuropa*, este o amplă analiză a conceptului cu același nume, sub toate aspectele sale. Folosind cu pricepere comentariul critic, uneori polemic, bazându-se pe o amplă documentare, autorul pornește analiza de la dilema temeiniciei în realitatea istorică a unei identități central-europene: inexistența unei atari „comunități”, nici din punct de vedere geografic-istoric și nici din punct de vedere etnic-cultural. În pofida acestei dileme, autorul continuă să susțină ideea de *Mitteleuropa*, analizând cir-

cumstanțele care au favorizat perenitatea ei, sau prezumția existenței ei.

Primul capitol al volumului, caracterizat de autorul însuși drept „o încercare de istorie semantică”, își propune să delimiteze noțiunea istorică și geopolitică de *Mitteleuropa* în spațiul cu geometrie variabilă al Europei. De altfel, și în capitolele ulterioare, va fi menționată imposibilitatea găsirii limitelor sale reale, diverșii promotori ai noțiunii deplasând acest presupus spațiu fie spre est, fie spre sud, fie spre vest, în funcție de interesele ale căror susținători au fost. Înseși ezităările sau temerile în folosirea termenului de *Mitteleuropa*, substituit uneori cu cel de *Zwischeneuropa* (Europa de Mijloc) și mai recent cu *Ostmitteleuropa* (Europa Centrală și de Est) sau *Zentraleuropa* (Europa Centrală) nu sînt decît reflectarea anumitor resentimente istorice. Termenul de *Mitteleuropa* a fost în mod indubitabil consacrat de cartea lui Friedrich Naumann, apărută în 1915, Jacques Le Rider dedicînd de aceea acestui autor și ideilor de la 1914, precum și geopoliticii imperialiste, un întreg capitol, excelent tratat.

Le Rider corelează recurența perioadelor de criză privind *Mitteleuropa* cu revenirea perioadelor de criză prin care au trecut țările de limbă germană situate în mijlocul (*Mitte*) Europei, lumea germană constituind, după unii autori germani, placa turnantă dintre vest (civilizația franceză și engleză) și est (Rusia). Văzută

dinspre Germania, Mitteleuropa evocă deopotrivă un potențial utopic de multiculturalitate și de multilingvism, dar și o amenințare de regresie politică, întrucât evocarea tradițiilor Sfântului Imperiu Romano-German relevă un „mesianism” al poporului german „singurul capabil să aducă ordinea în haosul naționalităților”, a cărui latură pragmatică a constituit-o utilizarea spațiului central-european ca o mare piață de desfacere și teren de expansiune economică.

Există și elemente de discontinuitate în definirea existenței unei Mitteleuropa, între popoarele de religie ortodoxă și cele catolice sau protestante existând o cronologie diferită a dezvoltării culturale, dictată și de vicisitudini istorice. Întrebându-se dacă ideea de Europă Centrală/Mitteleuropa este realmente specific germană, autorul conchide că există interpretări diferite ale aceleiași idei, punctul de vedere al unui ungur, polonez sau ceh fiind diferit de al unui german; există totuși o forță de atracție deosebit de puternică a culturii germane în anumite arii culturale ale popoarelor din această regiune.

Analizând principalele idei promovate de lucrările lui István Bibó (**Mizeria micilor state central-europene**, apărută în 1946) și Jenő Szűcs (**Les trois Europes**, apărută în 1985), Le Rider relevă caracterul hibrid al Europei Centrale (Europei de Centru-Est sau Europei mediane), care este „marginea occidentală a Europei de est, în sens geografic, și marginea orientală a Europei de vest, în sens structural”. Această eterogenitate a regiunii este urmarea imposibilității — în condițiile antagonismului dintre Imperiul Otoman, aflat pînă în secolul al XVII-lea în expansiune, și cel Habsburgic, sortit să-i țină piept în numele Europei — împiedicînd formarea unor state-națiuni aidoma statelor occidentale precum Marea Britanie, Franța, Spania, Portugalia sau Țările de Jos. Aceasta a dus la apariția unei „comunități de destin”, caracterizată printr-o neconcordanță dintre realitate și „imaginarul național”, revendicat de fiecare popor în parte, fapt ce a generat o criză de identitate cvasi-permanentă, la care s-a adăugat lipsa unei culturi politice moderne, precum și arhaismul structurilor economice și politice, pe alocuri prezent pînă în zilele noastre. Formarea întîrziată a statelor naționale și a unei culturi politice moderne, recurgerea la noțiunile de *Volk* (popor) și *Sprache* (limbă) pentru definirea identității naționale sînt caracteristici ce determină — în parte — apartenența lumii germane la acest spațiu, de aici și responsabilitatea imperiilor germanice, multinaționale, în întîrzierile și „patologiile” formării statelor naționale în centrul și centrul estic european.

Făcînd un concis, dar totodată documentat, expozeu al istoriei populărilor germane în estul Europei, autorul discerne diferența dintre *Ostsiedlung* (strămutarea în est) din prima perioadă a Evului Mediu, caracterizată ca o mutație demografică, economică și socială, ce a facilitat introducerea tehnicilor agricole, a modelelor de urbanizare, a instituțiilor și sistemelor juridice, și germanizarea teritoriilor europene orientale urmărită cu scop politic de către monarhiile

habsburgică și prusacă în expansiune, începînd din secolul al XIX-lea, mai precis din 1803, an în care apar scrierile cu pronunțat caracter naționalist ale lui Ernst Moritz Arndt. Este neîndoios că exultarea naționalismului german a catalizat naționalismul în formare al popoarelor aflate sub dominație germană, apariția panslavismului putînd fi văzut din această perspectivă și ca o reacție a popoarelor slave din aceste monarhii față de indiferența sau chiar ostilitatea cu care erau tratate.

Prin interesul său pentru principiul confederal, pentru o apropiere de Europa Centrală, definit non-lingvistic și non-etnic, Sfîntul Imperiu Romano-German prezintă doar coeziune și legitimitate istorică, frontierele sale corespunzînd cu aproximație cu centrul Europei. În epoca modernă și contemporană, în perioada dintre anii 1648 și 1806, el a constituit modelul unic al unei federații (sau confederații) preexistente statelor care o compuneau. Sfîntul Imperiu furniza, la aceea dată, modelul unui „contract social” internațional. Ideologia *Reich*-ului (imperiului), ulterioară primei sale dispariții, în 1806, devine nostalgică, uneori romantică, evocînd figuri legendare (Carol cel Mare), sau unitatea tuturor conștiințelor anterioară Reformei, în cîmpul semantic apărînd tot mai frecvent cuvîntul *Volk*, Fichte atribuind chiar *Urvolk*-ului (străvechiului popor) german sarcina realizării unui nou Reich. Prin crearea de către Congresul de la Viena, sub egida cancelarului Metternich, în 1815, a Confederației Germanice (*Deutscher Bund*), s-a dorit continuarea structurii confederale a defunctului Sfînt Imperiu. Ea va deveni miza principală a rivalității austro-prusace, cît și rampa de lansare în constituirea la Versailles, în 1871, a celui de-al II-lea Reich german, dominat de Prusia. Autorul consacră un întreg capitol „mitului habsburgic” și rivalității dintre Prusia și Austria, generate de voința de dominare a spațiului central-european.

Apărută la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, odată cu consolidarea supremației Prusiei în jumătatea nordică prin excelență protestantă a Europei, rivalitatea celor două puteri nu va consta doar din partajul zonelor de influență sau stăpînire statală, dar și din modul diametral opus de a vedea realizarea unității germane. Germania va milita către calea națională, vizînd realizarea statului german (a celui de-al II-lea Reich) sudat prin comunitatea de limbă și noțiunea de *Volk* (popor). În schimb, Austria se va strădui să salveze viziunea dinastică, bazată pe ideea unui ansamblu istoric formînd o totalitate organică, pluriculturală și multinațională, legitimată de o casă dominatoare și o rețea de solidități geopolitice. Dacă după 1849, după Revoluție, Schwarzenberg impune în Austria principiul unitar al imperiului și al ansamblului de popoare ce-l constituie, compromisul din 1867 va introduce un dezechilibru care va constitui una din cauzele sfîrșitului de mai tîrziu al monarhiei dunărene. Autorul arată că „ideea habsburgică” a unui Reich continuator al Sfîntului Imperiu, care să federalizeze statele din spațiul dunărean, va rămîne în stadiul de proiect, în pofida cîtorva experiențe și realizări incontestabile, săvîrșite în Cisleithania, care însă nu pot întrece în greutate gravele erori comise.

O tradiție eclipsată de „mitul habsburgic” este aceea a Europei popoarelor, aflată în centrul dezbaterilor furtunosului an 1848. Deși ideile fraternizării popoarelor vor fi efemere, fiind înghițite de rivalități naționaliste, spiritul Primăverii popoarelor, al Revoluției de la 1848, va inspira faimosul Proiect constituțional de la Kremisier, care preconiza egalitatea în drepturi a tuturor limbilor vorbite în Austria, garantată de către stat, în școli, administrației, și viața publică, găsindu-și ecoul pe mai târziu într-o lege promulgată în 1867.

De fapt, după 1849, clivajul dintre Confederația germană și Austria va fi definitiv existînd două concepții distincte privind Europa centrală și două spații guvernate ca atare: Europa „dunăreană”, dominată de Austro-Ungaria și Mitteleuropa sub influență germană, pentru a nu se spune pangermanistă, marcată de antisemitism, antislavism și de mesianismul ideii de „Drang nach Osten”.

Trecînd de la geopolitică la sfera culturii, Jacques Le Rider preocupat fiind de studierea „comparativismului mitteleuropean” în literatură, atît cît a fost, și-a propus și analiza literaturii „evreiești de limbă germană” din trei centre diferite situate în monarhia habsburgică, dar importante ca pondere culturală: Praga, Lemberg (Lvov) și Cernăuți. Total diferită de literatura germană propriu-zisă din aceste zone, de o factură facilă și tendință naționalistă, literatura „evreiască de limbă germană” reflectă sublimarea în lumea literelor a activității culturale a acestei etnii, aflată dilematic, la aceea dată, între alternativa asimilării sau afirmării propriiei identități. Sînt pagini luminoase în care cititorul re trăiește atmosfera de emulație culturală din aceste orașe, dar și decepția trăită de emulii acestei culturi în anii premergători primei Conflagrații Mondiale și după aceea, declinul acestei activități coincidînd cu declanșarea ultimului Război mondial.

Ultimele două capitole ale cărții se ocupă de transformările geopolitice din secolul al XX-lea și repercusiunile ce le-au avut asupra conceptului *mitteleuropean*. Frustrările postbelice în cel de-al treilea Reich, ajuns republică, tind tot mai mult spre naționalism, culminînd cu instaurarea regimului național-socialist revanșard. Redusă la teritoriul său „național”, Austria este la rîndu-i sfîșiată de tendințe contradictorii. Paradoxal însă, în prima republică austriacă, între social-democrația ostilă „închisorii popoarelor”, adică monarhiei văzută prin propria ei optică, și populiștii creștin-sociali, ce denaturau identitatea națională austriacă, impregnînd-o cu antisemitism, antislavism și antimaghiarism, s-au aflat și personalități ca Victor Bauer sau Julius Meinl, care întrețineau flacăra ideii mitteleuropene. Au fost tentative lipsite de vreo șansă, „austro-fascismul” lui Dolfus Schuschnigg și mai apoi nazismul făcîndu-le inoperante.

Pervertirea și distrugerea ideii de Mitteleuropa, în decursul și imediat după ultimul război mondial, precum și extinderea influenței „imperului” rus sub titulatură „sovietică” pînă la țările slave occidentale și la est de Germania, va distruge sistemele geopolitice german și austriac (post-habsburgic). La fel ca

după 1848, modelul germanic de Mitteleuropa va avea să fie restabilit de intelectualii din zona central-estică a Europei, de sorginte precumpănitor slavă. Czesław Miłosz, György Konrád sau Milan Kundera, vor vehicula unele „nostalgii mitteleuropene” ce serveau drept supapă antisovietismului. De fapt, această idee a „spiritului Europei Centrale” a fost menționată și de către Vladimir Tismăneanu în lucrarea sa **Mizeria utopiei (Criza ideologiei marxiste în Europa Răsăriteană)**, ca fiind de importanță crucială în raport cu politica sovietică a represiunii și intoleranței instituționalizate, intelectualii disidenți fiind aceia ce și-au exprimat opțiunea fermă pentru identificarea Europei Centrale ca suflet cultural al continentului.

Le Rider atribuie mișcărilor de protest împotriva modernizării armamentelor nucleare, ce au avut loc la finele anilor '70, revenirea în discuție a spațiului central-european, a unei Europe de mijloc prinsă între blocuri.

Analiza conceptului de Mitteleuropa, după 1990, evocă inițiative ca aceea a unei „Confederații europene”, avansată de François Mitterrand, ca o primă etapă premergătoare asocierii la Comunitatea Europeană, dar și reticențele lui Vaclav Havel, care se opunea oricărei forme, oricât de democratice, care ar întârzia integrarea europeană.

În concluzie, eseuul lui Jacques Le Rider, reflectând deopotrivă rupturi istorice, dar și continuități menite să pledeze pro sau contra existenței unui „concept mitteleuropean”, invită cititorul la rememorarea unor evenimente legate de trecutul Europei centrale, a unor tradiții istorice și culturale al căror ecou răzbate pînă în prezent.

Să fie „Mitteleuropa... încă o realitate neliniștitoare sau doar o fantomă a trecutului?” — se întreabă, în final autorul eseului. Respectînd spiritul de o justițiară imparțialitate pe care autorul și l-a asumat în tratarea acestui subiect, deci și întrebarea deschisă adresată cititorilor, rămîne ca aceștia să dea răspunsul cuvenit după lecturarea acestui incitant eseu.

Mircea Suhăreanu

PAN-EUROPA

RICHARD N.

COUDENHOVE-KALERGI

EDITURA PRO EUROPA

TÎRGU-MUREȘ, 1997

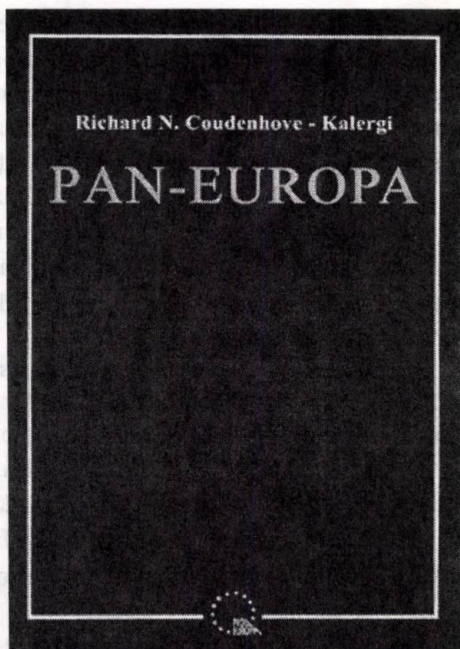
TRADUCERE ȘI NOTE DE MIRCEA

SUHĂREANU

Ar fi potrivit, credem, să-l prevenim de la bun început pe cititorul român care va deschide această carte că are de-a face cu o lectură fundamentală, indispensabilă pentru înțelegerea modului cum a luat naștere ideea de unificare (integrare) europeană. **Pan-Europa**, publicată la Viena în 1923, este, cronologic vorbind, cel dintâi manifest

pro-european coerent. Pornind de la necesitatea reconcilierii istorice a națiunilor europene și oferind soluții concrete de unificare a acestora într-o structură politică stabilă, bazată pe comunitatea de valori și interese, *Statele Unite ale Europei*, autorul propune un program detaliat, menit să-i redea Europei strălucirea de odinioară și capacitatea competitivă în concurența economică mondială, s-o doteze cu instituții și alianțe în măsură să preîntâmpine un nou război. Deși nu lipsită de inerente accente utopice, judecăți caduce și avânturi romantice, această lucrare de dimensiuni modeste, marcând o cotitură radicală în gândirea politică europeană, nu și-a pierdut nici astăzi din actualitate. Neobișnuită pentru epoca în care a fost scrisă, ea continuă să-l surprindă pe cititorul contemporan prin pertinenta analizelor, cutremurătoare premoniții și luciditate prospectivă, putînd fi numită, pe drept cuvînt, piatra de temelie a construcției europene căreia îi sîntem contemporani.

Este meritul lui Richard Coudenhove-Kalergi, supranumit și „profetul Europei”, autorul la 29 ani al acestei uimitoare lucrări, de a-i fi dat unificării europene un program coerent. El însuși european și universalist prin ascendență și educație, descinzînd pe linie paternă dintr-o veche familie nobiliară din Brabant, unită cu o ramură aristocratică cretană, iar după mamă avînd sînge japonez, avea să primească în castelul copilăriei din Boemia o educație pe care cu un termen actual am numi-o interculturală. Un preceptor german, un profesor rus și un altul albanez, o guvernantă franțuzoaică și o alta englezoaică, o doamna de

companie unguroaică, personalul ceh, confereau domeniului familial o dimensiune multiculturală. Pregătirea pentru cariera diplomatică, la un celebru colegiu vienez, avea să-l aducă în contact cu colegi de toate națiunile și confesiunile: „Printre noi, sînt germani și unguri, polonezi și cehi, italieni și români, croați și sloveni, sîrbi și ucraineni.”, dîndu-i acea extraordinară deschidere spre alteritate pe care o emană întreaga sa operă.

Pan Europa, scrisă după un război (primul) mondial pustiitor, ce a depășit în oroare pînă și cele mai sumbre profeții, apărea într-un moment cînd, în ciuda lecției istoriei, națiunile europene, animate fie de îngîmfarea victoriei, fie de fierea înfrîngerii, se pregăteau mai mult sau mai puțin conștient de o nouă conflagrație. Nu proiectele de unire ale unui Dante sau Comenius, nici măcar spiritul democratic-umanist al Societății wilsoniene a Națiunilor, ci demagogia populistă a urii de clasă a unui Stalin și a urii de rasă a unui Hitler, naționalismul și revanșismul mobilizau masele și dominau discursul politic. În introducerea **Pan-Europei**, contele Richard Coudenhove-Kalergi, nota printre altele, cu amărăciune: „Europa stă cu privirea ațintită înspre trecut, în loc să scruteze viitorul. Piața de carte este invadată de memorii. În dezbaterile publice, considerațiile privitoare la originea războiului recent încheiat sînt mult mai numeroase decît cele vizînd prevenirea următorului. Această eternă orientare spre trecut este principala cauză a declinului și fărîmițării Europei.” În bătrîna Europă bătea din nou vîntul discordiei cînd tînărul Coudenhove-Kalergi, o *rara avis*, cheamă tineretul la reconciliere și unire, devotîndu-se el însuși unei orientări pe atunci extrem de impopulare: „Tineretului european îi revine sarcina de a schimba această stare de lucruri. El este chemat să edifice pe ruinele vechii Europe, o Europă nouă și să înlocuiască o Europă anarhică printr-o Europă organizată.”

Debutînd într-un prim articol din 1922 în Neue Freie Presse, sub titlul *Die Europäische Frage* (Chestiunea Europeană), „utopia europenistă” a lui Coudenhove-Kalergi avea să devină, prin **Pan-Europa**, un program concret de acțiune, la care aveau să se ralieze de la bun început, printre alții, importante personalități politice (Thomas Masaryk, Engelbert Dolfuss, Aristide Briand, Karl Renner, Gustav Stresemann, Nicolae Titulescu), culturale (Paul Claudel, Selma Lagerlöf, Thomas Mann, Miguel de Unamuno, Ortega y Gasset, Salvatore de Madariaga) și științifice (Sigmund Freud, Albert Einstein). Datorită militantismului autorului său, Pan-Europa nu a rămas doar o teorie, ci a devenit în scurt timp o mișcare structurată, avînd comitete naționale în majoritatea statelor europene, între care și România. Totuși, vocea echilibrată a Pan-Europei nu s-a putut impune în vacarmul interbelic. A fost necesară experiența unui nou război, profețit de altfel de Coudenhove-Kalergi, și de o nouă generație de oameni politici providențiali, Winston Churchill, Robert Schuman, Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, precum și de un Plan Marshall, pentru ca Pan-Europa să devină realitate.

Pan-Europa este structurată pe unsprezece capitole, simpla lor înşiruire fiind edificatoare asupra dimensiunilor şi complexităţii acestui manifest-eseu. Sînt abordate toate "marile teme" care frămîntă încă şi azi reflecţia contemporană şi alimentează polemicile asupra Europei: rădăcinile europenismului, limitele sale geografice şi spirituale, adversarii şi aliaţii pan-europenismului, prevenirea unui nou război, naţiunea şi supranaţiunea, majorităţi şi minorităţi, Europa instituţională. Pentru Coudenhove-Kalergi, „*conceptul de Europă provine dintr-un amestec de elemente geografice, politice şi culturale*”, iar „*noţiunea geografică de Europa nu corespunde nici celei culturale, nici celei politice*”. Cu alte cuvinte, Europa este, înainte de orice, o comunitate de valori, o cultură şi o civilizaţie comună, prin urmare limitele ei geografice coincid cu limitele democraţiei de sorginte antică, ale „*civilizaţiei de tip creştin, ai cărei poli sînt individualismul elen şi socialismul creştin*”.

Pentru Coudenhove-Kalergi, construirea Pan-Europei presupune identificarea precisă a adversarilor şi aliaţilor. Deşi geografic parte a Europei, Rusia comunistă nu este parte a spiritualităţii europene: „*Bolşevismul a zguduit din rădăcini civilizaţia europeană importată de Petru cel Mare şi urmaşii săi. Promotorii ei au fost alungaţi sau lichidaţi*”, de aceea „*frontiera orientală a Europei cu Rusia constituie totodată limita orientală a comunităţii culturale europene*”. De altfel, această opinie revine aproape obsedant, autorul nefăcînd nici un secret din neîcrederea sa funciară într-o Rusie „*roşie sau albă*” pe care o indică în mod prioritar ca potenţial adversar al unificării Europei: „*Între 1915 şi 1919, totul s-a schimbat în Rusia, mai puţin pofta ei de expansiune. O poftă ce nu e legată de nici un partid, de nici o personalitate. În faţa ei au fost nevoiţi să se închine deopotrivă ţarul păcii, Nikolai, ca şi socialistul Kerenski*” (...) Istoria pune Europa în faţa unei alternative: ori, trecînd peste ostilităţile naţionale, se va uni într-o federaţie, ori va cădea victimă cuceririi ruseşti”.

Cu toate acestea, adversarii cei mai de temut ai unificării europene sînt în interior. „*Cea mai mare piedică în realizarea Statelor Unite ale Europei este rivalitatea milenară a celor două naţiuni cele mai numeroase ale Pan-Europei: Germania şi Franţa*”, în condiţiile în care „*ura franco-germană este aţîţată artificial de secole din raţiuni politico-militare*”. Politicii de forţă, inspirată de „*aventurieri orgolioşi*”, într-un nou război, îi vor cădea victime ambele popoare: „*Din teribila criză în care se zbat acum, Germania şi Franţa vor ieşi ori europene şi aliate, ori, devorîndu-se reciproc, vor sîngera deopotrivă într-o feroce înclăştare*.” În consecinţă, Coudenhove-Kalergi face un apel dramatic în favoarea reconcilierii franco-germane, condiţie a unificării Europei şi menţinerii păcii. Primul pas, crede autorul în 1923, s-ar putea face printr-o uniune a cărbunelui şi oţelului şi crearea unei siderurgii europene...

Proiectului Pan-Europei i se opun cu înverşunare naţionalişti-şovini („*care vor agita pericolul deznaţionalizării*”), comunistii („*care vor cere imposibilul, adică*

primirea Rusiei sovietice în federația europeană”), militaristii („deoarece unificarea europeană va face imposibil un nou război pe care aceștia și-l doresc cu ardoare”), industriile protecționiste („care își datorează supraviețuirea protecționismului vamal deoarece nu ar putea face față concurenței”). De cealaltă parte sînt toți aceia care, conștienți de avantajele unificării, văd în aceasta posibilități nesperate: prevenirea unui nou război, protecția împotriva unei eventuale invazii sovietice, dezarmarea, sporirea capacității concurențiale în fața industriilor americane și extrem-orientale.

Vederile lui Coudenhove-Kalergi asupra chestiunii naționale sînt și ele de actualitate. „Națiunea, spune el, nu este o comunitate de sînge, ci una spirituală” teoria purității de rasă fiind un mit, „dogma naționalismului european”. Europa este un spațiu de metisaj lingvistic și rasial, frontierele statelor neavînd cum să coincidă cu cele ale limbilor și etniilor. Pentru pacea Europei, chestiunea minorităților este primordială. După retrasarea frontierelor prin tratatele de pace de la Paris, toate noile state naționale includ importante minorități. Oprite de noile majorități, acestea se văd împinse „să-și pună întreaga speranță în prăbușirea noii lor patrii, în urma unui nou război”. Nerezolvarea chestiunii minorităților este o permanentă sursă de instabilitate. S-ar impune deci promulgarea unui „Edict de toleranță care ar permite fiecăruia să-și folosească fără îngrădire limba maternă în tribunale și în relațiile cu autoritățile, fără ca din această pricină să aibă de suferit vreun prejudiciu”.

Coudenhove-Kalergi concluzionează că prin trecerea de la anarhie, militarism și național-șovinism la reconciliere, cooperare economică și dezvoltare culturală, Europa și-ar îndeplini datoria față de propriul destin și ar deveni un pol de stabilitate a lumii. În alianță cu Pan-America „ar fi pe lungă durată garantele de nezdruccinat ale unei dezvoltări pașnice a civilizației mondiale”. Formarea Statelor Unite ale Europei este urgentă și ar trebui să constituie prioritatea agendei politice a tuturor partidelor democratice. „Pentru a putea apare într-o zi pe harta politică, Pan-Europa trebuie mai întîi să prindă rădăcini în inimile și sufletele europenilor”.

Aceste idei și multe altele asemeni fac din lectura **Pan-Europei** un exercițiu de aprofundare a conceptelor legate de construcția europeană. Chiar dacă avînd soarta ideilor care își depășesc epoca, Pan-Europa a trebuit să aștepte sfîrșitul celui de-al doilea război mondial pentru a deveni, din ceea ce părea utopie, o realitate palpabilă, după căderea comunismului, idealul pan-european este mai aproape ca oricînd de a se împlini. Există, în sfîrșit, un consens privind necesitatea integrării europene. Cu toate acestea, mai există în cele două jumătăți recent reunite ale continentului voci care se opun prețului de plătit. Pentru ei, Coudenhove-Kalergi nota într-un capitol din **Pan-Europa**: „Polonia și România sunt prea slabe ca să-și asume în acest secol rolul istoric pe care l-au avut, în secolul trecut Prusia și Austria, și anume apărarea contra Rusiei a graniței

europene. De îndată ce Rusia își va reveni din catastrofa ei internă, nici Polonia, nici România, nici Cehoslovacia nu o vor putea opri din înaintarea ei spre Apus”.

Publicăm această lucrare în prima ei versiune în limba română, datorată lui Mircea Suhăreanu, cu convingerea că mesajul ei poate interesa și astăzi publicul românesc. Autorul se referă în mai multe rânduri expres la România și la Mica Antantă, considerînd-o pe aceasta din urmă un posibil sîmbure al Pan-Europei. Ideile lui Coudenhove-Kalergi ne pot ajuta să vedem mai clar locul nostru în construcția europeană, să ne identificăm mai bine aliații și să ne cunoaștem adversarii. România se află ea însăși în fața acestei opțiuni, o opțiune care nu ține de geografie, ci de un sistem de valori. Reconcilierea cu vecinii, opțiunea istorică pentru democrație și pluralism, respectul pentru alteritate, pot aduce României garanția de a aparține unui sistem de valori și de securitate colectivă capabile să-i garanteze nu doar supraviețuirea, ci și dezvoltarea de durată.

Apariția, la Tîrgu-Mureș (Marosvásárhely/Neumarkt) a acestei prime versiuni românești a Pan-Europei nu este întîmplătoare. În acest oraș transilvan a luat naștere cu șapte ani în urmă prima asociație pro-europeană din România post-comunistă, a cărei pledoarie pentru valorile europene a fost, credem, dintre cele mai consecvente. Nici momentul ales nu este întîmplător: se împlinesc în aceste zile patruzeci de ani de la semnarea Tratatului de la Roma, actul de naștere a Uniunii Europene, pe care o prevestea **Pan-Europa**, și 75 de ani de la primul manifest paneuropean al lui Coudenhove-Kalergi. România are de făcut față, în chiar aceste zile, provocărilor relative la aderarea la sistemul politico-economic și de securitate euro-atlantic. Polemicile legate de această opțiune istorică sînt abia la început. **Pan-Europa** poate fi firul Ariadnei de care avem nevoie pentru a ieși din labirint.

Smaranda Enache

Acest text reproduce Prefața la **Pan-Europa**, apărută la Editura PRO EUROPA, Tîrgu-Mureș, 1997

altera 7

ANUL IV 1998

Contents

Editorial

5

FEDERALISM

Peter C. Ordeshook & Olga Shvetsova

Federalism and Constitutional Design

7

Countries that have undergone recent transitions successfully (Spain, Taiwan) may best illustrate "how to get to a federation", but stable democracies best illustrate what "a federation is". Mature democracies such as the United States and Germany make obvious the principles of stable federal relations and the proper design of the democratic institutions that must be outlined in a nation's constitution during the transition. Success depends on two interrelated factors: the structure of elections and the constitutional weakness of the chief executive.

Pierre Kende

Three Possible Ways for the Small Eastern European Nations

23

Small nations of Eastern Europe have so far faced modernity in two opposite, and equally frustrating ways: either by integrating into a multinational empire, or by striving to constitute themselves into nation-states in their own rights. Against this background, federalism could be a third way and, at the same time, the answer for a viable reconciliation in the region.

Frank Delmartino

Belgium after the Fourth State Reform:

Completed Federalism or Confederalism in the Making?

30

During the course of one political generation Belgium has evolved from a decentralised unitary state towards a truly federal one. Nevertheless Belgium may be described neither as a federation, nor as a confederation. The country is actually less than a federation, yet more than a confederation and there are to be expected further steps towards more regional autonomy.

DIALOGUE

Forum: From "Monoculture" to Interculturalism (II)

57

The second part of the forum focused on illustrating interculturalism as characteristic of the Banat region in Romania. The region formerly comprised an ethnic and religious diversity unique in Europe, but the communist regime succeeded to wipe out many of its entities; on the other hand, present policies do not envisage the preservation of the diversity the region may still hold, intercultural heritage resting therefore completely with the civil society.

ANALYSE

Andrei Roth

Ethnical Prejudice and National Specificity

75

The study offers both a many-angled theoretical insight on the sources of ethnical prejudice (the simplistic, clear-cut logic of "we/they" is related to archaic, infant, totalitarian group psychology) and an approach of the different ways national specificity has been viewed by Romanian intellectuals in this century.

CASE STUDY

Haller István

The Hădăreni Case

106

The study analyzes the collective violence perpetrated on the Roma community of Hădăreni in 1993, as well as the discriminatory course the official investigation took under the pressure of certain political parties in power at the time. The case has reached court trial only in 1997, after the democratic changes in Romania brought about by the 1996 political elections, and its approach in court still needs to be surveyed by the civil society in order to make sure an undiscriminatory court decision will be reached.

DOCUMENT

Education Law nr. 84 of 1995 (excerpts)

124

Ordinance nr.36, Supplement to the Education Law

128

Sándor N. Szilágyi

Why Cannot Hungarian Children Learn Romanian at School?

131

Far from being unwilling to learn Romanian, Hungarian children in Romania cannot cope with the handbooks which are designed for native speakers of Romanian, and not for children to whom Romanian is either a second language (in the regions where the Hungarian minority lives mixed with the Romanian majority) or a foreign language (in the regions where Hungarians form compact homogeneous groups). The handbooks and curricula are not oriented towards the acquisition of everyday linguistical competence, neither are teachers prepared to teach Romanian to non-Romanians too.

TRANSYLVANIAN CONVERGENCIES

Marius Turda

Aurel C. Popovici and Romanian Federalism
in Transylvania (1890-1906)

149

An astute analyse of the Romanian theoretician's endeavours towards a paradigm shift from the national solution to a federal solution. In A.C.Popovici's view, a turn of the century author, the legitimizing source of such a solution could have been the Habsburg royal family. The value of this turn-of-the-century theory is becoming salient today, when the concept of a Central Europe is gaining more and more legitimacy.

FACES OF EUROPE

Per Solli

Sami — Indigenous People of Norway

178

The paper briefly describes Sami history and culture, and goes on by presenting the latest positive evolution of the Samis' status in Norway, evolution which can turn into a real chance for preserving Sami identity.

Gogu Padioti

Aromanians and Their Songs

183

Their culture being almost completely oral, and they themselves usually not being recognized as a distinct ethnic group by the Balkan states where they live, the Aromanians seem to be doomed to cultural extinction — their archaic, unique songs being just a piece of the cultural treasure that will be lost.

ECUMENICA

Luke A. Veronis

Words of Peace or Worlds at War:

Religion, Hostility and Reconciliation in South Eastern Europe

190

Religion being for many of us a fundamental element in our self-identification, it can play an important role in uniting or dividing people, by proclaiming a message of love or, on the contrary, by emphasizing differences. The outburst of violence in Albania was partly due to the misuse of religious teachings which served as a cover for the war between politicians.

REVIEWS

Mittleuropa, Jacques Le Rider

197

Pan-Europa, Richard N. Coudenhove-Kalergi

202

PRO EUROPE League

The PRO EUROPE League (Liga PRO EUROPA) is one of the most well-known civic NGOs in Romania, founded in the Transylvanian town of Tîrgu-Mureş (Marosvásárhely — Neumarkt), on 30 December 1989, immediately after the fall of the Ceauşescu's dictatorial regime.

The PEL has become respected due to its involvement in promoting human rights, pluralism and multicultural values. From the very beginning of the transition, the PEL has played a significant role in the political reality of Romania, joining different civic movements and alliances committed to mobilize public opinion against the restauration of the former communist structures. In the specific area of the multicultural society of Transylvania, the PEL has played an important role in monitoring discriminatory policies against minorities and in promoting tolerance between Romanians and Hungarians, a key issue for peace and democratic progress in Central Europe.

For more than eight years, the PEL has organized an impressive number of workshops, seminars, round-table debates, summer camps, conflict resolution missions and meetings for teachers, local authorities, judges, prosecutors, students, political and civic leaders, has published an independent weekly and a series of booklets and brochures.

***altera** is meant to promote the PEL's values among academics, policy makers and the large public in Romania. It is one of the few Romanian publication focusing on the issue of ethnic, religious and linguistic diversity in the Transylvanian area, as well as European integration.*

- Acest număr a fost realizat cu sprijinul Fundațiilor Heinrich Böll (Germania) și BILANCE (Olanda), cărora editorii le adresează mulțumiri.
- Opțiunile exprimate în articolele publicate aparțin autorilor.
 - Articolele nepublicate nu se restituie.
 - Drepturile de publicare sînt rezervate.

Responsabil de număr: Smaranda Enache

Grafica: Mana Bucur

Tehnoredactare: László Zsolt Pápai

Culegere: Judit-Andrea Kacsó

Tipărit la S.C. MEDIAPRINT S.R.L. Tg.-Mureș

ISSN 1224-0338

